

T.C.
MARDİN ARTUKLU ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI

Doktora Tezi

XIX. YÜZYIL HAKKÂRİ VE ÇEVRESİNDE
KÜRT-NASTURİ İLİŞKİLERİ

Mehmet Sabri DENİZ

Tez Danışmanı

Prof. Dr. İbrahim ÖZCOŞAR

Mardin-2021

T.C.
MARDİN ARTUKLU ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI

Doktora Tezi

XIX. YÜZYIL HAKKÂRİ VE ÇEVRESİNDE
KÜRT-NASTURİ İLİŞKİLERİ

Mehmet Sabri DENİZ

Tez Danışmanı

Prof. Dr. İbrahim ÖZCOŞAR

Mardin-2021

İÇİNDEKİLER

TEZ ONAYI	ii
ETİK BEYAN.....	iii
ÖZET.....	iv
ABSTRACT	v
ÖN SÖZ.....	vi
ŞEKİLLER TABLOSU	vii
HARİTALAR TABLOSU	viii
RESİMLER TABLOSU	ix
KISALTMALAR	x
GİRİŞ	1
A. Kaynak.....	7
B. Sınırlılıklar.....	13
B.a. Araştırmanın Konu Sınırı	13
B.b. Araştırmanın Coğrafi Sınırı.....	16
B.c. Araştırmanın Zaman Sınırı	16
C. Kavramsal Çerçeve.....	18
C.a. Kürtler: XIX. Yüzyıl Osmanlı Arşiv Vesikalarında Kürt Tanımlaması	18
C.b. Süryaniler	24
C.c. Nasturiler	26
C.c.a. Nestorius'un Teolojisi.....	27
C.c.b. XIX Yüzyılda Nasturilik.....	29
1. OSMANLI HÂKİMİYETİNDE KÜRTLER VE NASTURİLER.....	34
1.1. XIX. Yüzyıla Kadar Osmanlı Hâkimiyetinde Kürtler	34
1.2. Osmanlı Devleti ve Nasturi Kilisesi	42
1.2.1. Osmanlı Dönemine Kadar Nasturi Kilisesi	42
1.2.2. Osmanlı Dönemi Nasturi Kilisesi	44
1.2.2.1. Hakkâri Merkezli Nasturi Kilisesi	45
1.2.2.2. Diyarbakır Merkezli Nasturi Katolik Kilisesi	49
1.2.2.3. Musul Merkezli Nasturi/Keldanî Kilisesi	52

1.2.3. Millet Sistemi ve Nasturi Kilisesi	54
1.2.4. Nasturi Kilisesinin Millet Sistemi İçindeki Yeri İle İlgili Tartışmalar	60
1.3. XIX. Yüzyılda Hakkâri ve Çevresinde İdarî ve Sosyal Yapı	77
1.3.1. Hakkâri Emirliğı ve Sınır	81
1.3.2. Nasturi Coğrafyası	87
1.3.3. Sosyopolitik Örgütlenme: Kürt ve Nasturi Aşiretleri	90
1.3.4. Kürt ve Nasturi Aşiretleri Arasındaki Bloklaşma: Tavâif-i Erbaa	99
2. MERKEZİLEŞME, KÜRTLER VE NASTURİLER	106
2.1. Osmanlı Devleti'nin Merkezîleşme Politikaları	106
2.2. Ekrâd Sancaklarının Tasfiye Edilmesi	111
2.2.1. Musul ve Bağdat Eyaletlerine Bağlı Emirliklerin Tasfiye Edilmesi	114
2.2.2. Ara Bir Memuriyet Formu: Mîr-Memur	118
2.2.3. Diyarbakır ve Van Eyaletlerine Bağlı Emirliklerin Tasfiye Edilmesi	120
2.2.3.1. Bohtan Emirliğı'nin Yükselişİ	122
2.2.3.2. Bedirhan Bey İsyanı	124
2.2.3.3. Hakkâri ve Çevresinde Merkezî İdarî Yapının Oluşturulması	129
2.3. Nasturi Islahatı	132
2.3.1. Nasturi Islahatına Dair İlk Plan	136
2.3.2. Mar Şimun Abraham ve Nasturi Islahatı	140
2.3.3. Abdulhamid Hamdi Efendi'nin Islahat Planı	144
3. KÜRT-NASTURİ İLİŞKİLERİ	150
3.1. Hakkâri Emirliğı Döneminde Kürt-Nasturi İlişkileri	150
3.1.1. Hakkâri Emirliğı ve Etnisite Meselesi	152
3.1.2. Kürt-Nasturi İlişkilerine Dair Tezler	155
3.1.3. Bir Kürt-Nasturi Konfederasyonu Olarak Hakkâri Emirliğı	156
3.2. Osmanlı Merkezîleşmesi ve Kürt-Nasturi İlişkileri	165
3.2.1. Bedirhan Bey'in Nasturilere Yönelik Saldırıları	166
3.2.1.1. Hakkâri Emirliğinde Bölünme	171
3.2.1.2. Hakkâri ve Çevresinin Musul Eyaletine Bağlanması Girişimi	174
3.2.1.3. Halil Kâmili Paşa-Bedirhan Bey Yakınlaşması	176
3.2.1.4. Batılıların Bölgeye Yönelik Dinsel ve Emperyal Faaliyetleri	183
3.2.1.5. Bedirhan Bey'in Diz ve Tiyarî Saldırısı (1843)	186

3.2.1.6. Bölgedeki Bürokratların Saldırı Hakkındaki Düşünceleri	196
3.2.1.7. Osmanlı Merkez Otoritesinin Saldırı Karşısındaki Tutumu	202
3.2.1.8. Bedirhan Bey'in Tuhubî Saldırısı (1846).....	206
3.2.1.9. Bedirhan Bey'in Saldırılarıyla İlgili Genel Bir Değerlendirme	216
3.2.2. Bedirhan Bey İsyanının Bastırılması Sırasında Nasturilerin Tutumu	220
3.2.3. Hakkâri Emirliği Sonrası Kürt-Nasturi İlişkileri	223
3.2.3.1. Hırvatalı Mehmet Ağa ve İsyanı	225
3.2.3.2. Kürt-Nasturi İlişkileri Açısından Hırvatalı Mehmet Ağa İsyanı.....	237
3.2.3.3. Kürt ve Nasturi Aşiretleri Arasındaki İttifak İlişkileri	245
SONUÇ	257
KAYNAKÇA	263
EKLER	287
ÖZGEÇMİŞ	309

TEZ ONAYI

Enstitümüzün **Tarih** Ana Bilim Dalı **16757006** numaralı öğrencisi **Mehmet Sabri DENİZ**'in hazırladığı “**XIX. Yüzyıl Hakkâri ve Çevresinde Kürt-Nasturi İlişkileri**” başlıklı DOKTORA tezi ile ilgili TEZ SAVUNMA SINAVI, Lisansüstü Eğitim-Öğretim ve Sınav Yönetmeliği uyarınca **13.08.2021 Cuma** günü saat **10.30**'da yapılmış, tezin onayına OY BİRLİĞİYLE karar verilmiştir.

Başkan
Prof. Dr. İbrahim ÖZCOŞAR (Danışman)

Üye
Doç. Dr. Zekai ERDAL

Üye
Doç. Dr. Hatip YILDIZ

Üye
Dr. Öğr. Ramazan TURGUT

Üye
Dr. Öğr. Üyesi Fasih DİNÇ

ONAY

Bu tezin kabulü, Enstitü Yönetim Kurulu'nun..... tarih ve ..... sayılı kararı ile onaylanmıştır.

Ziya POLAT
Enstitü Müdürü

ETİK BEYAN

Mardin Artuklu Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü Tez Yazım Kurallarına uygun olarak hazırladığım bu tez çalışmada;

- Tez içindeki bütün bilgileri etik davranış ve akademik kurallar çerçevesinde elde ettiğimi,
- Tez çalışmasının hazırlık, bilgi, belge, veri toplama, analiz ve bilgilerin sunumu olmak üzere tüm aşamalarda bilimsel etik ve ahlak kurallarına uygun davrandığımı,
- Tez çalışmasında kullanılan tüm eserlere eksiksiz atıf yaptığımı ve kullanılan tüm eserlere kaynaklar/kaynakçada yer verdiğimi,
- Tez çalışmasının özgün olduğunu,
- Tez çalışmasının Mardin Artuklu Üniversitesi tarafından kullanılan “bilimsel intihal tespit programı” ile tarandığını ve hiçbir şekilde “intihal içermediğini” beyan eder, aksinin ortaya çıkması durumunda her türlü yasal sonucu kabullendiğimi bildiririm.

13.08.2021

Mehmet Sabri DENİZ

ÖZET

Doktora Tezi

XIX. Yüzyıl Hakkâri ve Çevresinde Kürt-Nasturi İlişkileri

Mehmet Sabri Deniz

Mardin Artuklu Üniversitesi

Lisansüstü Eğitim Enstitüsü

Tarih Anabilim Dalı

2021: 308 Sayfa

Kürtlerin ve Nasturilerin Hakkâri emirliğinin bünyesinde tarihî süreç içinde geliştirdikleri idarî, askerî, hukukî ve malî ilişkiler, XIX. yüzyılda bölgeyi ziyaret eden seyyahların, misyonerlerin ve askerî uzmanların dikkatini celbetmiştir. Dağlık coğrafyası, Osmanlı-İran sınır bölgesindeki konumu ve aşiret şeklinde örgütlenmiş toplumsal yapısı sayesinde Hakkâri emirliği, merkezî otorite ile oldukça esnek ilişkiler geliştirmiştir. Ayrıca idari ve askerî gücünü Kürt ve Nasturi aşiretleri oluşturduğu için bir “Müslüman-Hristiyan konfederasyonu” olarak nitelendirilmiştir. XIX. yüzyılda merkezîleşme politikalarının bölgede yürürlüğe konulmasıyla Kürtlerin Nasturilerle olan söz konusu ilişkilerinde önemli gelişmeler yaşandı. 1840’lı yılların başından itibaren Hakkâri emirliğinin müstakil idarî yapısı kademeli olarak tasfiye edildi. Bedirhan Bey’in Hakkâri ve çevresinde merkezî bir idarî yapı oluşturma gayretiyle Nasturi aşiretleri üzerine düzenlediği saldırılar, Kürt-Nasturi ilişkileri açısından bir dönüm noktası olarak değerlendirilmiştir. Çünkü söz konusu saldırılarla beraber Kürt-Nasturi ilişkilerinde ciddi bir bozulma yaşanmaya başlanmıştı. Ancak Hırvatalı Mehmet Ağa isyanı sırasında ve sonrası süreçte Kürt ve Nasturi aşiretleri arasında oluşan ittifak ilişkileri, söz konusu saldırıların iki unsurun birbiriyle olan ilişkilerinde ciddi bir tahribat oluşturmadığını göstermektedir. Bu çerçevede hazırlanan “XIX. Yüzyıl Hakkâri ve Çevresinde Kürt-Nasturi İlişkileri” adlı çalışma üç ana bölümden oluşmuştur. Birinci bölümde Hakkâri ve çevresinde Osmanlı hâkimiyetinin tesis edilmesi ve her iki unsurun bu süreçte merkezî otorite ile geliştirdiği ilişkiler ele alındı. İkinci bölümde Hakkâri emirliğinin tasfiyesi ve Nasturi ıslahatı konuları Osmanlı merkezîleşmesi bağlamında değerlendirildi. Son bölümde ise Kürt-Nasturi ilişkileri, “Hakkâri Emirliği” ve “Merkezîleşme Süreci” şeklinde bir bütün olarak iki ayrı dönemde izah edilmeye çalışıldı.

Anahtar Kelimeler: Bedirhan Bey, Hakkâri emirliği, Hırvatalı Mehmet Ağa. Kürtler, Nasturiler

ABSTRACT

PhD Thesis

Kurdish-Assyrian Relations in and around Hakkâri XIXth Century

Mehmet Sabri Deniz

Mardin Artuklu University

Graduate Education Institute

Department of History

2021: 308 Pages

The administrative, military, legal and financial relations developed by Kurds and Assyrians within the body of Hakkâri Emirate in the historical process, attracted the attention of travelers, missionaries and military experts who visited the region in the XIXth century. Thanks to its mountainous geography, its location on the Ottoman-Iranian border region and its tribal social structure, the Emirate of Hakkâri had developed quite flexible relations with the central authority. Since the Kurdish and Assyrian tribes constituted its administrative and military power, it was described as a "Muslim-Christian confederation". After the centralization policies were put into effect in the region in the XIXth century, important developments took place in the aforementioned relations of the Kurds with the Nestorians. From the beginning of the 1840s, the Hakkâri Emirate's autonomous governmental framework had been steadily dissolved. Bedirhan Bey's attacks on some Assyrian tribes in an effort to establish a central administrative structure in and around Hakkâri were considered a turning point in terms of Kurdish-Assyrian relations. Because with the attacks in question, a serious deterioration in Kurdish-Assyrian relations began to be experienced. However, the alliance forged between the Kurdish and Assyrian tribes during and after the Hırvatalı Mehmet Aga insurrection demonstrates that these assaults did not significantly impair the relationship between two social groups. This study, titled "Kurdish-Assyrian Relations in and around Hakkâri XIXth century," is divided into three major chapters. The first chapter discusses the formation of Ottoman dominance in Hakkâri and its environs, as well as the relationships created by both social groups with the central government during this process. The second chapter evaluates the Hakkâri emirate's liquidation, and the Assyrian reform issues in the context of Ottoman centralization. The final chapter discusses Kurdish-Assyrian interactions within the contexts of the "Hakkâri Emirate" and "Centralization Process".

Keywords: Bedirhan Bey, Hakkâri Emirate, Hırvatalı Mehmet Aga, Kurds, Assyrians.

ÖN SÖZ

XIX. yüzyıldaki Kürt-Nasturi ilişkileri, genellikle, Bohtan hâkimi Bedirhan Bey'in 1840'lı yıllarda aşiretli Nasturilerin meskûn bulunduğu Hakkâri ve çevresine düzenlediği saldırılar üzerinden akademik çalışmalara konu olmuştur. Dolayısıyla “XIX. Yüzyıl Hakkâri ve Çevresinde Kürt-Nasturi İlişkileri” adlı tez çalışması bu alanda hazırlanmış olan ilk tez çalışması sayılmaz. Daha önceki akademik çalışmalarda söz konusu saldırılar, öncesi ve sonrası ile bir bütün olarak ele alınmamıştır. İki unsurun birbiriyle tarihî ilişkilerini sağlıklı bir şekilde değerlendirmek, daha geniş bir zaman dilimi içinde bütünsel bir yaklaşımla ele alınabilir. Bu noktadan hareketle bu tez çalışmasının amacı, 1800 ile 1870 yılları arasında Hakkâri ve çevresinde meydana gelen olaylar Osmanlı Devleti'ne ait arşiv vesikaları temelinde Kürtlerin Nasturilerle olan ilişkilerini bir bütün olarak ele almaktır.

Bu çalışmanın ortaya çıkmasında bilgisi ve deneyimiyle bana yol göstererek beni bu konuda cesaretlendiren danışman hocam Prof. Dr. İbrahim ÖZCOŞAR'a, çalışmamı okuyarak gerekli uyarıları yapan ve değerli görüşleriyle çalışmamın şekillenmesinde önemli katkılar sunan Doç. Dr. Zekai ERDAL'a, Doç. Dr. Hatip YILDIZ'a, Dr. Fasih DİNÇ'e, Dr. Ramazan TURGUT'a, çalışmamın coğrafi sahası (Hakkâri ve çevresi) için görüşlerine sürekli olarak başvurduğum ve coğrafyayı gezerken beni ağırlayan Hakkâri Üniversitesi'nden Yaşar KAPLAN'a, Hacı TANSU'ya, çalışmamın başından sonuna kadar desteklerini esirgemeyen ve her daim yanımda olan sevgili eşime teşekkür ediyorum.

Mehmet Sabri DENİZ

ŞEKİLLER TABLOSU

Şekil 1: Nasturi (Doğu Süryani) Kilisesinde Bölünme.	287
Şekil 2: Süryani Geleneğine Bağlı Kiliselerin Osmanlı Millet Sistemi İçindeki Yerleri..	288
Şekil 3: Badger'in Oluşturduğu Nasturi Yerleşimleri Cetveli.....	289
Şekil 4: Kürt ve Nasturi Aşiretleri Arasındaki İttifak İlişkileri	290
Şekil 5: Nasturilerin İhtiyar Meclisi ve Heyet-i İdare-i Mülkiye'si (1869)	291
Şekil 6: Hakkâri Sancağının İdari Taksimatı İle İlgili Bir Cetvel (1850)	292
Şekil 7: Mahmut Belîğ Efendi'nin Oluşturduğu Nasturi Yerleşimleri Cetveli-1.....	293
Şekil 8: Mahmut Belîğ Efendi'nin Oluşturduğu Nasturi Yerleşimleri Cetveli-2.....	294

HARİTALAR TABLOSU

Harita 1: Mahmut Belîğ Efendi'nin Hazırladığı Kroki.....	295
Harita 3: XIX. Yüzyılın Sonlarında Hakkâri ve Çevresinin İdari Durumu	296
Harita 2: XIX. Yüzyılın Sonlarında Hakkâri Sancağı.....	297

RESİMLER TABLOSU

Resim 1: Silahlı bir patrik: Mar Şimun.....	306
Resim 2: Aşiretli Kürt.....	307
Resim 3: Aşiretli Nasturi.....	308

KISALTMALAR

A.AMD	: Âmedî Kalemî Belgeleri
A.DVN	: Sadaret Divan-ı Hümâyûn Kalemî Evrakı
A.DVN.MHM	: Sadaret Divan-ı hümâyûn Mühimme Evrakı
A.DVNS.AHK.DB.d	: Bâb-1 Âsafî Diyarbakır Ahkâm Defterleri
A.DVNS.GMC.d	: Gayrimüslim Cemaatlere Ait Defterler
A.DVNS.MHM	: Bâb-1 Âsafî Mühimme Defterleri
A.MKT	: Sadaret Mektubî Kalemî Evrakı
A.MKT.MHM	: Sadaret Mektubî Mühimme Kalemî Evrakı
A.MKT.MVL	: Sadaret Mektubî Meclis-i Vâlâ Evrakı
A.MKT.NZD	: Sadaret Mektubî Nezaret Devair Evrakı
A.MKT.UM	: Sadaret Mektubî Umum Vilayat Evrakı
BEO.AYN.d	: Bâb-1 Âlî Evrak Odası Ayniyat Defterleri
BOA	: Başkanlık Osmanlı Arşivi
C.AS	: Cevdet Askeriye
C.DH	: Cevdet Dâhiliye
C.ZB	: Cevdet Zabtiye
DH.MKT	: Dahiliye Mektubi Kalemî
DH.ŞFR	: Dahiliye Şifre Kalemî
FO	: Foreign Affairs Office
HAT	: Hatt-ı Hümâyûn
Haz.	: Hazırlayan
HR.MKT	: Hariciye Nezareti Mektubi Kalemî
HR.SYS	: Hariciye Nezareti Siyasi
HR.TO	: Hariciye Nezareti Tercüme Odası
İ. DH	: İrade Dâhiliye
İ.HUS	: İrade Hususi
İ.MMS	: İrade Meclis-i Mahsus
İ.MSM	: İrade Mesail-i Mühimme
İ.MVL	: İrade Meclis-i Vâlâ

MŞH.ŞSC.d	: Meşihat Şeriyye Sicilleri Defterleri
MVL	: Meclis-i Vâlâ
ŞD	: Şurayı Devlet
Y.A.RES	: Yıldız Arşivi Resmî Maruzat
Y.EE	: Yıldız Esas Evrak
Y.MTV	: Yıldız Mütenevvi Maruzat
Y.PRK.ASK	: Yıldız Perakende Askeri Maruzat
Y.PRK.BŞK	: Yıldız Perakende Başkitabet Dairesi Maruzatı
Y.PRK.DH	: Yıldız Perakende Dahiliye Nezareti Maruzatı
Y.PRK.KOM	: Yıldız Perakende Komisyonlar Maruzatı
Y.PRK.MYD	: Yıldız Perakende Erkan-ı Harbiye Dairesi
Y.PRK.UM	: Yıldız Perakende Umumi

GİRİŞ

XIX. yüzyılın başından itibaren farklı amaçlarla Kürtler ile Nasturilerin bir arada yaşadığı Hakkâri ve çevresini ziyaret eden Batılılar, Kürt-Nasturi ilişkilerine dair çeşitli kayıtlar oluşturdular. İki halkın tarihî süreç içindeki birliktelikleri ile ilgili çeşitli iddialar ortaya attılar. Nasturilerin tarihî süreç içindeki *anayurtlarını* karşılayacak coğrafya ile ilgili tahminlere dayalı çeşitli haritalar oluşturdular. Bu haritalarda çok genel olarak, “Urmiye Gölü’nün batısını, Van Gölü’nün güneyini ve Musul’un kuzeyini” içine alan bölgeyi Nasturilerin *anayurdu* olarak tanımladılar¹. Çizdikleri haritadaki coğrafyayı kendi okuyucu kitlesinin zihninde canlandırabilmek için “...bugün Kürdistan olarak bilinen yer...” gibi ifadeler kullandılar². Benzer durumu Osmanlı Devleti’ne ait arşiv vesikalarında da görmek mümkündür. 1867’de Nasturilerin meskûn olduğu bölgeye düşen bir göktaşı ile ilgili yazışmada “...Kürdistan’daki Nasturi dağlarından birine, geçen Mart ayında cânib-i semâdan büyük bir taşın düştüğü...” ifadelerine yer verilerek Hakkâri ve çevresindeki Nasturiler ile Kürtlerin ortak coğrafyasına vurgu yapılmıştır³.

Kürtlerin yaşadığı yer ile Nasturilerin *öngörülen tarihî anayurtları* aynı coğrafyada kesişmekte olduğu ve bu durumun uzun bir tarihî geçmişe dayandığı anlaşılmaktadır. XVII. yüzyılın başında bölgeye uğrayan İtalyan seyyah Pietro Della Valle, Nasturilerin sahip oldukları askerî güç sayesinde yerel prenslerin (Hakkâri

¹ Adrian Fortescue, *The Lesser Eastern Churches*, London, 1913, s. 127; Aubrey R. Vine, *The Nestorian Churches*, Indepent Press, London, 1937, s. 176; Hirmis Aboona, *Assyrians Kurds and Ottomans*, CambriaPress, New York, 2008, s. 2; Gabriele Yonan, *Asur Soykırımı Unutulan Bir Holocaust*, Çev. Erol Sever, Pencere Yayınları, İstanbul, 1999, s. 29; Aziz S. Atiya, *Doğu Hristiyanlığı Tarihi*, Nurettin Hiçyılmaz, Doz Yayınları, İstanbul, 2005, s. 306; BOA, İ.MSM, Dosya No: 48, Gömlek No: 1229.

² Gaspard Drouville, *Voyage en Perse*, Tome I, Paris, 1825, s. 159; Asahel Grant, *Nasturiler ya da Kayıp Kabileler*, Çev. Hikmet İlhan, Avesta Yayınları, İstanbul, 2015, s. 108-109; George Percy Badger, *The Nestorians and Their Rituals with the Narrative of a Mission to Mesopotamia and Coordistan in 1842-1844*, Vol. 1, London, 1852, s. 256; Eli Smith and H.G.O. Dwight, *Missionary Researches in Armenia*, Vol. 2, Boston, 1833, s. 217-218; J. J. Benjamin II, *Eight Years in Asia and Africa from 1846 to 1855*, Hanover, 1859, s. 94-96; M. F. Millingen, *Kürtler Arasında Doğal Yaşam*, Çev. Nuray Mestçi, Doz Yayınları, İstanbul, 1998, s. 113; Edward Lewes Cutts, *Christians under the Crescent in Asia*, London, 1877, s. 1; Dwight Whitney Marsh, *The Tennessean in Persia and Kurdistan*, Philadelphia, 1869, s. 107-110.

³ 25 Ağustos 1867’de Musul kaymakamlığına gönderilen bir telgraf sureti. BOA, HR.MKT, Dosya No: 582, Gömlek No: 92.

mîrlерinin) ordusunda hatırı sayılır görevler üstlendiklerini belirtmektedir⁴. Aynı dönemde kaleme alınan **Şerefname** ve **Muhtasar Ahvâlü'l-Ümerâ** da İtalyan seyyahın gezi notlarını bu yönde doğrulamaktadır⁵. XIX. yüzyılda bölgeyi gezen bazı Batılılar ise Nasturiler için “Hıristiyan Kürtler” ifadesini kullanmaktaydılar⁶. Aslında Kürtler de yanibaşlarındaki Nasturileri “Hıristiyanlaşmış Kürtler” olarak görmekteydiler. İki unsur arasındaki farkın bir “saç telinin kalınlığı” kadar olduğuna inanmaktaydılar⁷. Erzurum müşiri Halil Kâmili Paşa 1843 yılına ait bir yazısında, Nasturiler için “Ekrâd-ı Nasara taifesi” (Hıristiyan Kürtler veya Kürt Hıristiyanlar) ifadesi kullanmaktaydı⁸. Bu veriler, bölgede meskûn iki unsur arasında tarihî süreç içinde çok yönlü köklü ilişkilerin oluştuğunu göstermektedir.

Günümüzde Hakkâri ve çevresinde bir Nasturi varlığından söz edilemeyeceği için bir Kürt-Nasturi ilişkisinden de bahsedilmesi mümkün değildir. XX. yüzyılın ilk çeyreğinde meydana gelen çeşitli siyasî olaylar, Nasturilerin bölgedeki varlıklarının sonunu getirdi. Diğer bir ifade ile XIX. yüzyıl, Kürtler ile Nasturilerin Hakkâri ve çevresinde beraber yaşadıkları son yüzyıl oldu. Nasturilerin bölgedeki varlıklarının son bulmasının şartları da yine bu yüzyılda oluşmaya başladı. Bu zaman diliminde Hakkâri ve çevresinde iki halkın ilişkilerini derinden etkileyen çok sayıda siyasî, idarî ve iktisadî gelişme meydana geldi. XIX. yüzyılda Hakkâri ve çevresindeki Kürt-Nasturi ilişkilerini derinden etkileyen söz konusu gelişmeler bu tez çalışmasının konusunu oluşturmuştur.

⁴ John Pinkerton, *A General Collection of the Best and Most Interesting Voyages and Travels in all Parts of the World*, Vol. 9, London, 1811, s. 13.

⁵ Şeref Han, *Şerefname Kürt Tarihi*, Çev. Mehmet Emin Bozarslan, Ant Yayınları, İstanbul, 1971, s. 109-112; Muhammed Tayyar, *Muhtasar Ahvâlü'l-Ümerâ*, Haz. Hıdır Bin Abdullah el Halid-i en-Nakşibendi, Yazma eser, 1914, s. 25.

⁶ Giuseppe Campanile, *Kürdistan Tarihi*, Çev. Heval Bucak, Avesta Yayınları, İstanbul, 2009, s. 113-114; Basil Nikitine, “Nestûriler”, İslâm Ansiklopedisi, C. 9, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, Eskişehir, 1997, s. 209.

⁷ E. W. Charles Noel, *Kürdistan 1919 Binbaşı Noel'in Günlüğü*, Çev. Bülent Birer, Avesta Yayınları, İstanbul, 2014, s. 158.

⁸ “...işbu mah-ı Şaban'nın sekizi tarihiyle Erzurum tarafından varid olan bir kıt'a tahrirat mealinde Van tarafında vaki Urmiye nam mahal havalisinde olan Ekrâd-ı Nasara taifesinden Nasturiyan taifesi üzerine...”. Erzurum müşiri Halil Kamil Paşa'nın Cizre mütesellimi Bedirhan Bey'e gönderdiği bir talimat yazısı. BOA, İMSM, Dosya No: 48, Gömlek No: 1228.

Çalışmayı bir temele oturtmak amacıyla öncelikle bir kavramsal çerçeve oluşturulmuştur. Bu kapsamda ele alınan ilk başlık “Osmanlı Devleti’nin arşiv vesikalarındaki *Kürt* tanımlaması” oldu. Günümüzde kullanılan Kürt tanımı, dil temelli etnik bir aidiyete tekabül eder. Bu tanım, XIX. yüzyılda ortaya çıkan *ulusçuluk* ve *ulus-devlet* anlayışları ile şekillenmiş modern bir kavramdır. Peki, Osmanlı Devleti’nin arşiv vesikalarındaki Kürt tanımı ile modern dönemde oluşan tanım aynı içeriğe mi sahiptir? Arşiv vesikalarının tarihî arka planını doğru bir şekilde anlamlandırmak ve değerlendirmeye tabi tutmak amacıyla Kürt tanımı için geniş bir arşiv taraması yapıldı. Böylece Kürt tanımının bağlam (arşiv metni) içinde kazandığı anlam üzerinden bir kavramsal çerçeve oluşturuldu.

XIX. yüzyılda, Hakkâri ve çevresinin siyasî, idarî ve iktisadî yaşamını, dolayısıyla Kürt-Nasturi ilişkilerini doğrudan ve derinlemesine etkileyen -kabaca eş zamanlı- iki önemli gelişme yaşandı. Bunlardan ilki 1830’lu yıllardan itibaren başlayan Batılı misyonerlerin ve Batılı devletlerin bölgeye dönük dinsel ve emperyal faaliyetleriydi. İkincisi ve çalışmamız açısından asıl önemli olanı ise Osmanlı Devleti’nin *modern bir devlet inşa etme* gayreti kapsamında “merkezî bir ordu, merkezî bir vergi sistemi ve merkezî bir idarî yapı” oluşturma şeklinde tezahür eden merkezîleşme politikalarıydı⁹. Bu iki gelişme doğal olarak bölgedeki Kürtlerin Nasturilerle olan ilişkilerinin çerçevesini de şekillendirdi. Bu noktadan hareketle çalışmamızı şu şekilde iki döneme ayırdık:

1. *Osmanlı Merkezîleşmesi Öncesi Kürt-Nasturi İlişkileri*

2. *Merkezîleşme Süreci ve Kürt-Nasturi İlişkileri*

Bu dönemlendirmeyi şöyle de ifade etmek mümkündür:

1. *Hakkâri Emirliği Döneminde Kürt-Nasturi İlişkileri*

2. *Merkezîleşme Döneminde Kürt-Nasturi İlişkileri*

Birinci evreyi oluşturan Hakkâri emirliği dönemini temellendirmek, Hakkâri merkezli Nasturi Kilisesinin ve mensupları olan Nasturilerin merkezî otoriteyle

---

⁹ Hans-Lukas Kieser, *Iskalanmış Barış*, Çev. Atilla Dirim, İletişim Yayınları, İstanbul, 2013, s. 9.

ilişkilerinin aydınlatılması ile mümkündür. Hakkâri ve çevresindeki Nasturilerin merkezî otoriteyle ilişkilerinin aydınlatılması ise Hakkâri emirliğinin (dolayısıyla Kürtlerin) Osmanlı merkez otoritesi ile olan ilişkilerinin (Hakkâri emirliğinin Osmanlı Devleti'nin idarî yapısındaki yerinin) açıklığa kavuşturulmasına bağlıdır. Bu çerçevede çalışmanın birinci bölümünde Osmanlı Devleti'nin hâkimiyet sahasındaki Kürtlerin ve Nasturilerin merkezî otoriteyle ilişkileri ayrı ayrı değerlendirilmeye tabi tutulmuştur. Kürtlerin merkezî otoriteyle ilişkileri bağlamında *hükümet* veya *Ekrâd* sancakları şeklinde ifade edilen müstakil idarî formlar, literatürdeki veriler üzerinden ele alınmıştır.

Hakkâri merkezli Nasturi Kilisesinin Osmanlı merkez otoritesi ile ilişkileri için kapsamlı bir arşiv ve literatür taraması yapıldı. 11 Nisan 1875 tarihinde Van mutasarrıflığından Erzurum vilayetine gönderilen bir yazıda geçen “...mine'l-kadim hâl-i bedeviyetde bulunup... nev'an-mâ Hristiyan'dan ma'dûd ise de (her ne kadar Hristiyan bir unsur olarak bilinse de/addedilse de) Ortodoks ve Katolik ve Protestan ve Rum ve Ermeni milletlerinin âyinlerinde olmayıp kendilerine mahsus lisan ve kitab üzerine amel etmekde bulunmuş... olan Nasturi milleti...” ifadeleri üzerinden Nasturi Kilisesinin ve mensubu olan Hakkârili Nasturilerin Osmanlı millet sistemi ile ilişkisine yeni bir yorum getirilmiştir¹⁰. “Nasturiler Ortodoks, Katolik, Protestan, Rum ve Ermeni milletlerinden herhangi birine mensup değillerse merkezî otoriteyle ilişkilerini nasıl yürüttükleri hususu açıklığa kavuşturulmaya çalışılmıştır.

XVI. yüzyıldan itibaren Hakkâri, Osmanlı Devleti'nin idarî teşkilatının içinde ‘hükümet’ statüsüne sahip bir sancaktı. Hükümet sancakları *mevrûzü'l-kalem ve maktu'ü'l-kadem* olarak itibar olunduklarından buralardaki vergi gelirlerinin tamamı (cizye de dâhil olmak üzere) sancağın hâkimine/mîrine aitti¹¹. Gayrimüslim ruhanî liderlerinin Osmanlı Devleti'nin idarî teşkilatındaki yerini *dinî (ruhanî) mültezim*¹²

¹⁰ 11 Nisan 1875’de Van mutasarrıflığından Erzurum valiliğine gönderilen bir tahrirât sureti. BOA, HR.SYS, Dosya No: 2819, Gömlek No: 7.

¹¹ “...hatta [mîrlerin] memleketleri *mevrûzü'l-kalem ve maktu'ü'l-kademdir*...” Ahmet Akgündüz, *Osmanlı Kanunnameleri ve Hukuki Tahlilleri*, 4. Kitap Kanuni Devri Kanunnameleri, 1. Kısım Merkezi ve Umumi Kanunnâmeler, Fey Vakfı Yayınları, İstanbul, 1992, s. 463.

¹² M. Macit Kenanoğlu, *Osmanlı Millet Sistemi Mit ve Gerçek*, Klasik Yayınları, İstanbul, 2004, s. 60.

olarak adlandıran Kenanoğlu'nun yaklaşımı ile hükümet sancaklarının müstakil idarî ve malî durumu beraber değerlendirilerek *Osmanlı millet sistemine* yeni bir yorum getirilmiştir.

Van ile İmadiye arasındaki Osmanlı-İran sınır bölgesi Hakkâri emirliğinin idarî sahasını oluşturmaktaydı. Emirliğin idarî ve askerî gücünü oluşturan aşiretlerin bir kısmı İran'a; diğer kısmı ise Osmanlı Devleti'ne tabi durumdaydılar¹³. Sınır eksenli oluşan bu parçalı siyasî yapı, hem emirliğin yüzyıllarca Osmanlı ve İran devletleri ile olan tabiiyet ilişkisini hem de Hakkâri ve çevresindeki Kürt ve Nasturi aşiretlerinin birbiriyle ilişkilerini belirledi: Coğrafi olarak birbirine *yakın* olan Kürt ve Nasturi aşiretler, birbirine *uzak* olan Kürt ve Nasturi aşiretlere karşı çeşitli ittifaklar/bloklar oluşturdular. Etnik veya inanç temelli olmayan bu blokların ve genel olarak Kürt ve Nasturi aşiretlerinin Hakkâri ve çevresindeki toplumsal yapı üzerindeki etkisi birinci bölümde ele alınan diğer bir konu başlığı olmuştur.

Osmanlı Devleti'nin merkezîleşme politikaları, 1840'lı yılların ortalarından itibaren Hakkâri ve çevresine yansımaya başladı. Kürtler ve Nasturilerin merkezîleşme politikalarına karşı tepkileri birbirinden farklı oldu. Nasturiler merkezîleşme politikalarını ilk başlarda (Berlin sürecine kadar) bir *fırsat*; Kürtler ise *kötü gidişatın başlangıcı* olarak gördüler. Merkezîleşme ile beraber bölgede uygulanacak idarî reformlarla Kürtler, sahip oldukları geleneksel müstakil idarî ayrıcalıklarını kaybedeceklerini düşünmekteydiler¹⁴. Buna karşılık Nasturiler, merkezîleşme politikalarının bölgeye uygulanmasıyla -en kötü ihtimal ile- bölgede Kürtlerle eşit bir idari statüye kavuşacaklarını umuyorlardı. Bu bağlamda, Kürtler ile Nasturiler arasında kazanan-kaybeden anlamında bir kıyas yapılması durumunda

¹³ Grant, *Nasturiler ya da Kayıp Kabileler*, s. 18.

¹⁴ 1845'te merkezîleşme politikalarının bölgeye uygulanmasına tepki olarak Van ve çevre halkı isyan etti. Durumu yerinde tespit etmek amacıyla bölgeye gönderilen memur-ı mahsus Sadullah Enveri'nin Dersaadet'e gönderdiği yazısında, *isyanın asıl sebebinin* Kürtlerin sahip oldukları geleneksel idarî ayrıcalıklarını kaybedecekleri korkusu olduğunu belirtir. "...*Van eşkiyasının serrişte-i şekavet eyledikleri* (isyan ettikleri) *madde Tanzîmât-ı hayriyyenin adem-i kabûlü* (merkezîleşmeye karşı olmaları) *ve bunun asıl sebebi kendü uhdelerinde bulunan tîmârât ve yurtluk ve ocaklığın ibkasıyla* (ellerinde bulunması) *şimdiye dek vergü vermeyen Ekrâd ve aşâyirden bir nesne mutâlebe olunmaması kaziyesi* (husus) *olduğunu...*" Sadullah Enveri'nin 9 Mayıs 1846 tarihli Van isyanı ile ilgili yazısı. BOA, İ.MSM, Dosya No: 49, Gömlek No: 1236.

Kürtler, kendilerini merkezîleşmenin kesin kaybedenleri olarak görmekteydiler¹⁵. Bu yüzden Kürtlerin ve Nasturilerin merkezîleşme uygulamalarına karşı tepkileri de birbirinden farklı oldu. Yukarıda da ifade edildiği üzere Osmanlı Devleti'nin merkezîleşme politikalarının Hakkâri ve çevresine dönük uygulamaları çalışmamızın taslağını belirlemiştir. Merkezîleşme politikalarının bölgedeki uygulamalarına karşı Kürtlerin ve Nasturilerin bu politikalara karşı geliştirdiği tepkiler bir bütün olarak ikinci bölümde ele alınmıştır.

Üçüncü bölüm, çalışmamızın asıl kısmını oluşturmuştur. Bu bölümde ilk olarak Hakkâri emirliğinin idarî yapısında Kürtlerin Nasturilerle ilişkileri irdelenmiştir. Bu dönemdeki Kürt-Nasturi ilişkileri, bugüne kadar akademik çalışmalara hemen hemen hiç konu olmamıştır. Nasturiler, Hakkâri emirliğinin idarî yapısında cizye ödemekle mükellef olan *re'âyâ* olarak mı, yoksa -tıpkı Kürtler gibi- idarî ve askerî olarak belli yetkinliklere sahip *berâyâ*¹⁶ statüsüne sahip bir unsur olarak mı itibar olunmaktaydı? Hakkâri ve çevresindeki Nasturilerin dinî ve cismanî lideri Patrik Mar Şimun'un Hakkâri emirliğinin idarî yapısındaki konumu tam olarak nasıldı? Osmanlı millet sistemine benzer bir uygulama Hakkâri emirliğinin idarî yapısında da mevcut muydu? Rondot, 1936'da yayımlanan bir makalesinde tarihî Hakkâri emirliğini bir 'Müslüman-Hristiyan (veya Kürt-Nasturi) Konfederasyonu' olarak değerlendirmiştir¹⁷. Rondot'un iddiası, mevcut arşiv vesikaları ve diğer metinlerle beraber ele alındığında rasyonel bir yaklaşım olarak değerlendirilebilir mi? Bu sorular etrafında 1800 ile 1840 arasındaki dönem ile genel olarak Hakkâri emirliği dönemindeki Kürt-Nasturi ilişkileri açığa kavuşturulmaya çalışılmıştır.

Bohtan mîri ve Cizre mütesellimi Bedirhan Bey'in bir kısım Nasturi aşiretleri üzerine düzenlediği saldırılar Kürt-Nasturi ilişkileri açısından her anlamda bir dönüm noktası oluşturur. Dolayısıyla çalışmamızın da ana konu başlıklarından birini söz konusu saldırılar oluşturmuştur. Konu, bugüne kadar farklı boyutlarıyla akademik

¹⁵ Kieser, *Iskalanmış Barış*, s. 50.

¹⁶ Vergiden muaf, kılıç ehli sosyal tabaka anlamındadır. Reayanın karıştıdır. Ferit Devellioğlu, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat*, Aydın Kitabevi Yayınları, Ankara, 2013, s. 107.

¹⁷ Pierre Rondot, "Les Tribus Montagnardes de l'Asie Antérieure Quelques Aspects Sociaux des Populations Kurdes et Assyriennes", *Bulletin d'Etudes Orientales*, S. 7, 1936, s. 8.

çalışmalarda ele alınmış olmasına rağmen söz konusu saldırıların merkezileşme politikalarının bölgedeki uygulamaları ile ilişkisi yeterince irdelenmemiştir. Hakkâri emirliğinin tasfiyesinin (veya merkezileşme politikalarının) Kürt-Nasturi ilişkileri üzerindeki etkisi bağlamında Bedirhan Bey'in Nasturi aşiretleri üzerine düzenlediği saldırılar yeni bir yaklaşımla ele alınmıştır.

Arşiv vesikalarında 1853-1856 yılları arasındaki Kırım Savaşı ve aynı tarihlerde bölgede baş gösteren İzzeddin şîr Bey isyanı ile doğrudan ilintili olduğu anlaşılan *Hırvatalı Mehmet Ağa* isyanı, bugüne kadar herhangi bir akademik çalışmaya konu olmamıştır. Savaş sırasında Kafkas cephesindeki Rus komutanlar Patrik Mar şîmun ve Pinyanişî aşireti reisi Hırvatalı Mehmet Ağa ile temasa geçtiler. Bu temas, bölgedeki Kürt ve Nasturi aşiretlerinin Osmanlı merkez otoritesine karşı isyan etmesine neden oldu. Kürt-Nasturi ilişkileri açısından oldukça önem arz eden isyan, arşiv vesikaları temelinde belli bir değerlendirmeye tabi tutularak ele alınmıştır. Gerek Hırvatalı Mehmet Ağa isyanı sırasında ve gerekse de sonrası dönemde bölgedeki Kürt ve Nasturi aşiretleri arasında gelişen ittifak biçimleri oldukça dikkat çekicidir. Aşiretler arasındaki bu ittifak biçimlerinin/ilişkilerinin Kürt-Nasturi ilişkileri açısından irdelenmesi, üçüncü bölümde ve çalışmamızda ele alınan son konu başlığı olmuştur.

A. Kaynak

Tarih anabilim dalında yapılan çalışmaların ilmî bir nitelik kazanması, çalışılan tarihî döneme ait her türlü verinin/kaynağın bilimsel yöntem ve metotlarla yorumlanması ve değerlendirilmesi ile mümkündür. Bu noktadan hareketle çalışmamız için başvurduğumuz kaynaklara geçmeden önce karşılaştığımız bir sorunu burada ifade etmemiz gerekmektedir. Çalışmamızın birinci evresini oluşturan 1800-1840 arası *Hakkâri emirliği* dönemindeki *Kürt-Nasturi ilişkilerini yansıtan* yazılı veya yazısız kaynak oldukça sınırlıdır. Öncelikle şunu belirtmek gerekir ki; 1840'lı yılların sonlarında varlığı son bulan Hakkâri emirliğine ait resmî herhangi bir arşiv kaydına laşılmamıştır. Ayrıca, XVII. yüzyıldan beri patriklik merkezi Hakkâri olan Nasturi Kilisesine ait (diğer kiliselerde görülen) kurumsal bir arşiv kaydına rastlanılmamıştır. Başka bir ifade ile emirliğin idaresindeki Kürt-Nasturi ilişkilerini

ortaya koymak için yararlanabileceğimiz ne Kürtlere ne de Nasturilere ait kurumsal bir arşiv kaydı bulunmamaktadır.

Hakkâri ve çevresi, XIX. yüzyıla kadar dönem dönem -kısa aralıklarla- İran'ın hâkimiyetine/nüfuzuna geçmişse de genellikle Osmanlı Devleti'nin hâkimiyet sahasında yer almıştır. Buna karşın Osmanlı Devleti, kuruluşundan itibaren hatırı sayılır bir arşiv kaydına sahip olmasına rağmen 1840 öncesi Hakkâri ve çevresindeki Kürt-Nasturi ilişkileri ile ilgili sınırlı bir arşiv kaydı bulunmaktadır. Sonraki başlıklarda da değinileceği üzere Bedirhan Bey'in 1840'lı yıllarda Nasturi aşiretleri üzerine düzenlediği saldırılarla beraber bölgedeki aşiretli Nasturiler ve Kürt-Nasturi ilişkileri, ilk kez, Osmanlı Devleti'nin arşiv vesikalarında yer almaya başlamıştır. Bu durum çalışmamızın ilk 40 yıllık zaman dilimini oluşturan bölümünün aydınlatılmasını oldukça güçleştirdi.

Bu durumda, çalışmamız için bahsedilen dönemle ilgili başvurulabildiğimiz yegâne kaynak, Batılıların oluşturduğu/ürettiği çeşitli düzeydeki gayri resmî metinler oldu. Dominiken rahip Guiseppe Campanile'nin kaleme aldığı ve 1818'de yayımlanan **Storia della Regione del Kurdistan**, XIX. yüzyıl Hakkâri emirliğinin iç işleyişi yönüyle çalışmamız açısından önemli bir başvuru kaynağı oldu¹⁸. Campanile ile beraber aynı tarihlerde bölgede bulunan Fransız asıllı Rus subay Gaspard Drouville'nin seyahat notlarından oluşan **Voyage en Perse** ve British East India Company şirketi mensubu Rich'in 1920'li yılların başında Musul ve çevresinde iken kaleme aldığı ve Batı basınında yayınlanan mektupları, sadece Kürt-Nasturi ilişkilerinden bahsetmekle kalmaz, aynı zamanda Batı dünyasının dikkatini ve ilgisini de Hakkâri ve çevresine çevirmiştir¹⁹. Oluşan bu ilgi sonucu 1840'lı yılların başında Batılı misyonerlerden Grant, Ainsworth ve Boré ilk kez Nasturilerin ve Kürtlerin bir arada yaşadığı Hakkâri ve çevresini ziyaret ederek yararlanabileceğimiz önemli veriler sundular²⁰. Campanile, Rich, Grant, Ainsworth ve Boré'nin

¹⁸ Campanile, *Kürdistan Tarihi*, s. 7-10.

¹⁹ Claudius James Rich, *Kürdistan ve Eski Ninova'da Bir Yaşam Öyküsü*, Çev. Arif Karabağ, Avesta Yayınları, İstanbul, 2018, s. 212-214.

²⁰ Grant, *Nasturiler ya da Kayıp Kabileler*, s. 49-90; William Francis Ainsworth, *Travels and Research in Asia Minor, Mesopotamia, Chaldea, and Armenia*, Vol. II, London, 1892, s. 244-245.

oluşturduğu kayıtlar, Hakkâri emirliği dönemindeki Kürt-Nasturi ilişkileri için başvurduğumuz ana kaynaklar oldu.

XIX. yüzyıldaki Kürt-Nasturi ilişkilerini temellendirmek amacıyla önceki yüzyıllarda kaleme alınan birtakım eserlerden de yararlanma yoluna gidildi. Hakkâri emirliği idaresi altındaki Kürt-Nasturi ilişkilerine ilk kez atıf yapan, muhtemelen, XVI. yüzyılın sonlarında (1597’de) Şeref Han ve XVII. yüzyılın başında (1616’da) bölgeyi ziyaret eden İtalyan seyyah Pietro Della Valle olmuştur²¹. Bunların dışında birbirinin devamı niteliğinde olduğu anlaşılan ve Hakkâri emirliğinin idarî tarihini ele alan **Mîrnâme**²² ve **Muhtasar Ahvâlü’l-Ümerâ**²³ da başvurduğumuz XIX. yüzyıl öncesine ait temel eserler oldu.

1840 sonrası dönemde oluşturulan kimi arşiv vesikalarında da Hakkâri emirliği dönemindeki Kürt-Nasturi ilişkilerine atıf yapıldığı görülür. Söz gelimi Patrik Mar Şimun’un 1846’nın başında Dersaadet’e göndermek üzere kaleme aldığı arzuhalinde geçen “...*Tiyarî sancağı, zaman-ı kadimden beri Kürt beylerinden (Hakkâri mîrlerinden) başka bir kimsenin zir-i hükmünde olmayıp...*” ifadeleri ile Nasturilere

²¹ Pinkerton, *A General Collection of the Best and Most Interesting Voyages and Travels in all Parts of the World*, s. 13.

²² XVII. yüzyılda kaleme alınan ve orijinal hali günümüze kadar ulaşan nadir eserlerdendir. Eserin müellifi, Hakkâri Emirliği’nin hanedan ailesinden Temerhan Yazıcı’dır. Eserin dili Farsçadır. Manzum şeklinde 10.727 beyitten oluşan Mîrnâme, 1587 ile 1633 arasındaki siyasi olayları ele alır. Eser, Van’ın Başkale ilçesine bağlı Artes köyünde ikamet eden Ragıp Abbasgil’in özel kütüphanesinde muhafaza edilmektedir. Farsçadan Kürtçeye çevirisi araştırmacı-yazar Halit Yalçın (Halid Sadîni) tarafından yapılmaktadır. İhsan Akın, *Hakkâri Beyliği (1130-1849)*, Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Van, 2019, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), s. 2-3; Yaşar Kaplan, “Hakkâri’de Nestûri Patrikliğinin Son Dönemi (1876-1915)”, *Milel ve Nihal: İnanç, Kültür ve Mitoloji Araştırmaları Dergisi*, C. 17, S. 2, 2020, s. 254-255; 28 Haziran 2019’da Halit Yalçın ile yapılan görüşme.

²³ Mîrnâme’nin devamı niteliğinde bir eserdir. Müellifi, Hakkâri mîrlerinden İbrahim Han’ın (ö. 1780) kâtibi olan Temerhan Yazıcı’nın torunu Mirza Muhammed Yazıcı’dır. Farsça olarak kaleme alınan eserin orijinal el yazması maalesef günümüze ulaşmamıştır. 1914 yılında, yine aynı aileden (Yazıcızâde) Muhammed Tayyar, Muhtasar Ahvâlü’l-Ümerâ’dan iktibas yoluyla Hakkâri Emirliği’nin kısa bir tarihçesini kaleme aldı. Muhammed Tayyar tarafından iktibas yoluyla kaleme alınan eserin de dili Farsçadır. Bu eser, Hüseyin Hilmi b. Said İstanbuli (Işık) tarafından “İrisan Beylerinin Tarihçesi”; Hıdır Bin Abdullah el Halid-i en-Nakşibendi tarafından ise “Van Vilâyeti Dâhilinde ve Hakkâri Merkez ve Kazalarındaki Beylerin Tarihi Nesepleriyle Coğrafi ve sair Ahvalleri” ismiyle Türkçeye tercüme edilmiştir. Çalışmamızda başvuracağımız nüsha, Hıdır Bin Abdullah el Halid-i en-Nakşibendi tarafından Türkçeye tercüme ettiği nüsha olacaktır. Muhammed Tayyar, *Muhtasar Ahvâlü’l-Ümerâ*; Dünder Alikılıç, *Abbasi Devleti’nden Hakkâri Beyliğine İrisan Beyleri*, Tarih Düşünce Kitapları, İstanbul, 2005, s. 8-9; Hasan Tan, *Hakkâri Beyleri’nin Tarihi (Muhtasar Ahval’ül Umera: Van Vilâyeti Dâhilinde ve Hakkâri Merkez ve Kazalarındaki Beylerin Tarihi- Metin ve Tahlil)*, Mardin Artuklu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Mardin, 2017, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), s. XI; Akın, *Hakkâri Beyliği (1130-1849)*, s. 3.

dair kaleme alınmış isimsiz bir layihada geçen “...İmadiye ve Revandız vâdileri şimâl tarafının Van Gölü ile Urmiye Gölü arasında vâki dağlarda ez mâ-takaddem âzâd ve serbest kalmış bir kavm-i Nasranî bulunur idi ki Tuhubî ve Baz ve Diz ve Cilo ve Tiyarî namında nice kabilelerden ibaret idi...” şeklindeki beyanlar, bu atıflara örnek gösterilebilir²⁴. Geçmişe yaptıkları atıflardan dolayı Hakkâri emirliği dönemindeki Kürt-Nasturi ilişkilerinin çerçevesini çizmek için de bu ve benzeri arşiv vesikalarına da başvurulmuştur.

1840’lı yıllardan itibaren Osmanlı Devleti’nin bölgeye dönük yürürlüğe koyduğu merkezileşme (*Tanzimat*) politikalarına, bölgenin yerel güç unsurlarının (emirliklerin) bu politikalara karşı geliştirdiği tepkilere/isyanlara ve Batılıların bölgeye yönelik dinsel/emperyal faaliyetlerine bağlı olarak Hakkâri ve çevresindeki Kürt-Nasturi ilişkilerini ele alan çok sayıda yazılı/görsel materyal oluşmaya başladı. Çalışmamız için başvurduğumuz bu tarihî meteryalleri/kaynakları iki ana gruba ayırmak mümkündür:

1. *Osmanlı Devleti Menşeli Metinler*: Arşiv Vesikaları, Salnâmeler, Şeriiye Sicili Defterleri...
2. *Batı Menşeli Metinler*: Resmî Yazışmalar, Misyoner Raporları, Seyahatnameler...

Osmanlı Devleti’ne ait arşiv vesikaları, çalışmamızın 1840 sonrası için temel başvuru kaynağını oluşturdu²⁵. Bu bağlamda Divan-ı Hümayûn’da iç ve dış meselelerle ilgili kararların ve bu kararlara dair yazılan fermanların (emirleri/hükümlerin) kaydedildiği Mühimme Defterleri (A.DVNS.MHM) ve Divan-ı Hümayûn’da devletin idarî, siyasî ve askerî meseleleri dışında, halkın devlet ile olan münasebetlerine dair konuları ihtiva eden kararların/fermanların yer aldığı Diyarbakır’a ait olan Ahkâm Defterleri (A.DVNS.AHK.DB.d) özellikle çalışmamızın

²⁴ Mar Şimun Abraham’ın 5 Ocak 1846 tarihli Bâbiâli’ye gönderdiği mektubu. BOA, İ.MSM, Dosya No: 49, Gömlek No: 1238; BOA, A.DVN, Dosya No: 13, Gömlek No: 64; Nasturi kabilelerinin sakin oldukları dağlarda vuku bulan ahvâle dair mektubun tercümesi. BOA, İ.MSM, Dosya No: 48, Gömlek No: 1229.

²⁵ 1840, aynı zamanda, Osmanlı Devleti’nin arşiv tarihi açısından da bir dönüm noktasıdır. Divan-ı Hümayûn, XVII. yüzyıldan itibaren önemini kaybetmeye başlamış, Tanzimat’ın ilanı ile beraber devlet merkezi Topkapı Sarayı’ndan sadrazam konağı olan Bâb-ı Âsafi’ye taşındı. Daha önce Divan-ı Hümayûn tutulan kayıtlar da buraya intikal edildi.

kavramsal çerçevesini oluştururken başvurduğumuz arşiv kaynakları olmuştur. Meşihat fonunda yer alan Şeriyye Sicili Defterlerine de (Diyarbakır'a ait olanlar) de aynı başlık için başvurulmuştur. Hakkâri merkezli Nasturi Kilisesinin merkezi Osmanlı otoritesi ile olan ilişkisini (veya millet sistemi içindeki yerini) ortaya koymak için Divan-ı Hümayûn'da tutulan Gayrimüslim Cemaatlere Ait Defterler kataloğuna (A.DVNS.GMC.d) kayıtlı olan 1831 yılına ait 1 numaralı Şurût-ı Mîlel-i Muhtelif Defterinden ve H. 1263 ile 1307 arasındaki muhtelif yıllara ait *Devlet Sâlnâmelerinden (Sâlnâme-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye)* yararlanıldı.

Hatt-ı Hümayûn, 1839'daki Tanzimat Fermanı'nın ilanından önce padişahların yazılı buyruklarını ve bu buyruklara ait arşiv kayıtlarını içerir. Bu katalogtaki vesiklardan da çalışmamızın farklı kısımlarında istifade edilmiştir. 1839 sonrası padişahların yazılı buyrukları ve bu buyruklara iliştilen konu ile ilgili yazışmaları ve müzakereleri (*lefler*) içeren geniş arşiv tasnifi, arşivleme çalışmalarında *irâde* olarak ifade edilmiştir. Taşra ile yapılan yazışmaların ayrıntılarını da ihtiva ettikleri için bölge tarihi açısından önem arz eder. Bu katalogda yer alan özellikle İrâde Meclis-i Vâlâ (İ.MVL) ve 1839-1849 yılları arasındaki yazışmaları içeren İrâde Mesâil-i Mühimme (İ.MSM) fonları, çalışmamızın farklı kısımlarında en fazla başvurduğumuz Osmanlı Devleti'ne ait arşiv kaynaklarını oluşturdu.

Sadaret makamının gerek İstanbul'da bulunan nezaret ve diğer kurumlarla (Meclis-i Umûmi, Meclis-i Vâlâ, Seraskerlik...) ve gerekse de vilayetlerle yaptıkları yazışmaların arşivlendiği katalog, Sadâret Mektubî Kalemi (A.MKT) olarak ifade edilmektedir. Özellikle isyan, deprem, sınır meselesi, savaş, kıtlık ve iskân gibi mühim hususları ihtiva eden Sadâret Mektubî Mühimme Kalemi (A.MKT.MHM) fonu ve Erzurum, Diyarbakır, Van ve Bağdat/Musul eyaletleri ile yazışmalarının da dosyalandığı Sadâret Mektubî Kalemi Umum Vilayet (A.MKT.UM) fonu çalışmamız için başvurduğumuz önemli arşiv vesikaları oldu.

Nasturiler, Hristiyan bir unsur olması nedeniyle 1840'lı yıllardan itibaren Batılı devletlerin ilgi alanları arasında yer almıştır. Batılı devletlerin ve bu devletlere ait sefaretlerin Nasturilerle ilgili Bâbiâli ve Hariciye Nezareti ile yaptıkları yazışmaların ve gelen yazıların tercümelerinin toplandığı Hariciye Tercüme Odası

(HR.TO), Hariciye Siyasî (HR.SYS) ve Hariciye Mektubî Kalemi (HR.MKT) fonları da yararlandığımız önemli arşiv vesikalardır. Yine Sultan II. Abdülhamid döneminin yazışmalarını ifade eden Yıldız Sarayı arşivi, her ne kadar çalışmamızın zaman dilimini kapsamasa da çalışmamızı temellendirmek için bazı konu başlıklarında bu katalogdaki belgelere de başvuruldu.

Batılıların oluşturduğu metinler arasında çalışmamız için yararlanabileceğimiz şüphesiz en önemli arşiv vesikası, bu dönemde Nasturileri himaye etme gayreti içinde olan İngiltere'nin bölgedeki konsolosluklarının oluşturduğu raporlar olacaktır. Ancak tezimizin kaynak taraması dönemine tekabül eden Covid-19 pandemi süreci bu anlamda çalışmamıza büyük bir engel teşkil etti. Çünkü İngiltere arşiv dairesi olan *The National Archives*, pandemi süresince hizmet verme politikasını değiştirerek çok kısıtlı düzeye indirdi. Aşırı yoğunluktan dolayı dairenin dijitalleştirilmemiş olan arşiv vesikalarının istenmesi uzun zaman (6 ay) almaktaydı. Bu yüzden bu vesikaların çok sınırlı bir kısmından yararlanma imkânı bulduk.

Protestan ABCFM misyoner örgütünün yayın organı olan **Missionary Herald**, Batılılar tarafından oluşturulan metinler arasında çalışmamız için en fazla yararlandığımız metinler oldu. Özellikle Osmanlı Devleti'ne ait arşiv vesikalarında geçen meselelerin ve olayların satır aralarında oluşan boşlukların doldurulması bu metinler sayesinde gerçekleşti. Yine bu dönemde bölgede misyon faaliyetlerinde bulunan Grant, Ainsworth, Badger, Laurie, Southgate, Smith, Dwight ve Wigram'ın tutmuş oldukları kayıtlar ile Layard, Bird, Curzon ve Cuinet gibi gezgin, tüccar ve resmî görevlilerin Hakkâri ve çevresi ile ilgili notlarından da bu bağlamda yararlanıldı.

Ayrıca burada çalışmamızın genel çerçevesinin şekillenmesine katkı sağlayan birkaç çalışmadan da bahsetmek gerekir: Rondot'un 1936'da *Bulletin d'Etudes Orientales*'ta yayımlanan *Les Tribus Montagnardes de l'Asie Antérieure Quelques Aspects Sociaux des Populations Kurdes et Assyriennes* adlı makalesinde Hakkâri emirliğini bir Müslüman-Hıristiyan oluşumu olarak nitelemesi yönündeki tezinin

çalışmamızın şekillenmesine önemli bir katkı sağladı²⁶. Kenanoğlu'nun **Osmanlı Millet Sistemi Mit ve Gerçek** adlı eserinde gayrimüslim ruhanî reislerinin Osmanlı idarî sistemi (millet sistemi) içindeki konumu ile ilgili olarak kullandığı *dinî (ruhanî) mültezim* tezi, Hakkâri emirliğinin idarî sahasında ikamet eden Nasturi Kilisesinin ve mensuplarının merkezî otoriteyle ilişkilerini konumlamamızda büyük bir katkısı oldu²⁷. Ayrıca **Bir Yüzyıl Bir Sancak Bir Cemaat 19. Yüzyılda Mardin Süryanileri** adlı eserinde dönemin arşiv vesikaları üzerinden Nasturi Kilisesinin millet sistemi içindeki problemli yerine dikkat çeken Özcoşar'ın bu yöndeki görüşü de Nasturilerin merkezî otoriteyle ilişkilerini çözümlemeye geniş bir bakış açısı kazandırdı²⁸.

B. Sınırlılıklar

B.a. Araştırmanın Konu Sınırı

Çalışmamıza konu olan iki ana unsurdan biri Kürtler diğeri ise Nasturilerdir. Her iki unsurun da tarihi üzerine yapılmış çok sayıda çalışma bulunmaktadır. Bu sebeple, tekrara düşmeme adına, bu çalışmada Kürt tarihi ile ilgili herhangi bir konu başlığına yer verilmedi. Bunun yerine, Kürtlerle ilgili olarak “XIX. yüzyıl Osmanlı arşiv vesikalarındaki Kürt tanımlaması” ele alındı. Osmanlı arşiv vesikalarında *Kürt* olarak ifade bulan tanımlamanın bağlam içinde kazandığı anlam(lar) ile modern dönemin *ulusçuluk* ve *ulus-devlet* anlayışlarının etkisiyle şekillenen günümüz Kürt tanımlamasının karşılaştırılması yapıldı.

Nasturi/ler tanımlaması, oldukça karmaşık bir yapıyı ifade eder. Çalışmamızın konu sınırlarını çizmek ve aynı zamanda çalışmamızı anlaşılır kılmak adına Nasturi kimliği ile ilgili birkaç hususa açıklık getirmek gerekir.

Nasturilerin günümüzde üç farklı kimlik altında akademik çalışmalara konu olduğu görülmektedir. Bunlar;

---

²⁶ Rondot, “Les Tribus Montagnardes de l’Asie Antérieure Quelques Aspects Sociaux des Populations Kurdes et Assyriennes”, s. 8.

²⁷ Kenanoğlu, *Osmanlı Millet Sistemi Mit ve Gerçek*, s. 59-64.

²⁸ İbrahim Özcoşar, *Bir Yüzyıl Bir Sancak Bir Cemaat 19. Yüzyılda Mardin Süryanileri*, Beyan Yayınları, İstanbul, 2008, s. 24.

1. Dinî bir cemaat olarak Nasturi kimliği (Dinsel Kimlik)
2. Dinî bir cemaat ile beraber “etnisite” ile birleşen Nasturi kimliği (Etno-dinsel kimlik)
3. Sadece etnisiteye vurgu yapan modern çağın *ulusçuluk* ve *ulus-devlet* fikirlerinden esinlenerek oluşan ve “Asur/Assyria” olarak ifade bulan Nasturi kimliği (Etnik Kimlik)

Her üç kimliğin coğrafi izdüşümleri birbirinden farklılık gösterir. Söz gelimi; *sadece dinî bir cemaat* olarak Nasturiler, Mezopotamya’dan Hindistan ve Çin’e kadar olan bir coğrafyadaki farklı milletlere/etnisitelere (Çin, Hindu, Türk, Moğol...) mensup geniş bir inanç topluluğunu ifade eder. Hem coğrafi hem de demografik olarak en geniş Nasturi kimliğini oluşturan kategoridir. Bu dinî kimlik/topluluk, Hakkâri merkezli Nasturi Kilisesi hiyerarşisine mensuptur. XIX. yüzyıl boyunca kilisenin patriklik merkezi, Çölemerg (günümüz Hakkâri şehir merkezi) yakınlarındaki Koçanis (Konak) köyüdür. Kiliseye mensup olanların sayısı önceki yüzyıllarda oldukça fazla iken Katolik ve Protestan misyonerlerin faaliyetleri sonucu zamanla bu durum değişti. Söz gelimi Katolik misyonerlerin bölgedeki faaliyetleri sonucunda Osmanlı Devleti’nin hâkimiyet sınırları içinde Keldanî olarak isimlendirilen *dönme* yeni bir cemaat ortaya çıktı. Bu çerçevede daha önce Nasturi olan fakat daha sonra Roma merkezli papanın dinsel otoritesini tanıyan Keldanîler, çalışmamızın dışında tutuldu.

Dini bir cemaat ile beraber “etnisite” ile birleşen Nasturi kimliği; Urmiye Gölü’nün batısı Van Gölü’nün güneyi ve Musul’un kuzeyini içine alan coğrafyada yoğunlaşan ve aynı itikadî prensipleri paylaşan insanların oluşturduğu bir topluluğu ifade eder. Doğu Süryanice ve Hakkâri merkezli Nasturi Kilisesi bu kimliğin ortak paydalarıdır. Dolayısıyla hem dinsel hem de etnik olarak bir bütünlük arz eder. Bu kimliğe mensup olan Nasturileri iki alt kategoriye bölmek mümkündür:

1. Aşiretli Nasturiler
2. Reaya Nasturiler

Gerek Hakkâri emirliği gerekse de Osmanlı merkezîleşmesi döneminde askerî ve idarî olarak belli bir imtiyaza (müstakil yapıya) sahip olan *aşiretli Nasturiler*, aynı zamanda bulundukları bölgede nüfus olarak çoğunluk oluşturmaktaydı. Batılı kaynaklarda ‘Bağımsız/Özgür Nasturiler’ (Independent Nestorians/Assyrians) veya ‘Dağlı (Mountain) Nasturiler’ olarak geçer²⁹. Osmanlı ve İran devletlerinin tebaası durumundaki ‘reaya Nasturiler’ ise daha çok Kürt emirliklerinin idaresi altında yaşamaktaydı³⁰. Katolik ve Protestan misyonerlerin dinî faaliyetlerine en fazla maruz kalan kategoridir. Çalışmamıza konu olan kategori, ‘aşiretli’ Nasturilerdir. Dolayısıyla gerek İran gerekse de Osmanlı devletlerinin merkezî otoritesine tabi olan reaya durumundaki Nasturiler, çalışmamızın konusu değildir.

Modern dönemin *ulusçuluk* ve *ulus-devlet* düşüncelerinden esinlenerek daha çok Batılılar (özellikle İngiltere) tarafından oluşturulan/üretilen ve “Asurlar/Assyrians” olarak ifade edilen kimlik ise diğer iki kimlikten daha farklı bir coğrafyayı ifade eder. Bu kimliğe, Nasturiler ile beraber Süryani Yakubîleri, Keldanîleri, Marunîleri ve Melkitleri dâhil etmek mümkündür. Bu kimliğin ortak paydası ise ortak dil olan Süryanicedir. Bu kategoriyi oluşturan toplulukların coğrafyası, Urmiye Gölü’nden başlayarak batıya doğru Akdeniz’e kadar uzanan bir alanı kapsar. Asur kimliğini oluşturan topluluklardan Süryani Yakubîler (Batı Süryaniler), Keldanîler, Marunîler ve Melkitler de çalışmamızın konuları arasına dâhil edilmedi.

Nasturilerle ilgili yaptığımız bu üç sınıflandırmanın dışında, akademik çalışmalara hemen hemen hiç konu olmamış başka bir kimlikten de bahsedilebilir. İleride daha da detaylı olarak değinileceği üzere, XVIII. yüzyıldan XIX. yüzyılın başına kadar, patriklik merkezi Diyarbakır olan ve Roma Kilisesinin Katolik inancını

²⁹ Kieser, *İskalanmış Barış*, s. 95-96.

³⁰ İran merkezî otoritesine tabi olan *reaya Nasturiler*, Urmiye şehrinde ve Urmiye yaylasındaki irili ufaklı köy düzeyindeki yerleşimlerde sakin durumdaydılar. Osmanlı merkezî otoritesinin tebaası durumundaki Nasturiler ise Musul’un kuzeyindeki sahada sakin durumdaydılar. Hakkâri emirliğinde reaya durumundaki Nasturiler ise Gevar (Yüksekova), Tergevar, Mergevar, Şemdinan, Albak (Başkale) ve Hoşab çevresinde oturmaktaydılar. Nikitine, “Nestûriler”, s. 208; Bilal Şimşir, *British Documents on Ottoman Armenians, (1856-1880)*, Vol. I, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1989, s. 66-68.

benimseyen, etnik olarak Nasturi (Doğu Süryaniceyi konuşmaktaydılar) olan ve Osmanlı arşiv vesikalarında da ‘*Nasturi taifesi*, *Nasturi reayası* veya *Nasturi milleti*’ olarak ifade edilen dinî cemaat/topluluk da çalışmamızın kapsamı dışında bırakıldı. Bu topluluk da 1830’lu yıllardan itibaren -tıpkı Musul merkezli patriklik hiyerarşisine mensup Katolik Nasturiler gibi- zaten Keldanî olarak anılmaya/ifade edilmeye başlandı.

B.b. Araştırmanın Coğrafi Sınırı

Çalışmamızın ana coğrafyasını, tarihî Hakkâri emirliğinin idarî sınırları oluşturdu. XIX. yüzyılın ortalarına kadar varlığını sürdüren Hakkâri emirliğinin askerî gücünü, bölgede meskûn Kürt ve Nasturi aşiretleri (*tevâif-i erbaa*) oluşturmaktaydı. Bu aşiretlerin meskûn bulunduğu Van Gölü’nün güneyi, Musul’un (veya İmadiye’nin) kuzeyi, Urmiye Gölü’nün batısı ve Dicle Nehri’nin doğusu³¹ çalışmamızın coğrafi sınırlarını oluşturdu. Ayrıca Erzurum, Van, Musul ve Diyarbakır eyaletlerinin idarî sahaları da çalışmamızı temellendirmek amacıyla başvurduğumuz coğrafya oldu.

B.c. Araştırmanın Zaman Sınırı

Çalışmamız, isminden de anlaşılacağı üzere, XIX. yüzyıl ile sınırlı bir araştırma oldu. Buna karşılık çeşitli nedenlerden 1870 ve sonrası dönem çalışmamıza dâhil edilmedi. Zira 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı’nın ve akabinde imzalanan Berlin Antlaşması’nın çalışmamızın coğrafi sahası olan Hakkâri ve çevresi üzerinde önemli sonuçları oldu. Doğal olarak bölgedeki Kürt-Nasturi ilişkileri de önemli ölçüde bu siyasî süreçten etkilendi. Aslında Berlin Antlaşması’nın ne Kürtler ne de Nasturiler ile ilgili bir idarî veya siyasî hükmü/maddesi vardır. Fakat Osmanlı Devleti’nin Batılı devletlere taahhüt ettiği ‘Ermenilerin yaşadığı eyaletlerde yerel ihtiyaçların gerektirdiği reformların yapılması, Çerkez ve Kürtlerin saldırılarına karşı korunması ve yapılacak olan reformların Batılı devletlerce gözetileceği’ hükmünü içeren antlaşmanın 61. maddesinin Kürt-Nasturi ilişkileri için de belirleyici bir yönü

³¹ Nasturi kabilelerinin sakin oldukları dağlarda vuku bulan ahvâle dair mektubun tercümesi. BOA, İ.MSM, Dosya No: 48, Gömlek No: 1229; Nikitine, “Nestûriler”, s. 207.

olmuştur³². Bu tarihten itibaren Hakkârili Nasturiler, *Ermeni meselesi* ve *ulusçuluk/ulus-devlet* düşünceleriyle de ilintili olarak Osmanlı Devleti'nin arşiv vesikalarında yer almaya başladı³³.

Bir sonraki başlıkta da detaylandırılacağı üzere, çalışmamızda ifade bulan 'Kürt' ve 'Nasturi' tanımlamaları, etno-dilsel temelli olan günümüz/modern kullanımından farklıdır. Ancak 1870'li yıllardan itibaren Osmanlı Devleti'nin arşiv vesikalarındaki Kürt ve Nasturi tanımlamalarının tarihî bağlamından uzaklaşarak birer etno-dilsel kavrama dönüşmeye başladığı görülür. Dolayısıyla çalışmamızda kavramsal bütünlüğü sağlama adına zamansal olarak böyle bir sınırlamaya gidildi. XIX. yüzyılın son çeyreği ile XX. yüzyılın ilk çeyreği arasındaki yarım asırlık Kürt-Nasturi ilişkileri, farklı bir bağlamla –ulusçuluk düşüncesi temelinde- ele alınması gerekir.

Çalışmamızı temellendirmek için birkaç başlıkta belirlediğimiz zaman sınırlılığını esnettik. Bu başlıklar şu şekilde sıralanabilir:

³² Bilâl N. Şimşir, *Osmanlı Ermenileri*, Bilgi Yayınları, İstanbul, 1986, s. 26-27.

³³ 11 Nisan 1875 tarihli Van mutasarrıflığından Erzurum valiliğine gönderilen bir yazıda Nasturilerin ulusçu ve ulus-devlet düşüncesi temelinde hareket ettiklerini "...İngiltere ve Rusya devletlerinin Erzurum ve Musul konsoloslarıyla muhabereye alışıarak bayağı istiklâliyet sevdasına düşmüş olan... Mar Şimun Efendi, düvel-i müşarîniylehime konsolosları vasıtasıyla kendisini bir nevi ecnebi himayesi altına aldirmek vadisinde bulunduğu emr-i gayr-ı hafî (bilinen bir durum) olup..." şeklinde ifade edilmiştir. Diyarbakır ve Van vilayetlerine gönderilen 9 Ağustos 1888 tarihli bir yazıda ise Hakkâri dâhilinde aşair ve kabail-i Ekrâdın Nasturi Hristiyanlarının üzerlerine hücum etmek ve kanlı bir muharebe eylemek üzere olduklarına dair alınan istihbarat ile ilgili olarak gerekli önlemlerin alınmasını ve sorunun Batılı devletlerin arzu eylediği gibi bir *Ermeni meselesine* dönüşmemesi için uyarılarda bulunulmuştur. Yine 8 yıl sonra Erkân-ı Harbiye kolağalarından Mehmet Ali Efendi, Nasturi meselesi ile Ermeni meselesi arasındaki ilintiyi şu şekilde ifade etmekteydi: "...*Ermeni meselesini yoktan var eden İngiltere'nin yakın bir zamanda bir mesele-i Nastûriye ile Devlet-i Âliye-i Osmâniyeyi işgal eylemesi muhtemeldir...*" "...*şu yakın zamanda bir mesele-i Nastûriye zuhûr eder ise Devlet-i Âliye aleyhinde bulunan Ermeniler ile Nastûriler peydây-ı mukâranet edeceklerinden bunların da ittifâk-ı tehassulu tabidir...*". Dâhiliye nazırı Talat Paşa ise I. Dünya Savaşı'nın başlarında Ermenilerle beraber hareket eden aşiretli Nasturilerin meskûn oldukları Hakkâri ve çevresinden göç ettirilerek Anadolu'nun çeşitli yerlerine iskân edilmesi gerekliliğinden bahsetmekteydi. Yaver-i Ekrem'den Diyarbakır vilayetine gönderilen 9 Ağustos 1888 tarihli bir yazı. BOA, Y.PRK.MYD, Dosya No: 7, Gömlek No: 37; BOA, Y.PRK.MYD, Dosya No: 7, Gömlek No: 38; Erkân-ı Harbiye kolağası Mehmet Ali Efendi'nin Nasturilerin durumu ile ilgili layihası. BOA, Y.PRK.DH, Dosya No: 9, Gömlek No: 26; 11 Nisan 1875'de Van mutasarrıflığından Erzurum valiliğine gönderilen bir tahrirât sureti. BOA, HR.SYS, Dosya No: 2819, Gömlek No: 7. Dâhiliye Nazırı Talat Paşa'nın Van, Bitlis ve Musul valiliklerine gönderdiği yazılar. BOA, DH.ŞFR, Dosya No: 46, Gömlek No: 78; BOA, DH.ŞFR, Dosya No: 54, Gömlek No: 240.

1. Çalışmamızın coğrafi sahasını oluşturan Hakkâri ve çevresinin tarih içindeki siyasî ve idarî yapısını ortaya koymak için Hakkâri emirliğinin tarih içindeki yeri ile Osmanlı ve İran (Safevî/Zend/Kaçar) devletleri ile olan ilişkileri
2. Ekrâd sancakları ve Osmanlı merkez otoritesinin bu sancaklarla/emirliklerle olan ilişkileri
3. Osmanlı millet sisteminin teşekkülü, uygulanışı ve Osmanlı Devleti'nin tebaası durumundaki gayrimüslimlerle olan ilişkileri
4. Nasturi Kilisesi ve mensupları olan Nasturilerin Osmanlı millet sistemi içindeki yeri ile ilgili tartışmalar

C. Kavramsal Çerçeve

C.a. Kürtler: XIX. Yüzyıl Osmanlı Arşiv Vesikalarında Kürt Tanımlaması

Yukarıda da ifade edildiği üzere bu tez çalışmasının ana başvuru kaynağını Osmanlı Devleti'ne ait arşiv vesikaları oluşturmuştur. Ancak söz konusu vesikalarda geçen Kürt tanımlamasının modern dönemde oluşan tanımlamadan farklı bir bağlama sahip olduğu görülmüştür. Çalışma boyunca başvurulacak olan Kürt tanımlaması da modern dönemdeki kullanımından ziyade Osmanlı arşiv vesikalarında kazanmış olduğu bağlam olacaktır. Anakronik bir sapma yaşamama adına öncelikle çalışmamız boyunca tercih edilen Kürt tanımlamasının kavramsal çerçevesinin oluşturulması gerekmektedir.

Günümüz *Kürt* tanımlaması, XIX. yüzyıldaki *ulusçuluk* ve *ulus-devlet* düşünceleri ekseninde şekillenmiştir. Ulusçuluk düşüncesinde *ulus*; çevresindeki uluslardan farklı ortak bir kültüre, kadim zamanlara uzanan bir tarihe, belirli bir toprağa, dile, simgelere, mitlere, duygusal değerlere atıf yapan ve geniş toplumsal sınıfları kapsayan *modern* bir kavramı ifade eder³⁴. Ancak Osmanlı arşiv vesikalarındaki ve çalışmamıza konu olan Kürt tanımlamasının bu kadar kuşatıcı/kapsayıcı bir yönü yoktur. Söz gelimi, doğrudan Osmanlı merkez otoritesinin idarî tasarrufunda bulunan Diyarbakır, Mardin ve Van gibi sancak veya

³⁴ Anthony D. Smith, *Millî Kimlik*, Çev. Bahadır Sina Şener, İletişim Yayınları, İstanbul, 1994, s. 40-45; Montserrat Guibernau, *Milliyetçilikler ve 20. Yüzyılda Ulusal Devlet ve Milliyetçilikler*, Çev. Neşe Nur Domaniç, Sarmal Yayınevi, İstanbul, 1997, s. 95-98.

kaza merkezlerinin sakinleri için bu tanım pek tercih edilmemiştir. Bu yönüyle *Kürt* tanımlamasının daha çok şehir-dışı bir sosyal sınıfa tekabül ettiği söylenebilir. Söz konusu sancak veya kaza merkezlerinin sakinleri için genellikle herhangi bir etnik aidiyete atıf yapılmadan *ahâlî ve fukarâ, aceze-i reâyâ, reâyâ fukarâsı, zaîf zuafa ve sekene* gibi genel tabiiyet ilişkisini ifade eden kavramlar kullanılmıştır. Bu konuda kadıların tuttuğu *şerîyye sicili* ve halkın devletle olan ilişkilerini ihtiva eden *ahkâm* defterleri önemli veriler içermektedir³⁵.

Osmanlı arşiv vesikalarındaki Kürt tanımını kategorik olarak iki gruba ayırmak mümkündür:

1. Ekrâd sancaklarında meskûn Kürtler
2. Ekrâd sancaklarının dışında meskûn Kürtler

Birinci kategorideki Kürt tanımı, söz konusu sancakların/emirliklerin resmî idarî ve askerî gücünü oluşturan sosyal sınıfı kapsar³⁶. İkinci kategorideki tanım ise

³⁵ “...Âmid kadısına ve Diyarbakır voyvodası(na)... hüküm ki; mütesellim-i merkûm bir müddetden berü fukarâ-yı ra’iyyetden üç bin kiseden ziyâde zulmiye olarak cebren akçe tahsil etmiş olduğu...”, “...Diyarbakır nâibi ve hâlâ Diyarbakır müftüsü... hüküm ki: Diyarbakır ve havâlisî ahâlî ve fukarâsının bir iki seneden berü gürûh-ı zaleminin zulm ü ta’addisinden ahvâlleri perîşân ve şîrâze-i nîzâm-ı memleket bi’l-küllîye muhtell ve müşevveş ve sekene ve re’âyânın emn ü râhatları meslûb ve emvâl-i mîriyyenin tahsili müte’assir olduğu...”. 1802’de Diyarbakır mütesellimine gönderilen bir hüküm. BOA, A.DVNS.MHM, Defter No: 213; “...Diyarbakır hakimi ve müftüsü... aza-yi meclis-i memleket ve kazâlar müdürleri ve sair bi’l-cümle... akrân ve esmalına inhâ olunur ki: masalih-i eyaleti ber vak’a-yi dilhah-i ali-yi hüsn-i ru’yet ve meşîet ve zabt ve rabt-ı memleketle vedia dest-i cenâbi hilâfetpenahi olan fukara ve zuafânın saye-i ma’deletvaye-i hazret-i şahaneye her halde ber kemâl-i irade ve asayişlerine himmet ve hiçbir yüzden ve bir taraftan duçar-i renc-u ızdırıp olmamalarına bezl-i ru’yet ederek...” BOA, MŞH.ŞSC.d, Defter No: 3746, s. 36; Diyarbakır eyaleti müşirliğine Süleyman Paşa’nın atandığı fakat Süleyman Paşa’nın ani vefatı üzerine yerine yeni bir müşirin gönderilmesinin biraz zaman alacağı ile ilgili eyaletteki askerî ve mülkî erkâna gönderilen bir buyurulduda geçen; “...ber-vech-i beyân amel ve hareketle eyâlet-i mezkûre ahâlî ve fukarâ ve aceze-i reâyâ ve berâyâsının işleri geri kalmaması ve himâyeleri kabz farîzasına ikdâm ve bezl-i kudret ve ednâ derecede muğayir-i hâl ve harekete mücâseretle taraf-ı saltanat-ı seniyyeden duçar-ı varta-i nedâmet olmaktan bi’l-vücûh ittika ve mübâadet eylemeniz...” şeklindeki ifadelerden de anlaşılacağı üzere Diyarbakır ve çevresinin sakinleri için -yukarıda bahsedilen- genel tabiiyet ilişkisini ifade eden ibareler kullanılmıştır. BOA, MŞH.ŞSC.d, Defter No: 3804, s. 32; Ayrıca 3746, 3750, 3711 numaralı Şerîyye Sicili defterlerinde de benzer örneklerin sayısı oldukça fazladır.

³⁶ 1841 tarihli bir Meclis-i Vâlâ tezkiresinde Osmanlı merkez ordusunun elinde bulunan Hoşab kalesinin Müküs beyi Han Abdal tarafından ele geçirildiğini belirtirken kullanılan “...Hoşab kalesinde müstahfız-ı neferât-ı nîzâmiyesinden iki nefer şahsı ber takrîb itmâ’ ve kendüye celb ederek... gece sarkıttıkları ip nirdübândan derûn-ı kaleye aldıkları asâkir-i Ekrâd müstahfızîn-i merkûmeden ziyâde olmak mülâbesesiyle... mukavemet mümkün olamayarak kal’e-i mezkûre [asâkir-i Ekrâdın eline geçtiği]...” şeklindeki ifadede geçen “Ekrâd” ifadesi Müküs emirliğinin askerî sınıfını ifade etmektedir. Yine 1846’daki bir arşiv kaydında Hakkâri sancağındaki Tuhubî

ekseriyetle hayvancılıkla iştilal eden konargöçer tabakayı ihtiva eder³⁷. Ancak her iki kategorideki Kürtler de aşiret şeklinde bir toplumsal örgütlenmeye sahiptir. Buradan hareketle *Kürt* ile *aşiret* arasında yakın bir kavramsal ilişkinin var olduğu görülür.

Aşiret, Osmanlı arşiv vesikalarında genellikle göçebe veya yarı-göçebe şeklindeki kontrol-dışı toplumsal grupları ifade eder. Bahsedilen göçebe toplulukların (*aşiretli*lerin) kimliklendirilmesinde genellikle aşiretin ismi, tabi olduğu idari birim ve “etnisitesi” belirtilir³⁸. Daha doğrusu sadece aşiret şeklinde örgütlenen toplulukların etnik aidiyeti vurgulanmıştır³⁹. *Kürt* ile *aşiret* arasındaki

---

ve Tiyarî aşiretleri üzerine hareket edeceğini bildiren Bedirhan Bey’ye zikredilen aşiretler üzerine yapacağı harekâta onay verilmediği halde “...on binden mütecaviz Kürd askeriyle mezkûr aşiretlere hücum ...[ederek]... hayli nüfusun katl ve idamına ictisâr eylemiş (olduğu)...” belirtilmiştir. Aynı şekilde buradaki Kürt tanımı ise Bohtan emirliğinin askeri gücünü ifade etmek için kullanılmıştır. 1820’li yılların başında ise Bağdat üzerinde İran’ın tehdidi artmaya başlayınca Osmanlı merkez otoritesi Rakka valisi Behram Paşa’yı Bağdat valisi Davut Paşa’nın maiyetinde görevlendirmiştir. Görevlendirme yazısında “...Rakka valisi Behram Paşa kullarının... kendisi fi’l-asl Baban Ekrâdından olup...” ifadelerine yer verilmiştir. Buradaki Baban Ekrâdından ifadesinin ise “Baban emirliğinin hanedan ailesine mensup olan” anlamında kullanıldığını söylemek mümkündür. Han Mahmut ve biraderi Han Abdal vesairenin izhar-ı isyanlarına dair. BOA, İ.MSM, Dosya No: 48, Gömlek No: 1224; 9 Kasım 1846 tarihli Bedirhan Bey’in Tuhubî saldırısı ile ilgili sadrazamlık tezkeresi. BOA, İ.MSM, Dosya No: 49, Gömlek No: 1238. Rakka valisi Behram Paşa’nın Bağdat valisinin maiyetinde görevlendirilmesi. BOA, HAT, Dosya No: 471, Gömlek No: 23061.

³⁷ “...Malatya kazasında kâin Kürte ve Kürecik Ekrâdı aşâir-i şekavet-şîâr leyl ü nehâr (gece gündüz) serseri geşt ü güzâr ve ebnâ-i sebîl vesair fukarayı raiyyete tasallut ve isâl-i hasâr ve kat-ı tarik ve gasp-ı emval ve katl-i nüfusa ictisâr âdet-i me’lûfeleri olduğundan...” 1802’de Diyarbakır mütesellimine gönderilen bir hüküm. BOA, A.DVNS.MHM, Defter No: 213; ve “...Çüngüş kazası muzâfâtından Ebu Tahîr nâhiyesinin ahâlî-i fukarası gelip bunlar kendi hâllerinde iken konar ve göçer Ekrâd taifesinden Aluşlu Hacı Mustafa ve Hüseyin oğlu Ali ve Şakîl Oğlu Mehmet ve Hacı Musa oğlu diğer Mehmet ve Kör Mustafa ve Molla Hasan oğlu İbrahim ve... Ali ve Halil ve Kartal oğlu Süleyman demekle maruf şakiler...”³⁷ BOA, A.DVNS.AHK.DB.d, Defter No: 2, s. 25; “...Ulemadan Hasan zîde ilmûhu gelip mumâileyh bazı husus için Karacadağ’dan Diyarbakır’a gider iken Cemaleddinlü Ekrâdından Birkânî Cemâati’nden Bektaş ve Beğzâde demekle maruf kimesneler...” BOA, A.DVNS.AHK.DB.d, Defter No: 8, s. 74.

³⁸ “... demekle maruf kimesne sūdî-i saadetime arzuhal edip Harput kazasına tâbi Sarı nahiyesinde sakın Barçikânî aşiretinden konar ve göçer Ekrâd taifesinden Bedir oğlu demekle maruf Mürteza nam kimesne...” BOA, A.DVNS.AHK.DB.d, Defter No: 1, s. 182. “...zîr-i idâre-i ubeydânemde olan [idarî sahamda olan] mahallerin [Diyarbakır ve çevresinin] ahâlîsi dahi Ekrâd ve aşâir makûlesi olup...” BOA, İ.MSM, Dosya No: 48, Gömlek No: 1225.

³⁹ Aslında Osmanlı arşiv vesikalarında gayrimüslim cemaatlerin etnisitesine de atıf yapılmaz. Rum, Ermeni, Süryani gibi ifadeler de etnik aidiyetten ziyade bir dinî/mezhebî aidiyeti tanımlamak için kullanılmıştır.

kavramsal ilişkiyi de bu çerçevede değerlendirmek gerekir⁴⁰. Bağdat valisi Mehmet Necip Paşa da 29 Nisan 1847 tarihli bir yazısında Kürtleri, “çeşitli aşiret ve kabilelerden oluşan topluluk” olarak tanımlamıştır⁴¹.

Kürt ile aşiret arasındaki kavramsal ilişki, çalışmamız açısından da önem arz etmektedir. Çünkü bu çalışma, aslında Hakkâri sancağının idarî sahasında *tevâif-i erbaa* veya *aşâir-i erbaa* olarak belirtilen Tiyarî, Ertuşî, Tuhubî ve Pinyanişî isimli Kürt ve Nasturi aşiretleri (veya aşiret konfederasyonları) arasındaki ilişki biçimlerini irdelemiştir. “Kürt-aşâir ilişkisi” ve “Nasturi-aşâir ilişkisi” çalışmanın sonraki başlıklarında detaylandırılacaktır.

Osmanlı arşiv vesikalarında Kürt tanımı ile ilgili göze çarpan diğer bir husus, merkezî otoritenin Kürtler hakkında sahip olduğu algıdır. Kürtler ekseriyetle bir isyan veya devlet tarafından hoş karşılanmayan siyasî ve sosyal olaylarla (Devlet-i Aliye’nin aleyhine diğer devletlerle işbirliği içinde olmak, devletin yerel gücüne karşı isyan etmek, kanuna muhalefet etmek, hırsızlık, gasp...) beraber anılmıştır⁴².

⁴⁰ “...Diyarbakır, mahalli-i sâireye makîs olmayıp [başka yerlere benzemeyip] ahalisi Ekrâd ve aşâirden ibaret olması... taife-i Ekrâd ve aşâir dahi beyinleri boş ve fesada meyyal adamlar olduklarından...” 24 Şubat 1842 tarihli Diyarbakır valisi Mehmet Vecihi Paşa ve Mehmed Emin tarafından kaleme alınan maruzat. BOA, İ.MSM, Dosya No: 48, Gömlek No: 1225; “...İmadiye ve Revanduz vâdileri şimâl tarafının Van gölü ile Urmiye gölü arasında vâki dağlarda ez mâ-takaddem [eskiden beri] âzâd ve serbest kalmış bir kavm-i Nasranî [Hristiyan bir kavim] bulunur idi ki Tuhub[î] ve Baz ve Diz ve Cilo ve Tiyarî nâmında nice kabilelerden ibâret idi ve kabâil-i mezkûrenin en müteayyini [ileri geleni] Tiyarî kabîlesi imiş ki büyük Zap nâm nehrin iki kenârında ikamet ve temekkün eyleyip Ekrâd-ı bed-nihâd aşâirinin hiçbir vakitte mahkûmu olmadığından [fakat] rüesâ-yı Ekrâda îcâb-ı vakte göre kâh verilir kâh verilmez cüz’î vergü edâsını iltizâm ile serbestiyetlerini sıyânete destres olmuşlar idi...” Nasturi kabilelerinin sakin oldukları dağlarda vuku bulan ahvâle dair mektubun tercümesi. BOA, İ.MSM, Dosya No: 48, Gömlek No: 1229; “...[Rakka eyaleti] Mısır valisine verilmesi lâzım gelse... şu Ekrâd ve kabâilin tahtı zâbitaya idhâli [güvenliğinin sağlanması] sureti bir vecihle mümkün olamayacağına ve saniyen bu havali Ekrâd ve aşâyirini dahi daima tahrik ve iğvâdan hâli olmayacaklarına ve men’i suretinin dâhi çaresi bulunmayacağı...” BOA, HAT, Dosya No: 1322, Gömlek No: 51646-A.

⁴¹ “... nezd-i ferd-i âlilerinde muhtâc-ı tarif ve beyan olmadığı veçhile taife-i Ekrâd, kabâil ve aşâir-i mütenevviadan ...müreккеp[tir] BOA, İ.MSM, Dosya No: 50, Gömlek No: 1266.

⁴² XVIII. yüzyılın sonlarına doğru bazı kabâil-i Ekrâdın Devlet-i Âliyye’nin hâkimiyet sahasını terk ederek İran tarafına geçmeleri üzerine Osmanlı merkez otoritesi tarafından Kars valisi İbrahim Paşa’dan sorunun çözümü için bu işe kalkışan serkeşân-ı Ekrâdı yeniden itaat altına alınması istenmiştir. Ancak serkeşân-ı Ekrâd ile uğraşırken dikkat etmesi konusunda uyarılmıştır. Çünkü Osmanlı merkez otoritesine göre Kürtler, yaratılışları (*meşreb ve mezakları*) itibarıyla bozguncu (*ruînet ve fesad üzere mecbûl*) bir topluluktur. Onların halleri daima bu minval üzere olmuş ve eski zamanlardan beri (*cem’-i ezmineden beri*) bazen silah zoruyla bazen ise çeşitli taltiflerle ancak kontrol altına alınabilmişlerdi. 1842’de Diyarbakır valisi Mehmet Vecihi Paşa tarafından saltanat makamına gönderilen bir yazıda ise Cizre ve çevresinin nüfusunun ağırlıklı olarak Arap ve Kürt

Kürtler hakkında olumlu kanaat belirten arşiv vesikalarının sayısı oldukça sınırlıdır. Osmanlı merkez otoritesinin Kürtler hakkındaki bu olumsuz algısının sebebi, kısmen de olsa merkezileşme süreciyle ilgiliydi. Merkezileşme süreciyle belli bir müstakil idarî yapıya sahip Ekrâd sancakları tasfiye edildi. Yukarıda da ifade edildiği üzere bu sancakların idarî ve askerî gücünü oluşturan Kürt aşiretleri, arşiv vesikalarında *usât-ı Ekrâd* (asîler), *Ekrâd-ı bed-nihâd*⁴³ (kötü karakterli), *aşâyir-i serkeşân* (asî aşiretler), *tâife-i Ekrâd-ı şekavet-mutat*⁴⁴ (bozgunculuğu adet haline getirmiş), *erbab-ı şekavet ve mefsedet* (bozguncu topluluk), *vahşi Ekrâd makûlesi* (medeniyetten uzak), *haşerât ve şakî* olarak tanımlanmasına neden oldu⁴⁵.

aşiretlerinden oluştuğu için bölgede yeteri kadar nizamiye askeri bulundurulmaması durumunda çeşitli uygunsuzlukların ortaya çıkmasının kaçınılmaz olacağı hatırlatılmıştır. Hatırlatmada, Kürtlerin (*aşâyir ve Ekrâd makûlesinin*) bozgunculuk için sürekli olarak fırsat gözettikleri ve söz ile eylemlerinin hiçbir zaman birbirini tutmadıkları (*kavli, fiillerine uyar adamlar değildirler*) belirtilmiştir. Yine 1834'te, Milli aşireti reisi Eyüp Bey, devlet-i aliyye olan önceki hizmetlerinden dolayı, sahip olduğu mir-i aşiret statüsünün devamı için Sivas valisi Reşid Mehmet Paşa'dan Dersaadet nezdinde girişimde bulunmasını talep etmiştir. Milli aşireti reisinin talebini Dersaadet'e iletirken vali, "...bunlar, Ekrâd makûlesi olduğundan eğerce (her ne kadar) sözlerine pek de itimat caiz değil ise de..." belli konularda devlete yararlı olabileceklerini ifade etmiştir. Benzer örneklerin sayısı oldukça fazladır: "...Ekrâd makûlesinin sözlerine itimat olunmak gayrı caiz olmaktan naşi bir taraftan temin ve istimâlet ile taltif ve bir taraftan dâhi kuvve-i kâhire-i cenâbî padişahi gösterilerek tahvîf olunmak muktezayı mizaçlarından bulunmak cihetiyle...", "...iş bu Ekrâd makûlesinin kavli fiiline ve fiili kavline tevafuk etmez ve ne mezhepte oldukları anlaşılmas bir taife olduklarından başları sıkıldığı hallerde her ne tarafa olsa sarfîrû edeceklerinden İranlı tarafına dahi temâyül sureti göstereceklerine..." Kars valisi ve muhafızı Seyyid İbrahim Paşa'ya 1779'da gönderilen hüküm. BOA, A.DVNS.MHM, Defter No: 177; Diyarbakır valisi Mehmet Vecihî'nin İmadiyeli İsmail Paşa ile ilgili arızası. BOA, İ.MSM, Dosya No: 48, Gömlek No: 1225; Mısır meselesinde Kürt aşiretlerinin rolü ile ilgili Şehrîzor valisi Mehmet Paşa'nın arızası. BOA, HAT, Dosya No: 383, Gömlek No: 20609-A; BOA, HAT, Dosya No: 448, Gömlek No: 22336-D; Erzurum müşiri Osman Paşa'nın Han Mahmud olayı ile ilgili 2 Ekim 1838 tarihli mütalaası. BOA, HAT, Dosya No: 452, Gömlek No: 22383.

⁴³ "...Cezîre (kazası) İştî ve Hacibehram ve Behtan nahiyeleri sarp ve sengistân bir mahal olup ahalileri dahi Ekrâd-ı bed-nihâd ve asker yatağı bulunarak ol veçhile Diyârbekir'e bu'diyeti cihetiyle envâ-i habasete meyl ü sülûk etmekte olduklarından civâriyeti hasebiyle Musul'a ilhak buyurulduğu surette ahâlisi şekavete cesâret edemeyip..." Musul valisi Mehmet Paşa'nın 4 Ocak 1842 tarihli yazısı. BOA, İ.MSM, Dosya No: 48, Gömlek No: 1225.

⁴⁴ "...çünkü ol vakte kadar (1834'te Reşid Mehmet Paşa'nın bölgeye olan harekâtı) devlet-i aliyye-i ebed-beka vüzerâ-yı saltanat-ı seniyye-i sîdk-intimâ ne demek olduğunu tâife-i Ekrâd-ı şekavet-mutat pek lâyıklı bilmemek..." BOA, İ.MSM, Dosya No: 48, Gömlek No: 1225.

⁴⁵ Osmanlı merkezî otoritesi, Osmanlı merkezileşmesinin her türlü uygulamalarını arşiv vesikalarında *Tanzimat*, *Tanzimat-ı Hayriye* vb. ifadelerle kayıt altına almıştır. *Tanzimat-ı Hayriye* Van ve çevresinde uygulanması sırasında bölge halkının tepkisi ile sonuçlanan *Van isyanı* ile ilgili görevlendirilen Sadullah Enverî'nin 1845'te hazırladığı maruzatında "...Van eşkiyasının ser-rişte-i şekavet eyledikleri madde [isyan etmelerine sebep şey] *Tanzîmât-ı hayriyyenin adem-i kabulü* ve... kendi uhdellerinde bulunan *tîmârât ve yurtluk ve ocaklığın ibkasıyla şimdiye dek vergi vermeyen Ekrâd ve aşâyirden bir nesne mutâlebe olunmaması* ..." olduğunu dile getirir. BOA,

Osmanlı arşiv vesikalarındaki Kürt tanımının, 1870’li yıllardan itibaren - özellikle Berlin süreci ile beraber- yukarıda ifade edilmeye çalışılan tarihî bağlamından uzaklaşarak günümüz/modern çerçevesine evirilmeye başladığı müşahade edilmiştir. Bölgeye özel bir görev için gönderilen Binbaşı Mehmet Emin Bey’in yüzyılın sonuna doğru tanzim ettiği layiha, konu için yerinde bir örnek teşkil etmektedir:

“...Anadolu kıtasında bulunan taife-i Ekrâd, kıta-i mezkûrede vaki Memalik-i Mahruse-i Şahane’nin münteha-i şarkiyesinde (doğu sınırında) kâin Bayezid noktasından bed’ ile (başlayarak) cenuba ve garba doğru mümtedd (uzayan) olarak Van ve Hakkâri ve Bitlis ve Musul ve Diyarbakır ve Irak vilayetleriyle Mamuretülaziz ve Erzurum vilayetlerinin bazı cihetlerinde ve birtakımı (kısmı) dahi İran tabiiyetinde olarak Azerbaycan ve Kirmanşah ve Irak-ı Acem eyaletlerinde sakindirler ve heyet-i mecmuaları dört milyon raddelerinde tahmin olunur...”

“...taife-i mezkûre (Kürtler) iki kısım itibar olunup bir kısmı kasaba ve karyelerde iskân halinde iseler de... ikinci kısımdan olanlar daima çadır altında ve hayvanat-ı ra’îyeyle meşgul olup... taife-i mezkûreden Diyarbakır ve Mamuretülaziz gibi Memalik-i Mahruse-i Mülükane’nin vasatında sakin olanların bir dereceye kadar nüfusları tahrir olunmuş ve kura-i şeriye dahi keşide olunmakta ise de Van ve Hakkâri ve Bitlis ve Irak gibi hudut civarında vaki olanların büyücek şehir ve kasabaları istisna eylediği halde hiç birinin nüfusları muayyen olmadığı misüllü ekserisinin tekâlîf-i miriyeleri dahi muhalîf-i kanun olarak maktuen istifa olunmakta...”⁴⁶

Görüldüğü üzere layihada Kürtler, “yerleşik” ve “göçebe” olarak tasnif edilmeye başlanmıştır. Diğer bir ifade ile göçebelerle beraber tarımla uğraşan yerleşik tabaka da artık Kürt olarak tanımlanmaktadır. Kürt tanımının kapsamı genişlemiştir. Bu dönemde kaleme alınan benzer çerçevedeki arşiv vesikalarının sayısı arttırılabilir. Daha önce de ifade edildiği üzere “Kürt” ve aşağıda da ifade edileceği üzere “Nasturi” tanımlamasındaki bu kavramsal dönüşüme bağlı olarak çalışmamız 1870 ile sınırlandırıldı.

A.MKT.MHM, Dosya No: 1, Gömlek No: 75; Benzer şekilde, Tanzimat’ın Diyarbakır ve çevresine uygulanması ile ilgili Dersaadet’e gelen bir arızada “...Eğil kazasında bulunan Tırkan aşiretiyle ...Zoğorlar karyeleri Ekrâdlarının tahrîr-i nüfus madde-yi hayriyesini ve matlup buyrulan Mansûre neferâtını kabul etmeyip izhâr-ı bagy ve şekavet etmiş oldukları...” belirtilir. Diyarbakır havalisine geleliden beri Kürtleri hoş tutmasına rağmen Eğil kazasındaki Tırkanlı Kürtleri ayaklandığına dair Mehmet Emin Bey’in arızası. BOA, HAT, Dosya No: 449, Gömlek No: 22346-E.

⁴⁶ Binbaşı Mehmed Emin tarafından kaleme alınan 7 Ağustos 1888 tarihli taife-i Ekrâd hakkındaki layiha. BOA, Y.PRK.MYD, Dosya No: 7, Gömlek No: 138.

C.b. Süryaniler

Nasturiler üzerine yapılan bazı çalışmalarda Nasturi tabirinin yerine Süryani tabirinin kullanıldığı görülür⁴⁷. Nasturiler de kendilerini zaman zaman *Süryani* (*Suryaya*) olarak adlandırmaktaydılar⁴⁸. Kiliselerini ise genellikle *Doğu Kilisesi* veya *Doğu Süryani Kilisesi* olarak ifade ediyorlardı⁴⁹. Nasturiler için Süryani ifadesinin kullanımına, nadir de olsa Osmanlı arşiv vesikalarında da rastlamak mümkündür⁵⁰. Literatürde Hakkâri merkezli Nasturi Kilisesinin mensubu olan Hristiyanlar için *Doğu Süryanileri*; Süryani Kadim/Yakubi Kilisesinin mensupları olan Hristiyanlar için ise *Batı Süryanileri* ifadesinin kullanımı genel bir kabul haline gelmiştir.

Süryani tabirinin geçmişi, Hristiyanlık tarihi kadar eskidir. Ancak Süryani tabirinin kökeni ile ilgili tezler/iddialar, daha çok, XIX. yüzyıl gibi geç bir tarihe aittir⁵¹. Bu kadar uzun bir geçmişe sahip olan bir tabirin, zamanla çeşitli ses değişikliklerine uğramış olması muhakkaktır. Bu ses değişikliğinden hareketle Süryani tabirinin menşei ile ilgili olarak araştırmacılar çeşitli görüşler ortaya atmışlardır. Bunlardan *Asurya* veya *Suriye* tabirlerinin Süryani adına kaynaklık ettiği görüşü daha yaygın bir kabul olarak karşımıza çıkmaktadır⁵². Bu görüşe göre Süryani, *Suriyeli* veya *Asuryalı* anlamlarına gelmektedir. Yani Suriye’de sakin olan halka, zamanla ‘Süryani’ denilmiştir.

⁴⁷ David Gaunt, *Katliamlar, Direniş, Koruyucular: I. Dünya Savaşında Doğu Anadolu’da Müslüman-Hristiyan İlişkileri*, Çev. Ali Çakıroğlu, İstanbul, 2007; Özdemir, *Süryanilerin Düny Bugünü I. Dünya Savaşı’nda Süryaniler*; Murat Gökhan Dalyan, *XIX. Yüzyıl Doğu Süryanilerinde Sosyal ve Ticari Hayat*, Kitapevi Yayınları, İstanbul, 2018.

⁴⁸ Nikitine, “Nestûriler”, s. 209; Erkân-ı Harbiye kolağası Mahmut Belig Efendi’nin Nasturilerin durumu ile ilgili layihası. BOA, Y.MTV, Dosya No: 226, Gömlek No: 79; Bertil Nelhans, *Asuri, Süryani, Kildani Adlandırmalarının Düny Bugünü Üzerine*, Nsibin Yayınevi, Södertälje-İsveç 1990, s. 22; Yonan, *Asur Soykırımı Unutulan Bir Holocaust*, s. 21.

⁴⁹ Aziz S. Atiya; *Doğu Hristiyanlığı Tarihi*, Çev. Nurettin Hiçyılmaz, Doz Yayınları, İstanbul, 2005, s. 265-268; Gaunt, *Katliamlar, Direniş, Koruyucular: I. Dünya Savaşında Doğu Anadolu’da Müslüman-Hristiyan İlişkileri*, s. 29; Yakup Bilge, *Süryaniler Anadolu’nun Solan Rengi*, Yeryüzü Yayınları, İstanbul, 1991, s. 21.

⁵⁰ Adliye Nezareti’ne gönderilen Nasturi reis-i ruhanisi Markil’in katli ile ilgili 22 Mart 1897 tarihli bir yazı. BOA, A.MKT.MHM, Dosya No: 668, Gömlek No: 11.

⁵¹ Özcoşar, *Bir Yüzyıl Bir Sancak Bir Cemaat 19. Yüzyılda Mardin Süryanileri*, s. 24.

⁵² Aziz Günel, *Türk Süryaniler Tarihi*, Diyarbakır, 1970, s. 30; Bilge, *Süryaniler Anadolu’nun Solan Rengi*, s. 17-19; Özcoşar, *Bir Yüzyıl Bir Sancak Bir Cemaat 19. Yüzyılda Mardin Süryanileri*, s. 22.

Süryaniler, Hıristiyanlığı benimsemiş olmalarından dolayı daha çok dini kimlikleri ile ön plana çıkmaktadırlar. Ancak dinî kimliklerinin yanında aynı coğrafyada yaşamış oldukları Kürt, Türk, Fars ve Ermenilerden farklı bir etnisiteye de sahiptirler. Bu noktada hareketle Süryanileri, Aramicenin bir alt kolu olan Doğu Süryaniceyi konuşan ve aynı zamanda Hıristiyan olan *etno-dini* bir topluluk olarak tanımlamak mümkündür.

Günümüz Türkiye, İran, Irak ve Suriye ülkelerinin sınırlarının kesiştiği coğrafya, Süryanilerin anayurdu kabul edilir. Bu ülkelerde Süryanilik, *ulusçuluk* düşüncesine vurgu yaptığı gerekçesiyle olumsuz bir siyasî eğilim olarak algılanır. Bu yüzden bahsedilen coğrafyada, Süryanilerin kökeni ile ilgili yaklaşımlar, daha çok, dinî karakterlidir. Buna karşın diasporadaki Süryanilerin ve Batılı ülkelerdeki aydınların/araştırmacıların Süryanilerin kökeni ile ilgili yaklaşımları, genellikle *ulusçu* bir karaktere sahiptir⁵³.

Süryanilerin kökeni ile ilgili olarak birbirinden farklı tezler ortaya atılmıştır. Bunlar arasında çalışmamız açısından önem arz eden nazariye, Süryanilerin Asur kökenli olduklarına dair iddiadır. Bu iddia, Fransız diplomat Paul Emile Botta'nın 1840'ta başlattığı ve Fransız asıllı İngiliz diplomat Layard'ın devam ettirdiği kuzey Mezopotamya'daki (Musul ve çevresinde) bir dizi arkeolojik kazı sonucu ortaya çıkarılan kalıntılara dayanır. Söz konusu olan kalıntılar, İngiltere'deki *British Museum* ve Fransa'daki *Louvre Museum*'da sergilenmektedir⁵⁴.

Adı geçen kalıntılarda çıkarılan insan figürlü heykellerdeki yüz yapılarıyla Hakkâri ve çevresindeki Nasturilerin -özellikle Tiyarî bölgesinde meskûn bulunanların- yüz yapıları arasında büyük bir benzerlik olduğu iddiası⁵⁵, bu

⁵³ Mutay Öztemiz, *Süryaniler*, Ayrıntı Yayınları, İstanbul, 2012, s. 9.

⁵⁴ Erol Sever, *Asur Tarihi*, Kaynak Yayınları, İstanbul, 1993, s. 14-15.

⁵⁵ Surma Hanım, Nasturilerin kökeni olarak eski Ninovalı Asurların soyundan geldiklerine inanıyordu. Surma Hanım, *Ninova'nın Yakarışı Doğu Asur Kilise Gelenekleri ve Patrik Mar Şamun'un Katli*, Çev. Meral Barış, Avesta Yayınları, İstanbul, 2015. s. 15; Frederick Aprim, *Asurlular*, Çev. Vedii İlmen, Yaba Yayınları, İstanbul, 2008, s. 153; Heikki Palva, *Dün'den Bugün'e Doğu ve Batı Süryanileri*, Nsibin Yayınevi, Södertälje 1990, s. 58; Nelhans, *Asuri, Süryani, Kildani Adlandırmalarının Dünü Bugünü Üzerine*, s. 34-35; Murre-van den Berg, tarihi Ninovalı şehrinin kuranlarla günümüz Nasturileri (Asurlular) arasındaki ilintiyi Layard'a önerenlerin Layard'ın kazılarında çalışan bölgenin yerli halkı olan Nasturiler olduğunu belirtir. Helen L. Murre-van den Berg, "Chaldeans and Assyrians: the Church of the East in the Ottoman Period",

yaklaşımın en büyük savunusudur. Layard’a göre; MÖ VII. yüzyılın sonunda yıkılan Asur Devleti’nin ardılları (Asurlular), Orta Mezopotamya’da, Musul ve çevresindeki ovalık alanda, yerleşik bir yaşam sürmekteydiler. Asur Devleti’nden sonra bölgede hâkimiyet kuran Pers, Roma, Helen gibi devletler, Asurluları bulundukları bölgeden sürdüler. Buna rağmen Asurluların bir kısmı, bölgede kalmaya devam etti. Asurluların ardılları, XIX. yüzyılın ortalarında, Mezopotamya’da hâlâ varlıklarını sürdürmekteydi⁵⁶. Süryani-Asur ilintisini arkeolojik verilere dayandıran yaklaşıma göre; Süryaniler Pers, Roma, Arap, Türk ve Moğolların şiddetine maruz kaldıkları için Asurların bakiyesi olduklarını zamanla unutmuşlardı. Çünkü onlar yazılı belgelerini ve elyazmalarını kaybettiler. Bu yüzden Asurluların torunları ilk tarihlerini kurgulayamıyorlardı⁵⁷. Onlar, Asur kökenli olduklarını XIX. yüzyıldaki arkeolojik kazılar sayesinde yeniden öğrendiler⁵⁸. XX. yüzyılın başında, Canterbury Başpiskoposluğunun kurduğu Asur (Nasturi) misyonunda görevli İngiliz misyoner W. A. Wigram ise ilk kez Doğu Süryanilerinin mensubu olduğu kilise için “Asur Kilisesi/Assyrian Church” ifadesini kullanarak (Doğu) Süryanilerin Asur aidiyetine vurgu yaptı⁵⁹.

C.c. Nasturiler

Nasturi tabiri, V. yüzyılda İstanbul piskoposluğuna atanan ve Hz. İsa’nın tabiatı (*Kristoloji*) ile Hz. Meryem’in anneliği (*Mariyoloji*) konusundaki fikirlerinden (teolojisinden) dolayı 431 Efes ve 451 Kadıköy konsillerinde aforoz edilen Nestorius’tan gelmektedir⁶⁰. Bu bağlamda *Nasturiler*, ‘Nastorius teolojisinin/akidesinin savunucuları’ veya ‘Nestorius’un takipçileri’ anlamında

---

Ed. Erica Hunter, *The Christian Heritage of Iraq Collected Papers from the Christianity of Iraq I-V Seminar Days*, Piscataway NJ: Gorgias Press, 2009, s. 159-160.

⁵⁶ Austen Henry Layard, *Ninova ve Kalıntıları*, Çev. Zafer Avşar, Avesta Yayınları, İstanbul, 2000, s. 173-174.

⁵⁷ Aprim, *Asurlular*, s. 105.

⁵⁸ Isabella L. Bird, *Journey in Persia and Kurdistan*, Vol. II, London, 1891.s. 237; Aprim, *Asurlular*, s. 68.

⁵⁹ J.F. Coakley, “The Church of the East since 1914” *Bulletin of the John Rylands University Library*, Vol. 78/3, Manchester, 1996, s.179.

⁶⁰ Atiya, *Doğu Hristiyanlığı Tarihi*, s. 265; Kadir Albayrak, *Keldaniler ve Nasturiler*, Vadi Yayınları, Konya, 1997, s. 73; Mehmet Çelik, *Süryani Tarihi I*, Ayraç Yayınevi, Ankara, 1996, s. 145-146; Richard Kyle, “Nestorius: The Partial Rehabilitation of a Heretic”, *Journal of The Evangelical Theological Society*, 32/1, 1989, s. 73.

kullanılır. Yine bu noktadan hareketle XIX. yüzyıla kadar daha çok dinî bir topluluğa atıf yapan tabir, XIX. yüzyıldan itibaren dinî boyutu ile beraber etnik bir bağlama da atıf yapan etno-dinî bir tanımlamaya dönüşmüştür. Yine *Nasturi* ifadesi, Nasturilerin kendi dinsel veya etnik kimliklerini ifade etmek için kullandıkları bir tabir değildir⁶¹. Daha çok diğer Hristiyan toplulukların/kiliselerin (özellikle Katolik Roma Kilisesinin) heretik bir itikadı ifade etmek için kullandıklarını belirtmek gerekir⁶². Tabirin bu olumsuz boyutuna rağmen bir kavram karışıklığına meydan vermemek için çalışmamız boyunca Nasturi tanımlaması tercih edildi.

C.c.a. Nestorius'un Teolojisi

Çalışmamızın sonraki başlıklarını temellendirmek amacıyla Nestorius'un teolojisine/öğretisine de kısaca bir değinmemiz gerekmektedir. Nestorius'un "Hz. İsa'nın *insanî* ve *ilahî* olmak üzere iki tabiata sahip olduğu; *ilahî* tabiatını sonradan kazandığı" dolayısıyla, "Hz. Meryem'in *ilah* olan İsa'nın değil; *insan* olan İsa'nın annesi olduğu" (*Diyofizit akide*) yönündeki düşünceleri dönemin Hristiyanlık âleminde büyük tartışmalara neden oldu⁶³. Tartışmalara son vermek amacıyla imparatorun çağrısı üzerine Hristiyan ruhaniler 431'de Efes ve 451'de ise Kadıköy Konsili'nde bir araya geldiler. 451'deki Kadıköy Konsili'nde taşra ruhanilerine yapılan siyasî baskı, İskenderiye (Mısır/Kıptî) ve Antakya (Süryani) kiliselerinin İstanbul ve Roma kiliselerinden kesin bir şekilde ayrılmasına neden oldu.

451 Kadıköy Konsili akidesine muhalif olan Antakya Süryani, Mısır/Kıptî, Habeş ve Ermeni⁶⁴ kiliseleri *Monofizit Kiliseler*; Roma Katolik ve İstanbul Rum Ortodoks kiliseleri ise *Diyofizit Kiliseler* olarak adlandırılmaya başlandı. Fakat Nestorius'un teolojisi her iki konsilde de aforoz edildiği için bu teoloji ile şekillenen Nasturi Kilisesinin '*Monofizit Kiliseler* kategorisine mi yoksa *Diyofizit Kiliseler* kategorisine mi dâhil edilmesi gerektiği hususu tartışmalı bir konu başlığı olarak karşımıza çıkmaktadır.

⁶¹ George Nathaniel Curzon, *Persia and the Persian Question*, Vol. 1, London, 1892, s. 537.

⁶² Abraham Yohannan, *Mezopotamya'nın Kayıp Halkı Nasturiler*, Çev. Meltem Deniz, Beybûn Yayınları, Ankara, 2006, s. 17.

⁶³ Çelik, *Süryani Tarihi I*, s. 150-151; Layard, *Ninova ve Kalıntıları*, s. 185-186.

⁶⁴ Abdurrahman Küçük, "Gregoryen Ermeni Kilisesinin Oluşması ve Konsil Kararları Karşısındaki Tutumu", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C. 35, S. 1, Ankara, 1996, s. 139-140.

Aslında Nasturi Kilisesi de tıpkı Roma Katolik ve İstanbul Rum Ortodoks kiliseleri gibi Diyofizit akideyi savunmaktadır. Ancak Nestorius'un Diyofizit anlayışı ile 451 Kadıköy Konsili'nde savunulan Diyofizit anlayış birbirinden tamamen farklıdır. Konunun çalışmamızı ilgilendiren yönü şudur: Bir sonraki bölümde de detaylandırılacağı üzere Osmanlı Devleti, tebaası durumundaki gayrimüslimlerle olan ilişkilerini *millet sistemi* olarak ifade edilen uygulama ile düzenlemiştir. Osmanlı *millet sistemini* şekillendiren husus ise Hristiyanlığın kadim tarihindeki teolojik (*Monofizit/Diyofizit* akide) tartışmalar olmuştur.

İki Diyofizit anlayış arasındaki en bariz ayrışma, Mariyoloji alanında görülmektedir⁶⁵. Rum Ortodoks Kilisesi, Hz. İsa'nın tanrı olarak doğduğunu - dolayısıyla- Hz. Meryem'in tanrının annesi (Theotokos) olduğu itikadını benimsemektedir. Hâlbuki Nasturiler Hz. Meryem'i Christokos (insan olan İsa'nın annesi) olarak görmektedir. Nestorius'un Diyofizit anlayışına göre; Hz. İsa'daki *insan* ve *ilah* tabiatları, birbirine hiç karışmamıştır. Hz. İsa'nın hem *insan* hem de *ilah* tabiatı kendi başına ve kendi sınırı içinde yeterince mükemmeldir ve bu mükemmellikten dolayı herhangi bir karışmaya veya ilişkiye imkân vermeyecek şekilde sağlamdır⁶⁶. Dolayısıyla *Diyofizit akide*, kendi içinde yekpare bir teoloji olarak karşımıza çıkmaz.

Nestorius, Rum Ortodoks Kilisesi (veya Roma imparatorluğunun siyasi otoritesi) tarafından 431 Efes Konsili'nde olduğu gibi 451 Kadıköy Konsili'nde de aforoz edilmiştir. Aynı şekilde, 451 Kadıköy Konsili'nde, Monofizit anlayış ile beraber Nestorius'un Diyofizit anlayışı da sapkın (heretik) ilan edildi⁶⁷. Dolayısıyla, Nestorius'un itikadî anlayışını -yukarıda bahsedilen- ne *Monofizit Kiliseler* ne de *Diyofizit Kiliseler* kategorisine dâhil edebiliriz. Nasturilerin diğer Hristiyan

⁶⁵ Kürşad Demirci, *Nesturi Hristiyanlık ve Antakya Teolojisi*, Ayışığıkitapları, İstanbul, 2018, s. 60-61; Kadir Albayrak, "Nestûrilik", *İslam Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, C. 33, İstanbul, 2007, s. 15-17; Yaşar Kaplan, *Nesturi Kilisesi'nin Temel İnanç ve Uygulamalarının Teşekkül Süreci (VI-XIII. Yüzyıllar)* Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2021, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), s. 368.

⁶⁶ Demirci, *Nesturi Hristiyanlık ve Antakya Teolojisi*, s. 60-61.

⁶⁷ Ancak İmparator Anastasios, 491 'de, yeni bir kararla, monofizit anlayıştan yana tavır koymuş ve Kadıköy Konsili'nin önemini azaltmıştır. Bunda, Doğu Süryanileri'ni himaye eden Sasanilere karşı Mısır ve Antakya kiliselerinin desteğini alma etkili oldu. Küçük, "Gregoryen Ermeni Kilisesinin Oluşması ve Konsil Kararları Karşısındaki Tutumu", s. 144.

topluluklardan ayrılan yönü; ‘Hz. İsa’nın tanrı değil, tanrısal özellikler taşıyan bir insan olduğu’ şeklindeki iddiasıdır⁶⁸. Diyofizit anlayıştaki farklılığın Osmanlı millet sistemi üzerindeki etkisi bir sonraki bölümde ele alınacaktır.

C.c.b. XIX Yüzyılda Nasturilik

Nasturiler, XIX. yüzyıla kadar etnik kimliklerinden ziyade dinî kimlikleri ile ön plana çıkmış bir topluluktur. Dinî kimlikleri ile beraber etnik kimliklerine de vurgunun yapılması ve bu bağlamda yazılı metinlerin oluşması, XIX. yüzyıldaki ulusçuluk/ulus-devlet anlayışları ve Batılıların bölgedeki dinsel/emperyal nüfuzu ile başladığı söylenebilir. Gerek dinî gerekse de dünyevî olarak XIX. yüzyılda Nasturi toplumu, kilisenin ekseninde şekillenmişti. Diğer Hristiyan mezheplerinde olduğu gibi Nasturilerde de katı bir dinsel hiyerarşi mevcuttu⁶⁹. Nasturilerdeki dini hiyerarşiyi aşağıdaki gibi sıralamak mümkündür:

- Patrik/Katolikos
- Matrân/başpiskoposu
- Abûna/kabile piskoposu
- Şemmâş/Papaz
- Kaşa/Köy papazı

Nasturi Kilisesinin dinsel hiyerarşisi ile diğer kiliselerin dinsel hiyerarşileri arasında iki önemli fark bulunmaktaydı: Birincisi; Nasturi hiyerarşisinde patriklik makamı varlığını ırsî olarak sürdürmekteydi. 1600’lü yılların başından itibaren (patriklik merkezi Hakkârî’ye taşınmasından beri) patriklik görevi aynı aile tarafından yürütülmektedir⁷⁰. İkincisi; XX. yüzyılın başına kadar Nasturi patriği

⁶⁸ W. A. Wigram’ın *Ninova’nın Yakarışı* kitabı için kaleme aldığı ‘Giriş’ bölümü. Surma Hanım, *Ninova’nın Yakarışı Doğu Asur Kilise Gelenekleri ve Patrik Mar Şamun’un Katli*, s. 11-13; Hacer Yıldırım Foggo, *Kırmızı Püskül 1843-1846 Nasturi Katliamı*, Chiviyazıları, İstanbul, 2004, s. 15.

⁶⁹ Atiya, *Doğu Hristiyanlığı Tarihi*, s. 319.

⁷⁰ Grant, *Nasturiler ya da Kayıp Kabileler*, s. 73; Bird, *Journey in Persia and Kurdistan*, 388; Helen L. Murre-van den Berg, “The Patriarchs of the Church of the East from the Fifteenth to Eighteenth Centuries,” *Hugoye: Journal of Syriac Studies*, Vol. 2.2, Beth Mardutho: The Syriac Institute and Gorgias Press, 1999, s. 254-257; Albayrak, *Keldaniler ve Nasturiler*, s. 83; Surma Hanım, *Ninova’nın Yakarışı Doğu Asur Kilise Gelenekleri ve Patrik Mar Şamun’un Katli*, s. 67.

sadece dinî değil aynı zamanda dünyevî bir otoriteyi de temsil etmesiydi⁷¹. Bu yüzden Wigram, Patrik Mar Şimun için ‘piskopos-prens’ ifadesini kullanmıştır⁷².

Patriğin dünyevî otoritesi, aşiretli Nasturilerin sahası ile sınırlı bir otoriteydi. Aşiret reislerinin (meliklerin) göreve başlamaları patriğin onayı ile gerçekleşirdi. Yine aşiretlerin siyasî kararlarında (savaşlarda, ittifaklarda...) nihaî söz, patriğe aitti. Üç yılda bir aşiret liderleri olan melikleri ziyaret etmesi bir gelenektir⁷³.

Patriklik makamı ırsî olarak devredilmekle beraber patriklerin evlenmesi dinen yasaktı. Bu yüzden patriklik makamı babadan oğula değil de amcadan yeğene geçebilmekteydi⁷⁴. Nasturi Kilisesindeki bu uygulama, ilk kez IX. Mar Şimun Denkha (1580-1600) patrikliği döneminde başladı⁷⁵. IX. Mar Şimun Denkha’dan sonra patriklik görevini yeğeni devraldı⁷⁶.

Nasturi Kilisesindeki patrik adayı için patriklik süreci, daha doğmadan başlamaktaydı. Patrik adaylarının annesine, hamile kaldığı günden itibaren et tüketmesi yasaktı⁷⁷. Patrik adayı çocukların sayısı birden fazla olurdu. *Nazarite* adı

⁷¹ Bird, *Jouney in Persia and Kurdistan*, s. 288; Atiya, *Doğu Hristiyanlığı Tarihi*, s. 319; Murat Gökhan Dalyan, *19. Yüzyıl’da Nasturiler, (İdari-Sosyal-Yapı Ve Siyasal İlişkileri)*, Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Isparta, 2009, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), s. 27.

⁷² W.A. Wigram ve Edgar T.A. Wigram, *İnsanlığın Beşiği Kürdistan’da Yaşam*, Çev. İbrahim Bingöl, Avesta Yayınları, İstanbul, 2004, s. 321-323.

⁷³ Surma Hanım, *Ninova’nın Yakarışı Doğu Asur Kilise Gelenekleri ve Patrik Mar Şamun’un Katli*, s. 71.

⁷⁴ Campanile, *Kürdistan Tarihi*, s. 115; Smith and Dwight, *Missionary Researches in Armenia*, Vol. 2, New York, 1833, s. 217; Surma Hanım, *Ninova’nın Yakarışı Doğu Asur Kilise Gelenekleri ve Patrik Mar Şamun’un Katli*, s. 67; Albayrak, *Keldaniler ve Nasturiler*, s. 83; Cuinet, *La Turquie D’Asie, Géographie Administrative Statistique Descriptive et Raisonnée De Chaque Province De L’Asie Mineure*, s. 652; Y.PRK.DH, Dosya No: 9, Gömlek No: 26; Erkân-ı Harbiye kolağası Mahmut Belig Efendi’nin Nasturilerin durumu ile ilgili layihası. BOA, Y.MTV, Dosya No: 226, Gömlek No: 79.

⁷⁵ Surma Hanım, bu uygulama için daha erken bir tarihi işaret etse de, bölünmeden sonra 1551-1600 yılları arasında görev yapan patrikler arasında bir irsiyet ilişkisi yoktur. Surma Hanım, *Ninova’nın Yakarışı Doğu Asur Kilise Gelenekleri ve Patrik Mar Şamun’un Katli*, s. 67; Murre-van den Berg, “The Patriarchs of the Church of the East from the Fifteenth to Eighteenth Centuries”, s. 237.

⁷⁶ Murre-van den Berg, “The Patriarchs of the Church of the East from the Fifteenth to Eighteenth Centuries”, s. 237.

⁷⁷ Annesine çocuk sütten kesilinceye kadar, patrik adayına ise ömür boyu et tüketimi yasaktı. Layard, *Ninova ve Kalıntıları*, s. 189; Erkân-ı Harbiye kolağası Mehmet Ali Efendi’nin Nasturilerin durumu ile ilgili layihası. BOA, Y.PRK.DH, Dosya No: 9, Gömlek No: 26; Bird, *Jouney in Persia and Kurdistan*, s. 398; Millingen, *Kürtler Arasında Doğal Yaşam*, s. 163.

verilen bu adaylar erken yaşlarından itibaren özel eğitime alınırdı. Eğitimleri sırasında *nazaritelerden* biri zamanla ön plana çıkar ve matranlar tarafından kutsanması ile patriklik görevine başlardı⁷⁸.

Patrik, *Mar Şimun* unvanı alırdı ve ömrü süresince bu görevi yürütürdü⁷⁹. XIX. yüzyılda, aynı aileden Mar Şimun Yuhanna/John (1780-1820), Mar Şimun Abraham (1820-1860) ve Mar Şimun Raul (1860-1903) adlı ruhanîler bu görevi yürüttü⁸⁰. Patrikler bazen bu görevi daha çocuk yaşta üstlenebilmekteydiler. Söz gelimi, Mar Şimun Raul, daha on iki yaşında iken patriklik görevini üstlenmişti⁸¹. Bu durumda patrikliğin dinî ve idarî işleri, patriğin annesi veya ablası tarafından yürütülürdü⁸².

Nasturi Kilisesinin dinî hiyerarşi sıralamasında *matran*, Mar Şimun'dan sonra ikinci sırada yer almaktaydı⁸³. Matranlık Roma Katolik kilisesindeki piskopos veya metropolit ile eşdeğer bir mertebedir. Nasturi kilisesinin altın çağı olan XII. yüzyılda sayıları iki yüzden fazlaydı. Ancak XIX. yüzyıldaki sayısı yediye kadar düşmüştü. 1899'da Van'dan gönderilen şifreli bir telgrafta geçen "... *Şemdinan'da sakin olduğu ve Nasturilerce Mar Şimun'dan sonra en büyük ruhani memur tanınmakta bulunduğu halde...*" şeklindeki ifadelerden Şemdinan'da (Şemdinli) meskûn matranın, rütbe olarak diğer matranlardan daha üstün olduğu anlaşılmaktadır⁸⁴. Bu yönüyle Şemdinan'daki matranlığın Roma merkezli Katolik Kilisesi hiyerarşisindeki 'başpiskopos' ile eşdeğer bir dinî mertebe olduğu düşünülebilir. Koçanis'deki patriğin *Mar Şimun* unvanını taşımasına benzer bir durum olarak Şemdinan'daki

⁷⁸ Dalyan, *XIX. Yüzyıl Doğu Süryanilerinde Sosyal ve Ticari Hayat*, s.39.

⁷⁹ Patriğin Mar Şimun unvanı dışında "Saygıdeğer ve Onurlu Babaların Babası, Büyük Çoban, Doğunun Patriği ve Katogikosu" gibi unvanlar da kullanılmaktaydı. Yakubilerdeki Mar Ignatius gibi, Nasturilerde de Mar Şimun kişi adı olmaktan çıkıp bir unvan haline gelmiştir. Atiya, *Doğu Hristiyanlığı Tarihi*, s. 319; Layard, *Ninova ve Kalıntıları*, s. 189.

⁸⁰ Murre-van den Berg, "The Patriarchs of the Church of the East from the Fifteenth to Eighteenth Centuries", s. 257.

⁸¹ Wigram, *İnsanlığın Beşiği Kürdistan'da Yaşam*, s. 327.

⁸² Atiya, *Doğu Hristiyanlığı Tarihi*, s. 319.

⁸³ Gaunt, *Katliamlar, Direniş, Koruyucular: I. Dünya Savaşında Doğu Anadolu'da Müslüman-Hristiyan İlişkileri*, s. 186.

⁸⁴ BOA, Y.PRK.UM, Dosya No: 45, Gömlek No: 2; BOA, A.MKT.MHM, Dosya No: 672, Gömlek No: 19.

matran da *Mar Hananyeşu* (İsa'nın İnayeti) unvanını taşımaktaydı. Patriklik seçimi merasimi, piskoposların da katılımıyla Mar Hananyeşu tarafından yönetilirdi⁸⁵.

Nasturi Kilisesinin ruhanî hiyerarşisinin üçüncü sırasında *abûnalık* mertebesi bulunur. Abûna için bir tür 'kabile/aşiret piskoposu' da denilebilir. Çünkü abûnalık dinî bir mertebe olmasına rağmen abûnaların görevlendirilmesinde aşiret reislerinin (meliklerin) de onayı gerekmektedir. Ancak nihaî karar yine Mar Şimun'a aitti.⁸⁶ Tıpkı *Mar Şimun* ve *matran* gibi *abûna* da ırsîyete dayalı bir dinî mertebeydi⁸⁷. Bu mertebeden sonra *şemmâşlık* ve *kaşalık* gelmekteydi. Şemmâş ve kaşaların mertebe olarak yükselmeleri yani abûna veya matran olmaları söz konusu değildi.

Hakkârili Nasturiler, akademik çalışmalara daha çok etno-dinî bir topluluk olarak konu olmaktadır. Ancak XIX. yüzyıla ait Osmanlı Devleti'ne ait arşiv vesikalarda etno-dinî bir topluluk olmalarının ötesinde *asi*, *hâl-ı vahşet*, *hâl-ı bedeviyet* veya *cehalet* içinde yaşayan bir unsur olarak karşımıza çıkarlar. Dolayısıyla otorite tanımayan kontrol-dışı sosyo-politik bir topluluk olarak aşiretli Nasturiler, Osmanlı merkez otoritei açısından *daire-i medeniyet* içine alınarak (veya ıslah edilerek, iskân ettirilerek) idarî ve malî yükümlülüklerini yerine getirilmesi gereken bir unsurdur⁸⁸. Bu dönemde bölgede bulunan Batılılar da Hakkârili

⁸⁵ Atiya, *Doğu Hristiyanlığı Tarihi*, s.319-320; Erkân-ı Harbiye kolağası Mahmut Belîğ Efendi'nin Nasturilerin durumu ile ilgili layihası. BOA, Y.MTV, Dosya No: 226, Gömlek No: 79.

⁸⁶ Surma Hanım, *Ninova'nın Yakarışı Doğu Asur Kilise Gelenekleri ve Patrik Mar Şamun'un Katli*, s. 56; Nikitine, "Nestûriler", s. 209.

⁸⁷ Campanile, *Kürdistan Tarihi*, s. 115.

⁸⁸ "...Nasturi Cebeli'nde meskûn taife (Aşiretli Nasturiler) öteden beri vahşi bir halde bulunan evamir ve nevahi-i hükümet oralarda tamamıyla cari olmamasından ...", "...Nasturî taifesi... umumiyet üzere hal-i vahşet ve cehaliyettedir ..."; "...Nasturi milletinin daire-i medeniyete idhali lüzumuna ve ol bâbda icrası icat eden tedabire ve teferruatına dair...", "...konsolos-ı mumaileyh (Rusya'nın Erzurum konsolosu) ol vakit nezd-i câkeriye gelerek Nasturi cebellerini gezmek üzere istimzaç suretinde bulunmuş ise de cibâl-i mezkûre ahalisi vahşi bir kavim olduklarından onların bulundukları mahalle gitmek caiz olamayacağı cevabı verildiğinin üzerine mumaileyh azimetten sarf-ı nazar etmiş idi...", "...millet-i merkûme (Nasturiler) hiçbir vakit taht-ı inzibât ve irtibâta alınmadığı cihetle gittikçe şımarıp bayağı teferrüd dâ'iyesine düşmüş olmalarından nâşi bunların hâl-i vahşiyet ve bedeviyetleriyle emr-i ıslah ve terbiyeleri ne makûle esbâb ve tedâbire mütevakkıf olduğunun ve ne miktar hane ve nüfustan ibaret olarak bulundukları mahallerde ne türlü madeniyât ve hasılat olup bunların ıslahı hâlinde hazinece ne miktar menâfi' hâsıl olacağının tafsilât ve derecâtı mahremâne olarak..." 11 Nisan 1875'de Van mutasarrıflığından Erzurum valiliğine gönderilen bir tahrirât sureti. BOA, HR.SYS, Dosya No: 2819, Gömlek No: 7; Erzurum valisi İsmail Hakkı'nın 9 Eylül 1869'da Sadaret makamına gönderdiği yazı. BOA, İ.DH, Dosya

Nasturileri bir Hıristiyan unsur olarak kabul etmelerine rağmen zaman içinde akidelerinde bir bozulmanın yaşandığına ve Nasturiliğin heretik bir akideye dönüştüğüne inanmaktaydılar. Yine Batılıların misyon faaliyetleri sonucu Katolik itikadını benimseyen Musul ve çevresindeki Nasturilerin (Keldanîlerin) de Hakkârili soydaşları hakkındaki düşünceleri, Osmanlı merkez otoritesininki ile benzerlik göstermektedir. Keldanî Patrik Emanuel Toma'nın 25 Mayıs 1906'da Dersaadet'e gönderdiği bir yazıda, Nasturilerle aynı milletin mensubu olduklarını ancak Hakkârî'dekilerin dağlarda aşiret şeklinde örgütlendiklerini ve daire-i itaate alınmadıkları için Keldanîler gibi medenî bir hüviyete sahip olmadıklarını belirtmekteydi⁸⁹. Kontrol-dışı sosyal organizasyonlar olması yönüyle yukarıda dönemin arşiv vesikaları temelinde kavramsal çerçevesini oluşturmaya çalıştığımız *Kürt* tanımlaması ile *Nasturi* tanımlaması arasında bir benzerlik olduğu söylenebilir.

No: 599, Gömlek No: 41779; 20 Mart 1298 (1 Nisan 1882) bir komisyon mazbatası sureti. BOA, İ.HUS, Dosya No: 4, Gömlek No: 16

⁸⁹ BOA, DH.TMİK.M, Dosya No: 195, Gömlek No: 33.

1. OSMANLI HÂKİMİYETİNDE KÜRTLER VE NASTURİLER

1.1. XIX. Yüzyıla Kadar Osmanlı Hâkimiyetinde Kürtler

Kürtlerin meskûn bulunduğu coğrafyanın önemli bir kısmı, XVI. yüzyılın başlarından itibaren kademeli olarak Osmanlı Devleti'nin hâkimiyet sahasına dâhil oldu. Osmanlı Devleti'nin bölgedeki bu ilk hâkimiyet kurma çalışması savaş yoluyla gerçekleşmedi. Bu çaba, bir fetihten ziyade Osmanlı Devleti'nin yerel Kürt beyleri ile beraber İran'a/Safevîlere karşı bir ittifak girişimi olarak değerlendirilir¹. Dolayısıyla Osmanlı Devleti'nin Kürtlerin meskûn olduğu coğrafyada oluşturduğu idarî mekanizma ile hâkimiyet sahasındaki diğer coğrafyalarda oluşturduğu idarî mekanizma birbirinden farklı oldu². Yerel Kürt beylerinin önceki geleneksel idarî hakları/imtiyazları aynen iade edilerek bölgede adem-i merkeziyetçi bir idarî yapı teşekkül edildi. Bölgede inşa edilen bu idarî yapının (statûkonun) durumu XIX. yüzyılın ortalarına kadar devam etti.

Osmanlı Devleti, XIX. yüzyılın ilk yarısından itibaren yürürlüğe koyduğu merkezîleşme politikaları/uygulamaları kapsamında bölgede yeni bir idarî düzenlemeye gitti. Bölgede bulunan adem-i merkeziyetçi idarî formları tasfiye ederek merkezîyetçi bir idarî yapı oluşturmaya çalıştı. Kürtlerin meskûn olduğu coğrafyadaki Osmanlı hâkimiyetinin tarihî süreç içindeki idarî yapısını iki ana döneme ayırmak mümkündür:

1. XIX. yüzyılın ortalarına kadar devam eden ve merkez-kaç unsurların hüküm sürdüğü “*Emirlikler Dönemi*”
2. Merkez-kaç unsurların tasfiye edildiği ve XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren başlayan “*Merkezî İdarî Yapı Dönemi*”

¹ İbrahim Özcoşar, “Sultan ve Mir: Osmanlı Kürt İlişkilerine Giriş”, *Osmanlı Devleti ve Kürtler*, Ed. İbrahim Özcoşar ve Shahab Vali, Kitap Yayınevi, İstanbul, 2017, s. 15-16.

² “...[bu memleketler] *mevrûzü'l-kalem ve maktu'ü'l-kadem* [sayım yapılmayan ve müdahale edilmeyen yani tahrir yapılmayan] [dolayısıyla] *ebvab-ı mahsulatı* [bu memleketlerin gelirleri] *dahil-i defter-i sultanî olmamıştır. İçlerinde ümera-i Osmaniyye'den ve kul taifesinden* [merkezî otoriteye mensup] *hiç bir fert* (memur) *yoktur. Cümlesi kendilerine mahsustur...*” Ahmet Akgündüz, *Osmanlı Kanunnameleri ve Hukukî Tahlilleri*, 4. Kitap Kanunî Devri Kanunnameleri, 1. Kısım Merkezî ve Umumi Kanunnâmeler, Fey Vakfı Yayınları, İstanbul, 1992, s. 463.

XIX. yüzyılın ilk yarısını içine alan *emirlikliler dönemi*, çalışmamızın ilk evresini oluşturmuştur. Çalışmamızın sonraki bölümlerini temellendirmek amacıyla müstakil bir idarî yapıya sahip olan Ekrâd sancaklarının Osmanlı merkez otoritesinin idarî yapısı içindeki yerinin detaylandırılması gerekmektedir.

XVI. yüzyılın başlarında Kürtlerin meskûn olduğu coğrafya, Akkoyunlu Devleti'nin hâkimiyet sahasının içinde yer almaktaydı. İran'da ortaya çıkan Şîî *Erdebil* tarikatının XV. yüzyılın sonlarına doğru dinî ve politik bir güç haline gelmesi üzerine bu tarikat Akkoyunlu Devleti'nin siyasî baskısına/kovuşturmasına maruz kaldı. XV. yüzyılın sonlarına doğru tarikatın lideri olan Şah İsmail, 1501'de Tebriz'i aldı ve Akkoyunlu Devleti'nin siyasî hâkimiyetine son vererek Şîî itikadına dayalı Safevî Devleti'ni kurdu³. Şah İsmail'in Şîî *suffi* bir tarikatı devlet şeklindeki bir siyasal organizasyona dönüştürmesi ve idarî alanda izlediği politikaların tüm Safevî Devleti'nin hâkimiyet sahasında olduğu gibi Kürt emirliklerinin bulunduğu coğrafyada da önemli siyasî sonuçları oldu⁴.

Akkoyunlu hanedanlığının tasfiyesi sırasında Şah İsmail ile ittifak kuran bazı Kürt beyleri, bölgenin yeni hükümrânı ile anlaşmak için Tebriz'e gittiler. Bu beylerden on iki tanesi taltif beklerken Şah İsmail tarafından ellerine ve ayaklarına prangalar vurularak hapse atıldı⁵. Bölgenin idaresi, yerel Kürt beyleri yerine merkezîyetçi bir idarî politika yürürlüğe konularak Ustaclu, Rumlû, Şamlû, Tekelû, Dulkadir, Afşar, Kaçkar gibi Türkmen aşiretlerinin reislerine bırakıldı⁶. Safevî Devleti'nin bu yönlü politikası, bölgedeki Kürt beylerini başka bir politik arayışa sevk etti.

³ Richard Tapper, *İran'ın Sınır Boylarında Göçebeler*, Çev. F. Dilek Özdemir, İmge Kitabevi, İstanbul, 2004, s. 77-83; Yılmaz Karadeniz, "Safevî Devleti'nin Kuruluşu Meselesi: Kızılbaşların Ortaya Çıkışı", *Amasya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S. 3, Amasya, 2014, s. 64-65.

⁴ Nader Nejad, *XVI. Asırda İran Kaynaklarına Göre Osmanlı-Safevî Münasebetleri (1502-1590,1620)*, Atatürk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, Erzurum, 1986, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), s. 16-18.

⁵ Şeref Han, *Şerefname Kürt Tarihi*, Çev. Mehmet Emin Bozarslan, Ant Yayınları, İstanbul, 1971, s. 146-147.

⁶ Halil İnalcık, "Osmanlı Tarihine Toplu Bir Bakış", *Osmanlı*, Ed. Güler Eren, Yeni Türkiye Yayınları, C. 1, Ankara, 1999, s. 37-117; Muhammed Emin Zeki Beg, *Kürtler ve Kürdistan Tarihi*, Çev. Vahdettin İnce vd., Nübihar Yayınları, 11. Baskı, İstanbul, 2018, s. 162; Martin Van Bruinessen, *Ağa, Şeyh, Devlet*, Çev. Banu Yalkut, İletişim Yayınları, İstanbul, 2006, s. 211-214.

Tebriz merkezli Şah İsmail önderliğindeki Şîî Safevî oluşumunun Osmanlı Devleti'nin hâkimiyet sahasında da etkileri ortaya çıkmaya başlamıştı. Şah İsmail'in babası Şeyh Haydar'ın halifelerinden Hasan Halife'nin (*Şah-kulu'nun*), Anadolu'daki (özellikle Antalya ve çevresindeki) Şîî akidesi propagandası, II. Bayezid döneminden itibaren siyasî bir harekete dönüştü. Şiilik propagandası, Şah-kulu'nun liderliğinde Anadolu'nun muhtelif yerlerinde genel bir ayaklanmaya dönüştü⁷. Ayrıca Osmanlı şehzadelerinden bazılarının Osmanlı hanedanına karşı Şah İsmail'e bağlılıklarını bildirmesi, Yavuz Sultan Selim döneminde iki devleti karşı karşıya getirdi⁸. Şah İsmail'in Kürt beylerine yönelik tutumu ve Anadolu'ya yönelik planları, Osmanlı Devleti ile Kürt beylerini müttefik duruma getirmiştir. Akkoyunlu Devleti'nin son dönemlerinde *Nişancılık* ve *divan kâtipliği* gibi üst düzey bürokratik görevleri yerine getiren İdris-i Bidlisî, bu ittifakın oluşmasında önemli rol üstlendi⁹.

Çaldıran Savaşı'ndan sonra Amasya'ya dönen Yavuz Sultan Selim, İdris-i Bidlisî'yi Urmiye Gölü'nden Diyarbakır'a kadar olan coğrafyadaki Kürt beylerinin Safevî Devleti'ne karşı Osmanlı Devleti ile ittifak kurmaları için görevlendirdi¹⁰. Önce Akkoyunluların daha sonra Safevîlerin merkezîyetçi politikalarına maruz kalan Kürt beyleri, İdris-i Bidlisî'nin dolayısıyla Osmanlı Devleti'nin ittifak teklifine duyarsız kalmadılar. Kürt melik ve hâkimlerinden Soran meliki Emir Seyyid Bin Şah Ali Bey, İmadiye hâkimi Emir Seyfeddin ve oğlu Emir Sultan Hüseyin, Cizre hâkimi Şah Ali Bey, Hasankeyf hâkimi Melik Halil Eyyubi, Bitlis meliki Şeref Han, Hizan meliki Emir Davud, Nemran hâkimlerinden Abdül Bey ve İzzeddin Şîr Bey'in oğlu Emir Melik Abbas, Sason hâkimi Ali Bey ile Baban ve Bohtan hâkimleri Osmanlı

⁷ Hoca Sadettin Efendi, *Tacü't-Tevarih*, Haz. İsmet Parmaksızoğlu, Kültür Bakanlığı Yayınları, C.4, İstanbul, 1979, s. 42-50; İnalçık, "Osmanlı Tarihine Toplu Bir Bakış", s. 89-90.

⁸ Yaşar Yücel ve Ali Sevim, *Osmanlı Klasik Döneminin Üç Hükümdarı Fatih-Yavuz-Kanuni*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1996, s. 115-116.

⁹ Belki de Akkoyunlu Devleti'nin Kürt mîrlerine yönelik politikasının zararlarını gören İdris-i Bidlisî, tam aksi bir politika için Yavuz Sultan Selim'i ikna etmiştir. Bu politika, 'kazan-kazan' esasına dayanmaktaydı. Osmanlı Devleti'nin doğu sınırının Safevî saldırılarına karşı güvenliği; Kürt mîrlerinin ise geleneksel haklarının teminat altına alınması ve Safevîlere karşı güçlü bir müttefike ihtiyacı vardı. Nitekim VI. Murad dönemine ait bir fermanda, Allah'ın Kürdistan'ı imparatorluğumu şeytanî İran yecücünün fesatlarına karşı güçlü bir set ve demirden bir kale gibi korunması için yarattığını belirtilir. Reşat Kasaba, *Bir Konargöçer İmparatorluk; Osmanlıda Göçebeler, Göçmenler ve Sığınmacılar*, Çev. Ayla Ortaç, Kitap Yayınevi, İstanbul, 2012, s. 33.

¹⁰ İdris-i Bidlisî'nin Kürt beyleri ile yaptığı görüşmeler ile ilgili olarak Bkz. Nazmi Sevgen, "Kürtler III", *Belgelerle Türk tarihi Dergisi*, S. 7, 1968, s. 57-61.

Devleti'nden aldıkları destekle, bölgedeki Safevî Devleti'nin askerî unsurları ile mücadele etmeye başladılar¹¹. Safevîlere karşı oluşan bu ittifak ilişkisi, yukarıda da ifade edildiği üzere, bölgede Osmanlı hâkimiyetinin savaşırsız bir şekilde oluşmasını sağladı¹². Yine bu ittifak ilişkisi ile Kürtlerin meskûn oldukları coğrafyanın büyük bir kısmının Osmanlı Devleti'nin küçük bir kısmının ise İran Safevî Devleti'nin hâkimiyetine geçmesine neden oldu¹³.

Safevîlere karşı Kürt beylerinin büyük bir kısmının Osmanlı Devleti'nin hâkimiyetini tanıması, bölgede yeni ve aynı zamanda farklı bir idarî yapının ihdas edilmesini gerektirdi. Osmanlı Devleti, Kürt beylerinin bölgedeki geleneksel haklarını iade etmeye dönük bir politika izledi. Bu politika, bölgenin önceki hâkim güçleri olan Safevî ve Akkoyunlu devletlerinki ile çelişen fakat daha önceki Karakoyunlu Devleti'ninki ile benzerlik gösteren bir politikaydı. Akkoyunlular ve bakiyesi olan Safevîler, bölgede merkezîyetçi bir politika izlerken Osmanlı ve Karakoyunlu devletleri, idarî tasarruf bakımından adem-i merkezîyetçi politikalar izlediler¹⁴.

Osmanlı Devleti'nin bölgede farklı bir idarî mekanizma oluşturmada bölgenin İran ile bir sınır bölgesi olması ve engebeli bir coğrafyaya sahip olması da etkili oldu. 1515'in sonlarına doğru bölgede Diyarbakır beylerbeyliği ihdas edildi.

¹¹ Hoca Sadettin Efendi, *Tacü't-Tevarih*, s. 42-50; İdris-i Bidlîsî, *Selim Şah-nâme*, Haz. Hicabi Kırlangıç, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 2001, s. 237-239; Sevgen, "Kürtler III", s. 57-61; Nejat Göyünç, "Diyarbakır Beylerbeyliği'nin İlk İdarî Taksimatı", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, C. 23, 1969, s. 24-26; Feridun M. Emecen, *Yavuz Sultan Selim*, Kapı Yayınları, İstanbul, 2016, s. 171; Çalışmamızın ana konusunu oluşturan Hakkârî emirliği, uzun bir süre, Osmanlı Devleti'ne yanaşmadı. Safevî Devleti'ne olan tabiiyet ilişkisini bir süre daha sürdürdü. Bu dönemde, emirliğin içinde başlayan taht kavgalarına hem Osmanlılar hem de Safevîler müdahale etmeye çalıştı. Emirliğin jeopolitik konumu, her iki devlete, taht mücadelelerine müdahale etme imkânı vermekteydi. Bu durum, aynı zamanda, emirliğin her iki devlete de olan tabiiyet ilişkisini kâğıt üzerinde bırakmaktaydı. Şeref Han, *Şerefname Kürt Tarihi*, s. 113-117; Bruinessen, *Ağa, Şeyh, Devlet*, s. 221-225.

¹² Muhammed Emin Zeki Beg, *Kürtler ve Kürdistan Tarihi*, Çev. Vahdettin İnce vd., Nûbihar Yayınları, 11. Baskı, İstanbul, 2018, s. 171.

¹³ Wilhelm Köhler, *Evliya Çelebi Seyahatnamesi'nde Kürt Şehri Bitlis*, Çev. Haydar Işık, Pêri Yayınları, İstanbul, 2011, s. 29.

¹⁴ Wadie Jwaideh, *Kürt Milliyetçiliğinin Tarihi Kökenleri ve Gelişimi*, Çev. İsmail Çekem ve Alper Duman, İletişim Yayınları, İstanbul, 2016, s. 50; Nazmi Sevgen, *Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da Türk Beylikleri*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, Ankara, 1982, s. 24; Bruinessen, *Ağa, Şeyh, Devlet*, s. 211; Hakan Özoğlu, *Osmanlı'da Kürt Milliyetçiliği*, Çev. Nilay Özok-Gündoğan, Azat Zana Gündoğan, İletişim Yayınları, İstanbul, 2017, s. 102.

Yine bölgenin idarî taksimatı için Bıyıklı Mehmet Paşa görevlendirildi. Kürt emîr ve hâkimlerinin Osmanlı Devleti'ne tabi olmalarında başat aktör olarak rol oynayan İdris-i Bidlisî, Diyarbakır beylerbeyliğinin taksimatında da önemli görevler üstlendi¹⁵.

Osmanlı Devleti'nin taşra teşkilatlanmasında *sancak*, temel yönetim birimidir. Diyarbakır, yeni ihdas edilen beylerbeyliğinin *paşa (merkez) sancağı* oldu. Yavuz döneminde başlanan fakat Kanuni döneminde ete kemiğe bürünen Diyarbakır beylerbeyliğinin idarî taksimatının içinde iki alt-ünite göze çarpar¹⁶:

1. *Vilayet-i Diyarbekir*
2. *Cemaat-i Kürdân*

Paşa sancağı olan Diyarbakır'ın da içinde bulunduğu *Vilayet-i Diyarbekir* ünitesi, klasik Osmanlı sancağı kategorisini teşkil etmekteydi. Daha sonra *Kürdistan* veya *Ekrâd Sancakları* olarak da adlandırılacak olan *Cemaat-i Kürdân* ise kendi içinde farklı varyantlara sahip olan özel statülü iki kategoriye bölünmekteydi. Özel statülü *Ekrâd Sancaklarının* idarî statüleri Kanuni döneminde çıkartılan kanunnamelerle belirginleşmeye başladı¹⁷. Kanunnamelerde Ekrâd sancaklarına özel statü verilmesinin sebebi 'Kürt beylerinin fetih sırasındaki (*hîn-i fetihde*) hizmetleri ve itaatleri' olarak gösterilmektedir. Bu sancakların klasik Osmanlı sancaklarından en önemli farkı, yöneticilerinin irsîyete dayalı olarak görevlendirilmiş olmasıydı¹⁸. Ancak normal sancak beyleri gibi Kürt beyleri de bağlı oldukları beylerbeyi ile beraber sefere katılmakla mükellefler.

¹⁵ Göyünç, "Diyarbakır Beylerbeyliği'nin İlk İdarî Taksimatı", s. 24-25; Özcoşar, "Sultan ve Mir: Osmanlı Kürt İlişkilerine Giriş", s. 17-18.

¹⁶ Ömer Lütfi Barkan, "H. 933-934 (M. 1527-1528) Mali Yılına Ait Bir Bütçe Örneği", İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası, C. 15, S. 1-4, İstanbul, 1954, s. 306-307.

¹⁷ Akgündüz, *Osmanlı Kanunnameleri ve Hukuki Tahlilleri*, 4. Kitap Kanuni Devri Kanunnameleri 1. Kısım: Merkezi ve Umumi Kanunnameler, s. 463.

¹⁸ "...ve bunların 'ahidnameleri mutcibince azl ü nasb kabul eylemezler. Amma cümlesi mutî'-i [tabi] fermân-ı hazret-i sultandır..." "...bunlardan birisi fevt olsa yahud eda-i hizmet eylese, yurdu ve ocağı olmağla, sancağı ve ocağı, evladına ve akrabasına verilir haricden kimesneye verilügelmemişdir meğer ki evlad ü akrabası münkariz ola ol zaman da sancak tasarruf eylemiş bir umûr-dîde kimesneye verilir. Amma yurdruk ve ocaklık itibar olmaz ...[bu durumda] ...sair elviye gibi tasarruf olunur ..." Akgündüz, *Osmanlı Kanunnameleri ve Hukuki Tahlilleri*, 4. Kitap Kanuni Devri Kanunnameleri 1. Kısım: Merkezi ve Umumi Kanunnameler, s. 463-467.

Yukarıda da ifade edildiği üzere Diyarbakır eyaletine bağlı *Ekrâd sancakları*, merkezî otorite ile olan idarî ve malî ilişkileri bakımından iki gruba ayrılırlar: *hükümet* sancakları ve *yurtluk-ocaklık* sancakları¹⁹. İki kategori arasındaki belirgin farklılıklar şunlardır:

1. *Hükümet* sancakları yerel beylere (*hükkâma/ümeraya*) “mülkiyet” olarak tevcih edilirken; *yurtluk-ocaklık* sancakları bu beylere “aralık hassı” veya “sancak hassı” yoluyla tevcih edilirdi.
2. *Hükümet* sancaklarında ‘tımâr’ ve ‘zeamet’ yoktur. (Tahrir yapılmaz.) Gelirlerinin tamamı hâkime (mîre) ait iken; *yurtluk-ocaklık* sancaklarında tahrir yapılmaktaydı²⁰.
3. *Hükümet* sancakları içinde -kadı ve askerî erkân dâhil olmak üzere- hiçbir Osmanlı merkez otoritesinin görevlisi bulunmaz. Fakat *yurtluk-ocaklık* sancaklarında böyle bir durum söz konusu değildi.
4. *Hükümet sancakları* beylerinin sefer sırasında, bağlı olduğu beylerbeyinin komutasında, belli miktarda askerle orduya katılma dışında merkezî hükümete karşı herhangi bir sorumluluğu bulunmamaktaydı.

XVI. yüzyıldan itibaren bölgede *hükümet* ve *yurtluk-ocaklık* sancakları dışında bazı Kürt aşiret beylerine de imtiyazlı tımarlar tevcih edildiği görülmektedir. *Mîr-i aşiret* olarak isimlendirilen uygulama, *hükümet* ve *yurtluk-ocaklık* sancaklarında olduğu gibi, *azl* ve *nasb* (atama ve görevden alınma) söz konusu değildi²¹. XIX. yüzyılın başında Diyarbakır eyaletine tabi *mîr-i aşiret* sahibi beylerinin sayısı

¹⁹ Uzunçarşılı, hükümet sancakları için ‘*serbest mîr-i mîranlık*’ ifadesini kullanmıştır. İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, C. 2, Ankara, 1988, s. 580-581.

²⁰ “...hatta [mîrlerin] memleketleri mefrûzü’l-kalem ve maktu’ü’l-kademdir...” Akgündüz, *Osmanlı Kanunnameleri ve Hukuki Tahlilleri*, 4. Kitap Kanuni Devri Kanunnameleri 1. Kısım: Merkezi ve Umumi Kanunnameler, s. 463.

²¹ “...itaat ve hizmetleri mukabelesinde bazı aşiret beylerine tayin olunmuştur ki, kavm ü kabile sahipleridir ve sair ümera gibi tımar ve aşiretlerine vali ve hâkimlerdir. Tımar ve aşiretlerinin rûsûm-ı ra’iyyetleri ve cürm-i habâset ve tedibe müteallik olan siyasetleri min-küllil-vücûh bunlara mahsustur ve lâkin bunlar tabl u alem sahipleri değildir, belki zümâ makamındadır. Kangı sancağa tâbiler ise sancağı beyleriyle ma’an sefer eşerler. Ama zeamet ve tımarları, yurtluk ev ocaklık hükmündedir. Birisi fevt olsa yahut edâ-i hizmet etmese tımarlarıyla mîr-i aşiretlik oğluna ve akrabasına verilir. Mademki evlat ü akrabası münkariz olmaya ahara verilmek kanun değildir...” İlhan Şahin, “Tımar Sistemi Hakkında Bir Risâle”, İstanbul, *Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, S. 32, 1979, s. 925.

400'den fazlaydı²². Ancak bu uygulama, bölgeye mahsus bir uygulama olmadığı görülmektedir. XVIII. yüzyılda Adana ve çevresinde de mîr-i aşiret tevcihlerine rastlanmaktaydı²³. Yine aynı yüzyılda Şehrîzor eyaletinde de yüzden fazla mîr-i aşiret tevcihi bulunmaktaydı.

Mîr-i aşiret uygulaması üzerine yapılmış kapsamlı bir çalışma yoktur²⁴. Mevcut çalışmalar üzerinden şu genel yargılara varılabilir: İdarî, malî ve askeri bir uygulama olarak mîr-i aşiret tevcihleri, doğrudan Osmanlı merkez otoritesinin tasarrufunda olan (müstakil olmayan) Adana, Diyarbakır, Mardin, Urfa, Siverek ve Şehrîzor gibi klasik Osmanlı sancağı statüsündeki idarî birimlerde görülmektedir²⁵. Mîr-i aşiret tevcihleri, daha çok klasik Osmanlı tımar tevcihleri ile benzerlik gösterir. Ancak klasik Osmanlı tımar uygulamasından farklı olan birtakım yönleri de bulunmaktadır. Örneğin mîr-i aşiret tevcihatı aşiret beyine ırsî olarak yapılmaktaydı. Ayrıca mîr-i aşiret beyi belli bir pişkeş ödemekle mükellefi²⁶. Bu yönüyle daha çok iltizam sistemi ile benzerlik göstermektedir. Ancak belli miktarda cebelü yetiştirme zorunluluğu yönüyle iltizam sisteminden ayrılmaktaydı.

Yukarıda adı geçen hükümet sancaklarının bir kısmı, imtiyazlı varlıklarını fiilen XIX. yüzyılın ortalarına kadar sürdürdü. Akbal'ın oluşturduğu adarî taksimata göre XIX. yüzyılın başında, bu tür sancaklara sadece Diyarbakır ve Van eyaletlerinde

²² “...dört yüzden mütecâviz aşâir-i Ekrâd begleri dahî vardır ki mîr livâlar gibi sahibi-i tuğ ve alem olmayup zü’emâ hükmündedir...” Mustafa Nuri Paşa, *Netayic ül-Vukuat*, C. 1, Matbaa-i Âmire, İstanbul, 1294, s. 155.

²³ Adana ve çevresindeki mîr-i aşiret tevcihleri için Bkz. Özcan Tatar, *XVIII. Yüzyılın İlk Yarısında Çukurova’da Aşiretlerin Eşkıyalık Olayları ve Aşiret İşkânı (1691-1750)*, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Elazığ, 2005, (Yayımlanmamış Doktora Tezi).

²⁴ Mîr-i aşiret tevcihleri için bkz. Özcoşar, “Şehir ve İktidar: Tanzimat Öncesi Osmanlı Mardin’inde İktidar”, s. 3-4; Mehmet Ali Ünal, “XVI. Yüzyılda Güneydoğu Anadolu’da Tımar Tevcihleri” *I. Uluslararası Mardin Tarihi Sempozyumu*, İstanbul, 2006, s. 285.

²⁵ Ünal, “XVI. Yüzyılda Güneydoğu Anadolu’da Tımar Tevcihleri” s. 283-284; Martin Strohmeier ve Lale Yalçın-Heckmann, *Kürtler*, Çev. Atilla Dirim, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2014, s. 42; Martin Van Bruinessen ve Hendrik Boeschoten, *Evliyâ Çelebî Diyarbakir’de*, Çev. Tansel Güney, İletişim Yayınları, İstanbul, 2009, s. 59-61; Tatar, *XVIII. Yüzyılın İlk Yarısında Çukurova’da Aşiretlerin Eşkıyalık Olayları ve Aşiret İşkânı (1691-1750)*; Pertek kadısına ve voyvodasına gönderilen bir hüküm. “...El-hâc Ahmed nâm kimesne gelüb konar ve göçer Türkmân tâifesinden Hacı Hamza aşireti’nden mîr-i aşiret Süleyman nâm kimesne zimmetinde memhûr deyn temessüğü mücebince binyüzelliye di senesinden karz-ı şer’i dokuzyüzelli gurus alacağı olmağla meblağ-ı mezbûrun edâsına oba kethüdaları Kâsım ve Ali Ağa ve (...) Ağa ve Abdurrahman Ağa ve Hasan Ağa dimekle ma’rûf kimesneler kefil-i bi’l-mâl olmalarıyla defââtle taleb eyledükde...” BOA, A.DVNS.AHK.DB.d, Defter No: 1, s. 6.

²⁶ Ünal, “XVI. Yüzyılda Güneydoğu Anadolu’da Tımar Tevcihleri” s. 284-285.

rastlanılmaktaydı²⁷. Buna göre Palu, Giyeh²⁸, Cizre, Eğil, Hazzo, Tercil ve Savur Diyarbakır eyaletine; Hakkâri, Bitlis, Hizan ve Hoşap (Mahmudî) ise Van eyaletine bağlı hükümet sancakları olarak görülmektedir. Burada, XIX. yüzyılın başında İsmail Paşa'nın tasarrufunda bulunan ve hükümet statüsünde olan İmadiye (Bahdinan) sancağının adı anılmamaktadır. İmadiye ve çevresi, XIX. yüzyılın başında Musul eyaletine bağlı bulunmaktaydı²⁹. Akbal, oluşturduğu idarî taksimata kaynaklık eden yazma defterlerde ve arşiv vesikalarında, Şehr-i Zor, Bağdat, Musul ve Basra eyaletlerinin idarî taksimatı ile ilgili herhangi bir ibare bulunmadığı için ilgili alanları boş bıraktığını belirtir³⁰. Buna göre XIX. yüzyılın başında, Osmanlı Devleti'nin idarî taksimatında, Musul eyaletine bağlı İmadiye (Bahdinan) ile beraber, toplam on iki tane *hükümet* statüsüne sahip Ekrâd sancağından bahsedebilir.

Akademik çalışmalarda, *hükümet* statüsüne sahip olan sancaklar için *beylik*, *mîrlik*, *emirlik*, *yurtluk-ocaklık* ve *hükümet* gibi tanımlamalar kullanılır. 1847'de Bedirhan Bey tarafından Dersaadet'e gönderilen bir tahriratta/taahhütnamede, *Bohtan* hükümetinin kurumsal kimliği için *emirlik* ifadesi kullanılır³¹. Yine Erzurum müşiri Halil Kâmilî Paşa'nın 1843'teki bir yazısında, Bohtan ve Hakkâri hâkimleri için 'emîr' tabirini kullandığı görülür³². Bir kavram kargaşasına meydan vermemek adına, çalışmamızın bundan sonraki kısımlarında *hükümet* statüsüne sahip olan

²⁷ Fazıla Akbal, "1831 Tarihinde Osmanlı İmparatorluğunda İdarî Taksimat ve Nüfus", *Belleten*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, C. XV, S. 60, 1951, s. 621-626.

²⁸ Tuncer Baykara, "Kîh" olarak kaydetmiştir. Tuncer Baykara, *Anadolu'nun Tarihi Coğrafyasına Giriş I*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara, 1988, s. 117.

²⁹ "...o Tiyarî veTuhubî dedikleri mahal Hakkâri kazalarından Musul eyaletine muzâfe İmâdiye sancağına on beş saat olup içinde bulunan Nasrani dedikleri âdetâ devlet-i aliyye reâyâsından olarak Hakkâri Beylerine öteden beri Cizye ve sâire cihetle vergüleri var iken on beş seneden beri vergü-yi kadîmlerini edâda muhâlefet etmiş..." BOA, İ.MSM, Dosya No: 48, Gömlek No: 1228.

³⁰ Akbal, "1831 Tarihinde Osmanlı İmparatorluğunda İdarî Taksimat ve Nüfus", s. 627.

³¹ "...uhde-i çâkerânemde bulunan emâret ve Cezîre mütesellimliğinin müteallikat-ı bendegânemden aher bir kullarına ihalesiyle çâkerlerinin evlâd ve ayâl ve ahvvâl-i hâzıramla bir şeye karışmayarak hane-i âcizânemde ikamet ve duâ-yı devâm-ı ömr ü şevket-i hazret-i mülûkâneye müdâvemet eylemem hususuna müsâade buyurulması..." BOA, İ.MSM, Dosya No: 49, Gömlek No: 1254.

³² "...Bohtân Emîri olan Bedirhan Bey tarafından Musul paşasına vârid olan tahrîrâtında Kürd dağlarında bulunan Nasturi taifesi üzerine on bin kadar tüfenkli asker gönderip ve asâkir-i merkûmeye muâvenet etmek üzere Ertuşî tesmiye olunan Ekrâd tâifesi ve İsmail Paşa ve Tatar Ağa ve Hakkâri Emîri müttehid olacakları derkâr olmağla..." BOA, İ.MSM, Dosya No: 48, Gömlek No: 1229.

sancaklar için ‘emirlik’; bu sancakların yöneticileri için ise ‘mîr’ ifadesi tercih edilecektir.

1.2. Osmanlı Devleti ve Nasturi Kilisesi

1.2.1. Osmanlı Dönemine Kadar Nasturi Kilisesi

Süryani geleneğine bağlı diğer kiliseler³³ gibi Nasturi Kilisesi de Antakya ekolü kökenli bir kilisedir³⁴. Ayrıca V. yüzyılda Antakya ekolünden ayrılarak bağımsız bir dinsel hiyerarşi oluşturan ilk kilisedir³⁵. *Doğu Kilisesi* veya *Doğu Süryani Kilisesi* olarak da bilinen Nasturi Kilisesi³⁶, hiyerarşik bütünlüğünü VI. yüzyıldan XVI. yüzyıla kadar kesintisiz bir şekilde sürdürmüştür.

³³ Süryani geleneğine bağlı olan bütün kiliseler, Antakya Kilisesini, ilk kilise olarak kabul ederler. Antakya ekolünden doğan ve Süryani geleneğine bağlı kiliseler, litürji dili olarak, Süryaniceyi kullanırlar. Dolayısıyla Süryanicenin litürji dili olarak kullanılması ve Antakya Kilisesi, Süryani geleneğine bağlı kiliselerin ortak paydalarıdır. Buna göre Süryani geleneğine bağlı kiliseleri şu şekilde sıralamak mümkündür: Süryani Rum Ortodoks Melkit Kilisesi, Süryani Kadim (Yakubi) Kilisesi, Marunî Kilisesi, Süryani Katolik Kilisesi, Rum Katolik Melkit Kilisesi, Süryani Protestan Kilisesi. Süryani kiliselerinde kullanılan litürji dili konusunda istisnai durumlar da mevcuttur. Başından beri, Roma ve İstanbul kiliseleri ile hareket eden, aynı zamanda, Antakya geleneğinden gelen Melkit Kilisesi, 17. yüzyıla kadar Süryaniceyi litürji dili olarak kullanırken, 17. yüzyıldan itibaren, İstanbul, Kilisesinin de baskısı ile Süryaniceyi kullanmayı bıraktılar. Buna karşın, ortaçağdan beri Katolik itikadı kabul etmiş olmasına rağmen, Lübnan ve çevresindeki, Maruni Kilisesi litürji dili olarak Süryaniceyi kullanmaya devam etmektedirler. Dargeçit’te bazı kiliselerde ve Siverek’teki Süryani kiliselerinin litürji dili ise Kürtçedir. Aziz S. Atiya, *Doğu Hristiyanlığı Tarihi*, Nurettin Hiçyılmaz, Doz Yayınları, İstanbul, 2005, s. 420; Aziz Günel, *Türk Süryaniler Tarihi*, Diyarbakır, 1970, s. 34; İbrahim Özcoşar, “Osmanlı Taşrasında Bir Patriklik: Yakubi Süryani Patrikliği”, *Avrasya İncelemeleri Dergisi*, VII/2, 2018, s. 156; Tomas Çerme, “Süryaniler”, *Tarih ve Toplum Aylık Ansiklopedik Dergi*, C. 40, S. 235, Temmuz 2003, s. 36.

³⁴ Antakya Kilisesi, Süryani kiliseleri dışında Ermeni ve İstanbul/Bizans kiliselerine de kaynaklık etmiştir. Ancak Nasturi Kilisesi dışındaki Antakya ekolüne bağlı tüm kiliselerin üzerinde, diğer (İskenderiye, Roma) kilise ekollerinin etkisi görülür. Akidesi, litürjisi ve teolojisiyle tamamen Antakya Kilisesine bağlı tek kilise Nasturi Kilisesidir. Kürşad Demirci, *Nesturi Hristiyanlık ve Antakya Teolojisi*, Ayışığıkitapları, İstanbul, 2018, s. 30.

³⁵ Atiya, *Doğu Hristiyanlığı Tarihi*, s. 419-420

³⁶ Literatürde Doğu Süryani Kilisesi için aynı zamanda Kadim Doğu Kilisesi, Doğu Kilisesi, Doğu’nun Kadim Havari Kilisesi, Nasturi Doğu Süryani Kilisesi, Apostolic Church of the East, Doğu Elçisel Kilisesi, Süryani Nasturi Kilisesi ifadeleri de sıklıkla kullanılır. Fakat 1976’dan beri kilisenin resmî adı ise “Doğu Kilisesi” veya “Doğu Asur Kilisesi” (The Assyrians Church of the East) olarak geçmektedir. Edward Every, “Asuriler”, Çev. Sami Kılıç, *Fırat Üniversitesi ilahiyat Fakültesi Dergisi*, C. 10, S. 1, 2005, s. 97; Yonan Gabriele, *Asur Soykırımı Unutulan Bir Holocaust*, Çev. Erol Sever, Pencere Yayınları, İstanbul, 1999, s. 23-24; Aubrey R. Vine, *The Nestorian Churches*, Indepent Press, London, 1937, s. 21; Wilhelm Baum and Dietmar Winkler, *The Church Of The East*, RoutledgeCurzon, London and New York, 2003, s.1-4; Gabriyel Akyüz, *Tüm Yönleriyle Süryaniler*, Mardin, 2005, s. 227; John Joseph, *The Modern Assyrians of the Middle East Encounters with Western Christian Missions, Archaeologists and Colonial Powers*, Brill, Leiden-Boston-Köln, 2000, s. 1; Atiya, *Doğu Hristiyanlığı Tarihi*, s. 273.

V. yüzyıldan itibaren, Nestorius'un teolojisini savunan ruhaniler, siyasî baskı ile beraber Doğu Roma imparatorluğunun İran/Sasani ile olan sınır bölgesindeki Urfa'da toplanmaya başladılar. Merkezî otoritenin baskı ve zulmü burada da hissedilmeye başlayınca Sasanilerin hâkimiyetindeki Nusaybin'e sığındılar. Böylece Antakya Kilisesindeki teolojik bölünme siyasî bir karakter kazandı. 498'de İran'da bulunan Cundişapur metropoliti Babowi, "Doğu Patriği" unvanını kullanmaya başladı. Bu bağlamda kilisenin hiyerarşik teşekkülünün VI. yüzyılın başlarından itibaren tamamlandığı söylenebilir.

Doğu Roma imparatorluğunun hâkimiyet sahası Nasturi Kilisesi için yasaklı bir coğrafyaydı. Bu yüzden kilise, faaliyetlerini İran/Sasani hâkimiyeti altındaki topraklara yoğunlaştırdı. Doğu Roma ile olan siyasî rekabetten dolayı ilk başlarda İran'da herhangi bir sıkıntı ile karşılaşmadı. Ancak İran'da Hristiyanlığın hızlı bir şekilde yayılması Sasanileri de harekete geçirdi. Sasaniler, Zerdüştlükten Hristiyanlığa geçenleri ölüm ile cezalandırdı³⁷. Hz. Ömer döneminde (642'de) İran'daki Sâsânî hâkimiyeti son buldu. Ancak Nasturi Kilisesi, Müslüman Arap hâkimiyetinde de misyon faaliyetleri için istediği ortamı bulamadı. Bundan dolayı Müslüman Arap hâkimiyeti dışındaki Orta Asya, Hindistan ve Çin gibi Uzak Doğu coğrafyası Nasturi Kilisesinin yeni misyon sahası oldu.

Nasturi Kilisesinin patriklik merkezi, XX. yüzyılın başlarına kadar, hep Dicle ile Urmiye arasındaki coğrafyada yer almıştı. Sâsânîlerin başkenti olan Medâin, Nasturi Kilisesinin ilk patriklik merkeziydi. Abbasiler döneminde ise patriklik merkezi önce Bağdat'a daha sonra Musul'a taşındı³⁸. Abbasiler döneminde Nasturi patriği, merkezî otorite nezdinde, bütün Hristiyanların yasal temsilcisi konumundaydı³⁹. Bu durum Nasturi Kilisesi patriğine, Osmanlılar döneminde İstanbul Rum Patrikliği ile İstanbul Ermeni Patrikliğinin sahip oldukları siyasî ve

³⁷ Abraham Yohannan, *Mezopotamya'nın Kayıp Halkı Nasturiler*, Çev. Meltem Deniz, Beybün Yayınları, Ankara, 2006, s. 39.

³⁸ William Francis Ainsworth, *Travels and Research in Asia Minor, Mesopotamya, Chaldea, and Armenia*, C. II, London, 1892, s. 275; Kadir Albayrak, "Nesturiler ve Nesturi Kilisesi", *Demokrasi Platformu*, Yıl 2, S. 8, Güz 2008, s. 242; Patriklik merkezi, sürekli olarak Musul değildi. 1318'de Patrik Mar Timatheus II. Erbil'de ikamet etmekteydi. Theodore d'Mar Shimun, *The History of the Patriarchal Succession of the d'Mar Shimun Family*, Xlibris Corporation, USA, 2008, s. 25.

³⁹ Tuma Çelik, "Nasturiler ve 1924 Nasturi Sürgünü", *Mardin Tebliğleri*, Ed. Emre Ayvaz, Altuğ Yılmaz, Hrant Dink Vakfı Yayınları, İstanbul, 2013, s. 235-236.

idarî imkânları/imtiyazları sağlamaktaydı. Ancak XIII. yüzyılın sonlarından itibaren (Abbasi Devleti'nin yıkılışı ile beraber) bu siyasî ve idarî imtiyazını -bir daha da kazanmamak üzere- kaybetti.

XIII. yüzyılın ortalarından itibaren başlayan Moğol/İlhanlı hâkimiyetinin ilk yıllarında da Musul, Nasturi Kilisesinin patriklik merkezi olma özelliğini sürdürdü. Nasturi Kilisesi için asıl felaket, XIV. yüzyılın sonlarında Timur'un bölgede başlayan hâkimiyeti oldu. Bu dönemde Nasturiler, Musul ve çevresindeki ovalık alandan Hakkâri ve çevresindeki dağlık alana çekildiler. Patriklik merkezi de bu dönemde Urmiye Gölü'nün doğusunda yer alan Maraga'ya nakledildi⁴⁰. Nasturilerin yeniden Musul ve çevresindeki ovalık alana dönüşleri XVI. yüzyılın başlarında (Osmanlı Devleti'nin bölgedeki hâkimiyeti ile) gerçekleşti⁴¹. Timur'dan sonra -XV. yüzyılın sonlarından itibaren- Musul/Alqosh'daki Rabban Hormizd manastırı Nasturi Kilisesinin daimi patriklik merkezi oldu⁴².

1.2.2. Osmanlı Dönemi Nasturi Kilisesi

Nasturilerin yoğun olarak meskûn olduğu Van-Diyarbakır-Musul arasındaki coğrafyanın Osmanlı Devleti'nin hâkimiyet sahasına geçmesi, XVI. yüzyılın ilk yarısında gerçekleşti. XVI. yüzyıl, aynı zamanda, Nasturilerin ve Nasturi Kilisesinin ilk kez Katolik Roma Kilisesine bağlı misyonerlerin misyon faaliyetlerine maruz kaldığı yüzyıldır. Katolik Roma Kilisesinin Doğu Hristiyanlığına yönelik misyon faaliyetleri ve kendi dinî hiyerarşisine bağlı Katolik cemaatler oluşturma gayreti, tüm Doğu Hristiyanlığındaki kiliselerde (Ermeni, Yakubi Süryani...) olduğu gibi Nasturi Kilisesinde de bir bölünme meydana getirdi.

XVI. yüzyıldan itibaren, Nasturi Kilisesinde meydana gelen bölünmeler, konsiller dönemindeki gibi, teolojik kaynaklı değildi. Daha çok patriklik seçimi

⁴⁰ Yonca Anzerlioğlu, *Nasturiler*, Tamga Yayıncılık, Ankara, 2000, s. 31; Atiya, *Doğu Hristiyanlığı Tarihi*, s. 306.

⁴¹ Basil Nikitine, "Nestûriler", *İslâm Ansiklopedisi*, C. 9, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, Eskişehir, 1997, s. 209.

⁴² 1497'de ölen Mar Şimun IV (Basidi), Rabban Hormizd Manastırı'nda gömülen ilk patrik oldu. Helen L. Murre-van den Berg, "The Patriarchs of the Church of the East from the Fifteenth to Eighteenth Centuries," *Hugoye: Journal of Syriac Studies*, Vol. 2.2, Beth Mardutho: The Syriac Institute and Gorgias Press, 1999, s. 240.

sırasındaki çekişmeler ve bu çekişmelere bölgede bulunan Katolik misyonerlerin müdahale etmeleri ile ilgiliydi.⁴³ Bu yüzden bu dönemdeki ayrışmalar hem istikrarsız hem de karmaşıktır. Patriklik seçimi çekişmeleri ve Roma Kilisesinin müdahalesi, XVIII. yüzyılın başında Hakkâri, Diyarbakır ve Musul’da, geleneksel Nasturi Kilisesi izgisi içinde, üç farklı patriklik merkezinin oluşmasına neden oldu. Çalışmamızın konusu olan hiyerarşı, Hakkâri merkezli olan kilisedir. Nasturilerin, Osmanlı merkez otoritesi ve Hakkâri emirliği ile olan ilişkilerini temellendirmek amacıyla söz konusu üç kilise hiyerarşısının tarihi seyrine kısaca bakmamız gerekmektedir.

1.2.2.1. Hakkâri Merkezli Nasturi Kilisesi

Timur Devleti’nin baskıları sonucunda XIV. yüzyılın sonlarında Musul’u terk etmek zorunda kalan Nasturi patriği, XV. yüzyılın sonlarına doğru yeniden Musul’daki Rabban Horzmid Manastırı’na döndü. Bu sıralarda patriklik görevini *Bar Mama (Aboona)* ailesinden şimun III (patrikliği: 1389-1419) yürütmekteydi. şimun III, geleneğe aykırı bir şekilde, yeğeni şimun IV’ halefi olarak tayin etti. Kilise geleneğine göre patriğin, bölge temsilcileri olan piskoposlar/metropolitler tarafından seçilmesi gerekmektedir. Patriklik seçiminde yetkin olan piskoposların itirazı, bu sonucu değiştirmedi. Böylece Nasturi Kilisesinde irsyete dayalı patriklik dönemi başladı. Bölgenin Osmanlı Devleti’nin hâkimiyet sahasına geçtiği XVI. yüzyılın ortasına kadar, yedi tane patriğin bu yöntemle işbaşına gelmesi, kilisede ciddi bir sıkıntı oluşturmamıştı. 1551’de şimun VIII’in ölmesi üzerine mevcut veraset sistemine göre Mar şimun Denha, patrik olmak istedi. Ancak bazı piskoposlar, Denha’nın patriklik vasıflarını taşımadığı gerekçesiyle onun patrikliğine itiraz ettiler⁴⁴. Bu muhalif piskoposlar, Denha’nın patrikliğine karşı Rabban Horzmid Manastırı’nın başrahibi olan Yukhannan (John) Sulaka’nın patrik olmasını

⁴³ Kadir Albayrak, *Keldaniler ve Nasturiler*, Vadi Yayınları, Konya, 1997, s. 105.

⁴⁴ Charles A. Frazee, *Katolikler ve Sultanlar Kilise ve Osmanlı İmparatorluğu 1453-1923*, ev. Cemile Erdek, Küre Yayınları, İstanbul, 2009, s. 64; Albayrak, *Keldaniler ve Nasturiler*, s. 105-106.

önermekteydiler⁴⁵. Böylece Mar Şimun III'ün başlattığı Nasturi patrikliğindeki veraset sistemi, geleneksel Nasturi Kilisesinde hiyerarşik bir bölünmenin oluşmasına neden oldu.

Nasturi Kilisesi içinde bu tartışmalar olduğu sıralarda Roma Kilisesine bağlı Katolik Fransiskan rahipler bölgede (Diyarbakır-Musul çevresinde) misyon faaliyetlerinde bulunuyorlardı. Sulaka ile iletişime geçen Fransiskan rahipler onu, Papa'nın gücünü ve Roma Kilisesi akidesini benimsemesi durumunda Musul'daki rakibi Şimun Denha'ya karşı durumunun güçleneceği konusunda ikna ettiler⁴⁶. Bunun üzerine Roma'ya giden piskopos Sulaka, Papa III. Julius (1550-1555) tarafından 1553'te Musul Patriği olarak kutsandı⁴⁷.

Papa tarafından Musul Patriği olarak kutsanmasına rağmen Sulaka, Musul yerine Diyarbakır'a döndü. Çünkü rakibi Şimun Denha, Musul'da bulunuyordu ve ondan çekiniyordu. Böylece biri Diyarbakır'da diğeri Musul'da olmak üzere Nasturi Kilisesi hiyerarşisine ait iki patriklik merkezi ortaya çıkmış oldu. Musul, geleneksel Doğu Süryaniliğinin (Nasturiliğin) merkezi olarak ortaya çıkarken Diyarbakır, Katolikleşen Doğu Süryaniliğinin merkezi olmaya başladı. Papa tarafından görevlendirilen Fransiskan rahiplerinin de müdahalesi ile iki patriklik arasındaki güç çatışması, kısa bir süre sonra tam tersi bir durumu ortaya çıkardı. Diyarbakır'daki (daha sonra Siirt, Salmas ve Hakkâri/Koçanis'e taşınacak olan) hiyerarşi geleneksel Nasturiliğin; Musul ise Katolikleşen Nasturiliğin (daha sonra Keldanilik olarak anılacak olan) merkezi olmaya başladı⁴⁸.

Sulaka, yanında iki Dominiken misyonerle Diyarbakır'a döndüğünde bölgede bulunan bütün Nasturi din adamlarının dinî lideri olmayı ve tüm bölge piskoposları tarafından kutsanmayı umuyordu. Bu beklentisine karşılık, patriklik töreni sırasında sadece iki piskopos tarafından kutsandı. Sulaka için kötü sürpriz bununla sınırlı

⁴⁵ Joseph Molitor, *Kildaniler ve Doğu Süryani Kilisesi*, Çev. Erol Sever, Yaba Yayınları, İstanbul, 2004, s. 27-28; Albayrak, *Keldaniler ve Nasturiler*, s. 107.

⁴⁶ Atiya, *Doğu Hristiyanlığı Tarihi*, s. 307; Albayrak, *Keldaniler ve Nasturiler*, s. 106-107.

⁴⁷ Albayrak, *Keldaniler ve Nasturiler*, s. 107.

⁴⁸ Horatio Southgate, *Narrative of a Tour through Armenia, Kurdistan, Persia and Mesopotamia*, Vol. 2, London, 1840, s. 182-183.

değildi. Musul'da bulunan rakibi Şimun Denha'nın girişimi ile Osmanlı merkezi otoritesinin Diyarbakır valisi tarafından önce tutuklandı daha sonra öldürüldü⁴⁹. Sulaka'yı kutsayan iki piskopostan biri olan Abdişo (Audishu IV Yukhannan), Katolik itikadını benimseyen piskoposlar tarafından yeni patrik seçildi.

Abdişo döneminde patriklik merkezi Diyarbakır'dan Siirt'teki Mar Yakup Manastırı'na taşındı. Abdişo'nun ardılı olan üç patrik, Mar Yakup Manastırı'nda ikamet etti. XVI. yüzyılın sonlarında patriklik merkezi önce Safevilerin hakimiyeti altındaki Salmas'a, bu dönemdeki Osmanlı-İran savaşlarının da etkisiyle XVII. yüzyılın başlarında ise patriklik merkezi Hakkâri emirliğinin idarî sahasındaki Koçanis'e nakledildi⁵⁰. Koçanis, XVII. yüzyılın başından XX. yüzyılın başına kadar -yaklaşık üç asır süresince- Hakkâri merkezli kilise hiyerarşisinin patriklik merkezi olarak kaldı⁵¹.

Nasturi Kilisesinde bölünmeye sebep olan durumun XVI. yüzyıldaki patriklerin piskoposlar tarafından seçilmesi uygulanmasına son verilerek veraset sistemine geçilmesi ile ilgili olduğu yukarıda belirtildi. Bölünmeden sonra Sulaka kolunu temsil eden Hakkâri hiyerarşisinde dört tane patrik (Abdişo IV Yukhannan, Şimun Yau-Alaha, Aath Alla, Şimun IX Denkha), seçim yoluyla kilisenin başına geçtiler. 1580-1600 yılları arasında Nasturi patrikliği görevini seçim yoluyla üstlenen Şimun IX Denkha'dan sonra Hakkâri hiyerarşisinde de -Musul hiyerarşisinde olduğu gibi- veraset sistemine geçildi. Şimun IX Denha'dan sonra Şimun X, veraset (*natar kursi*) yoluyla patriklik makamına oturan ilk ruhanî oldu⁵².

Hakkâri merkezli Nasturi Kilisesinin Roma Kilisesi (Papa) ile olan irtibatı, XVII. yüzyılın ortalarına kadar sürdü. Patrik Şimun XIII, 1662'de Roma Kilisesi ile

⁴⁹ Molitor, *Kildaniler ve Doğu Süryani Kilisesi*, s. 28; Atiya, *Doğu Hristiyanlığı Tarihi*, s. 308; Frazee, *Katolikler ve Sultanlar Kilise ve Osmanlı İmparatorluğu 1453-1923*, s. 65.

⁵⁰ Murre-van den Berg, "The Patriarchs of the Church of the East from the Fifteenth to Eighteenth Centuries" s. 254; Mirella Galletti, *Kürdistan Hristiyanları*, Çev. Heval Bucak, Avesta Yayınları, İstanbul, 2016, s. 81.

⁵¹ Ramazan Turgut, "Koçanis: Üç Asırlık Nesturi Patrikhane Merkezi (1600-1915)", *Uluslararası Tarihte Hakkâri Sempozyumu 14-16 Kasım 2014*, C. 2, Hakkâri Üniversitesi Yayınları, Ankara, 2016, s. 19.

⁵² Murre-van den Berg, "The Patriarchs of the Church of the East from the Fifteenth to Eighteenth Centuries" s. 254.

olan bağlarını tamamen kopardı⁵³. Zaten Katolik Roma Kilisesine olan bağlılık da şekli bir bağlılıktan öte değildi⁵⁴. Nasturi Kilisesi, resmî olarak Papa'nın otoritesini tanımasına rağmen itikadî olarak geleneksel inanç sistemlerini sürdürmekteydi. Bu dönemdeki patriklerin (Hakkâri veya Musul) Katolik Roma Kilisesine olan bağlılığını, rakiplerine karşı güç kazanma arayışı olarak değerlendirmek daha doğru olur. Bu güç kazanma yarışında nihaî olarak Musul merkezli hiyerarşinin ipi göğüslediği anlaşılmaktadır.

XIX. yüzyıla kadar, Hakkâri merkezli Nasturi Kilisesinin Osmanlı Devleti'nin merkezî otoritesi ile ilişkileri, çalışmamız açısından önem arz etmektedir. Nasturi Kilisesindeki bölünme süreci, Osmanlı dönemine ait bir gelişmesidir. Osmanlı merkezî otoritesinin Musul ile Hakkâri hiyerarşileri arasındaki güç mücadelesinde tavrını, Musul'dan yana koyduğu anlaşılmaktadır. Yukarıda da ifade edildiği üzere Hakkâri hiyerarşisinin ilk patriği olan Sulaka, Papa destekli patrikliğini 1553'te Diyarbakır'da ilan etmişti. Diyarbakır, 1515'den beri Osmanlı Devleti'nin hakimiyeti altındaydı. 1553'te Diyarbakır valisi, patrikliğini ilan eden Sulaka'yı öldürtmüştü⁵⁵.

Frazee, Diyarbakır valisinin bu tutumunu, Musul'daki diğer Nasturi patriği Şimun Denha'nın işgüzarlığı ile açıklamıştır. Valinin Sulaka'ya karşı olan bu sert tutumunun 'Sulaka'nın Katolik itikadını benimsemesi' ile ilgili olup olmadığına dair elimizde herhangi bir kayıt yoktur. Bu olaydan sonra, patriklik merkezinin önce Diyarbakır'dan Siirt/Mar Yakup Manastırı'na daha sonra ise Salmas ve Koçanis'e taşındığı hususuna yukarıda değinildi. Siirt, Salmas ve Koçanis, Osmanlı merkezî otoritesinin idarî nüfuzunun az olduğu (veya olmadığı) yerlerdi. Hakkâri hiyerarşisinin sürekli olarak Osmanlı merkez otoritesinin nüfuzundan uzaklaştığını söylemek mümkündür.

Yukarıda da ifade edildiği gibi Katolik Roma Kilisesi, XIII. yüzyıldan beri, Nasturi Kilisesi ile sürekli irtibat halindeydi. Ancak İngiliz Anglikan ve Amerikan Protestan kiliselerinin, XIX. yüzyıla kadar, Hakkâri ve çevresindeki Nasturiler ve

⁵³ Atiya, *Doğu Hristiyanlığı Tarihi*, s. 307-308; Molitor, *Kildaniler ve Doğu Süryani Kilisesi*, s. 28-29.

⁵⁴ Albayrak, *Keldaniler ve Nasturiler*, s. 109.

⁵⁵ Frazee, *Katolikler ve Sultanlar Kilise ve Osmanlı İmparatorluğu 1453-1923*, s. 65.

Nasturi Kilisesi ile herhangi bir irtibatları olmadı. XIX. yüzyılın başındaki bu irtibat, *British East India Company* mensubu Claudius James Rich adlı tüccarın mektupları sayesinde gerçekleşti⁵⁶. Özellikle Amerikalı Protestan ABCFM üyesi misyonerler, XIX. yüzyılın ilk yarısından itibaren, Hakkâri ve çevresindeki Nasturiler ve Nasturi Kilisesi ile iletişime geçtiler.

1.2.2.2. Diyarbakır Merkezli Nasturi Katolik Kilisesi

Literatürde, Süryani geleneğine bağlı kiliseler arasında “Diyarbakır Nasturi Katolik Kilisesi” adıyla bir kilise mevcut değildir. Buna karşın Süryani literatüründe, XVII. yüzyılın ortalarında, Hakkâri/Koçanis (veya Musul/Rabban Horzmid) merkezli kilise hiyerarşisine tabi Yusuf unvanlı Diyarbakırlı bir piskoposun Papa’nın onayı ile Diyarbakır merkezli yeni/bağımsız bir Katolik patriklik hiyerarşisi oluşturduğu bilgisi mevcuttur⁵⁷. XVIII. yüzyılın ikinci yarısında İmadiye’de misyon faaliyetlerinde bulunan Katolik/Dominiken rahip Garzoni de Diyarbakır ve çevresinde Musul ve Hakkâri’den bağımsız bir Nasturi patriklik hiyerarşisinden bahseder⁵⁸. Şimşek, adı geçen kilise hiyerarşisi için -muhtemelen Roma ile olan intisabından dolayı- “Diyarbakır Keldanî Kilisesi” ifadesini kullanmıştır⁵⁹. Ancak Osmanlı arşiv kayıtlarında Diyarbakır ve çevresindeki Katolik Nasturi Kilisesi mensupları için “Keldanî” tanımının kullanılması, XIX. yüzyılın ortaları gibi oldukça geç bir döneme tekabül eder.

Osmanlı Devleti’nin arşiv vesikalarında Diyarbakır ve çevresindeki ‘Katolik-Nasturi’ taifesinin reis-i ruhanîleri için “*Nasturî taifesinin murahhasası*”⁶⁰ ve

⁵⁶ Claudius James Rich, *Kürdistan ve Eski Ninova’da Bir Yaşam Öyküsü*, Çev. Arif Karabağ, Avesta Yayınları, İstanbul, 2018, s. 212-214.

⁵⁷ Smith, Eli and Dwight, H.G.O.; *Missionary Researches in Armenia*, Vol. 2, Boston, 1833, s. 186-187; Adrian Fortescue, *The Lesser Eastern Churches*, London, 1913, s. 103; Murre-van den Berg, “The Patriarchs of the Church of the East from the Fifteenth to Eighteenth Centuries”, s. 237; Atiya, *Doğu Hristiyanlığı Tarihi*, s. 308; Layard, Austen Henry; *Ninova ve Kalıntıları*, Çev. Zafer Avşar, Avesta Yayınları, İstanbul, 2000, s. 189; Ramazan Turgut, “Diyarbakır Keldani Kilisesi’nin Doğuşu”, *Osmanlıdan Günümüze Diyarbakır*, Ed. İbrahim Özcoşar, Ali Karakaş, vd., Ensar Yayınları, 2018, s. 638-639.

⁵⁸ Maurizio Garzoni, *Grammatica e Vocabolario Della Lingua Kurda*, Roma, 1787, s. 6.

⁵⁹ Mehmet Şimşek, *Keldaniler ve Diyarbakır*, Kent Işıkları, İstanbul, 2018, s. 28-34.

⁶⁰ BOA, A.DVNS.GMC.d (Şurût-ı Milel-i Muhtelif Defterleri) No: 1.

“reîs’üt-Tâîfetü’n-Nasturiyye”⁶¹ ifadeleri kullanılmıştır. Buna karşılık, Hakkâri emirliğinin idarî sahasında bulunan hiyerarşinin (Şimun) ruhani lideri için de “Nasturilerin reîs-i ruhanisi”⁶² veya “Nasturi milleti patriki”⁶³ ifadeleri kullanılmaktadır. Bu durumda, XIX. yüzyılın ilk çeyreğinde Osmanlı Devleti’nin hâkimiyet sahasında -Musul merkezli Keldanilerden farklı olarak- iki ayrı Nasturi toplumu (milleti) ve buna bağlı olarak iki ayrı ruhani liderden bahsetmek mümkündür. Diyarbakır merkezli Nasturiler Katolik itikadına mensup iken Hakkâri merkezli Nasturiler geleneksel Nasturi Kilisesi itikadına mensuptu. Katolikliğe rağmen eski örf ve adetlerine bağlı kalan bu taife, Osmanlı merkez otoritesi tarafından XIX. yüzyılın ilk yarısında “Nasturi Katolikler” olarak isimlendirilmiştir⁶⁴.

1840’lı yıllarda bölgeyi ziyaret eden İngiliz misyoner Badger de Diyarbakır ve çevresindeki Katolik Süryanilerin bir kısmının kendilerini Nasturi kökenli olarak ifade ettiklerini belirtir⁶⁵. Buna karşılık 1850’li yılların başında Diyarbakır’ı ziyaret eden Petermann, şehirde herhangi bir Nasturi varlığının söz konusu olmadığını belirtir. Bu durumda, Diyarbakır ve çevresindeki Nasturi Katoliklerin, XIX. yüzyılın ortalarından itibaren, artık kendilerini ‘Keldani’ olarak ifade ettiklerini söyleyebiliriz⁶⁶. Çalışmamızda bu anlamda bir kavram kargaşası oluşmaması için Diyarbakır ve Mardin çevresindeki Nasturilerin mensup oldukları kilise için *Diyarbakır Nasturi Katolik Kilisesi*; mensupları için ise *Katolik Nasturiler* tanımlaması kullanılacaktır.

⁶¹ BOA, MŞH.ŞSD.d, Defter No: 3828, s. 6.

⁶² BOA, İ.MSM, Dosya No: 48, Gömlek No: 1229.

⁶³ Mar Şimun Abraham’ın 5 Ocak 1846 tarihli Bâbîâlî’ye gönderdiği mektubu. BOA, İ.MSM, Dosya No: 49, Gömlek No: 1238.

⁶⁴ İbrahim Özcoşar, “Papalığın Müdahalesi ve Süryani Kiliselerinde Bölünme: Keldanî ve Süryani Katolik Patriklikleri”, *Süryaniler ve Süryanilik*, Haz. Ahmet Taşgîn, Eyyüp Tanrıverdi, Canan Seyfeli, C. 1, Orient Yayınları, Ankara, 2010, s. 228.

⁶⁵ Badger, George Percy; *The Nestorians and Their Rituals with the Narrative of a Mission to Mesopotamia and Coordistan in 1842-1844*, Vol. 1, London, 1852, s. 42.

⁶⁶ H. Petermann, *Reisen im Orient*, Leipzig, 1865, s. 29. Ayrıca XIX. yüzyılın ortalarına doğru, Diyarbakır ve çevresindeki Nasturilerin bir kısmının ise Protestanlaşmış oldukları da bilinmektedir. David Gaunt, “Osmanlı’nın Son Döneminde Diyarbakır’da Kürtlerle Süryani ve Asuriler Arasındaki ilişkiler”, *Osmanlı Döneminde Diyarbakır’da Toplumsal İlişkiler (1870-1915)*, Der. Joost Jongerden-Jelle Verheij, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2015, s. 245-246.

Diyarbakır merkezli Nasturi Katolik Kilisesi, günümüzde varlığını sürdüren bir kilise hiyerarşisi değildir. Ancak XIX. yüzyılın ilk çeyreğinde, Roma Kilisesi ve Osmanlı merkez idaresi tarafından yasal bir patriklik olarak kabul edilmekteydi. Bu yüzden, millet sistemi çerçevesinde, Nasturilerin Osmanlı merkez idaresi ile olan ilişkilerini ortaya koymamız açısından oldukça önemli bir kilisedir. Bu başlık altında, sadece kilisenin teşekkülü ile ilgili kısa tarihine yer verilecektir. Diyarbakır merkezli olan bu kilisenin ve genel anlamda Nasturilerin millet sistemi içindeki konumu bir sonraki başlıkta ele alınacaktır.

Patriklik merkezi Musul/Alqus'daki Rabban Hormizd Manastırı olan Nasturi Kilisesinin ana gövdesinden ayrılarak Hakkâri'deki Koçanis'e yerleşen Sulaka kolu, XVII. yüzyılın başına kadar, resmî olarak, Katolik Roma Kilisesine bağlılığını sürdürdü. Fakat bu tarihten itibaren Roma Kilisesi ile olan bağı zayıflamaya başladı. Artık Hakkâri emirliğinin yüksek dağları arasındaki hiyerarşiye/patriğe ulaşmak zor olmuştu. XVII. yüzyılın sonlarına doğru, Roma Kilisesine bağlı misyonerler faaliyetlerini Musul, Diyarbakır ve Mardin gibi ulaşılması kolay ve doğrudan Osmanlı merkez yönetimi tarafından idare edilen yerleşimlerdeki kilise ve ruhanilere yoğunlaştırdı. 1672'de, Hakkâri'deki kilise hiyerarşisine tabi Diyarbakır metropoliti Yusuf, misyonerlerin telkiniyle, Roma Kilisesinin Katolik itikadını benimsedi. 1681'de Papa II. İnnosentius tarafından "Babil Ülkesi Patriği" unvanıyla yeni Katolik cemaatin başına getirildi⁶⁷. Diyarbakır merkezli bu yeni kilise hiyerarşisinin Osmanlı merkezî otoritesince de (sultan tarafından) tanındığı anlaşılmaktadır. H.1241 tarihli Arapça olarak kaleme alınan bir Diyarbakır Şeriyye Sicili defterindeki "...hazere bi-meclisi's-şer'-i şerîfi'l-Ahmedî ve mahfili'd-dîni'l-Muhammedî el-Patrik Yusuf reîsü tâîfeti'n-Nasturiyye el-mutassarıfu bi-fermani's-sultan..." ibareden Osmanlı sultanının onayı açık bir şekilde görülmektedir⁶⁸. Yine H. 1247'de tanzim edilen *Şurût-ı Milel-i Muhtelif*e adlı Gayrimüslim cemaatlere ait defterde de Diyarbakır merkezli Katolik Nasturi Kilisesine yer verildiğini görmekteyiz⁶⁹.

⁶⁷ Molitor, *Kildaniler ve Doğu Süryani Kilisesi*, s. 29.

⁶⁸ BOA, MŞH.ŞSD.d, Defter No: 3828, s. 6.

⁶⁹ BOA, A.DVNS.GMC.d (Şurût-ı Milel-i Muhtelif Defterleri) No: 1.

Roma Kilisesinin resmî onayını göz önünde bulundurduğumuzda Nasturi Katolik Kilisesinin bağımsız patriklik konumu, yaklaşık bir buçuk asır (1681’de başlayıp 1828’de sona erdi.) devam etti. Patrikler “Yusuf” unvanını kullandılar⁷⁰. Yaklaşık bir buçuk asır boyunca, Roma Kilisesine bağlı toplam beş patriğin görev yaptığı görülmektedir. 1828’de, “Yusuf V” unvanı ile patriklik görevini yerine getiren Augustinus Hindi’nin ölmesi üzerine Roma Kilisesi, Diyarbakır merkezli Nasturi Katolik Kilisesi patrikliğine yeni bir atama yapmadı. Böylece, Diyarbakır merkezli Nasturi Katolik Kilisesi patriklik hiyerarşisi sona erdi. Ancak Osmanlı idarî sisteminde bu kilise hiyerarşisinin, 1828’den sonra da varlığını bir süreliğine devam ettiği anlaşılmaktadır.

1831’de tanzim edilen Şurû-ı Milî-i Muhtelif Defteri’nde, Nasturi Katolik Kilisesi patriğinin (murahhasasının) Diyarbakır ve Mardin civarındaki Nasturi geleneğine bağlı kiliseler üzerinde yetkili kılındığı görülmektedir⁷¹. Fakat 1847’den itibaren tanzim edilen Devlet Salnâmeleri’nde bu hiyerarşiye artık rastlanılmamaktadır. XIX. yüzyıl arşiv vesikalarında da Mardin ve Diyarbakır çevresindeki Nasturi nüfusu için ‘Nasturi’ ifadesinin artık kullanılmadığı görülmektedir⁷².

1.2.2.3. Musul Merkezli Nasturi/Keldanî Kilisesi

XV. yüzyıldan itibaren, İran ve Mezopotamya’da Roma Kilisesinin Katolik itikadını benimseyen Nasturi Kilisesi mensubu Hristiyan cemaati için ‘Keldanî’ tabirinin kullanılmaya başlandığı görülmektedir⁷³. Ancak Keldanî tabirinin menşei çok daha eski bir tarihe dayanır. Keldanîler, Eski Çağ’da Mezopotamya’da yaşayan Samî asıllı bir halktır. Papa Eugenius IV, ilk kez, 1445’te Mezopotamya’nın bu eski halkına izafeten Katolikliği benimseyen Nasturiler için bu tabiri kullandı⁷⁴. Nasturi

⁷⁰ Hakkârî’deki patrikler *Şimun*; Musul’daki patrikler ise *Eliya* unvanını kullanmaktaydılar.

⁷¹ BOA, A.DVNS.GMC.d, (Şurû-ı Milî-i Muhtelif Defterleri) No: 1.

⁷² İbrahim Özcoşar, “13 Mahalle 7 Cemaat (XIX. Yüzyıl Mardin’inde Cemaatlar Arası Sosyal Uyum Örnekleri)”, *Hoşgörü Toplumunda Ermeniler*, Erciyes Üniversitesi Yayınları, C. 2, Kayseri, 2007, s. 368

⁷³ Albayrak, *Keldanîler ve Nasturiler*, s. 104; Frazee, *Katolikler ve Sultanlar Kilise ve Osmanlı İmparatorluğu 1453-1923*, s. 64.

⁷⁴ Frazee, *Katolikler ve Sultanlar Kilise ve Osmanlı İmparatorluğu 1453-1923*, s. 64.

Kilisesi geleneğine bağlı her üç merkezin de (Diyarbakır, Hakkâri, Musul) belli bir dönem Roma'nın/Papa'nın Katolik hiyerarşisi ile intisapları olmuştur. Dolayısıyla, her üç merkezin mensupları için de -belli bir dönem- “Keldanî” tabiri kullanıldı. Kabaca, XVI. ve XVII. yüzyılda Hakkâri merkezli kilise mensupları için, XVIII. yüzyılda Diyarbakır merkezli kilise mensupları için, XIX. yüzyılın ikinci çeyreğinden itibaren ise Musul merkezli kilise mensupları için -Roma tarafından- “Keldanî” tabirinin kullanıldığı söylenebilir. “Keldanî” tabirinin Osmanlı arşiv kayıtlarındaki kullanımı 1840 sonrasına tekabül eder.

XVI. yüzyılın ortalarında görülen bölünmeden sonra Musul, Katolikliğe karşı geleneksel Nasturi Kilisesinin patriklik merkezi oldu. Rakip kilise hiyerarşilerine karşı (Hakkâri, Diyarbakır) güç kazanmak için Roma ile birleşme yolunda birkaç cılız girişimi olmuşsa da XIX. yüzyıla kadar bu girişimlerin ciddi bir istikrar kazandığı söylenemez. Diyarbakır merkezli Nasturi Katolik Kilisesinin son patriği Augustinus Hindi'nin 1828'de ölmesi ve Musul metropoliti Yuhanna Hormizd'in Roma Kilisesi ile birleşmek istemesi üzerine Papa, her iki kilise hiyerarşisini birleştirerek Musul merkezli “Babil Patrikliği” hiyerarşisini kurdu. Böylece günümüze kadar devam edecek olan Keldani Kilisesi hiyerarşisi de belli bir istikrar kazandı. Osmanlı Devleti'nin resmî yayın organı niteliğindeki Devlet Salnâmeleri, 1847'den itibaren yayınlanmaya başlandı. Yuhanna Hormizd'den sonra Keldani Kilisesinde patriklik görevini üstlenen Yusuf Ağdo, Devlet Salnâmeleri'nde adı geçen ilk patrik oldu⁷⁵. 1878'de Mar Elia Melus adlı bir metropolitin öncülüğünde Musul merkezli Nasturi/Keldani hiyerarşisinde yeni bir bölünme yaşandı. Mar Elia Melus, Roma ile olan bağlılığı red etmekteydi⁷⁶. Ancak Nasturi Kilisesindeki bu son bölünme, kilise hiyerarşisi tarihi açısından kayda değer bir konu başlığı olarak görülmemektedir.

⁷⁵ 1847'den itibaren Papa'nın onayı ile Keldanî patrikliği görevini Yusuf Ağdo yürütmeye başladı. Yusuf Ağdo'nun adı, Devlet Salnâmeleri'nin ilk sayılarında geçmemektedir. Salnâmelerin ilk iki sayısında (1263 ve 1264) Keldanî patriğinin yeri boş bırakılmıştır. Keldani patriğinin adı, ilk kez, 1859'da basılan 13. Salnâmede geçmektedir. Bu Salnâmede patrik Yusuf Ağdo'nun adı zikredilir. Salnâme-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye, Def'a: 1, Tab'hâne-i Amire, İstanbul, 1263, s. 77; Salnâme-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye, Def'a: 2, İstanbul, 1264, s. 103; Salnâme-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye, Def'a: 13, Darü't-Tab'at'ül-Amire, İstanbul, 1274, s. 158.

⁷⁶ George Nathaniel Curzon, *Persia and the Persian Question*, Vol. 1, London, 1892, s. 538.

1.2.3. Millet Sistemi ve Nasturi Kilisesi

“Millet sistemi”, XX. yüzyıla ait modern bir terim olup, Osmanlı Devleti’nin tebaası olan gayrimüslim (fakat *ehl-i kitap* olan) veya geçici olarak Osmanlı ülkesinde bulunan İslam-dışı unsurlar (*müste‘menler*) ile arasındaki ilişkiyi ifade etmek için “Osmanlı Tarihi” araştırmalarında kullanılan bir kavramdır⁷⁷. Dinî, hukukî, idarî ve malî bağlamları da olan bu sistem, Osmanlı Devleti’nin geliştirdiği bir uygulama değildir. Halefî olduğu Türkiye Selçukluları yoluyla İslam medeniyetinden devraldığı kurumsal bir yapıdır⁷⁸. Ancak Osmanlı Devleti’nin bu kurumsal yapının gelişmesine önemli katkılar sunduğunu söylemek mümkündür⁷⁹.

İslamî literatürde ve Osmanlı Devleti’nin klasik döneminde *millet/milel* terimi, belli bir din ve belli bir dinin mensupları için kullanılır⁸⁰. Bu yönüyle ‘aynı dili konuşan, belli bir toprak parçası üzerinde yaşayan ve ırkî temele dayanan’ günümüzdeki kullanımından tamamen farklı bir bağlama sahiptir⁸¹. Arşiv kaynaklarında geçen ‘*Nasturi milleti, millet-i Ermeniyan, Rum milleti, millet-i Nasârâ, milel-i selâse*’ ifadeleri ırkî bir aidiyeti değil; dinî/mezhebî bir aidiyeti belirtir⁸². ‘*Rum milleti*’ ifadesi sadece Yunanca konuşan Rumları değil aynı zamanda Sırp, Rumen, Bulgar, Arnavut ve hatta Hristiyan Ortodoks itikadına mensup Arapları bile ihtiva eder⁸³. Aynı şekilde *millet-i Ermeniyan* tabiri de sadece Ermeni etnisitesini ifade etmez. Ermenilerle beraber Yakubî Süryanilerini, Kıptîleri ve

⁷⁷ Benjamin Braude, “Millet Sisteminin İlginç Tarihi”, *Osmanlı*, Ed. Güler Eren, Yeni Türkiye Yayınları, C. 4, Ankara, 1999, s. 245; Cevdet Küçük, “Osmanlı Devleti’nde Millet Sistemi”, *Osmanlı*, Ed. Güler Eren, Yeni Türkiye Yayınları, C. 4, Ankara, 1999, s. 210-211.

⁷⁸ Savaşın meydana getirdiği kaotik ortamda ayakta kalan yegâne kurumun din olduğuna dikkat çeken Braude, millet sisteminin, dinin toplumsal ve siyasal yapı üzerindeki etkisinin bir yansıması olduğunu belirtir. Ayrıca, yerel örfler (gelenekler) de bu sistemi desteklediğini belirtir. Braude, “Millet Sisteminin İlginç Tarihi”, s. 246.

⁷⁹ Küçük, “Osmanlı Devleti’nde Millet Sistemi”, s. 210.

⁸⁰ Recep Şentürk, “Millet” *İslam Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, C. 30, İstanbul, 2005, s. 64; İlber Ortaylı, “Osmanlılar’da Millet Sistemi”, *İslam Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, C. 30, İstanbul, 2005, s. 66-67; M. Macit Kenanoğlu, *Osmanlı Millet Sistemi Mit ve Gerçek*, Klasik Yayınları, İstanbul, 2004, s. 33-34.

⁸¹ Bilal Eryılmaz, *Osmanlı Devletinde Millet Sistemi*, Alternatif Üniversite, İstanbul, 1992, s. 12.

⁸² Ortaylı, “Osmanlılar’da Millet Sistemi”, s. 66-67; Eryılmaz, *Osmanlı Devletinde Millet Sistemi*, s. 11; Kurumsal idarî ve hukukî aidiyet/kimlik ise kilise üzerinden şekillenirdi. ‘Rum’ demek Rum Kilisesine mensup olmak demektir. İbrahim Özcoşar, “Osmanlı’da Hristiyan Cemaatler Arası İlişkiler: Ermeni-Süryani Örneği”, *Mukaddime*, C. 5, S. 2, 2014, s. 3-4.

⁸³ Kenanoğlu, *Osmanlı Millet Sistemi Mit ve Gerçek*, s. 33.

Habeşli Hristiyanları da kapsar. Ayrıca günümüzde etnik unsur olarak tanımlanan Ermenilerin tamamı, klasik dönemde, *millet-i Ermeniyan* kategorisine dâhil değildi. Söz gelimi Papa'nın hiyerarşisine tabi Katolik Ermeniler, *millet-i Ermeniyan* topluluğundan sayılmıyordu. Klasik dönem *millet* anlayışına göre Müslüman olan Türk, Kürt, Arap, Arnavut, Boşnak, Pomak, Berberi, Çerkez, Çeçen gibi unsurlar ise tek bir *millet* ve *İslam milleti* olarak adlandırılmıştır⁸⁴.

Millet sistemi, İslam'daki *zimmî hukuku* esas alınarak oluşturulan idarî, hukukî ve malî bir uygulamadır. *Zimmî hukuku*, hicretten sonra Hz. Muhammed'in Medine'de bulunan Yahudi ve müşriklerle yaptığı antlaşmaya (*Medine Vesikası/Anayasası*) dayanır. *Zimmî*, sözlükte 'himâye edilen, korunan, emniyeti taahhüt edilen' manalarına gelir. Kavram olarak, İslam ülkesinde (dâr'ül İslâm'da) vatandaş olarak Müslümanlarla beraber yaşamayı kabul eden ve *ehl-i kitap* olan başka din mensuplarını (gayrimüslimleri) ifade eder⁸⁵. Zimmîlerle yapılan *zimmet* antlaşmasına göre; İslâm devleti, içten ve dıştan gelebilecek her türlü tehlikeye karşı "zimmîleri korumayı; onların canlarını, mallarını, ırzlarını, namuslarını ve mabetlerini emniyet altına almayı"⁸⁶, 'din olarak benimsedikleri şeylere müdahale etmemeyi'⁸⁷ taahhüt eder. *Zimmet* antlaşmasının, zimmîler açısından bir bağlayıcılığı yoktur. *Zimmî*, istediği zaman -tek taraflı olarak- antlaşmayı feshetme hakkına sahiptir. Buna karşılık *zimmet* antlaşmasının devlet açısından bir bağlayıcılığı vardır. Bu yüzden devlet, sözleşmeyi/antlaşmayı tek taraflı olarak

⁸⁴ Eryılmaz, *Osmanlı Devletinde Millet Sistemi*, s. 12.

⁸⁵ Mustafa Fayda, "Zimmî", *İslam Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı, Yayınları, C. 44, İstanbul, 2013, s. 428.

⁸⁶ Küçük, "Osmanlı Devleti'nde Millet Sistemi", s. 210; Gayrimüslimlerle yapılacak olan *zimmet* antlaşmasının dayanağını "Kendilerine kitap verilenlerden Allah'a ve ahiret gününe iman etmeyen, Allah'ın ve resulünün haram kıldığını haram saymayan ve hak dini din edinmeyen kimselerle boyun eğerek kendi elleriyle cizye verinceye kadar savaşın" (Tevbe/29) âyeti ile "Düşmanına ulaştığın zaman ona üç seçenek ver. Bunlardan kabul ettiğini sen de kabul et ve ona ilişme. Onları önce Müslüman olmaya çağır. Eğer kabul etmezlerse cizye vermelerini iste, olumlu cevap verirlerse onlara dokunma" (Buhârî, Müslim) hadisi oluşturur. Ahmet Yaman, "Zimmî -Fıkıh-", *İslam Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, C. 44, İstanbul, 2013, s. 434.

⁸⁷ M. Macit Kenanoğlu, "Zimmî -Osmanlılar'da-" *İslam Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, C. 44, İstanbul, 2013, s. 438.

feshedemez⁸⁸. İslam hukukuna göre, bütün gayrimüslimler zimmî olarak kabul edilmediği gibi, zimmîler de tek tip bir kategori oluşturmazlar⁸⁹.

Yukarıda da ifade edildiği gibi Osmanlı Devleti, kendi tebaası durumundaki gayrimüslimlerle ilişkilerini tanzim etmede, fakihlerin *Kur'an*, *sünnet* ve *ilk halifelerin uygulamaları* ışığında sistemleştirdikleri *zimmî hukukundan* yararlandı⁹⁰. Millet sistemi, zimmî hukukunun Osmanlı Devleti'ndeki uygulamaları için günümüz tarihçilerinin ve hukukçularının geliştirdiği bir kavramdır. Bu yönüyle *millet sistemi*, Osmanlı Devleti'ne tabi gayrimüslimlerin devlete karşı sorumluluklarını, devletin gayrimüslim tebaaya karşı olan sorumluluklarını ve Müslüman-gayrimüslim münasebetlerini kapsayan geniş bir hukuk külliyyatını ifade eder.

Millet sisteminin Fatih Sultan Mehmet döneminden itibaren yaygın bir idarî mekanizma olarak uygulanmaya başladığı ile ilgili genel bir kabul vardır⁹¹. Bu dönemde Galata'da bulunan Cenevizlilerle haraç ve cizye vermeleri karşılığında eski erkân ve adetlerine sahip olacaklarına dair bir antlaşma (ahitname) yapıldı⁹². Ancak gayrimüslim Hristiyan tebaa ile ilişkileri düzenleyen esas kapsamlı düzenleme, *İstanbul Rum ve İstanbul Ermeni* patriklerinin imparatorluktaki tüm kiliseler üzerine,

⁸⁸ Yaman, "Zimmî -Fıkıh-", s. 435.

⁸⁹ İslam hukukçuları insanları 'Müslümanlar' ve 'Gayrimüslimler' olarak iki ana kategoriye ayırır. Gayrimüslimleri ise 'İslam devleti ile antlaşma içinde olanlar (ehl-i ahd)' ve 'İslam devleti ile savaş halinde olanlar (ehl-i harp)' olarak iki gruba ayırır. İslam devleti ile antlaşma içinde olanlar gayrimüslimler (ehl-i ahd), bir ahitname (antlaşma) ile İslam devletinde, hukukî olarak, tebaa (vatandaşlık) hakkını elde ederler. Ehl-i ahd, üç kategoriden oluşur; *Zimmîler* (İslâm devletinin himayesini kabul edenler) *Muâhedler* (kendileriyle barış yapılanlar) ve *Müste'minler* (kendilerine eman verilenler). İslam devletinde *ehl-i ahd* statüsü yalnızca *ehl-i kitap* olan Hristiyan ve Yahudilere verilmiştir. Ancak Hz. Muhammed'in bir hadisine dayanılarak, sonraki dönemlerde Mecusilik ve Sabiîliğe de tatbik edilmiştir. Yavuz Ercan, *Osmanlı Yönetiminde Gayrimüslimler Kuruluştan Tanzimat'a kadar Sosyal, Ekonomik ve Hukukî Durumları*, Turhan Kitabevi Yayınları, Ankara, 2001; Yaman, "Zimmî -Fıkıh-", s. 434. Eryılmaz, *Osmanlı Devletinde Millet Sistemi*, s. 14; Küçük, "Osmanlı Devleti'nde Millet Sistemi", s. 210.

⁹⁰ Zimî hukuku; inanç ve ibadet hakkı, öğrenim hakkı, ikamet ve seyahat hakkı, mal ve mülk edinme hakkı, vergilendirme ve ticaret gibi sosyal yaşamın her alanını kapsayan geniş bir külliyyattır. Yargılama usulü bakımından Osmanlı mahkemelerin (şer'î mahkemeler) yetki alanı, hem Müslümanları hem de Gayrimüslimleri kapsar. Medeni hukuk konusu olan evlenme, çocuklarına veli olma, vâsi tayin etme, nafaka, miras konularında taraflar şeriat mahkemesine veya kendi cemaat mahkemesine başvurmakta serbesttir. Kenanoğlu, "Zimmî -Osmanlılar'da-", s. 438; Küçük, "Osmanlı Devleti'nde Millet Sistemi", s. 210.

⁹¹ Ortaylı, "Osmanlılar'da Millet Sistemi", s. 68; Eryılmaz, *Osmanlı Devletinde Millet Sistemi*, s. 19-20.

⁹² Akgündüz, *Osmanlı Kanunnameleri ve Hukukî Tahlilleri*, 4. Kitap *Kanuni Devri Kanunnameleri* 1. Kısım: *Merkezi ve Umumi Kanunnameler*, s. 477.

idarî olarak, yetkin duruma getirilmesi ile gerçekleşti. Bu yetkilendirme için benzer itikadî/mezhebî anlayışa sahip olan kiliseler aynı *millet* (inanç grubu) çatısı altında birleştirildi. Bahsedilen *millet*lerin teşekkülünde kadim Hristiyanlık tarihindeki (431 Efes Konsili ve 451 Kadıköy Konsili) teolojik tartışmaların dikkate alındığı görülür⁹³.

Millet sistemi çerçevesinde oluşturulan ilk inanç kompartımanı, *Rum milletidir*. Fetihden kısa bir süre önce, 1450’de, İstanbul Rum patriği Gregorios Mamme, İstanbul’u terk etmişti. Fetihden sonra patriklik makamının boş olduğunu duyan Fatih Sultan Mehmet, kilisenin dinî geleneğine uygun olarak seçimlerin yeniden yapılması talimatını verdi. Bölge piskoposlarının katılımıyla yapılan seçim sonucunda Georgios Scholaros, “Gennadios” unvanıyla İstanbul Rum Kilisesine yeni patrik seçildi. Yeni patrikliğin sultan tarafından da bir beraatla/fermanla onandığı söylenir⁹⁴. Sözü edilen fermanla sultan, İstanbul Rum Kilisesi patriğine geniş imtiyazlar verdi. Bu imtiyazların bir kısmı, İslam’daki zimmî hukukundan da öte birtakım idarî yetkinlikler de içermekteydi⁹⁵. Söz gelimi; patriğe zimmî hukukundan kaynaklı yetkinliklerle beraber ‘uç tuğlu paşa’ unvanı verilerek patriğin rütbesi ‘vezir’ seviyesine yükseltildi.

⁹³ Ortaylı, millet sisteminin teşekkülünde, 451 Kadıköy Konsili’nin itikadî kararlarının etkili olduğunu belirtir. Ermeni ve Süryani Yakubî kiliselerinin Kadıköy Konsili’ne muhalif oldukları için hemmillet olarak kabul edildiğini belirtir. Özcoşar da Osmanlı döneminde, kiliselerin resmî konumlamalarında Kadıköy karşıtlığı/taftarlığı (Monofizit/Diyofizit görüş) dikkate alınarak tasnif edildiğini belirtir. Yine Kenanoğlu, taşradaki kilise ve patrikliklerin İstanbul Ermeni veya İstanbul Rum patriğine tabi kılınmasında Diyofizit ve Monofizit akidesinin etkili olduğunu belirtir. Ortaylı, “Osmanlılar’da Millet Sistemi”, s. 66-67; Özcoşar, “Osmanlı’da Hristiyan Cemaatler Arası İlişkiler: Ermeni-Süryani Örneği”, s. 3-4; Kenanoğlu, *Osmanlı Millet Sistemi Mit ve Gerçek*, s. 69.

⁹⁴ İstanbul’un fethinden hemen sonra Sultan Mehmet tarafından İstanbul Rum patriği Georgios Scholaros’a verildiği iddia edilen belgenin, bugüne kadar, ne aslı ne de sureti ortaya çıkmıştır. Literatürde, ekseriyetle, bu belgenin bir yangında zayı olduğu belirtilir. Böyle önemli bir belgenin, ‘çıkan bir yangın sonucu yok olduğu’ şeklindeki bir izahın tatmin edici olmadığını belirten Kenanoğlu, Osmanlı kayıt usulünü de göz önünde bulundurarak, fermanların bir nüshasının (suretinin) Divan’da saklandığını, herhangi bir sebepten dolayı zayı olması durumunda, Divan’daki fermanın suretine göre yeniden tanzim edildiğini belirtir. Bu yüzden, Fatih Sultan Mehmet tarafından İstanbul Rum patriği Georgios Scholaros’a yazılı bir fermanın çok sözlü birtakım imtiyazlar olabileceğini belirtir. Kenanoğlu, *Osmanlı Millet Sistemi Mit ve Gerçek*, s. 78-83.

⁹⁵ Ortaylı, “Osmanlılar’da Millet Sistemi”, s. 66-67.

Osmanlı Devleti'nin hâkimiyet sahasındaki Anadolu, Rumeli, Suriye, Filistin ve Mısır'da bulunan Ortodoks itikadına mensup bütün kilise ve kilise mensupları *hemmillet* kabul edilerek 'Rum milleti' oluşturuldu. Başka bir ifade ile 451 Kadıköy Konsili'nin itikadî kararlarını (*Diyofizit* akideyi) kabul eden kiliseler ve mensupları aynı inanç kompartımanı altında birleştirildi. Patrik Georgios Scholaros ise Osmanlı hâkimiyet sahasındaki tüm Ortodoksların başına *millet-başı* olarak atandı. Böylece kendi dinî cemaatinin hem *ruhanî* hem de *cismanî* reisi oldu. Bahsedilen bu dinî ve cismanî/idarî imtiyazlarla, Bizans'ın siyasî varlığının zayıflamasına bağlı olarak fonksiyonunu büyük ölçüde yitirmiş İstanbul Rum Kilisesi (veya Patrikliği) fetihten sonra yeniden ihya edilmiştir⁹⁶.

Osmanlı Devleti'nin sınırlarının genişlemesine paralel olarak, İstanbul Rum Patrikliğinin yetki sahası da genişlemiştir. XVI. yüzyılın ortalarından itibaren, mezhep olarak aynı itikadî anlayışa sahip (Diyofizit/Rum Ortodoks) kiliseler, idarî olarak, İstanbul Rum Patrikliğine bağlandı⁹⁷. İstanbul'daki patrikliğin dinsel hiyerarşi bakımından bu kiliselerden bir üstünlüğü yoktu. Bu anlamda, İstanbul Rum Patrikliğinin sadece eşitler arasında birinciliğinden söz edilebilirdi. Bu patriklerin İstanbul'daki merkez patrikliğine tabiiyeti, sadece Osmanlı merkez otoritesi ile iletişimi (yazışma) sağlamak ile sınırlıydı⁹⁸. Taşradaki Rum patrikliklerinin (İskenderiye, Kudüs, Antakya) de sultan tarafından onanmış beratları (ahidnâme) bulunmaktaydı. Kudüs ve çevresindeki (*tevâbii*) Süryani, Kıptî ve Habeş kiliselerinin Osmanlı merkez otoritesi nezdindeki temsiliyetleri konusu, XIX. yüzyıla kadar, Kudüs Rum Patrikliği ve Kudüs Ermeni Patrikliği arasında sürekli tartışma konusu oldu. Çalışmamıza konu olan coğrafya, kabaca, Osmanlı-İran sınır bölgesidir. Bu bölgede bulunan Ortodoks çizgisindeki kilise ve kilise mensuplarının Osmanlı

⁹⁶ Eryılmaz, *Osmanlı Devletinde Millet Sistemi*, s. 20.

⁹⁷ XVIII. yüzyılın ortalarında ise Balkan Hristiyan unsurlarına ait Ohri ve İpek patriklikleri de İstanbul Rum Patrikliğinin riyasetine verildi. Böylece İstanbul Rum Patrikliği, en geniş idarî nüfuza sahip oldu. Malachia Ormanian, *The Church of Armenia*, London 1912, s. 77-78; Kenanoğlu, *Osmanlı Millet Sistemi Mit ve Gerçek*, s. 101-118.

⁹⁸ Braude, "Millet Sisteminin İlginç Tarihi", s. 246; Kenanoğlu, *Osmanlı Millet Sistemi Mit ve Gerçek*, s. 101; Ahmed Cevdet Paşa, *Târîh-i Cevdet*, C. 11, 1858, s. 116.

merkezî otoritesi ile irtibatı ise, muhtemelen, Antakya Rum Kilisesi kanalıyla İstanbul Rum Patrikliği üzerinden sağlanmaktaydı⁹⁹.

Yine Fatih döneminde oluşturulan diğer bir inanç kompartımanı ise *millet-i Ermeniyan*'dır. *Millet-i Ermeniyan*'ın kurumsal merkezi, İstanbul Ermeni Patrikliği'dir. Literatürde ihtilaflı olmakla beraber patrikliğin kuruluş tarihi 1461 olarak geçer¹⁰⁰. İstanbul'da kurulan patrikliğin başına, padişahın beratıyla, Bursa metropoliti Ovakim (Hovakim) getirildi¹⁰¹. İstanbul Ermeni Patrikliği, XIX. yüzyılın sonlarına kadar, Ermeni unsuruna ait tüm kiliselerle beraber, benzer itikadî anlayışa sahip olan Kıptî, Gürcü, Habeş ve Süryani Yakubî (Kadim) kiliselerine de Osmanlı merkez otoritesi nezdinde riyaset etmekteydi¹⁰². Başka bir ifade ile 451 Kadıköy Konsili'nin itikadî kararlarını kabul etmeyen (monofizit akideyi benimseyen) Osmanlı Devleti'nin hâkimiyet sahasındaki tüm kiliseler ve kilise mensupları idarî olarak İstanbul Ermeni Patrikliğine bağlandı. Ancak bu yetkinlik, İstanbul Rum Patrikliği örneğinde olduğu gibi, sadece idarî bakımdandı. Adı geçen kiliseler otosefal (dinsel otonomi) bir konuma sahip oldukları için İstanbul Ermeni Patrikliğinin herhangi bir müdahalesi söz konusu olamazdı¹⁰³. İstanbul Ermeni Patrikliği bu statüsünü, Osmanlı Devleti'nin sınırlarının genişlemesine paralel olarak, zaman içinde elde etmiştir¹⁰⁴.

Osmanlılar döneminde, İstanbul Ermeni Patrikliğinin yanında Kudüs Patrikliği, Sis, Ahtamar ve Eçmiyazın katolikoslukları da Ermeniler için önemli ruhanî merkezlerdi. Bu merkezler, dinsel hiyerarşi yönüyle, İstanbul Ermeni Patrikliğinden

⁹⁹ XVIII. yüzyılın başında, Erzurum ve çevresi metropoliti Ayakofos'un ölmesi üzerine yerine yenisinin tayini için Antakya Rum Patriği tarafından Dersaadet'e başvurulması, bu durumu göstermektedir. Kenanoğlu, *Osmanlı Millet Sistemi Mit ve Gerçek*, s. 101.

¹⁰⁰ Ortaylı, "Osmanlılar'da Millet Sistemi", s. 66-67; Kenanoğlu, *Osmanlı Millet Sistemi Mit ve Gerçek*, s. 79-83; Eryılmaz, *Osmanlı Devletinde Millet Sistemi*, s. 22; Kamuran Gürün, *Ermeni Dosyası*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1985, s. 55.

¹⁰¹ Levon Panos Dabağyan, *Türkiye Ermenileri Tarihi*, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, 4. Baskı, İstanbul, 2005, s. 72; Gürün, *Ermeni Dosyası*, s. 55; Ortaylı, "Osmanlılar'da Millet Sistemi", s. 68.

¹⁰² Ormanian, *The Church of Armenia*, s. 77-78; Avedis K. Sanjian, *The Armenian Communities in Syria under Ottoman Dominion*, Harvard University Press, Cambridge-Massachusetts, 1965, s. 32-33; Gürün, *Ermeni Dosyası*, s. 55.

¹⁰³ Gürün, *Ermeni Dosyası*, s. 55.

¹⁰⁴ Kenanoğlu, *Osmanlı Millet Sistemi Mit ve Gerçek*, s. 83.

daha üstündü. Fakat bu merkezler, sadece idarî bakımdan, Osmanlı merkez otoritesi ile olan ilişkilerine riyaset etme yönüyle, İstanbul'a tabiydiler¹⁰⁵.

Arşiv vesikalarında gayrimüslim tebaa için kullanılan *milel-i selâse* (üç millet) Rum, Ermeni ve Yahudi milletlerini ifade eder. Bu tanımlama 1870'li yıllara kadar kullanılmıştır. Ancak 1870'li yıllardan itibaren bu tanım artık terk edilmeye başlanmıştır. XIX. yüzyılın ilk yarısından itibaren Batılı devletlerin siyasî baskısı sonucunda Osmanlı Devleti tebaası durumundaki Katolik ve Protestan itikadına mensup Hristiyanlar da *millet* statüsünü elde ettiler¹⁰⁶. Bu yüzden 1840'lı yıllardan itibaren *milel-i selâse* ile beraber *milel-i muhtelif* ve *milel-i gayr-i müslime* ifadeleri de kullanılmaya başlandı¹⁰⁷.

1.2.4. Nasturi Kilisesinin Millet Sistemi İçindeki Yeri İle İlgili Tartışmalar

XVI. yüzyılın ilk yarısından XIX. yüzyılın başlarına kadar, Hakkâri merkezli Nasturi Kilisesinin patriklik merkezleri (Diyarbakır, Siirt ve Hakkâri/Koçanis) kesintisiz olarak hep Osmanlı Devleti'nin hâkimiyet sınırları içinde yer almıştır. Üç asırlık bu zaman dilimine rağmen, Hakkâri hiyerarşisine mensup Nasturilerin Osmanlı merkez otoritesi ile olan ilişkilerini ortaya koyan arşiv kayıtları oldukça sınırlıdır¹⁰⁸. Mevcut arşiv kayıtlarının tamamına yakını -ulaşabildiğimiz tamami- da XIX. yüzyıl gibi oldukça geç bir döneme aittir. Kaldı ki Hakkâri merkezli Nasturi Kilisesinin XIX. yüzyıldaki Osmanlı merkez otoritesi ile olan ilişkileri bile tartışmalıdır. Söz gelimi; 1847'den 1918'e kadar yayınlanan ve devletin resmî yayın organı niteliğindeki Devlet Salnâmeleri'nde (*Salnâme-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye*)

¹⁰⁵ Ortaylı, "Osmanlılar'da Millet Sistemi", s. 68; Gürün, *Ermeni Dosyası*, s. 55.

¹⁰⁶ 1831'den itibaren *Katolik milletinin* kurumsal idarî merkezi İstanbul Katolik (Ermeni) Patrikliği'di. 1850'de çıkarılan bir hatt-ı hümayûn ile millet statüsünü kazanan Protestanlar ise -diğer milletlerden farklı olarak- doğrudan Zaptiye Nezareti'ne bağlandı. İbrahim Özcoşar, *Bir Yüzyıl Bir Sancak Bir Cemaat 19. Yüzyılda Mardin Süryanileri*, Beyan Yayınları, İstanbul, 2008, s. 103; Kenanoğlu, *Osmanlı Millet Sistemi Mit ve Gerçek*, s. 129.

¹⁰⁷ BOA, ŞD, Dosya No: 2121, Gömlek No: 25; BOA, DH.MKT, Dosya No: 288, Gömlek No: 2; BOA, ŞD, Dosya No: 2117, Gömlek No: 32; BOA, HAT, Dosya No: 488, Gömlek No: 23951; BOA, A.DVNS.GMC.d, (Şurût-ı Milel-i Muhtelif Defterleri), No: 1.

¹⁰⁸ Canan Seyfeli, "Osmanlı Devlet Salnamelerinde Süryaniler", *Süryaniler ve Süryanilik*, Haz. Ahmet Taşğın, Eyyüp Tanrıverdi, Canan Seyfeli, C. 1, Orient Yayınları, Ankara, 2010, s. 69-70; Özcoşar, *Bir Yüzyıl Bir Sancak Bir Cemaat 19. Yüzyılda Mardin Süryanileri*, s. 118-119; Şimşek, *Keldaniler ve Diyarbakır*, s. 28-34.

Hakkâri hiyerarşisine mensup Nasturilerle ilgili herhangi bir ibare yoktur.¹⁰⁹ Bu durum, çalışmamıza konu olan kilise ve kilise mensuplarının (Hakkârili Nasturilerin) *Osmanlı millet sistemi* içindeki yerini ortaya koymamızı zorlaştırmaktadır¹¹⁰.

Ehl-i kitap olan gayrimüslimler (Hristiyanlar ve Yahudiler), Osmanlı Devleti'nin hâkimiyet sahasının neresinde yaşarlarsa yaşasınlar, hangi dili konuşurlarsa konuşsunlar yönetim merkezi İstanbul'da olan bir *milletin* üyesi olarak devletle idarî, hukukî ve malî (vergi) ilişkilerini, *millet sistemi* adı verilen mekanizma aracılığı ile yürüttükleri bir önceki başlıkta ifade edildi¹¹¹. Buna göre Osmanlı Devleti'nin tebaası durumundaki Hristiyan unsurlar ve kiliseleri -XIX. yüzyılın başlarına kadar- idarî, hukukî ve malî yönden ya *Rum milleti* olarak *İstanbul Rum Patrikliğine* ya da *Ermeni milleti* olarak *İstanbul Ermeni Patrikliğine* tabiydi¹¹². Bu noktadan hareketle bu başlık altında şu sorulara yanıt aranacaktır:

1. XVI. yüzyıldan beri patriklik merkezi Osmanlı devletinin hâkimiyet sahasında yer alan Hakkâri merkezli Nasturi Kilisesinin Osmanlı merkez otoritesi ile idarî, hukukî ve malî ilişkisi nasıldı?
2. Nasturiler, Hristiyanî bir unsur olarak millet sistemi çerçevesinde hangi milletin (Rum veya Ermeni) mensubuydu?
3. Nasturi Kilisesi, XIX. yüzyılın ortalarına kadar, hangi *millet-başı* riyasetinde Osmanlı merkez otoritesi nezdinde temsil edilmekteydi?

Osmanlı Devleti'nin tebaası durumundaki Hristiyan unsurların Osmanlı merkez otoritesi nezdindeki temsiliyetleri ile ilgili olarak bugüne kadar muhtelif iddialar ortaya atılmıştır. Dabağyan, XV. yüzyılın ortalarından itibaren, Osmanlı Devleti'nin hâkimiyetindeki coğrafyada, Rum Ortodokslar (Kadıköy Konsili'nin

¹⁰⁹ Buna karşılık, Nasturi Kilisesinin dinsel hiyerarşisinden ayrılarak Roma'nın/Papa'nın ruhanî üstünlüğünü kabul eden Musul merkezli Keldanî Kilisesi ve taşra örgütlenmesi ile ilgili Devlet Sahnâmeleri'nde oldukça detaylı bir malumata sahip olabilmekteyiz. Devlet Sahnâmeleri'nde Keldanîler İstanbul Ermeni Patrikliğine bağlı olarak kayıt altına alınmışlardır. Sahnâme-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye, Def'a: 2, Sene 1264, s. 103; Sahnâme-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye, Def'a: 13, Darü't-Tab'at'ül-Amire, İstanbul, 1274, s. 158; Sahnâme-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye, Def'a: 24, Darü't-Tıbaat'ül-Amire, İstanbul, 1286, s. 167; Sahnâme-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye, Def'a: 36, Mahmut Bey Matbaası, İstanbul, 1298, s. 313.

¹¹⁰ Özcoşar, *Bir Yüzyıl Bir Sancak Bir Cemaat 19. Yüzyılda Mardin Süryanileri*, s. 117.

¹¹¹ Eryılmaz, *Osmanlı Devletinde Millet Sistemi*, s. 22.

¹¹² Sanjian, *The Armenian Communities in Syria under Ottoman Dominion*, s. 32-33.

itikadî kararlarını benimseyen Diyofozidler) hariç, gayrimüslim tebaanın tamamının (Yahudiler ve Süryaniler de dâhil olmak üzere) idarî yönden, İstanbul Ermeni Patrikliğine tabi olduğunu iddia eder¹¹³. Dolayısıyla Dabağyan'ın iddiasına göre Hakkâri merkezli Nasturi Kilisesinin de idarî, hukukî ve malî olarak İstanbul Ermeni Patrikliğine tabi olması gerekmektedir. Yahudiler ile ilgili kısım hariç Dabağyan'ın bu görüşü/iddiası, birçok araştırmacı tarafından kabul edilmiştir¹¹⁴. Joseph, Hakkâri ve çevresindeki aşiret şeklinde örgütlenenler olmasa bile Diyarbakır ve Musul gibi ovalık alandaki Nasturilerin (veya Keldanîlerin), İstanbul Ermeni Patrikliğine tabi olduğunu belirtir¹¹⁵. Nasturi asıllı araştırmacı Matfiyef, Nasturilerin (Süryani Yakubilerle beraber) önce İstanbul Rum Patrikliğine, daha sonra, İstanbul Ermeni Patrikliğine bağlandığı iddiasında bulunur¹¹⁶. Özdemir ise -Matfiyef'in iddiasını destekler nitelikte- Hakkâri merkezli Nasturi Kilisesinin İstanbul Ermeni Patriği riyasetinde Dersaadet'teki temsiliyetini, 1893 tarihli *Başkitabet Dairesi*'ne yazılan bir arşiv kaydına dayandırır¹¹⁷.

Yine arşiv kayıtlarına dayalı olarak bazı araştırmacılar ise Hakkâri hiyerarşisine mensup Nasturi Kilisesinin Batı Süryani (Süryani Kadim/Yakubî) Patrikliğine tabi olduğu görüşündedirler. Yılmazçelik, *Diyarbakır Şeriyeye Sicili Defterleri* kayıtlarına dayanarak, XIX. yüzyılın ilk yarısında, Diyarbakır'daki Nasturilerin bir kısmının, idarî olarak, Süryani Yakubî Kilisesine bağlı olduğunu

¹¹³ Yahudilerin, Katolik Ermenilerin ve Süryanilerin, sonraki yıllarda, Ermeni patrikliğinin riyasetinden ayrıldığını da belirtir. Dabağyan, *Türkiye Ermenileri Tarihi*, s. 72-73.

¹¹⁴ Daha yaygın kabul gören görüş ise 451 Kadıköy Konsili karşıtı itikadî anlayışa sahip olan Monofizit kiliselerin/mezheplerin idarî olarak İstanbul Ermeni Kilisesine tabi olduklarıdır. Sanjian, *The Armenian Communities in Syria under Ottoman Dominion*, s. 32-33; Ortaylı, "Osmanlılar'da Millet Sistemi", s. 66-67; Özcoşar, "Osmanlı'da Hristiyan Cemaatler Arası İlişkiler: Ermeni-Süryani Örneği", s. 3-4; Kenanoğlu, *Osmanlı Millet Sistemi Mit ve Gerçek*, s. 69.

¹¹⁵ John Joseph, *The Nestorians and Their Muslim Neighbors*, Princeton University Press, New Jersey, 1961, s. 33-34.

¹¹⁶ Konstantin Petroviç Matfiyef, *Asurlar ve Modern Çağda Asur Sorunu*, Çev. Vahap Kelat, Kaynak Yayınları, İstanbul, 1996, s. 27.

¹¹⁷ "...Yakubî ve Süryani ve Nasturi mezhebinde bulunan Hristiyanların Dersaadet'te patrikleri olmadığı cihetle onların reisleri dahi Ermeni Patrikhanesine havale olunmuş idi..." BOA, Y.EE, Dosya No: 38 Gömlek No: 69. Bülent Özdemir, *Süryanilerin Dünyü Bugünü I. Dünya Savaşı'nda Süryaniler*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2014, s. 47.

belirtir¹¹⁸. XVIII. yüzyılda, Halep'te bulunan Nasturilerin Katolik Marunîlerle yakınlaşmasından rahatsızlık duyan Süryani Yakubi metropolitinin resmî makamlara yaptığı şikâyet üzerinden Masters de genel olarak Nasturilerin, XVIII. yüzyılda ve öncesinde, Süryani Yakubi Kilisesine tabi olduğu yargısına varmıştır¹¹⁹.

H. 1247'den (1831) itibaren tanzim edilmeye başlanan *Şurût-ı Mîlel-i Muhtelif Defteri*'nde Nasturi patriği ile ilgili dikkat çekici bir ayrıntı bulunmaktadır. Defterde Nasturi cemaati ile ilgili bölümde “Şurût-ı Murahassalık-ı Nastûrî” ifadesi kullanılmıştır. Başka bir ifade ile *Nasturi reis-i ruhanisi* için ‘patrik’ yerine ‘murahas’ unvanı kullanılmıştır. 28 Haziran 1852 tarihli bir arşiv vesikasında da Hakkâri hiyerarşisinin patriği için ‘murahas/murahhasa’ ifadesinin kullanıldığı görülür¹²⁰. *Murahhas*, Emeni Kilisesine tabi bölge ruhanileri (piskoposları, metropolitleri) için kullanılan dinî bir unvandır. Buradan hareketle Seyfeli, adı geçen Nasturi patriğinin İstanbul Ermeni Patrikliği tarafından Dersaadet'te temsil edildiğini belirtir¹²¹. Fakat Joseph konu ile ilgili olarak başka bir detayın altını çizmiştir. Joseph'e göre Nasturiler yekpare bir dinî cemaat/millet değildi. Diyarbakır ve Mardin çevresindeki Nasturiler Osmanlı millet sisteminin bir parçası iken Hakkâri ve çevresinde meskûn olanların Osmanlı merkez otoritesi ile bir irtibatının olmadığını belirtir¹²².

Hakkâri merkezli Nasturi Kilisesinin ve mensupları olan Nasturilerin, hangi millete (Rum, Ermeni Süryani, Yakubî) tabi oldukları bir tarafa, Osmanlı millet sistemine bile tabi olmadığını belirten görüşler de mevcuttur. Soane'ye göre, Osmanlı merkezî otoritesi (sultan) ile Nasturiler arasında sembolik bir ilişki vardı.

¹¹⁸ İbrahim Yılmazçelik, *XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Diyarbakır (1790-1840) (Fiziki, İdari ve Sosyo-Ekonomik Yapı)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1995, s. 174-175.

¹¹⁹ Bruce Masters, *Christians and Jews in the Ottoman Arab World: The Roots of Sectarianism*, Cambridge University Press, New York, 2001, s. 63.

¹²⁰ “...Hakkâri sancağı dâhilinde kain Nasturi milleti murahasası Mar Şimun tarafından kendilerine mevrûd Ermeni ul-ibare varakada millet-i merkumenin (Nasturilerin) bazı taraftan görmekte oldukları eza ve cefadan...” Hakkâri'de Nasturi milletine murahasaları olan Mar Şimun tarafından yapılan ezanın önlenmesine dair Van valisinin şukkası. BOA, MVL, Dosya No: 569, Gömlek No: 129.

¹²¹ Canan Seyfeli, “Keldani Patrikliği'nin İdaresi ve Osmanlı Devlet Salnâmeleri (1847-1918)”, *Sosyal Bilimler Araştırma Dergisi*, S. 32, Güz 2018, s. 101.

¹²² Joseph, *The Nestorians and Their Muslim Neighbors*, s. 33-34.

Yıllık bir haraç ödeme dışında patrik Mar şimun'un sultana karşı herhangi bir yükümlülüğü yoktu¹²³. XIX. yüzyılın sonlarına doğru bölgede görevli Rus subay Averyanov, Soane'den farklı olarak, Hakkârili Nasturilerin XIX. yüzyılın ortalarına kadar vergilerini Hakkâri mîrine ödedikleri, dolayısıyla Osmanlı merkez otoritesi ile bir irtibatlarının olmadığına ima eder¹²⁴. Averyanov ile benzer bir görüşte olan Gaunt, Nasturilerin *millet sistemi* içindeki yerine -Rumlara/Ermenilere/Süryani Yakublere tabi olduklarına- atıf yapan herhangi bir arşiv kaydının olmadığını belirtir¹²⁵. Atiya ise, Nasturilerin Osmanlı merkez otoritesi ile (millet sistemi ile) herhangi bir bağının olmadığını, tamamen Hakkâri emirliğine tabi olduğunu syler¹²⁶.

Dönemin Osmanlı arşiv kaynaklarını analiz eden Özcoşar ise Nasturilerin Osmanlı millet sistemine tabi olduklarını söylemenin zor olduğunu ve Hakkâri merkezli Nasturi Kilisesinin Osmanlı idarî sistemi içindeki 'farklı' konumuna dikkat çekmiştir. Nasturilerin meskûn oldukları coğrafyanın Osmanlı merkez otoritesinin etkisinin az hissedildiği sınır bölgesinde olması, Nasturi Kilisesinin *millet sistemi* içindeki yerini ve merkezî otorite ile olan ilişkilerinin diğer gayrimüslim cemaatlerden farklı kıldığını belirtir¹²⁷.

Nasturi Kilisesinin merkezî otorite ile olan ilişkileri (millet sistemi içindeki konumu) bağlamında tartışmalı olan konulardan biri de patriklerin/katolikosların padişah beratı/fermanı ile işbaşı yapıp yapmadığı hususudur. Cuinet, Osmanlı Devleti'nin hâkimiyet sahasındaki tüm patriklerin padişah fermanı ile işbaşı yaptığını, dolayısıyla Nasturi Kilisesi patriğinin de padişah fermanı ile işbaşı yaptığını syler¹²⁸. Silbernagl, Hakkâri'de bulunan Nasturi patriğinin tarihin hiçbir

¹²³ E. B. Soane, *Mezopotamya ve Kürdistan'a Gizli Yolculuk*, ev. Fahriye Adsay, Avesta Yayınları, İstanbul, 2007, s. 178.

¹²⁴ P. İ. Averyanov, *Osmanlı İran Rus Savaşlarında Kürtler*, ev. İbrahim Kale, 1.Baskı, Avesta Yayınları, İstanbul, 2010, s. 130.

¹²⁵ David Gaunt, *Katliamlar, Direniş, Koruyucular: I. Dünya Savaşında Doğu Anadolu'da Müslüman-Hristiyan İlişkileri*, ev. Ali akıroğlu, İstanbul, 2007, s. 42.

¹²⁶ Atiya'nın bu görüşünden farklı olarak Layard, Nasturilerin yıllık bir vergi karşılığında sultanın hükmünü tanıdıklarını belirtir. Atiya, *Doğu Hristiyanlığı Tarihi*, s. 308; Layard, *Ninova ve Kalıntıları*, s. 184.

¹²⁷ Özcoşar, *Bir Yüzyıl Bir Sancak Bir Cemaat 19. Yüzyılda Mardin Süryanileri*, s. 112.

¹²⁸ Vital Cuinet, *La Turquie D'Asie Gographie Administrative Statistique Descriptive et Raisonne De Chaque Province De L'Asie-Mineure*, Vol. 2, Paris, 1891, s. 654.

döneminde padişahıtan (Bâbıâli'den) bir ferman/beraat almadığını, buna karşın, ovadaki Musul Nasturi (veya Keldanî) patriğinin padişahın fermanıyla işbaşı yaptığını belirtir¹²⁹.

Fortescue, Silbernagl'in iddiasının doğru olmadığını, Nasturi patriğinin Türk (Osmanlı) hükümetinden temin ettiği bir berata sahip olduğunu ve çağdaşı olan patriğe -XIX. Şimun Bünyamin'e- verilen beratı bizatihi kendisinin gördüğünü söyler¹³⁰. Fakat XIX. Şimun Bünyamin'in kardeşi ve aynı zamanda Nasturi Kilisesi üzerinde önemli bir dinî/cismanî nüfuza sahip Surma Hanım, kilise gelenekleri ile ilgili kaleme aldığı anılarında/kitabında -Fortescue'nin bahsettiği- padişahın onay fermanından hiç bahsetmez¹³¹. 1900'lü yılların başında Hakkâri ve çevresini ziyaret eden Wigram, Mar Şimun'un ikamet ettiği Koçanis köyünün Osmanlı sultanı tarafından Mar Şimun'a bağışlandığını belirtir. Wigram'ın bu iddiası, Mar Şimun'un Osmanlı sultanına ait bir beraata sahip olduğunu gösterir. Ancak Wigram, bu bağışın hangi sultan tarafından yapıldığı ve hangi tarihte gerçekleştiği ile ilgili herhangi bir bilgi vermez¹³².

Literatürde, Nasturilerin *millet sistemi* içindeki konumu ile ilgili kullanılan Osmanlı Devlet'ne ait arşiv kayıtları oldukça sınırlıdır. Adı geçen arşiv belgelerinden biri 1825 yılına ait Diyarbakır Şeriyeye Sicili Defteri'dir. Arapça olarak kaleme alınan defterin konumuzla ilgili olan bölümü, "...*hazere bi-meclisi 'ş-şer'-i şerîfi 'l-Ahmedî ve mahfili 'd-dîni 'l-Muhammedî el-Patrik Yusuf reîs ü tâifeti 'n-Nasturiyye el-mutassarifu bi-fermanı 's-sultan ve 'd-dâ'î bil-muvâcehema 'al-Patrik Gevargis reîs tâifet 'l-Yakubiyye...*"¹³³ ifadelerinin yer aldığı kısımdır. Bu ifadeyi "...*Nasturi taifesinin reisi ve Sultan'ın fermanıyla tasarruf sahibi olan/iş gören Patrik Yusuf*

¹²⁹ Isidor Silbernagl, *Verfassung und Gegenwärtiger Bestand Sämtlicher Kirchen des Orients. Eine Kanonistisch-statistische Abhandlung*, Ed. Joseph Schnitzer, Regensburg, 1904, s. 249.

¹³⁰ Fortescue, *The Lesser Eastern Churches*, s. 129.

¹³¹ Surma Hanım, Osmanlı sultanlarından alınan berâtlardan bahsetmez. Ancak Kürt beyleri tarafından el konulan ve Hz. Muhammed'in Nasturilere verdiğini iddia ettikleri bir fermanıdan bahseder. Surma Hanım; *Ninova'nın Yakarışı Doğu Asur Kilise Gelenekleri ve Patrik Mar Şamun'un Katli*, Çev. Meral Barış, Avesta Yayınları, İstanbul, 2015, s. 67-80.

¹³² W.A. Wigram ve Edgar T.A. Wigram, *İnsanlığın Beşiği Kürdistan'da Yaşam*, Çev. İbrahim Bingöl, Avesta Yayınları, İstanbul, 2004, s. 325.

¹³³ BOA, MŞH.ŞSD.d, Defter No: 3828, s. 6.

mahkemeye ve mahfil-i din-i Muhammedî'ye gelip Yakubi taifesinin reisi patrik Gevargis...” şeklinde tercüme etmek mümkündür. Burada, çok açık bir şekilde, Yusuf adlı Nasturi patriğinin padişahın fermanı ile patriklik görevini yürüttüğü beyan edilmiştir.

Literatürde kullanılan ve yukarıda da değinilen ikinci bir arşiv kaydı, 1831 yılına ait Divan-ı Hümâyûn tarafından tutulan ve gayrimüslim cemaat liderlerinin her türlü hak ve imtiyazlarına ait hükümleri içeren gayrimüslim cemaatlere ait 1 numaralı *Şurût-ı Milel-i Muhtelif Defteri*'dir¹³⁴. Bahsedilen defterin 38. sayfasında “Şurût-ı Murahhasalık-ı Nastûrî” başlığı altında Nasturi Murahhasasının (ama Patrikliğinin değil) vazifesi, salahiyeti ve devletle/cemaatiyle olan ilişkisi detaylı bir şekilde belirtilmiştir. Divan-ı Hümâyûn tarafından kaleme alınan bir defterde Nasturi Patrikliğinin (veya Murahhasalığının) ismi zikredildiğine göre, Nasturi patriğinin merkezî otorite tarafından verilen bir *berata* sahip olduğunu ve millet sistemi içinde - bir şekilde- konumlandırıldığını söylemek mümkündür.

Osmanlı merkezîleşmesi öncesi Nasturi Kilisesinin Osmanlı merkez otoritesi ile ilişkisini belirten diğer bir arşiv kaydı ise Süryani (Yakubî) Kadim Patrikliğinin, 1893'te kaleme alınan ve nüfus defterlerinde ‘Ermeni din adamlarının Süryanileri Ermeni olarak kayıt altına aldıkları, Süryanilerin kilise hiyerarşisine müdahale ettikleri, Süryanilerin Ermenilerle ilişkilerinin sadece başkentle ilgili yazışmalarla sınırlı olduğu’ yönündeki şikâyeti üzerine konuyu araştıran bir heyetin *Mabeyn-i Hümâyûn Başkitâbet Dairesine* gönderdiği bir görüş yazısıdır. Konunun aslında Nasturi Patrikliği/Kilisesi ile bir alakası yoktur. Fakat görüş yazısında geçen ve geçmişe de atıfta bulunan “...Yakubî ve Süryani ve Nasturi mezhebinde bulunan Hristiyanların *Dersaadet*'te patrikleri olmadığı cihetle onların reisleri dahi Ermeni Patrikhanesine havale olunmuş idi...” ibaresi, Nasturilerin Osmanlı merkezî otoritesi ile ilişkilerinin İstanbul Ermeni Patrikliği riyaseti altında gerçekleştiği belirtilmektedir¹³⁵.

¹³⁴ BOA, A.DVNS.GMC.d, (Şurût-ı Milel-i Muhtelif Defteri), No: 1.

¹³⁵ BOA, Y.EE, Dosya No: 38 Gömlek No: 69.

Osmanlı merkez otoritesi ile Nasturiler arasındaki ilişkiye atfı yapan yukarıda bahsi geçen arşiv kayıtlarındaki açık ifadelere rağmen;

1. Hakkâri merkezli Nasturi Kilisesinin ve mensubu olan Nasturilerin *millet sistemi* içindeki yeri ve Osmanlı merkez otoritesi ile -padişah fermanı ile işbaşı yapıp yapmadığı bağlamında- ilişkileri neden hâlâ tartışmalı bir konudur?
2. Bahsi geçen arşiv kayıtları Osmanlı-Nasturi ilişkilerini açık bir şekilde ortaya koymakta mıdır?
3. Tartışmaların, Osmanlı hâkimiyet sahasında birden fazla Nasturi kilisesi hiyerarşinin (Diyarbakır merkezli Nasturi Katolik Kilisesi/Hakkâri merkezli Nasturi Kilisesi) olması ile bir ilgisi var mıdır?
4. Hakkâri merkezli Nasturi Kilisesinin Osmanlı merkez otoritesi ile herhangi bir ilişkisi olmadığını belirten Silbernagl, Gaunt, Atiya ve Özcoşar'ın dayanakları nelerdir?

Osmanlı-Nasturi ilişkilerinin idarî, hukukî ve malî boyutunun (Nasturilerin millet sistemi içindeki yerinin) aydınlatılması, çalışmamız açısından büyük bir önem arz etmektedir. Çalışmamız, XIX. yüzyılda Hakkâri ve çevresindeki Kürt-Nasturi ilişkilerini ele almaktadır. Bölgedeki Kürtlerin Nasturiler ile ilişkilerinin anlaşılabilmesi ve temellendirilebilmesi, Osmanlı merkezî otoritesinin sözü edilen Nasturi Kilisesi ile ilişkilerinin açıklığa kavuşturulmasına bağlıdır. Çünkü Hakkâri merkezli Nasturi Kilisesinin patriklik merkezi, XIX. yüzyılın ortasına kadar, -yaklaşık iki buçuk asır boyunca- askerî gücünü Kürt ve Nasturi aşiretlerinin oluşturduğu Hakkâri emirliğinin idarî sahasında bulunmaktaydı. Önermeyi tersinden okumak gerekirse; Hakkâri emirliğinin Nasturiler ile olan idarî, hukukî ve malî ilişkisinin aydınlatılması, Nasturilerin *Osmanlı millet sistemi* içindeki yerinin ve Osmanlı merkez otoritesi ile (sultan ile) ilişkisinin açıklığa kavuşturulmasına bağlıdır.

Öncelikle Hakkâri merkezli patriklik hiyerarşisinin XIX. yüzyılın ortasına kadar müstakil Hakkâri emirliğinin idarî sahasında yer aldığı unutulmamalıdır. Yukarıda da belirtildiği üzere Hakkâri emirliğinin imtiyazlı idari yapısından dolayı

bölgedeki Nasturilerin XIX. yüzyılın ortalarına kadar Osmanlı merkez otoritesi ile herhangi bir vergi ilişkisi olmamıştır. Bu durumda, *Osmanlı millet sistemini* vergilendirme temelli bir idarî uygulama olarak ele alan Kenanoğlu'nun yaklaşımı¹³⁶ ile Osmanlı merkez otoritesinin Nasturilerle ilişkisi yeniden değerlendirilmeye tabi tutulmalıdır. İkinci olarak; XIX. yüzyılın başında, Osmanlı devletinin hâkimiyet sahası içinde iki farklı Nasturi cemaatinin olduğunu ve buna bağlı olarak iki farklı kilise hiyerarşisinin -Diyarbakır/Hakkâri- bulunduğu yukarıda ifade edilmişti. Bu durumda yukarıda bahsedilen ve literatürde atıf yapılan arşiv vesikalarının hangi kilise hiyerarşi ile ilintili olduğu hususunun açıklığa kavuşturulması gerekmektedir.

Literatürde atıfta bulunulan arşiv vesikaların hangi patriklik hiyerarşisine ait olduğuna ve Kenanoğlu'nun yaklaşımı ile konuyu değerlendirmeye geçmeden önce '*Osmanlı millet sistemi*' içinde ihdas edilen *Rum* ve *Emeni* inanç kompartımanları ile ilgili bir hususun altı çizilmelidir. 451 Kadıköy Konsili'nin itikadî kararlarına muhalif mezheplerin/kiliselerin (Ermeni, Süryani Yakubî, Kıptî, Habeş ...) *Monofizit* olarak Osmanlı millet sistemi içinde, *millet-i Ermeniyan* adı altında, İstanbul Ermeni Patrikliği riyasetine tabi kılındığı; 451 Kadıköy Konsili'nin itikadî kararlarını kabul eden mezheplerin/kiliselerin (Rum/Yunan, Bulgar, Sırp, Melkit ...) ise *Diyofizit* olarak Osmanlı millet sistemi içinde, *Rum milleti* adı altında, İstanbul Rum Patrikliği riyasetine tabi kılındığı yönündeki literatürde yer alan ön kabuller, bir önceki başlıkta ele alınmıştı. Hakkâri merkezli Nasturi Kilisesi, 451 Kadıköy Konsili karştı bir akideye sahipti. Ancak bu durum -Dabağyan'ın iddia ettiği gibi- Nasturileri bir bütün olarak *Monofizit* olan *millet-i Ermeniyan* kategorisine dâhil etmemize imkân vermemektedir. Çünkü -"C.c.a. Nestorius'un Teoljisi" başlığı altında da ifade edildiği üzere- Hakkâri merkezli Nasturi Kilisesi, aynı zamanda, *Monofizit* akidenin sinodu olarak adlandırılan 431 Efes Konsili'nin itikadî kararlarına da muhalifti. Bu durumda Hakkâri merkezli Nasturi Kilisesini -Osmanlı millet sistemi bağlamında- ne *millet-i Ermeniyan* ne de *Rum milleti* kompartımanına dâhil edebiliriz¹³⁷. 11 Nisan 1875 tarihli Van mutasarrıflığından Erzurum vilayetine gelen Nasturi asıllı Eremia

¹³⁶ Kenanoğlu, *Osmanlı Millet Sistemi Mit ve Gerçek*, s. 59-64.

¹³⁷ Nasturi Kilisesi ve Osmanlı millet sistemi arasındaki ilişki için bkz. Şekil 7: *Süryani Geleneğine Bağlı Kiliselerin Osmanlı Millet Sistemi İçindeki Yerleri*.

adlı şahıs ile ilgili bir soruşturma yazısı, konuya açıklık getirmesi bakımından önemli bir arşiv kayıdır. Erzurum valisi Seyyid Ahmed Muhtar Paşa tarafından bir sureti Sadaret makamına gönderilen yazıda “...mine'l-kadim (eski zamanlardan beri) hâl-i bedeviyetde bulunup... nev'an-mâ Hristiyan'dan ma'dûd ise de (her ne kadar Hristiyan bir unsur olarak bilinse de/addedilse de) Ortodoks ve Katolik ve Protestan ve Rum ve Ermeni milletlerinin âyinlerinde olmayıp kendilerine mahsus lisan ve kitab üzerine amel etmekde bulunmuş... olan Nasturi milleti...” ifadelerine yer verilmiştir¹³⁸.

Hakkâri merkezli Nasturi Kilisesinin Osmanlı millet sistemi içindeki yeri ile ilgili şöyle bir varsayımda bulunulabilir: İstanbul Ermeni Patrikliğinin veya İstanbul Rum Patrikliğinin Nasturi Kilisesi üzerindeki riyaseti sadece idarî anlamdaydı. Dolayısıyla Nasturilerin Rum veya Ermeni kompartımanlarından birine dâhil edilmesi sadece şeklî bir idarî tasarruftu. Eğer bu varsayımdan hareket edilirse İstanbul Rum ve İstanbul Ermeni patrikliklerinin ayrı ayrı ihdas edilmesine de ihtiyaç duyulmazdı. Osmanlı hâkimiyet sahasındaki tüm kilise hiyerarşileri, İstanbul Rum veya İstanbul Ermeni patrikliklerinden herhangi birine tabi kılınabilirdi. Fakat Osmanlı millet sisteminde, benzer inanç gruplarının aynı payda altında bir araya getirildiğini ve *millet* dediğimiz inanç ünitelerinin oluşturulduğunu görüyoruz. Başka bir ifade ile birbirilerini heretik/rafızî olarak gören cemaatler aynı millet çatısı içinde birleştirilmemiştir. Burada istisnai bir durum, Diyarbakır'daki Şemsilerin Ermeni milletine tabi kılınması uygulaması düşünülebilir. Ancak bu, Şemsilerin *ehl-i kitap* olmaması ve Ermenice konuşmaları durumu ile açıklanmıştır¹³⁹.

Eğer Osmanlı Devleti kadim Hristiyanlık tarihindeki konsiller döneminde oluşan inanç kümeleri/mezhepleri üzerinden *millet sistemi* denilen yapıyı ihdas etmişse Hakkârili Nasturileri müstakil bir millet olarak kabul etmemiz gerekmektedir. Başka bir deyişle, Hakkâri hiyerarşisinin Osmanlı merkez otoritesi ile bir ilişkisi olmuşsa bunu, aracısız olarak yapmış olması gerekirdi. Bu durumda, Osmanlı arşiv vesikalarında Hakkâri merkezli Nasturi Kilisesinin doğrudan

¹³⁸ 11 Nisan 1875'de Van mutasarrıflığından Erzurum valiliğine gönderilen yazı. BOA, HR.SYS, Dosya No: 2819, Gömlek No: 7.

¹³⁹ Özcoşar, *Bir Yüzyıl Bir Sancak Bir Cemaat 19. Yüzyılda Mardin Süryanileri*, s. 253-256.

Dersaadet'te temsil edildiğine dair dokümanların mevcut olup olmadığına bakılması gerekmektedir.

Kenanoğlu, gayrimüslim ruhanî reislerinin Osmanlı idarî sistemi (millet sistemi) içindeki konumu ile ilgili '*dinî (ruhanî) mültezim*'¹⁴⁰ ifadesini kullanmıştır. Osmanlı Devleti'ne ait gayrimüslimlerle ilgili hukukî metinleri inceleyen Kenanoğlu'na göre; her şeyden önce ruhanî reislerin (patriklerin, katolikosların/metropolitlerin...) atanması, devletçe ve belli bir meblağ (*pişkeş*) karşılığında yapılmaktaydı. Bu meblağın ödenmesi şartıyla gayrimüslim ruhanî liderler kendi cemaatleri üzerinde dinî, idarî, hukukî ve malî yetkilerini kullanabilme hakkını elde etmekteydiler. Tayin edilen meblağ ödenmedikçe göreve başlamaları dahi söz konusu olamazdı. Tayin edilen meblağın peşinatını ödeyen ruhanî reisler, kendi dinî mukataa biriminde (ruhanî sahasında) ve kendi dinî cemaatinden, devlete ait kanunî ve/veya şer'î vergi kalemlerinin tamamını toplama yetkisine sahip olabilmekteydi¹⁴¹.

Kenanoğlu'nun ifade ettiği bu hususlardan hareketle, gayrimüslim bir cemaat olarak Hakkâri ve çevresindeki Nasturi cemaatinin vergilendirilme esaslarının ortaya konulması gerekmektedir. Nasturi cemaatinin patriklik merkezi, Hakkâri emirliğinin idarî sahasında bulunmaktaydı. Hakkâri emirliği, XIX. yüzyılın ortalarına kadar - yukarıda "1.1. XIX. Yüzyıla Kadar Osmanlı Hâkimiyetinde Kürtler" başlığı altında da ifade edildiği üzere- 'hükümet sancağı' statüsüne sahip bir idarî üniteydi. Osmanlı Devleti'nin idarî yapısındaki *hükümet* sancağı statülü idarî ünitelerde *tımar* ve *zeamet* ihdas edilmediği (merkezî hükümetçe dinî veya şer'î vergiler toplanmaz) ve gelirlerinin (vergilerin) tamamının hâkime (mîre) ait olduğu belirtilmişti¹⁴². Bu

¹⁴⁰ İdarî ve malî alanla ilgili teknik bir kavram olan iltizam, bir nevi, devlete ait olan örfî/kanunî veya şer'î vergilerin toplama görevinin özelleştirilmesidir de denilebilir. Devletin, genellikle belirli bir mekânla sınırlı olan (mukataa birimi) kanunî ve/veya şer'î vergi kalemlerini toplama görevini belirli bir yıllık bedel karşılığında (bedelin bir bölümü peşin ödenmesi istenen) sınırlı bir süre (tahvil) için kâr ve zararı kendisine ait olmak üzere güvenilir bir kefaletle bir mültezime (iltizam işini üstlenen kişi) devretmesidir. Mehmet Genç, "iltizam", *İslam Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, C. 22, İstanbul, 2000, s. 154.

¹⁴¹ Kenanoğlu, *Osmanlı Millet Sistemi Mit ve Gerçek*, s. 59-64.

¹⁴² Akgündüz, *Osmanlı Kanunnameleri ve Hukukî Tahlilleri*, 4. Kitap *Kanuni Devri Kanunnameleri 1. Kısım: Merkezi ve Umumi Kanunnameler*, s. 463.

noktadan hareketle çalışmamızın konusu olan Hakkâri merkezli Nasturi Kilisesinin Osmanlı merkez otoritesi ile bir malî (vergilendirme) ilişkisinin olmadığı sonucuna varmak mümkündür. Konu ile ilgili arşiv vesikaları da bu durumu desteklemektedir. Erzurum müşirine ait 1843 tarihli bir yazıda Hakkâri ve çevresindeki Nasturilerin ödemekle mükellef oldukları şer‘i ve örfî vergilerin kadimden beri Hakkâri mirine ödemiş oldukları belirtilmişti¹⁴³. Bu durumda Osmanlı merkez otoritesi ile Nasturi Kilisesi arasındaki vergi ilişkisinden hareketle Kenanoğlu’nun Osmanlı Devleti’nin hâkimiyet sahasındaki gayrimüslim ruhanî reisler için kullandığı ‘*dinî (ruhanî) mültezim*’ tanımlamasının Hakkâri merkezli Nasturi Kilisesi patriği için de kullanılması doğru bir yaklaşım olmaz.

Yine Kenanoğlu’nun ‘*dinî (ruhanî) mültezim*’ tanımlaması üzerinden Hakkâri gibi müstakil bir idarî yapıya sahip hükümet sancakları ile ilgili olarak başka bir hususun da altı çizilmelidir. Yukarıda da ifade edildiği üzere *hükümet sancaklarında* -kadı ve askerî erkân da dâhil olmak üzere- Osmanlı merkez otoritesinin hiçbir memuru görevlendirilmezdi¹⁴⁴. Dolayısıyla bu sancaklarda mîrler, cezaî konularda tamamen bağımsızlardı. Bu durumda, Nasturi Kilisesinin Osmanlı merkez otoritesi ile malî konularda olduğu gibi adlî konularda da -doğrudan- bir ilişkisinin olmadığını söyleyebiliriz.

1830’lu yıllarda (Hakkâri emirliğinin hâlâ varlığını sürdürdüğü bir dönemde) bölgeye gelen Amerikalı misyoner Eli Smith, daha da öteye giderek, aşiretli Nasturilerin Hakkâri mîrine de ne vergi ne de haraç ödediklerini belirtir¹⁴⁵. Bir Osmanlı bürokrati tarafından düzenlendiği anlaşılan Osmanlı arşivlerindeki bir

¹⁴³ “...o Tiyarî ve Tuhub[î] dedikleri mahal Hakkâri kazalarından Musul Eyaleti’ne muzâf İmadiye Sancağı’na on beş saat olup içinde bulunan Nasrani dedikleri, adeta Devlet-i Aliye reayasından olarak, Hakkâri beylerine öteden beri cizye ve sair cihetle vergileri var iken, on beş seneden beri...” Erzurum müşiri Halil Kâmîli Paşa’nın 3 Eylül 1843 (8 Şaban 1259) tarihli Bedirhan Bey’in Diz ve Tiyarî bölgesine yönelik saldırısı ile ilgili Dersaadet’e gönderdiği arıza. BOA, İ.MSM, Dosya No: 48, Gömlek No: 1228.

¹⁴⁴ “...içlerinde (hükümet sancaklarında) ümera-i Osmaniyye’den ve kul taifesinden [merkezî otoriteye mensup] hiç bir fert (memur) yoktur. Cümlesi kendilerine mahsustur...” Akgündüz, *Osmanlı Kanunnameleri ve Hukukî Tahlilleri*, 4. Kitap Kanunî Devri Kanunnameleri, 1. Kısım Merkezi ve Umumi Kanunnâmeler, s. 463.

¹⁴⁵ Smith and Dwight, *Missionary Researches in Armenia*, Vol. 2, s. 217-218.

layiha da Smith'in iddiasını doğrulamaktadır¹⁴⁶. Smith ve adı geçen arşiv vesikasının verisi ile beraber hükümet sancaklarının imtiyazlı durumu¹⁴⁷ göz önünde bulundurulduğunda; Silbernagl, Gaunt, Atiya ve Özcoşar'ın 'XIX. yüzyıla kadar, *Nasturi patriğinin Osmanlı merkez idaresi ile bir ilişkisi olmadığı*' yöndeki iddiaları daha ilmî ve daha rasyonel bir yaklaşım olarak karşımıza çıkmaktadır.

Osmanlı merkez otoritesinin Nasturi Kilisesi ile ilişkisini ifade eden ve yukarıda bahsi geçen arşiv vesikalarının hangi patriklik hiyerarşisi ile alakalı olduğu mevzusuna dönmek gerekirse; Nasturilerle ilgili karşılaştığımız en erken arşiv kaydı, yukarıda da ifade edildiği üzere, 1825 yılına ait *Diyarbakır Şeriyeye Sicili* defterinde geçen Nasturi patrikliği ile Süryani Yakubî patrikliği arasındaki dava metniydi. Defter kaydındaki "...el-Patrik Yusuf reîsü tâîfeti'n-Nasturiyye el-mutassarıfu bi-fermani's-sultan... Patrik Gevargis reîs tâîfet'l-Yakubiyye ..." ifadesinden Nasturi patriğinin isminin Yusuf, Süryani Yakubî patriğinin adı ise Gevargis olduğunu anlıyoruz. Bahsedilen tarihte, Hakkâri patriklik hiyerarşisinin başında Mar Şimun Abraham (1820-1860) bulunurken Diyarbakır hiyerarşisinin patriklik görevini Agustin Hindi (1804-1828) adlı ruhanî yürütmekteydi¹⁴⁸. Bu patrik isimleri üzerinden ilgili arşiv vesikasının hangi patriklik hiyerarşisine ait olduğu sonucu çıkarılamamaktadır. Çünkü her iki patriğin ismi de anılmamıştır. Ancak "1.2.2.2. Diyarbakır Merkezli Nasturi Katolik Kilisesi" başlığı altında da ifade edildiği üzere Diyarbakır hiyerarşisine bağlı patriklerin 'Yusuf' unvanını kullandıkları ifade edilmişti. Dolayısıyla arşiv vesikasındaki 'Yusuf' ismi, bir unvana karşılık kullanılmıştır. Bu noktadan hareketle ilgili arşiv kaydının çalışmamızın konusu olan Hakkâri merkezli patriklik hiyerarşisiyle bir ilgisi olmadığı anlaşılmaktadır. Aynı

¹⁴⁶ "... dağlılar (aşiretli Nasturiler) harâc-güzâr değiller iken sâlifü'z-zıkr karyelerin ahalisi (reaya Nasturiler) Devlet-i Osmaniye'ye veyahud devlet-i İran'a cizyelerin te'diye ederler idi..." Nasturi kabilelerinin sakin oldukları dağlarda vuku bulan ahvâle dair mektubun tercümesi. BOA, İ.MSM, Dosya No: 48, Gömlek No: 1229.

¹⁴⁷ Akgündüz, *Osmanlı Kanunnameleri ve Hukuki Tahlilleri*, 4. Kitap Kanuni Devri Kanunnameleri 1. Kısım: Merkezi ve Umumi Kanunnameler, s. 463.

¹⁴⁸ Smith and Dwight, *Missionary Researches in Armenia*, Vol. 2, s. 186-187. Fortescue, *The Lesser Eastern Churches*, s. 103; Murre-van den Berg, "The Patriarchs of the Church of the East from the Fifteenth to Eighteenth Centuries", s. 259; Atiya, *Doğu Hristiyanlığı Tarihi*, s. 308; Layard, *Ninova ve Kalıntıları*, s. 189.

zamanda, Diyarbakır merkezli patriklik hiyerarşisinin padişahın fermanıyla Osmanlı merkezî otoritesince de tanındığını anlıyoruz.

Osmanlı merkez idaresi ile Nasturiler arasındaki ilişkiye atıf yapan -görece erken bir döneme ait- diğer bir arşiv kaydı, 1831 yılına ait Divan-ı Hümâyûn tarafından tutulan Gayrimüslim cemaatlara ait *Şurût-ı Milel-i Muhtelif Defteri* idi¹⁴⁹. Defterde, başta İstanbul Rum Patrikliği ve İstanbul ve tevâbii Ermeni Patrikliği olmak üzere Kudüs Rum Patrikliği, Antakya Rum Patrikliği, Mısır ve İskenderiye Patrikliği, Kudüs Ermeni Patrikliği, Yahudi ve Süryani Yakubi Patrikliği ile beraber Nasturi Murahhaslığı'nın patrik ve metropolitlerine ait hükümleri, ruhanî reislerin vazife ve salahiyetleri ile patriklerin devlet ve cemaatleriyle ilişkileri uzun uzun ifade edilmiştir. Defter, 'Divan-ı Hümâyûn' tarafından tutulduğu için Osmanlı merkez idaresi ile Nasturi Kilisesi arasındaki ilişkiyi ortaya koyan en ciddi arşiv vesikasıdır¹⁵⁰. Bu yüzden burada zikredilen Nasturi ruhanî reisinin hangi patriklik hiyerarşisine ait olduğunun tespit edilmesi konunun açıklığa kavuşturulması açısından oldukça önemlidir. Defterde Nasturi murahhasının sadece Diyarbakır ve Mardin çevresindeki Nasturiler üzerine yetkili kılınmış olması ciddi bir problem olarak karşımıza çıkmaktadır. Özcoşar, "...berat Nasturi patriğine mi verilmişti, yoksa Diyarbakır ve Mardin çevresinde yetkili Nasturi murahhasına mı verilmişti?..." sorusundan sonra "...(eğer Hakkâri'deki) patriğe verilmiş olsaydı, patriklik merkezi olan Hakkâri ve çevresinin yetki alanı içinde gösterilmesi gerekirdi. Oysa (defterde) sadece Diyarbakır ve Mardin murahhası olarak yer almaktadır. Bununla birlikte (Hakkâri'deki) patrikliğin es geçilerek, murahhaslığın yer alması da Osmanlı Devleti'nde gayrimüslimlerin idari sistemine uygun düşmemektedir..." diyerek bahsi geçen ruhani reisin (murahhasın) Hakkâri'deki 'Mar Şimun' unvanlı patrik olamayacağını belirtir¹⁵¹.

Şurût-ı Milel-i Muhtelif Defteri'nin Nasturilerle ilgili bölümüne, "...uslubu sabık üzere..." ifadesi ile başlanmıştır. Bu ifade, bahsi geçen hiyerarşinin 'kadimden

¹⁴⁹ BOA, A.DVNS.GMC.d, (Şurût-ı Milel-i Muhtelif Defteri), No: 1.

¹⁵⁰ Özcoşar, *Bir Yüzyıl Bir Sancak Bir Cemaat 19. Yüzyılda Mardin Süryanileri*, s. 115.

¹⁵¹ Özcoşar, *Bir Yüzyıl Bir Sancak Bir Cemaat 19. Yüzyılda Mardin Süryanileri*, s. 116.

beri' Osmanlı merkez otoritesince tanındığını (padişah'tan ferman aldığını) gösterir. Bir önceki paragrafta değinilen Şeriyeye Sicilindeki "... *el-Patrik Yusuf reîsü tâîfeti'n-Nasturiyye el-mutassarîfu bi-fermanı's-sultan...*" ifadesi ile *Şurût-ı Milel-i Muhtelif*e defterindeki *uslubu sabık üzere* (kadimden olduğu üzere) ifadesini beraber değerlendirdiğimizde, bahsedilen ruhani reisin Diyarbakır merkezli Nasturi Katolik Kilisesinin ruhani reisi (veya Murahhası) olması kuvvetle muhtemeldir.

*Şurût-ı Milel-i Muhtelif*e Defteri'nde bahsedilen Nasturi Murahhasın Diyarbakır'daki 'Yusuf' unvanlı patrik olduğunu destekleyen başka arşiv kayıtları da mevcuttur. Hakkârî hiyerarşisinin patriği Mar Şimun Abraham (1820-1860), 1847'de, Bedirhan Bey isyanı sırasındaki mağduriyeti ile ilgili olarak Dersaadet'e bir mektup göndermiştir. Mar Şimun, mektubunda Kürtlerden yana mağduriyetinin ortadan kaldırılmasının sultan tarafından kendisine verilecek bir berât/ferman ile mümkün olabileceğini belirtmekteydi¹⁵². Eğer söz konusu defterde bahsedilen patrik Hakkârî'deki ruhanî olsaydı, Mar Şimun'un 16 yıl sonra böyle bir beraat talebinde bulunmasına gerek kalmazdı.

Bedirhan Bey'in 1843'teki Nasturi Tiyarî bölgesine yönelik ilk saldırısı ile ilgili Meclis-i Vâlâ'nın önerisiyle durumu yerinde tespit etmek amacıyla bölgeye bir 'memur-ı mahsus' görevlendirilmesine karar verildi. Bölgeye giden memur-ı mahsus Kemal Efendi, Nasturiler hakkında detaylı bir rapor tanzim etti. Bu rapor, bir sonraki bölümde de detaylandırılacağı üzere, Osmanlı merkez otoritesinin Hakkârî ve çevresindeki Nasturiler hakkında oluşturduğu ilk ciddi vesika olması açısından önem arz eder¹⁵³. Kemal Efendi de dinî lider Mar Şimun'un Nasturi milletin reis-i ruhanîsi olarak tastik edilmesi ve bu bağlamda kendisine bir beraatın verilmesi gerekliliğini beyan etmiştir¹⁵⁴. Diğer bir ifade ile Kemal Efendi de Nasturi patriğine verilen bir beratın olmadığını dolaylı olarak belirtmiştir.

¹⁵² Mar Şimun Abraham'ın 5 Ocak 1846 tarihli Bâbîâlî'ye gönderdiği mektubu. BOA, İ.MSM, Dosya No: 49, Gömlek No: 1238.

¹⁵³ Nasturi ıslahatına dair tarihsiz bir layiha. BOA, İ.MSM, Dosya No: 48, Gömlek No: 1229.

¹⁵⁴ "...Nasarâ (Hıristiyan) milletlerinden İslam'a reaya olan en evvel Nasturi milleti olup kulları bu milletin patriği bulunup Hak Teâlâ hazretleri velinimetimiz olan cenâb-ı pâdişâhîyeye tükenmez ömür ihsanıyla a'dâsına galip eyleye kendi bendesi ve hizmet-i şahanesinde olduğumu bilmek için gerek bu kullarına ve gerek zîr-i idaremdede (benim hiyerarşime bağlı) bulunan Matran tabir olunan

Bağdat valisi Ali Rıza Paşa'nın Bedirhan Bey'in yine 1843'te bahsedilen saldırısı ile ilgili olarak Sadaret makamına gönderdiği mütalaası, Hakkâri hiyerarşisinin Osmanlı merkez otoritesi ile ilişkisine önemli bir atıf yapmaktadır. Kemal Efendi'nin raporu ile aynı dönemde kaleme alınan mütalaada “...*İmâdiye ve Van ve Hakkâri aralarında sarp dağlarda iskân etmiş ve cemî‘ zamanda harbî olarak başlı başına...* [yaşayan]... *Tiyarî kefereleri...*” ifadelerine yer verilmiştir¹⁵⁵. Cümlede dikkat çeken ifade ‘harbî’ tanımıdır. Harbî, hukukî bir terim olup ‘Osmanlı Devleti’nin henüz antlaşma yapmadığı topluluk/devlet’ anlamına gelir. Harbî statüsüne sahip olanlardan cizye alınmaz. Dolayısıyla zimmî olarak değerlendirilmez¹⁵⁶. Ayrıca *cemî‘ zamanda* ifadesiyle de Osmanlı Devleti’nin tarihin hiçbir döneminde Nasturilerle zimmet hukuku çerçevesinde bir ilişkisinin olmadığı ifade edilmeye çalışılmıştır.

Nasturilerin Osmanlı merkez otoritesi ile ilişkisini açık bir şekilde ortaya koyan ve literatürde kullanılan diğer bir arşiv kaydı ise Süryani (Yakubî) Kadim Patrikliğinin, 1893'teki bir şikâyeti üzerine konuyu araştıran özel bir heyetin Mabeyn-i Hümâyûn Başkitâbet Dairesine gönderdiği “...*Yakubî ve Süryani (muhtemelen Katolik olanlar) ve Nasturi mezhebinde bulunan Hristiyanların Dersaadet'te patrikleri olmadığı cihetle onların reisleri dahi Ermeni Patrikhanesine havale olunmuş idi...*” şeklinde bir görüş yazısıydı. Arşiv kaydı, oldukça geç bir döneme aittir. Bu tarihte (1893'te), Diyarbakır merkezli Nasturi patrikliği hiyerarşisi artık mevcut değildir. Yani bu tarihte, tek bir Nasturi patriklik hiyerarşisi mevcuttu. Dolayısıyla ilk etapta bahsedilen patriğin Hakkâri'deki Mar Şimun olduğu akla gelebilir. Ancak burada da cümlelerin zaman kipine dikkat edilmesi gerekmektedir. Çünkü cümle (...*onların reisleri dahi Ermeni Patrikhanesine havale olunmuş idi...*) di'li geçmiş zaman kipi ile geçmişe atıf yapmaktadır. Dolayısıyla yukarıdaki arşiv

---

papazlara berevât-ı şerîfe ihsân ve itasını Devlet-i Aliyye'den tazarru ve niyaz ederim...” Mar Şimun Abraham'ın 5 Ocak 1846 tarihli Bâbîâlî'ye gönderdiği mektubu. BOA, İ.MSM, Dosya No: 49, Gömlek No: 1238.

¹⁵⁵ Şam valisi Ali Rıza Paşa'nın 2 Kasım 1843 (9 Şevval 1259) tarihli Bedirhan Bey'in Diz ve Tiyarî bölgesine yönelik saldırısı ile ilgili Dersaadet'e gönderdiği arıza. BOA, İ.MSM, Dosya No: 48, Gömlek No: 1229.

¹⁵⁶ Mehmet Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, Milli Eğitim Basımevi, C. 1, İstanbul, 1983, s. 738.

kayıtlarını da göz önünde bulundurduduğumuzda burada bahsedilen Nasturi patriğinin de padişah fermanı ile iş gören Diyarbakır merkezli Nasturi hiyerarşisinin ruhanî reisi olması daha muhtemeldir.

Yukarıda bahsedilen ve Nasturilerin millet sistemi ile olan ilişkileri bağlamında literatürde sıklıkla atıf yapılan arşiv vesikalarının hiçbirisi aslında çalışmamıza konu olan Hakkâri merkezli Nasturi Kilisesi ve kilisenin mensupları aşiretli/reaya Nasturiler ile ilgili olmadığı anlaşılmaktadır. Çalışmamız kapsamında konuyla ilgili çok sayıda arşiv vesikası tarandı. Ancak 1840'lı yılların başına kadar Osmanlı merkez otoritesinin ilgili kilise hiyerarşisi ile olan ilişkisine atıf yapan herhangi bir arşiv kaydına rastlanılmadı. Bu durumda özelde Hakkâri merkezli Nasturi Kilisesi, genelde Osmanlı *millet sistemi* ile ilgili literatürde geçen değerlendirmelerden farklı yeni bir yorumun yapılması gerekliliğini ortaya koymaktadır. Başka bir ifade ile XIX. yüzyıldaki Osmanlı Devleti'nin bölgedeki merkezîleşme uygulamaları öncesi Hakkâri merkezli Nasturi Kilisesi ve mensuplarının *Osmanlı millet sistemi* içindeki yerinin yeniden kurgulanması gerekmektedir. Bu husus, Hakkâri ve çevresinde Kürt-Nasturi ilişkilerini temellendirilmesi bağlamında önemli bir konu başlığı olarak karşımıza çıkmaktadır.

Öncelikle '*ehl-i kitap* olan gayrimüslimlerin (Hristiyanlar/Yahudiler) Osmanlı Devleti'nin hâkimiyet sahasının neresinde yaşarlarsa yaşasınlar, hangi dili konuşurlarsa konuşsunlar yönetim merkezi İstanbul'da olan bir *milletin* üyesi olarak devletle idarî, hukukî ve malî (vergi) ilişkilerini, *millet sistemi* adı verilen mekanizma aracılığı ile yürüttükleri' iddiasının¹⁵⁷ problemli bir yaklaşım olduğu görülmektedir. Hakkâri ve çevresi -zaman zaman İran'ın (Safevî/Zend/Kaçar) siyasî nüfuzunun altına girmiş olsa da- XVI. yüzyılın ilk yarısından itibaren Osmanlı Devleti'nin hâkimiyet sahasında yer almıştır. Ancak bölgede meskûn bulunan ve *ehl-i kitap* bir gayrimüslim cemaat olan Nasturilerin XIX. yüzyılın ortalarına kadar Osmanlı merkez otoritesi ile doğrudan herhangi idarî, hukukî ve malî (vergi) ilişkisinin olmadığı yukarıda uzun uzun ifade edildi. Dolayısıyla Hakkâri ve çevresindeki

---

¹⁵⁷ Eryılmaz, *Osmanlı Devletinde Millet Sistemi*, s. 22.

Nasturileri yukarıda bahsedilen ön kabullerle¹⁵⁸ Osmanlı millet sistemine eklemek rasyonel bir yaklaşım değildir. Patriklik merkezi Osmanlı Devleti'nin hâkimiyet sahasında yer almasına rağmen XIX. yüzyılın ortalarına kadar Dersaadet ile -millet sistemi bağlamında- herhangi bir ilişkisi olmayan tek kilise, Hakkâri merkezli Nasturi Kilisesidir denilebilir.

Nasturi Kilisesinin, XIX. yüzyılın ortalarına kadar, Osmanlı merkez otoritesi yerine müstakil bir idarî statüye sahip olan Hakkâri emirliği (sancağı) ile kurumsal bir ilişkisinin olduğu görülmektedir. Patrik Mar Şimun, Hakkâri emirliğinin idarî yapısında kendi cemaatinin yalnızca dinî lideri değildi. Aynı zamanda aşireti Nasturilerin cismanî liderliğini de üstlenmiş bulunmaktaydı. Dinî ve cismanî yetkinliklere sahip Nasturi patriği, tarihî süreç içinde Hakkâri mîri ile nasıl bir kurumsal ilişkiye sahipti? Nasturi Kilisesi ile Hakkâri emirliği arasındaki kurumsal ilişki, “3.1. Hakkâri Emirliği Döneminde Kürt-Nasturi İlişkileri” başlığı altında detaylı bir şekilde ele alınacaktır.

1.3. XIX. Yüzyılda Hakkâri ve Çevresinde İdarî ve Sosyal Yapı

XIX. yüzyıl ve öncesi Hakkâri'sinin coğrafi sahası, günümüz Hakkâri'sinin idarî sahasından daha geniş bir coğrafyayı kapsamaktaydı¹⁵⁹. Bu coğrafya dönemsel olarak değişse de tarihteki Hakkâri, kabaca Musul'un kuzeydoğusundaki geniş dağlık coğrafyada yer alan kuzeydoğu/güneybatı yönlü olarak Van, Hoşab ve Gevaş'a İran tarafında ise Enzel, Salmas, Bradost, Mergever ve Tergever'e tekabül etmekteydi¹⁶⁰.

¹⁵⁸ Dabağyan, *Türkiye Ermenileri Tarihi*, s. 72-73; Anzerlioğlu, *Nasturiler*, s. 36-38; Seyfeli, “Keldani Patrikliği'nin İdaresi ve Osmanlı Devlet Salnâmeleri (1847-1918)”, s. 101.

¹⁵⁹ Sinan Hakan, *Müküs Kürt Mirleri Tarihi ve Han Mahmud*, Pêri Yayınları, İstanbul, 2002, s. 33-34; Bruinessen, *Ağa, Şeyh, Devlet*, s. 221; Celilê Celil, *XIX. Yüzyıl Osmanlı İmparatorluğu'nda Kürtler*, Çev. Mehmet Demir, Öz-ge Yayınları, Ankara, 1992, s. 74; Derviş Yusuf Hirorî, “Hakkâri Beyliği'nin İlk Kuruluşu”, *Uluslararası Tarihte Hakkâri Sempozyumu 14-16 Kasım 2014*, Çev. Yaşar Kaplan, Hakkâri Üniversitesi Yayınları, C. 1, Ankara, 2016, s. 93; Zîrar Siddîq Tewfîq, “İzzeddin Şer Hakkâri/İlk Kürdistan Şahı”, *Uluslararası Tarihte Hakkâri Sempozyumu 14-16 Kasım 2014*, Çev. Yaşar Kaplan, C. 1, Hakkâri Üniversitesi Yayınları, Ankara, 2016, s. 113.

¹⁶⁰ Kâtip Çelebi XVII. yüzyılda, emirliğin İran tarafındaki sınırlarından bahsetmese de Osmanlı hâkimiyet sahasındaki idarî sınırlarını “...*Hükümet-i Hakkâri: İmadiye (Amêdiye) hükümetinin doğusunda ve Eyalet-i Van'daki Vestan'a bağlı nahiyelerin batısında ve kuzeyde Bidlis hükümeti ve Diyarbekir eyaletinden bazı Kürdistan sancakları ile ve güneyde Şehrîzor eyaleti ve Soran hükümeti ile sınırdadır. Nice kale ve yerleşim yerleri bu hükümetin sınırları içerisindedir. Doğu sınırında Kızılbaş (Safevi) olmakla büyük çoğunluğu boş bölgelerden oluşur. Bu hükümet, Van eyaletine tabi olan bir hükümdür ki Kürtlerden Hakkâri taifesi vilayettir. Eskiden bu hükümetin*

Ayrıca bahsedilen coğrafyadaki idarî ve sosyal yapıyı ifade etmek için de ‘Hakkâri’ tabiri kullanılmaktaydı¹⁶¹. Bu bağlamda *Hakkâri* tanımı, Musul ile Van arasında yayılan aşiretleri de ifade etmekteydi¹⁶². XIX. yüzyıl arşiv vesikalarında geçen *Hakkâri aşireti*, tekil bir aşireti değil; çok sayıda irili ufaklı aşireti bünyesinde barındıran bir aşiretler konfederasyonunu ve Hakkâri emirliğini meydana getiren idarî ve askerî yapıyı tanımlamaktaydı¹⁶³.

İlk çağdan XIX. yüzyıla kadar çok sayıda egemen siyasî güç Hakkâri ve çevresinde kendi siyasî hâkimiyetini kurmaya çalıştı. Sadece XIII. yüzyıldaki Moğol istilasından modern döneme kadar, İlhanlı, Timur, Karakoyunlu, Akkoyunlu, Safevî

ümera ve hükkamı ve taife-i Hakkâri Van ve Vestan (Gevaş) üzerinde tasarrufta bulunup yönetimleri altına almışlardı. Sonra Safevi ve Osmanlı hükümdarları Van'ı eyalet edip bunlara vilayetlerinden bir hisseyi verdiler. Hala da Hakkâri hükümeti beylerinin ikamet ettiği yer olan Çölemerg bir kale ve kasabadır ki o Vestan'ın güneydoğusuna düşer...” şeklinde belirtir. Kâtip Çelebi, *Cihannüma*, Haz. Nevzat Bayhan, İstanbul, Büyükşehir Belediyesi Kültür A.Ş. Yayınları, İstanbul, 2010, s. 507-510; Nikitin ise tarihteki Hakkâri'nin sınırlarını; Van Gölü'nün güneyi Zap Nehri'nin batısı, Dicle Nehri'nin doğusu ve Cizre'nin kuzeyi olarak belirtir. Basil Nikitine, *Kürtler*, Çev. Nurer Uğurlu, Örgün Yayınevi, İstanbul, 2015, s. 301.

¹⁶¹ Memlûklü dönemi tarihçilerinden Yâkût el-Hamevî (ö.1229) ve İbn Hallikan (ö. 1282) Hakkâri ifadesini, Musul'un kuzeydoğusunda bulunan dağlık bölgedeki kale, köy ve burada meskûn olan Kürt kabilesi/aşireti için kullanmıştır. Alexander Khachatrian, “The Kurdish Principality of Hakkâriya (14th-15th Centuries)”, *Iran & the Caucasus*, S. 7, Leiden, 2003, s. 37; Metin Tuncel, “Hakkâri”, *İslam Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, C. 15, İstanbul, 1997, s. 205. Ebû Abdullah Yâkût bin Abdullah el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Büldân*, Dâru Sâdır, C. 5, Beyrut, 1977, s. 408; İbn Hallikan, *Vefeyatü'l-A'yan ve Enbau Ebna'z-Zaman*, Haz. İhsan Abbas, C. 3, Beyrut, 1970, s. 345.

¹⁶² Soane, *Mezopotamya ve Kürdistan'a Gizli Yolculuk*, s. 382.

¹⁶³ “...Bağdat ile Van eyaleti beyninde olup İran hududuna mülkak olan yetmiş seksen binden ibaret Hakkâri aşireti, çend seneden beri kâh İran'a ve kâh Van muhafız-ı sâbık Derviş Paşa tarafına mutabaat üzere iken ber-takrib berü tarafa celb olunmak...” BOA, HAT, Dosya No: 671, Gömlek No: 32853; Ancak Hakkâri aşiretler topluluğu, Nasturi aşiretlerini de kapsayıp kapsamadığı tam olarak belli değildir. “...sâlifü'z-zikr usât-ı Ekrâd ve İmâdiye aşâyiri ve Hakkâri ve Tayari tâifesiyle birleşerek İmâdiye havâlisini dahi ihlâl ve ifsâd etmek idüğüne binâen...” Musul valisi Mehmet Paşa'nın 28 Mart 1842 tarihli yazısı BOA, İMSM, Dosya No: 48, Gömlek No: 1225. “...Mukaddemâ birtakım asker cem'iyle Van tarafında Zozan yaylakına gitmek vesilesiyle Van toprağına varmış olduğumdan Han Mahmud ve Hakkâri ve Tayari aşiretleri usûlünden çıkar gibi olduklarından...”. Bedirhan Bey 13 Kasım 1841 tarihli yazısı. BOA, İMSM, Dosya No: 48, Gömlek No: 1225. “...İmâdiye sancağıyla hem-hudûd Hakkâri aşireti tevâbiinden Tiyarî kabilesi demekle ma'rûf...” Musul valisi Mehmet Paşa'nın Bedirhan Bey'in 1843'teki Tiyarîlilere yönelik saldırısına dair yazısı. BOA, İMSM, Dosya No: 48, Gömlek No: 1229; “...Musul vâlisi müşârûnileyh Mehmet Paşa hazretleri câkeriniz [Halil Kamîlî Paşa] bu havâliye me'mûr olalıdan berü mütalaasının içyüzü her ne ise mesâlik-i mergûbe-i ekâbire münâfi sahte mühürlerle münâsebetli münâsebetlessiz Hakkâri aşâyiri ve Tiyarî taifesine kâğıdlar yazmış ve meâllerinde Bedirhan Bey ve Hakkâri Beyi Nurullah Bey'in kuşkulanacakları sözler yazılmış...” Erzurum müşiri Halil Kamîlî Paşa'nın Bedirhan Bey'in 1843'teki Tiyarîlilere yönelik saldırısına dair yazısı 1. BOA, İMSM, Dosya No: 48, Gömlek No: 1229.

ve Osmanlı devletleri bölgede hâkimiyet kurmaya çalıştı. Bu siyasî teşekküller, genellikle, Hakkâri ve çevresine merkezden yöneticiler atayarak doğrudan yönetme yolunu tercih etmediler. Muhtemelen dağlık coğrafyasından ve bu coğrafyaya bağlı olarak oluşan sosyal örgütlenme biçiminden (aşiretli yapısından) dolayı bölgenin yönetimini yerel beylere/hanedanlara devrettiler¹⁶⁴. Tarihî kayıtlar, Hakkâri ve çevresinin çok eski zamanlardan beri yerel beyler/hanedanlar tarafından yönetildiğini göstermektedir¹⁶⁵.

Hakkâri ve çevresi, yüzyıllarca *Hakkâri mîrleri* veya –Şeref Han’ın isimlendirmesiyle– *Şembû hanedanlığı* tarafından idare edildi¹⁶⁶. Şembû hanedanlığının Hakkâri emirliğini hangi tarihten itibaren idare etmeye başladığı belli değildir. Gerek *Şerefname*’de ve gerekse de Hakkâri emirliğinin idarî tarihini ele alan *Muhtasar Ahvâlü’l-Ümerâ*’da, Şembûların XIII. yüzyıldaki Moğol istilasından sonra -Abbasi Devleti’nin yıkılması ile beraber- Hakkâri’ye gelip yerleştiği belirtilmiştir¹⁶⁷. Şembû hanedanlığının, Hakkâri emirliğinin idarî ve askerî gücünü

¹⁶⁴ Merkezîyetçi yönetim anlayışı ile bilinen Timur bile 1387’de bölgeyi ele geçirdikten sonra Hakkâri ve çevresinin idaresini yerel beylerden Mîr İzzeddin Şîr’e bıraktı. Nizamüddin Şâmî, *Zafernâme*, Çev. Necati Lugal, Ankara, 1987, s. 125; Şeref Han, *Şerefname Kürt Tarihi*, s. 108; Tewfîq, “İzzeddin Şer Hakkâri/İlk Kürdistan Şahı”, s. 114; Timur’un Hakkâri emirliğinin idarî tasarrufu için Soane, Şeref Han’ın anlattığından farklı bir bilgi aktarır. Soane, Diyarbakır’ın XIV. yüzyılda Timur tarafından ele geçirilmesinden sonra Hakkâri bölgesine vali olarak Emir Kara Osman atandığını, bu dağlık ülkenin zor idare edileceğini gören Emir Kara Osman, buraya, Hakkâri’deki hanedan ailesi ile bir evlilik bağı kurarak sokulmaya çalıştığını ve böylelikle yöredeki aşiretleri kendisine yaklaştırdığını Timur’un etkinliği zayıflayınca da Hakkâri emirliğini idare etmeye başladığını belirtir. Soane’nin aktardığı bilgi ile Şeref Han’ın anlattığı farklı olsa da netice de her ikisi de aynı durumu belirtmektedir: Hakkâri ve çevresi tarihin eski dönemlerinden beri yerel beyler tarafından idare edilmiştir. Soane, *Mezopotamya ve Kürdistan’a Gizli Yolculuk*, s. 383.

¹⁶⁵ el-Hamevî, *Mu’cemü’l-Büldân*, s. 408; İbn Hallikan, *Vefeyatü’l-A’yan ve Enbau Ebnai’z-Zaman*, s. 345; İbnü’l-Esîr, *El-Kamil Fi’t-Tarih (İslam Tarihi)*, Çev. Abdülkerim Özeydin, Bahar Yayınları, İstanbul, 1987, s. 24-25; Gregory Abû’l-Farac, *Abû’l-Farac Tarihi*, Çev. Ömer Rıza Doğrul, C. 2, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1987, s. 498-499; Muhammed İbn-i İbrahim İbn-i Ali İbn-i Şeddad, *Târihu’l-Meliki’z-Zâhir (Baybars Tarihi)*, Çev. Şerefüddin Yaltkaya, Türk Tarih Kurumu Yayınları, C. 2, Ankara, 2000, s. 153-154.

¹⁶⁶ Şeref Han, *Şerefname Kürt Tarihi*, s. 107-109; Muhammed Tayyar da Şembû hanedanının şeceresini sıralarken Hakkâri mîrlerinin soyunu Abbasilere dayandırır. Muhammed Tayyar, *Muhtasar Ahvâlü’l-Ümerâ*, Haz. Hıdır Bin Abdullah el Halid-i en-Nakşibendi, Yazma eser, 1914, s. 1-12; Garzoni, *Grammatica e Vocabolario Della Lingua Kurda*, s. 2; Giuseppe Campanile, *Kürdistan Tarihi*, Çev. Heval Bucak, Avesta Yayınları, İstanbul, 2009, s. 18-20; Layard, *Ninova ve Kalıntıları*, s. 123; Hakan, *Müküs Kürt Mirleri Tarihi ve Han Mahmud*, s. 33-34.

¹⁶⁷ İbn’ul-Esîr, Abu’l Farac ve İbn-i Şeddad gibi Orta Çağ tarihçilerinin verilerini de dikkate aldığımızda, Şembû hanedanından önce de Hakkâri ve çevresinde bir yerel hanedanlığının mevcut olduğu anlaşılmaktadır. Ancak Şembû hanedanlığından önceki Hakkâri ve çevresinin siyasi tarihi

oluşturan aşiretlerden herhangi birisine mensubiyeti yoktu. Hanedan üyeleri, neseplerinin Arap Abbasi hanedanlığına dayandığını iddia etmekteydiler¹⁶⁸. Bu yüzden klasik döneme ait kaynaklarda hanedanlığın ismi bazen *Abbasiogulları* olarak da geçer¹⁶⁹. Hakkâri emirliğinin son mîri Nurullah Bey'in 1848'deki isyan

---

ile ilgili elle tutulur bir doküman bulunmamaktadır. Hakkâri emirliği hakkında bilinen en erken kayıt, Cizreli İbn'ul-Esîr'e (ö. 1232) aittir. *El-Kâmil fi't-Tarih* adlı eserinde İbn'ul-Esîr, Musul atabeyi İmadeddin Zengî'nin Hakkâri ve çevresinde hâkimiyet kurmaya çalıştığı zaman Hakkâri ve çevresinde bulunan *Eşeb*, *el-Cezîre* ve *Nûsî* kalelerinin Ebû'l-Heycâ bin Abdullah adlı bir hâkim tarafından idare edildiğinden bahseder. 1133'te Ebû'l-Heycâ bin Abdullah'ın Musul'a gelerek İmadeddin Zengî'ye tabiiyetini bildirdiğini belirttiğine göre bu tarihlerde Hakkâri ve çevresindeki bu emirliğin, Zengî Devleti'nin vassalı durumunda olan bir siyasî teşekkül olduğu anlaşılmaktadır. Ayrıca İbn'ul-Esîr, Ebû'l-Heycâ bin Abdullah'ın oğlu olan Ahmed'in Selâhaddin-i Eyyûbi'nin meşhur komutanlarından 'el-Maştûb' lakaplı Emir Ali'nin babası olduğunu da ekler. Süryani tarihçi Abu'l Farac ise (ö. 685/1286) XIII. yüzyılın başında, Hakkâri ile beraber diğer Kürt emirliklerinin Mısır'daki bir taht mücadelesine müdahil olduklarından bahseder. Yine Abu'l Farac'ın çağdaşı olan İbn-i Şeddad, "Tarih el-Melik ez-Zahir" isimli eserinde, Memluk sultanı I. Baybars (Melik ez-Zahir) döneminde 1260'da Moğol/İlhanlı Devleti ile yapılan Ayn-ı Câlût Savaşı'nın hemen akabindeki olayları (kendisini ziyarete gelenler ve kapısına dehalet ve iltica edenler) aktarırken, Emir Seyf ad-din Menglân İbn Ali al-Hakarî adlı bir mîrden bahseder. *Hallî mered* ve civarında bulunan kalelerin mîri olan Seyfeddin Menglân İbn Ali al-Hakarî'nin oğlu Emir Esed ad-din Musa al-Akta' ile beraber Baybars'ın huzuruna çıktığı, oğlu için kullanılan *Akta'* unvanının önceki Memluk sultanı ile Bedr ad-din Lül'lü arasında 1249'da meydana gelen savaşta kolunun kesilmiş olmasından dolayı verildiğini belirtir. İbnü'l-Esîr, *El-Kamil Fi't-Tarih*, s. 24-25; Gregory Abû'l-Farac, *Abû'l-Farac Tarihi*, s. 498-499; İbn-i Şeddad, *Târihu'l-Meliki'z-Zâhir* (Baybars Tarihi), s. 153-154.

¹⁶⁸ Hakkâri mîrlerinin soyunun Emevilere dayandığını iddia eden kaynaklar da bulunmaktadır. Bu kaynaklar, İbn-i Fazlullah el-Ömeri tarafından kaleme alınan el-Ta'rif bi-Mustalahi'sh-Şerif ve el-Kalkaşandi tarafından kaleme alınan Subh'ul-'İş'a'dır. Ancak Abu'l Farac ve İbn-i Şeddad gibi eserleriyle döneme ışık tutan tarihçiler, Bağdat'ın Hülâgu tarafından alınarak Abbasi hanedanlığına son verildiği 1258 tarihinden önce de Hakkâri emirliğinden ve mîrlerinin varlığından bahsetmektedirler. Bu durumda Hakkâri mîrlerinin soyunun Emevilere dayanması akla daha uygun gibi görünmektedir. Çünkü Hakkâri mîrlerinin soyunun Abbasilere dayandığını iddia eden *Muhtasar Ahvâlü'l-Ümerâ*, hanedan üyelerinin Hakkâri ve çevresine gelişlerinin 1258'den sonra olduğunu belirtir. Gregory Abû'l-Farac, *Abû'l-Farac Tarihi*, s. 498-499; İbn-i Şeddad, *Târihu'l-Meliki'z-Zâhir* (Baybars Tarihi), s. 153-154; Muhammed Tayyar, *Muhtasar Ahvâlü'l-Ümerâ*, s. 1-12; Tahsin İbrahim Doskî, "Emeviler ve Abbasiler Arasında Hakkâri Beyleri", *Uluslararası Tarihte Hakkâri Sempozyumu 14-16 Kasım 2014*, Çev. Yaşar Kaplan, C. 1, Hakkâri Üniversitesi Yayınları, Ankara, 2016, s. 311; Evliya Çelebi; *Günümüz Türkçesiyle Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, 4. Kitap, C. 2, Haz. Seyit Ali Kahraman-Yücel Dağlı, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2010, s. 725; Şeref Han, *Şerefname Kürt Tarihi*, s. 107. Garzoni, *Grammatica e Vocabolario Della Lingua Kurda*, s. 2; Campanile, *Kürdistan Tarihi*, s. 18-20; İhsan Akın, *Hakkâri Beyliği (1130-1849)*, Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Van, 2019, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), s. 98-99.

¹⁶⁹ "...ve dahi Van Eyaleti'nde Abbasiogulları'ndan Hakkâri hanlarıdır ki onlara da 'han-ı alıšan cenah' yazılır..." Evliya Çelebi; *Günümüz Türkçesiyle Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, s. 725; "...edebiyat ve yazı erbabından olan basiret sahiplerince, isabetli görüşlere ve duru, aydınlatıcı fikirlere sahip olanlarca da açıkça bilindiği gibi, bu büyük vilayetin hükümdarlarının soyu, Abbasi halifelerine ulaşmaktadır. Fakat soylarının, bu büyük halifelerden hangisine ulaştığını kimse bize söylememiştir..." Şeref Han, *Şerefname Kürt Tarihi*, s. 107.

girişimi ve sonrasında Girit'e sürgüne gönderilmesi ile beraber emirliğin ve hanedanlığın tarihi de son buldu.

1.3.1. Hakkâri Emirliği ve Sınır

Osmanlı-İran sınır bölgesindeki dağlık coğrafya, Hakkâri emirliğinin idarî sahasını oluşturmaktaydı. Emirliğin bu konumu, çalışmamızın konusu olan bölgedeki Kürt ve Nasturi aşiretlerinin birbirleri ile olan ilişkilerini derinden etkiledi. Aynı zamanda emirliğin bu jeopolitik konumu, iki unsurun Osmanlı merkez otoritesi (veya İran) ile ilişkilerinde de belirleyici ana öge oldu. Sınır (veya klasik dönemdeki adıyla *serhad*) tarihî süreç içinde bölgede meskûn bulunan Kürt ve Nasturi aşiretlerine büyük zorluklar oluşturduğu gibi birtakım avantajlar da sağlamıştır¹⁷⁰.

Hakkâri emirliğinin askerî gücünü Kürt ve Nasturi aşiretleri oluşturmaktaydı. Ancak emirliğin askerî gücünü meydana getiren aşiretlerin bir kısmı İran'a, bir kısmı ise Osmanlı Devleti'ne tabiydiler. Başka bir ifade ile Osmanlı ve İran devletleri arasındaki *hudut*, Hakkâri emirliğinin idarî sahasını iki parçaya bölmekteydi¹⁷¹. Bu iki parçalı yapı, emirliğin Osmanlı ve İran devletleri ile olan tabiiyet ilişkisini de belirlemekteydi. Şöyle ki; Hakkâri mîrleri, konjektürel olarak bazen İran'ın bazen de Osmanlı Devleti'nin hâkimiyetini tanımaktaydılar¹⁷². Bu durum, hem İran'ın hem de Osmanlı Devleti'nin Hakkâri emirliği üzerinde -uzun süreli- mutlak bir hâkimiyeti söz konusu olmadığını şeklinde ifade etmek mümkündür¹⁷³.

¹⁷⁰ Badger, *The Nestorians and Their Rituals*, s. 256; Surma Hanım, *Ninova'nın Yakarışı Doğu Asur Kilise Gelenekleri ve Patrik Mar Şamun'un Katli*, s. 81; Helmuth Von Moltke, *Moltke'nin Türkiye Mektupları*, Çev. Hayrullah Örs, Remzi Kitabevi, İstanbul, 2016, s. 223-228; Foggo, *Kırmızı Püskül 1843-1846 Nasturi Katliamı*, Chiviyazıları, İstanbul, 2004, s. 22; Fasih Dinç, *XIX. Yüzyılda Kerkük (Fiziki, İdari ve Sosyo-Ekonomik Yapı)*, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Elazığ, 2016, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), s. 2-4.

¹⁷¹ Asahel Grant, *Nasturiler ya da Kayıp Kabileler*, Çev. Hikmet İlhan, Avesta Yayınları, İstanbul, 2015, s. 18.

¹⁷² Avni Kılıç, *Şeyh Ubeydullah İsyanı*, Mardin Artuklu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Mardin, 2014, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), s. 20.

¹⁷³ Bruinessen de ifade ettiği gibi Hakkâri emirliğinin Osmanlı veya İran'a tabiiyeti, teorik bir vassallıktan ibaretti. Bu tabiiyet, 'birinin siyasi baskısına karşılık diğerinin sözde egemenliğini tanıma' olarak açıklar. Dolayısıyla emirliğin Osmanlı veya İran/Safevî devletlerine olan mutlak bir tabiiyetinden bahsedilemeyeceğini belirtir. Bruinessen, *Ağa, Şeyh, Devlet*, 221-225.

Aslında hudut, Hakkâri emirliğine daha serbest bir şekilde hareket etme imkânı sunmaktaydı¹⁷⁴. Sevgen'e göre Osmanlı Devleti'nin Hakkâri emirliği üzerindeki mutlak hâkimiyeti ancak XVIII. yüzyılın başlarında başladı¹⁷⁵. Aslında Sevgen'in bu iddiası, iyimser bir iddia bile kabul edilebilir. Çünkü Osmanlı Devleti'nin Hakkâri emirliği üzerindeki mutlak hâkimiyeti -aşağıda da ifade edileceği üzere- XVIII. yüzyıldan sonra bile tartışmalıdır. Hatta denilebilir ki Osmanlı Devleti'nin Hakkâri ve çevresine mutlak hâkimiyeti ancak XIX. yüzyılın ortalarından itibaren -merkezileşme süreci ile beraber- başladı.

Hakkâri emirliği sadece Osmanlı Devleti'nin İran ile olan sınır bölgesinde bulunmuyordu. Aynı zamanda Erzurum ile Bağdat eyaletlerinin (veya Erzurum'a bağlı Van ile Bağdat'a bağlı Musul mutasarrıflığının) sınır bölgesinde de bulunmaktaydı. XIX. yüzyıla kadar idarî olarak Erzurum eyaletine bağlı olmuştur. Ancak Hakkâri ve çevresi, eyalet merkezi olan Erzurum'dan olabildiğince uzaktı. Bu durum, Osmanlı merkez otoritesinin bölge üzerindeki idarî tasarrufunu zayıflattığı için emirliğin serbest hareket etme imkânını bir kat daha artırmaktaydı. Bu idarî çelişkinin farkına varan Bağdat valileri (veya Musul mutasarrıfları/valileri) 1840'lı yıllardan itibaren vergi gelirlerini artırmak amacıyla bölgenin Bağdat eyaletine bağlanması için sürekli Dersaadet'e başvurmuşlardır¹⁷⁶. Üçüncü bölümde de detaylandırılacağı üzere Musul mutasarrıflarının Hakkâri ve çevresi üzerinde idarî otoritelerini artırmak istemeleri bir dizi sıkıntıyı da beraberinde getirmiştir.

Osmanlı Devleti'nin Hakkâri emirliği ile ilk münasebetleri, Kanuni Sultan Süleyman döneminde Van'ın ikinci kez 1548'de Safevîlerden alınması ile başladı¹⁷⁷. Bu münasebet, emirliğin ortadan kaldırıldığı XIX. yüzyılın ortasına kadar -kabaca üç

¹⁷⁴ Soane, *Mezopotamya ve Kürdistan'a Gizli Yolculuk*, s. 384.

¹⁷⁵ Sevgen, *Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da Türk Beylikleri*, s. 143-144.

¹⁷⁶ 4 Ekim 1846 tarihli Musul valisi Mehmet Tayyar Paşa'nın Bedirhan Bey'in faaliyetleri ile ilgili arızası. BOA, İ.MSM, Dosya No: 49, Gömlek No: 1238; Musul valisi Mehmet Paşa'nın 9 Ekim 1843 (15 Ramazan 1259) tarihli Bedirhan Bey'in Diz ve Tiyarî bölgesine yönelik saldırısı ile ilgili Dersaadet'e gönderdiği arıza. BOA, İ.MSM, Dosya No: 48, Gömlek No: 1229.

¹⁷⁷ Van ilk kez 1534-1535'de Safevîlerden alındı. Ancak Osmanlı Devleti'nin Avusturya ile olan savaşını fırsat bilerek Safevîler Van'ı geri aldılar. 1848'e kadar Van Safevîlerin elinde kaldı. Bu süre zarfında Osmanlı Devleti'nin Hakkâri emirliği ile bir münasebeti de olmadı.

asır boyunca- devam etti. 1548'deki ikinci İran seferinden sonra Van beylerbeyliği ihdas edilerek Anadolu defterdarı Çerkez İskender Paşa'ya tevcih edildi¹⁷⁸.

Van beylerbeyliği ihdas edildiği sırada Hakkâri emirliği, Zahid Bey adındaki mîrin idaresi altında bulunmaktaydı. Zahid Bey, 60 yıllık mîrliği süresince hep Safevîlere tabi kalmıştı¹⁷⁹. Van beylerbeyliği ihdas edildiği sırada Zahid Bey ölmüştü. Seyyid Mehmet Han ve Mîr Melek adındaki iki oğlu ise taht mücadelesi içindeydi¹⁸⁰. Seyyid Mehmet Han Vestan'da; Mîr Melek ise Hakkâri'de (Bay Kalesi'nde) hüküm sürmekteydi¹⁸¹. Emirliğin bu şekildeki ikiye bölünmüşlüğü dış müdahaleye imkân tanımaktaydı. Nitekim Safevîler Vestan'da hüküm süren Seyyid Mehmet Han'ı, Osmanlı Devleti ise Hakkâri/Pay'da hüküm süren Mîr Melek'i (veya oğlu Zeynel Bey'i) destekleyerek emirliğin taht mücadelesine müdahil olmaktaydılar¹⁸².

Mîr Melek'in oğlu Zeynel Bey, aşiretlerin desteğini alarak babasına karşı isyan etti. Mîr Melek, oğluna karşı yenilerek Vestan'da ikamet eden kardeşi Seyyid Mehmet'e sığındı. Mîr Melek ile Zeynel Bey arasındaki taht mücadelesinde Van beylerbeyi İskender Paşa, Mîr Melek'e karşı Zeynel Bey'i destekledi. Seyyid Mehmet'in oğlu Yakup Bey'in aracılığıyla Van'a davet edilen Mîr Melek, burada İskender Paşa tarafından idam edildi. Mîr Melek'in idam edilmesi ve oğlu Zeynel Bey'in ise Van beylerbeyinin (dolayısıyla Osmanlı Devleti'nin) desteğiyle güç kazanması, Hakkâri'nin diğer beylerinin ve aşiret reislerinin tepkisine neden oldu. Hakkâri aşiretlerinin -özellikle Pinyanişî aşiretinin- desteğiyle Seyyid Mehmet Han'ın oğlu Zahit Bey, Zeynel Bey'e karşı taht mücadelesine girişti. Zahit Bey ile

¹⁷⁸ Peçevi İbrahim Efendi, *Peçevi Tarihi*, Haz. Bekir Sıtkı Baykal, Kültür Bakanlığı Yayınları, C. 1, Ankara, 1981, s. 196.

¹⁷⁹ Şeref Han, *Şerefname Kürt Tarihi*, s. 113.

¹⁸⁰ Bruinessen, *Ağa, Şeyh, Devlet*, s. 223.

¹⁸¹ Şeref Han, *Şerefname Kürt Tarihi*, s. 113.

¹⁸² 1551'de Van beylerbeyi İskender Paşa'ya gönderilen bir hükümde, Seyyid Mehmet'in İran ile olan münasebetinden dolayı çaresine bakılması ve Mîr Melek'in oğlu Zeynel Bey'in ise desteklenmesi istenmiştir. Yine aynı tarihlerde Salmas sancağı beyi Pinyanişî aşiretinden Şahkulu Bey'e gönderilen hükümde de Hakkâri mîri Zeynel Bey'e destek çıkılması istenmiştir. Sevgen, Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da Türk Beylikleri, s. 143-144; Abid Yaşaroğlu, *Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi Koğuşlar 888 Numaralı Mühimme Defteri (1a-260a. Tahlil ve Transkrip)*, İstanbul, Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul,, 1995, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), s. 377-378.

Zeynel Bey arasındaki taht mücadelesinde Zeynel Bey yenilerek İmadiye mîri Sultan Hüseyin'e sığındı¹⁸³.

Osmanlı Devleti'nin İran/Safevî yanlısı Hakkâri beylerinden Seyyid Mehmet Han ve oğulları ile mücadelesi de diğer taraftan devam etti. Van beylerbeyi İskender Paşa, Mahmudî/Hoşab mîri Hasan Bey'in de yardımıyla Seyyid Mehmet Han'ı ve oğlu Yakup Bey'i de ortadan kaldırarak bölgedeki İran etkisini kırmaya çalıştı. Çünkü İskender Paşa, İran etkisi altındaki Hakkâri emirliğini Osmanlı Devleti'nin Van ve çevresindeki hâkimiyeti için bir tehdit olarak görmekteydi¹⁸⁴. İmadiye (Bahdınan) mîri Sultan Hüseyin'e sığınan Zeynel Bey, Diyarbakır üzerinden İstanbul'a giderek Hakkâri beylerine karşı siyasî destek istedi. Osmanlı merkezî otoritesi, Zeynel Bey'i Hakkâri mîri olarak tanıdı¹⁸⁵. Aynı zamanda diğer Hakkâri beylerinin de geleneksel haklarını tanımaya çalışarak İran'a karşı Hakkâri emirliğini ve bölgedeki aşiretleri Osmanlı Devleti'nin yanında tutmaya çalıştı.

Hakkâri emirliğindeki iç siyasî çekişmelere (taht mücadelelerine) Osmanlı ile İran/Safevî devletlerinin müdahalesi XVII. yüzyılda da aynen devam etti. 1630'lu yıllarda Yahya Bey'in yerine tahta geçen Zekeriya Bey'in oğlu Şeref Han döneminde emirlik İran/Safevî Devleti'ne tabi durumdaydı. Fakat Şeref Han'ın iki ardılı olan III. İmaduddin döneminde ise emirlik bu kez Osmanlı Devleti'ne tabi oldu. XVII. yüzyıldaki Hakkâri emirliğinin gerek İran/Safevî Devleti'ne gerekse de Osmanlı Devleti'ne olan tabiiyet ilişkisinin -Bruinessen'in de belirttiği gibi- teorik bir vassallıktan ibaret olduğu söylenebilir¹⁸⁶. Söz gelimi; IV. Murad'ın 1639'daki Revan Seferi sırasında Hakkâri emirliği, III. İmaduddin Han'ın idaresindeydi. III. İmaduddin döneminde Hakkâri emirliği, Osmanlı Devleti'ne tabi olarak görünmekteydi. Veziriazam Kemankuş Kara Mustafa Paşa'nın 1635'te kaleme aldığı

¹⁸³ Şeref Han, *Şerefname Kürt Tarihi*, s. 113 -114.

¹⁸⁴ Nizar Eyyub Gulî, "Hakkâri Beyliği Beylerinin Şeceresi", *Uluslararası Tarihte Hakkâri Sempozyumu 14-16 Kasım 2014*, Çev. Yaşar Kaplan, C. 1, Hakkâri Üniversitesi Yayınları, Ankara, 2016, s. 281-283.

¹⁸⁵ Şeref Han, *Şerefname Kürt Tarihi*, s. 113.

¹⁸⁶ Bruinessen, Hakkâri mirlerinin Osmanlı veya İran devletlerine olan tabiiyetini 'birinin siyasi baskısına karşılık diğerinin sözde egemenliğini tanıma' olarak açıklar. Dolayısıyla emirliği n Osmanlı veya İran devletlerine olan mutlak bir tabiiyetinden bahsedilemeyeceğini belirtir. Bruinessen, *Ağa, Şeyh, Devlet*, s. 221-225.

bir yazıda, ‘III. İmaduddin Han’ın Revan Seferi’nden dönen IV. Murad’ın huzuruna çıkmadığı ve tebdiline yönelik fermanına rağmen mîr olarak varlığını sürdürmeye devam ettiğini’ belirtilmiştir¹⁸⁷.

XVIII. yüzyılın sonlarına doğru emirliğin başında Abdullah Han bulunmaktaydı. Abdullah Han’ın ölümüyle önce -kısa süreliğine- büyük oğlu Kerim Han, daha sonra ise “Pertev/Perto” lakaplı bir başka oğlu olan Mustafa Bey, mîr olarak Hakkâri emirliğinin başına geçti¹⁸⁸. Bu dönemde emirliğin merkezi Çölemerg olsa da Elbak da (günümüz Van’ın Başkale ilçesi şehir merkezi) önemli bir idarî merkezdi¹⁸⁹. Mustafa Bey’in mîr olduğu XIX. yüzyılın başında Hakkâri emirliği, idarî olarak, Van muhafızlığı yoluyla Erzurum eyaletine bağlıydı. Dolayısıyla Hakkâri emirliğinin Osmanlı merkez otoritesi ile irtibatı, Erzurum valileri veya müşirleri üzerinden gerçekleşmekteydi. Hakkâri emirliği, hükümet statüsünde bir idarî ünite olmasından dolayı Osmanlı merkez otoritesinin, mîrlerin azl ve nasbına karışması hukukî olarak söz konusu değildi. Ancak emirliğin iç hiyerarşisine göre mîr olarak seçilen kişi, Erzurum’a gider ve orada mîrlik beraatını alarak Hakkâri’ye dönerdi. Mustafa Bey’in de beraatının verilmesi ve hilatinin giydirilmesi Erzurum’da gerçekleşti¹⁹⁰.

XIX. yüzyılda da Hakkâri emirliğinin Osmanlı ile İran/Kaçar devletleri arasındaki tabiiyet sorununun devam ettiği görülmektedir. Mustafa Bey’in mîrliği döneminde Van muhafızlığı görevini Derviş Paşa yürütmekteydi. Derviş Paşa’nın Osmanlı merkez otoritesinin aleyhine birtakım siyasî faaliyetlerde bulunması, kendi adına para bastırması ve bölgedeki bazı Kürt mîrlere/aşiretlerine baskı yapması bölgede ciddi bir güvenlik açığını ortaya çıkardı¹⁹¹. Bu dönemde Rusya ile savaş

¹⁸⁷ Sevgen, *Doğu ve Güneydoğu Anadolu’da Türk Beylikleri*, s. 156.

¹⁸⁸ Alikılıç, *Abbasi Devleti’nden Hakkâri Beyliğine İrisan Beyleri*, s. 86; Mehmet Top, “Hakkâri’deki Osmanlı Devri Mezar Taşları”, *XIII. Türk Tarih Kongresi*, Ankara, 1999, s. 1293-1294.

¹⁸⁹ Elbak, tıpkı emirliğin merkezi olan Çölemerg gibi ‘emir’ unvanlı hanedan üyeleri tarafından idare edilmekteydi. Söz gelimi, Abdullah Han, Çölemerg’de ikamet ederken kardeşi Salih Bey’i Elbak’a ‘emir’ unvanıyla atamıştı. Muhammed Tayyar, *Muhtasar Ahvâlü’l-Ümerâ*, s. 49.

¹⁹⁰ Fatih Gencer, “19. Yüzyılın Başlarında Hakkâri Sancağına Dair Bazı Tespitler”, *Tarih Okulu Dergisi*, S. 23, Eylül 2015, s. 412.

¹⁹¹ Van Muhafızı Derviş Paşa’nın halka sürekli olarak zulmettiği ve Hakkâri Beyi Mustafa’nın İran’a iltica edip İran tebaiyetine mecbur kaldığına dair. BOA, HAT, Dosya No: 468, Gömlek No: 22871; Şânîzâde Mehmet Atâullah Efendi, *Şânî-zâde Târîhi*, Haz. Ziya Yılmaz, Çamlıca

halinde olan İran -içinde aşiretli Nasturilerin de bulunduğu- Hakkâri emirliğinin askerî gücüne ihtiyaç duymaktaydı¹⁹². Derviş Paşa'nın faaliyetleri karşısında Osmanlı merkez otoritesinin kayıtsızlığı ve bölgedeki İran valisi/prensi Abbas Mirza'nın baskıları, Mustafa Bey idaresindeki Hakkâri emirliğinin, bir süreliğine, İran'ın hâkimiyetine geçmesine neden oldu¹⁹³. İran'ın 1810'da başlayan Hakkâri emirliği üzerindeki hâkimiyeti 1827'ye kadar devam etti¹⁹⁴. İran ile yapılan *hudut müzakereleri* sonucunda Hakkâri emirliğinin Osmanlı Devleti'ne olan tabiiyeti yeniden sağlandı¹⁹⁵. Hakkâri emirliğinin Osmanlı Devleti'ne olan tabiiyetinin yeniden sağlanmasında Muş mutasarrıfı Selim Paşa'nın Mustafa Bey'e yönelik telkinleri etkili olmuştu¹⁹⁶.

Mustafa Bey'in oğlu Muhammed Nâsır Han, 1822'de, Ertuşî aşiretinden aldığı destekle babasına karşı taht mücadelesine girişti. Bu mücadeleden başarılı çıkan Muhammed Nâsır Han, emirliğin idaresini ele geçirdi. Ancak Mîr Muhammed Nâsır Han'ın bir yıl sonra ölmesi üzerine Mustafa Bey yeniden emirliğin başına geçti¹⁹⁷. Mustafa Bey'in de 1825'te ölmesi üzerine Hakkâri emirliğinin son mîri Nurullah Bey tahta geçti. XIX. yüzyılın başındaki bu taht mücadelesi ve iktidar değişiklikleri emirliğin siyasî ve askerî durumunu zayıflattı. Emirliğin idarî ve askerî durumundan faydalanan İran/Kaçar Devleti, emirliğin idarî sahasında bulunan Somay, Bıradost (mukrî), Mahmudî ve Nasturilerin meskûn olduğu yerleri ele geçirdi. 1848 tarihindeki bir *irâde* metninde geçen "...*Van mülhakatından olan Mahmudî kazası*

Yayınları, C. II, İstanbul, 2008, s. 881-882; M. F. Millingen, *Kürtler Arasında Doğal Yaşam*, Çev. Nuray Mestçi, Doz Yayınları, İstanbul, 1998, s. 118-119.

¹⁹² Averyanov, *Osmanlı İran Rus Savaşlarında Kürtler*, s. 27.

¹⁹³ 1810'lu yılların başında bölgede bulunan Drouville, Hakkâri emirliğini İran'ın hâkimiyet sahasında olduğunu belirtmektedir. Yine 1820'li yıllarda Bağdat'ta bulunan *British East India Company* mensubu Rich, Mustafa Bey'in İran'ın Tebriz valisine/prensine vergi verdiğini belirtir. Gaspard Drouville, *Voyage en Perse*, Tome I, Paris, 1825, s. 160; Rich, *Kürdistan ve Eski Ninova'da Bir Yaşam Öyküsü*, s. 212; Sabri Ateş, *Osmanlı-İran Sınır Bölgeleri: Bir Sınır Yapmak 1843-1914*, Küre Yayınları, İstanbul, 2020, s. 80; BOA, HAT, Dosya No: 452, Gömlek No: 22393-B.

¹⁹⁴ BOA, HAT, Dosya No: 801 Gömlek No: 37091; Ahmet Kardam, *Cizre-Bohtan Beyi Bedirhan Direniş ve İsyan Yılları*, Dipnot Yayınları, Ankara, 2011, s. 89.

¹⁹⁵ Van Muhafızı Derviş Paşa'nın azline ve Dergâh-ı Ali Kapıcıbaşlarından Yümnü İbrahim Bey'in Van eyaleti mütesellimliği ve Van kalesinin muhafaza kaymakamlığına tayinine dair Erzurum valisi Ahmet Paşa'nın talebi. BOA, HAT, Dosya No: 452, Gömlek No: 22393.

¹⁹⁶ Hakan, *Müküs Kürt Mirleri Tarihi ve Han Mahmud*, s. 40.

¹⁹⁷ Muhammed Tayyar, *Muhtasar Ahvâlü'l-Ümerâ*, s. 49-50.

ile İran sınırında vâki ‘Nasturi nam mahal taraf-ı Devlet-i Aliye’den idare olunmak lazım gelir iken İranlı canibinden zapt ve tasarruf olunarak idare olunmakta...” şeklindeki ifadelerden bu durumu açık bir şekilde görmek mümkündür. Yine aynı metnin devamında “...Nurullah Bey’in ber-minvâl mahdud-ı İranlıya derkâr olan münasebeti ve karabeti cihetiyle orada bekası halen ve istikbalden...” caiz olmadığı belirtilmekteydi¹⁹⁸. Çünkü Nurullah Bey idaresi altındaki Hakkâri emirliği, fiilen yine İran/Kaçar Devleti’nin himayesine geçmişti.

1.3.2. Nasturi Coğrafyası

Nasturiler, 1920’li yıllara kadar yukarıda ifade edilen tarihî Hakkâri coğrafyasının kadim unsurlarından biriydi. Nasturilerin eski yurtları, güneyde ovalık alandaki Musul’a doğru daha da genişlemekteydi¹⁹⁹. Timur istilasıyla beraber Nasturiler, yukarı Zap havzasının dağlık bölgesine doğru çekildiler. Moğol istilasından uzun bir süre sonra -XVI. yüzyıldan itibaren- yeniden doğuda Urmiye’ye, güneyde ise Musul’a doğru inmeye başladılar²⁰⁰. Muhtemelen, XVI. yüzyıldan XIX. yüzyıla kadar meskûn oldukları coğrafya, büyük bir değişikliğe uğramadı. Bu coğrafya, bazı metinlerde *Nasturi üçgeni* olarak adlandırılan ‘Van Gölü-Musul-Urmiye Gölü’ arasındaki dağlık arazidir ve bu arazi, XIX. yüzyılın ilk yarısındaki Hakkâri emirliğinin idarî sahasının önemli bir bölümüne tekabül etmekteydi²⁰¹.

Yukarıda bahsedilen coğrafyanın Nasturilere olan aidiyetini belirten Osmanlı arşiv vesikalarında açık ifadeler vardır. Van sancağına bağlı Hakkâri cihetinde bulunan Nasturi taifesinin ıslahatı ile ilgili 1869 tarihli bir yazıda “...*Van sancağının*

¹⁹⁸ BOA, İ.MSM, Dosya No: 52, Gömlek No: 1338.

¹⁹⁹ Layard, *Ninova ve Kalıntıları*, s. 184

²⁰⁰ Nikitine, “Nestûriler”, s. 209.

²⁰¹ Hirmis Aboona, *Assyrians Kurds and Ottomans*, CambriaPress, New York, 2008, s. 2; “... *İmadiye ve Revanduz vâdileri şimâl [kuzey] tarafının Van gölü ile Urmiye gölü arasında vâki dağlarda ez mâ-takaddem [eski zamanlardan beri] âzâd ve serbest kalmış bir kavm-i Nasranî bulunur idi ki... nice kabîlelerden ibâret idi...*” Nasturi kabîlelerinin sâkin oldukları dağlarda vuku bulan ahvâle dâir bir kıt’a mektubun tercümesi. BOA, İ.MSM, Dosya No: 48, Gömlek No: 1229; “... *Süleymaniye ve Muş ve Van ve Revanduz meyanlarında bir ucu Acem ve bir tarafı marr-uz zikr Bohtan kazası hududuna müntehi mahalde mütemekkin taht-i itaatinde olmayarak serbest üzere bulunan [Nasturiler]...*”. Bedirhan Bey’in asker topladığına dair Diyarbakır müşiri İsmail Paşa’nın 20 Temmuz 1843 tarihli yazısı. BOA, İ.MSM, Dosya No: 82, Gömlek No: 2351.

Hakkâri cihetinde vâki' Nasturi Cebeli'nde sâkin tâife..." ifadelerine yer verilmiştir²⁰². 1867'de Nasturilerin meskûn oldukları bölgeye düşen bir göktaş ile ilgili yazışmada "...*Kürdistan'daki Nasturi dağlarından birine geçen Mart ayında cânib-i semâdan büyük bir taşın düştüğü...*" belirtilmiştir²⁰³. Ayrıca 11 Nisan 1875 tarihli Van mutasarrıflığına ait bir yazıda "...*konsolos-ı mumaileyh (Rusya'nın Erzurum konsolosu) ol vakit nezd-i çâkerîye gelerek Nasturi cebellerini gezmek üzere istimzaç suretinde bulunmuş ise de cibâl-i mezkûre ahalisi vahşi bir kavim olduklarından onların bulundukları mahale gitmek caiz olamayacağı...*" ifadelerine yer verilmiştir²⁰⁴. *Nasturi Cebeli* (çoğulu: *cibâl*) veya *Nasturi Dağı/Dağları* ifadeleri, XIX. yüzyılda aşiretli Nasturilerin meskûn olduğu coğrafyayı ifade etmek için kullanılmıştır. Yine bu dağların 5 nahiye (Tiyarî, Tuhubî, Diz, Cilo, Baz) ayrıldığı sık sık ifade edilmiştir. Van Mahalli Meclisi'nin 26 Temmuz 1869 tarihli mazbatasında geçen "...*Çölemerg kaymakamlığı dâhilinde kâin Nasturi Cebeli nevahi-i hamsesinin (5 nahiyesinin) idaresi şimdiye kadar etrafındaki [Kürt] aşâir ve kabâil misüllü pek de layıkıyla taht-ı nizam-ı devletde olmayıp bayağı müstesna zamanların tavrında bulunmuş...*" şeklindeki ifadelerden bu durumu görmek mümkündür²⁰⁵.

Arşiv vesikaları dışındaki Osmanlı metinlerinde de benzer atıfları görmek mümkündür. XIX. yüzyılın sonlarına doğru Ahmed Rifat Efendi'nin kaleme aldığı *Lugât-i Târîhiyye ve Coğrâfiyye* adlı eserinde Nasturi üçgeni olarak ifade dilen coğrafya için '*Memalik-i Keldanîye*' ve '*Arazi-i Keldanîyye*' ifadelerini kullanır. *Zap* ile ilgili maddeyi, "...*Zâb: Büyük ve Küçük nâmlarıyla iki nehirdir. Büyük Zâb, Dicle'nin*

²⁰² Van sancağına bağlı Hakkâri cihetinde bulunan Nasturi taifesi ve Abdülhamid Hamdi Efendi'nin ıslahat planı. BOA, İ.DH, Dosya No: 599, Gömlek No: 41779.

²⁰³ 25 Ağustos 1867'de Musul kaymakamlığına gönderilen bir telgraf sureti. BOA, HR.MKT, Dosya No: 582, Gömlek No: 92.

²⁰⁴ 11 Nisan 1875'de Van mutasarrıflığından Erzurum valiliğine gönderilen bir tahrirât sureti. BOA, HR.SYS, Dosya No: 2819, Gömlek No: 7.

²⁰⁵ Van Mahalli Meclisi'nin 26 Temmuz 1869 tarihli mazbatası. BOA, İ.DH, Dosya No: 599, Gömlek No: 41779; 1870 yılına ait Erzurum Vilayet Salnamesi'nde de aşiretli Nasturilerin meskûn bulundukları mahaller "... *Nasturi Cebeli'nde der-dest teşkil olan nevâhî...*" şeklinde ifade edilmiştir. Salnâme-i Vilayet-i Erzurum, Def'a: 1, 1287, s. 61; "...*İmadiye ve Revandız vâdileri şimâl tarafının Van Gölü ile Urmiye Gölü arasında vâki dağlarda ez mâ-takaddem âzâd ve serbest kalmış bir kavm-i Nasranî bulunur idi ki Tuhubî ve Baz ve Diz ve Cilo ve Tiyarî namında nice kabilelerden ibaret idi...*". Nasturi kabilelerinin sakin oldukları dağlarda vuku bulan ahvâle dair mektubun tercümesi. BOA, İ.MSM, Dosya No: 48, Gömlek No: 1229.

şark-ı şimâlîsinden yani arâzî-i Keldâniyye'den gelip Küşâf nâm mahalde Dicle Nehri ile birleşir...” şeklinde açıklar²⁰⁶. *Nasturi Fırkası* maddesini ise “...*Nastûrîler, İran ve Musul ve bazı memalik-i Keldânîye'de bulunurlar...*” şeklinde açıklar²⁰⁷. Şemseddin Sami ise 1889-1898 yılları arasında hazırlayıp tamamladığı tarih, coğrafya ve meşhur adamlar ansiklopedisi olan *Kâmûsu'l-A'lâm*'ın ‘Kürdistan’ maddesinde “...*Kürdlerin asl ve menşei ve ne vakitten beri oralarda sakin bulundukları, tarihçe meçhul ise de ezmine-i kadimede* [kadim zamanlarda] *kıta-i mezkûrenin kısm-ı cenûbîsi* [Güney kısmı] “*Asurîye*” ismiyle *ma'ruf* [bilinmekte] *idi...*” ifadelerine yer verir²⁰⁸.

Nasturi aşiretleri tam göçebe topluluklar sayılmazdı. Hatta sahip oldukları yerleşim birimleri dikkate alındığında bu aşiretleri yerleşik toplumsal yapılar ifade etmek bile mümkündür²⁰⁹. Nasturi Cebeli'ndeki yerleşimlerin listesini oluşturan ilk kişi İngiliz görevli Ainsworth'tur²¹⁰. 1840'lı yılların başında Nasturilere ait elli dört yerleşim biriminin adını kaydetmiştir²¹¹. Ainsworth'tan birkaç yıl sonra İngiliz Anglikan Kilisesi tarafından bölgede Nasturi misyonunu kurmakla görevlendirilen Badger, hem aşiretli hem de reaya tüm Nasturi yerleşim birimlerinin bir cetvelini oluşturmuştur²¹². Ayrıca Nasturi yerleşimlerini piskoposluk bölgelerine de ayırmıştır. Badger'in oluşturduğu listeye göre, Hakkâri ve çevresinde sadece aşiretli Nasturilere ait doksan yerleşim bulunmaktaydı. Bu sayı, Ainsworth'ın oluşturduğu listedeki sayının yaklaşık iki katına tekabül etmektedir. Bu fark, muhtemelen, Badger'in irili ufaklı hem aşiretli hem de reaya durumundaki bütün yerleşimleri kaydetmiş olmasından kaynaklanmaktadır. XX. yüzyılın başında, Erkân-ı Harbiye kolağası

²⁰⁶ Ahmed Rifat Efendi; *Lugât-i Târihiyye ve Coğrafiyye*, Mahmutbey Matbaası, C. 3, İstanbul, 1299, s. 324.

²⁰⁷ Ahmed Rifat Efendi; *Lugât-i Târihiyye ve Coğrafiyye*, Mahmutbey Matbaası, C. 1, İstanbul, 1299, s. 206.

²⁰⁸ Şemseddin Sâmî, *Kâmûsu'l-A'lâm*, C. 5, Mihrân Matbaası, İstanbul, 1314, s. 3841.

²⁰⁹ Gaunt, *Katliamlar, Direniş, Koruyucular: I. Dünya Savaşında Doğu Anadolu'da Müslüman-Hristiyan İlişkileri*, s. 186.

²¹⁰ Ainsworth, *Travels and Research in Asia Minor, Mesopotamya, Chaldea, and Armenia*, Vol. II, s. 226-227, 285-286.

²¹¹ Ainsworth'un oluşturduğu listeye göre Tiyarî aşireti'nin (Tiyarîlileri tek aşiret olarak göstermiştir.) 24, Cilo aşiretinin 12, Tuhubî aşiretinin 5, Baz aşiretinin 4 ve Diz aşiretinin ise 11 tane köyü bulunmaktaydı. Ainsworth, *Travels and Research in Asia Minor, Mesopotamya, Chaldea, and Armenia*, Vol. II, s. 226-227, 285-286.

²¹² Badger, *The Nestorians and Their Rituals*, s. 392-398; Bkz. Şekil 6: Badger'in Oluşturduğu Nasturi Yerleşimleri Cetveli.

Mahmut Belîğ Efendi ve Rus askerî görevlisi General Mayewsky de aşiretli Nasturilerin yerleşimleri ile ilgili birer cetvel oluşturmuşlardır²¹³.

Günümüz Hakkâri şehir merkezinin güneyini ve doğusunu içine alan Zap Nehri'nin her iki yakası, Nasturilerin XX. yüzyıla kadar yoğun olarak yaşadıkları coğrafyaydı. Bu coğrafya, gerek Hakkâri emirliği döneminde gerekse de merkezîleşme döneminde Nasturi patriği Mar Şimun ve Nasturi *melik*lerinin idaresi altında bulunmaktaydı. Nasturi Cebeli'ndeki beş nahiyeyi anlamak, Nasturi aşiretlerine yakından bakmakla mümkündür. Çünkü Nasturi coğrafyası ancak bu aşiretlerin arazisi üzerinden oluşturulabilir²¹⁴. Yukarıda bahsedilen her bir nahije, aslında, bir aşiretin arazisini oluşturmaktaydı. Söz gelimi, Tuhubî aşiretine mensup olan yerleşimler/köyler, 'Tuhubî nahiyesini' meydana getirmekteydi. Aynı şekilde, Tiyarî, bir aşiret ismini ifade ettiği gibi İmadiye'nin kuzeyindeki Zap Nehri'nin daha çok batı yakasını içine alan oldukça engebeli olan bölgeyi de ifade etmekteydi.

1.3.3. Sosyopolitik Örgütlenme: Kürt ve Nasturi Aşiretleri

Bugün Nasturi aşiretleri ile ilgili elimizdeki ilk elden kaynaklar; Osmanlı Devleti'nin idarî, malî, siyasî ve askerî/güvenlik konularında oluşturduğu arşiv vesikalara, Batılı misyonerlerin oluşturduğu kayıtlara, Batılı devletlere ait bölgedeki konsoloslukların faaliyet raporlarına ve yine Batılı askerî/siyasî gözlemcilerin çeşitli hatıralarına dayanmaktadır. Bu kaynakların hiçbirisi modern döneme ait bilimsel temelli sosyolojik veya antropolojik saha çalışmaları değildir. Dolayısıyla XX. yüzyılın ilk çeyriğine kadar Hakkâri ve çevresinde varlığını sürdüren -aşiretli veya reaya- Nasturilerin toplumsal örgütlenmeleri ilgili bir saha çalışması elimizde mevcut değildir.

²¹³ Mayewsky, *Van ve Bitlis Vilayetleri İstatistiki*, Çev. Mehmet Sadık, Matbaa-i Askeriye, İstanbul, 1330, s. 324-329; Erkân-ı Harbiye kolağası Mahmut Belîğ Efendi'nin Nasturilerin durumu ile ilgili layihası. BOA, Y.MTV, Dosya No: 226, Gömlek No: 79; Bkz. Şekil 4: Mahmut Belîğ Efendi'nin Oluşturduğu Nasturi Yerleşimleri Cetveli-1; Şekil 5: Mahmut Belîğ Efendi'nin Oluşturduğu Nasturi Yerleşimleri Cetveli-2.

²¹⁴ Edmund Ronald Leach, *Rewanduz Kürtleri Toplumsal ve İktisadi Örgütlenme*, Çev. Sinan Birwan-Hişyar Özsoy-Serap Ruken Şengül, Aram Yayıncılık, İstanbul, 2001, s. 34.

Günümüzde Hakkâri ve çevresinde bir Nasturi varlığından söz edilemeyeceği için bundan böyle de benzer bir saha çalışması olmayacaktır denilebilir. Bu durumda aşağıdaki soruları yanıtlamak güçleşmektedir:

1. Gerek Osmanlı arşiv vesikalarında gerekse de Batılıların oluşturduğu metinlerde ‘kabail-i Nasturi’, ‘aşâir-i Nasturi’ (Nestorians/Assyrians tribes) olarak ifade bulan yapılar, nasıl bir sosyal ve politik örgütlenme arz etmekteydiler?
2. Bu yapıların örgütlenme ilkeleri nasıldı?
3. Nasturi aşireti, Arap aşireti örneğinde olduğu gibi “kan bağına dayalı bir örgütlenme” miydi? Yoksa Kürt aşiret yapısında görülen “ortak bir toprağa, ortak siyasî/ekonomik çıkarlara, dış saldırılara karşı gelişen ortak tepkilere” ve “gerçek veya hayalî (daha çok hayalî) aynı babadan gelme ideolojisine” dayalı bir örgütlenme miydi?²¹⁵
4. Nasturi aşiretlerini meydana getiren/oluşturan alt-yapılar/birimler nelerdi?
5. Aşiretlerin meskûn olduğu coğrafyada özel mülkiyet ilişkileri nasıldı?

Nasturilerin Hakkâri ve çevresindeki varlıklarının sona ermesinden kısa bir süre sonra -1930’lu yıllarda- Mardin’deki Tur Abidin civarında meskûn bulunan Kürt Omeriyan aşireti üzerine bir saha çalışması yapan Rondot, geçmişte Hakkâri ve çevresinde yaşayan Nasturi aşiretlerinin sosyal örgütlenme biçimlerinin Kürt aşiretinde görülen sosyal örgütlenme biçimi ile benzer bir yapıya sahip olabileceğini belirtmiştir. Bu iddiasını, önceki yüzyılda Batılıların Nasturi aşiretleri hakkında oluşturduğu metinlere dayandırır²¹⁶. Nasturi aşiretlerinin meskûn olduğu coğrafyanın dört bir tarafının Kürt aşiretleri ile çevrili olması ve Nasturi aşiretlerinin Kürt aşiretleri ile ‘segmanter aşiret tipolojisi içinde’ (*eklemlî bölünmüş aşiret modeli*)²¹⁷ geliştirdiği sosyopolitik ilişkiler, Rondot’un bu iddiasını desteklemektedir. Aşağıda, Rondot’un bahsedilen iddiası, mevcut veriler (Osmanlı arşiv vesikaları, Batılıların

²¹⁵ Nejat Abdulla, *İmparatorluk Sınır ve Aşiret*, Çev. Mustafa Aslan, Avesta Yayınları, İstanbul, 2009, s. 77-78.

²¹⁶ Pierre Rondot, “Les Tribus Montagnardes de l’Asie Antérieure Quelques Aspects Sociaux des Populations Kurdes et Assyriennes”, *Bulletin d’Etudes Orientales*, S. 7, 1936, s. 8.

²¹⁷ Bruinessen, *Ağa, Şeyh, Devlet*, s. 82; Lale Yalçın-Heckmann, *Kürtlerde Aşiret ve Akrabalık İlişkileri*, Çev. Gülhan Erkaya, İletişim Yayınları, İstanbul, 2016, s. 157-158.

oluşturduğu metinler) üzerinden yeni bir değerlendirilmeye tabi tutulacaktır. Bu durumda Nasturi aşiretlerine geçmeden önce bölgede aşiret şeklinde yapılanmış Kürtlerin toplumsal örgütlenme biçimlerine kısaca bir göz atmamız gerekmektedir.

Kürtlerdeki en geniş toplumsal örgütlenmenin ‘aşiret’ olduğu ile ilgili konu üzerinde çalışan sosyal bilimciler arasında genel bir kabul vardır²¹⁸. Ancak bu sosyal bilimcilerin (antropologların, sosyologların, tarihçilerin...), Kürtlerdeki ‘aşiret’ tanımlaması üzerinde bir görüş birliğine varmış olduklarını söylemek zordur. Tartışmanın ana noktasını “aşiret tanımlamasının kapsamı” oluşturmaktadır. Kürtlerdeki “aşiret” tanımı Batı terminolojisindeki ‘tribe’ toplumsal örgütlenme biçiminden biraz farklıdır. Kürt toplumsal örgütlenmesindeki aşiretlerin (*tribelerin*) bir araya gelmesi ile oluşan “aşiretler birliği” veya “aşiretler konfederasyonu” yapıları da yine “aşiret” tanımı ile ifade edilmektedir²¹⁹. Bu yüzden bazı sosyal bilimciler, Kürtlerdeki aşiret tanımlamasının Batı terminolojisindeki *tribe* tabiriyle eş anlamlı olarak kullanımının doğru olmayacağını düşünmektedirler²²⁰. Kürt aşireti, belli bir toprak parçası üzerinde *babasoylu* bir ‘akrabalık bağı’ ile birbirine bağlı olan grubun/grupların oluşturduğu toplumsal yapıdır. Ancak bahsedilen bu babasoylu

²¹⁸ Fredrik Barth, *Kürdistan’da Toplumsal Örgütlenmenin İlkeleri*, Çev. Serap Rüken Şengül-Hişyar Özsoy, Avesta Yayınları, İstanbul, 2001, s. 44-46; Leach, *Rewanduz Kürtleri Toplumsal ve İktisadi Örgütlenme*, s. 34-35; Jwaideh, *Kürt Milliyetçiliğinin Tarihi Kökenleri ve Gelişimi*, s. 75; William Rubert Hay, *Kürdistan’da İki Yıl 1918-1920*, Çev. Fahri Adsay, Avesta Yayınları, İstanbul, 2005, s. 71-72; Bruinessen, *Ağa, Şeyh, Devlet*, s. 82; Yalçın-Heckmann, *Kürtlerde Aşiret ve Akrabalık İlişkileri*, s. 135-138.

²¹⁹ 1953’de bir Kürt aşiret konfederasyonu olan Caf üzerine yaptığı saha çalışmasında Norveçli antropolog Fredrik Barth, ‘Caf’ tabirinin hem konfederasyon anlamında hem de aşiretin alt birimi olan *tire* anlamında kullanıldığını belirtir. Yalçın-Heckmann ise Hakkâri ve çevresinde aşiret konfederasyonları örneklerine rastlanmasına rağmen aşiret-üstü sosyal yapıları tanımlayacak ‘konfederasyon’ gibi bir tanımlamanın yerel terminolojide (Kürtçe’de) karşılığının olmadığını belirtir. Arşiv vesikaları da Yalçın-Heckmann’ı doğrulamaktadır. Ertuşî veya Pinyanişî toplumsal yapıları birer konfederasyon olmasına rağmen Osmanlı arşiv vesikalarında aşiret olarak tanımlanır. “...Hakkâri sancağı dâhilinde kâin Nasturi tâifesinden Tiyarî ve Tuhub[i] kabileleri beyninde olan adâvet-i kadîme bu kere yaylak münazaasından (tartışmasından) dolayı teceddüd ederek (yenilenerek) Ertuşî aşireti Tiyarî kabilesine ve Pinyanişî aşireti dahi Tuhub[i] cemiyetine iltihak ve muavenet (yardım) etmek üzere hareket etmiş oldukları ve icra olunan nesayihî dahi işğa etmedikleri [dinlemedikleri]...” Van ve Hakkâri valisi ile Anadolu Ordu-yı Hümâyûn müşirine şukka. Barth, *Kürdistan’da Toplumsal Örgütlenmenin İlkeleri*, s. 45; Yalçın-Heckmann, *Kürtlerde Aşiret ve Akrabalık İlişkileri*, s. 136; BOA, A.MKT.MHM, Dosya No: 166, Gömlek No: 92.

²²⁰ Abdulla, *İmparatorluk Sınır ve Aşiret*, s. 77-78.

akrabalık, gerçek bir kan bağına dayalı olabileceği gibi Orta Asya'daki Türk-Moğol aşiret örneklerinde olduğu gibi gerçek olmayan -hayalî- bir bağı da ifade edebilir²²¹.

1937'de Mardin'deki Tur Abidin Dağları'nda meskûn Omeriyan aşireti üzerinde çalışan Rondot, aşireti meydana getiren Etmankan ve Mahmudkan alt-kolları arasında gerçekte kan bağına dayalı bir akrabalık ilişkisinin olmadığını aşiret mensuplarına dayandırarak aktarmıştır²²². Ayrıca Kürt aşireti, akrabalık bağından daha ziyade üyelerini dış saldırılara karşı koruyan ve onların geleneksel toplumsal ve ekonomik haklarını sürdürmek için bir araya gelen pragmatik organizasyondur²²³. Bu yüzden Kürtler arasında, aşiret mensubu olan bir birey (aşiretli), herhangi bir aşirete mensup olmayan bir bireye göre daha fazla sosyal ve ekonomik imkâna sahiptir. Bu durumu, İngiltere'nin Erbil'deki mandater yönetiminin askerî görevlisi olan Hay şöyle açıklamıştır:

“...Hemen her gerçek Kürt, ister köyde ister şehirde yaşasın, hatta belli bir aşiretin üyesi olmasa bile O kendisini bir aşiretli olarak tanıtacaktır. Bu şekilde, aşiret gelenek ve kurallarını tanıdığını ve başkalarının kendisine, aşiretsel haklarına sahip biri olarak davranmalarını beklediğini ifade etmiş olur. “Eşîret im” (Ben bir aşiret mensubuyum), “Civis Romanus sum” (Roma vatandaşıyım) veya “Bir ticari birliğe üyeyim” gibi deyişlerle eş anlama sahip olup, saygı gösterilmesi, hesaba katılması gereken bir söylem...”²²⁴

XX. yüzyılın başında bölgede görev yapan Süleyman Sabri Paşa'nın da Hay ile benzer tespitleri vardır:

“...Bir aşirete mensup olmak şeref sayılır. Aşirete mensup olmayan çiftçilere karşı *Em aşirin lo!* (Baksana bana! Biz aşiretiz) diye övünürler. Bunda *biz adamı talan ederiz!* gibi bir eda, bir tehdit vardır. Aşirete mensup olmayanlara ra'iye (ekinci) derler. Bunlar asaletsiz, adi sayılırlar. Kuvvetli bir aşirete mensup olan, büyük bir serbestliğe sahiptir. Saldırı yerine hürmet görür. Saldırısı cezasız kalır. Askerlikten kurtulur, vergiler kesin değildir, pazarlıkla kararlaştırılır. Jandarmaya kafa tutulur. Telkinler neticesi olan şu

²²¹ Nikitine, *Kürtler*, s. 240-241; Yalçın-Heckmann, *Kürtlerde Aşiret ve Akrabalık İlişkileri*, s. 157-158; Bruinessen, *Ağa, Şeyh, Devlet*, s. 82.

²²² Rondot, “Les Tribus Montagnardes de l'Asie Antérieure Quelques Aspects Sociaux des Populations Kurdes et Assyriennes”, S. 7, 1936, s. 8.

²²³ Hay, *Kürdistan'da İki Yıl 1918-1920*, s. 71; Tapper, *İran'ın Sınır Boylarında Göçebeler*, s. 51; Bruinessen, *Ağa, Şeyh, Devlet*, s. 82; Yalçın-Heckmann, *Kürtlerde Aşiret ve Akrabalık İlişkileri*, s. 157-158; Leach, Kürt aşiretini direkt olarak politik bir organizasyon olarak tanımlar. Leach, *Rewanduz Kürtleri Toplumsal ve İktisadi Örgütlenme*, s. 34. Yalçın-Heckmann; aşiretli olmanın ‘toprak sahibi olmak, hayvanlarına otlak bulabilmek ve serbest bir şekilde ticaret yapabilmek’ ile eş anlamlı olduğunu belirtir. Yalçın-Heckmann, *Kürtlerde Aşiret ve Akrabalık İlişkileri*, s. 146-154.

²²⁴ Hay, *Kürdistan'da İki Yıl 1918-1920*, s. 71.

söz, adeta atasözü olmuştur: *O kadar biçaredir ki, bir jandarma önüne katarak götürür...*”²²⁵

Genel olarak Kürt aşiret veya aşiret konfederasyonları, bir veya birden fazla alt-birimden meydana gelir. Ancak bu alt-birimler için kullanılan yerel terminoloji bölgeden bölgeye farklılık gösterir²²⁶. Ayrıca yerel terminolojiye ait bazı tanımlamaların kimi antropologlar tarafından Batı terminolojisindeki tanımlamalarla örtüştürülmesi yaklaşımlarına da itirazlar yapılmıştır. Söz gelimi; Leach’ın Revanduz bölgesinde yaptığı saha çalışmasına dayanarak ileri sürdüğü “bölgede görülen *aşiret-taifa-tira* toplumsal örgütlenme terimlerinin Batı’daki göçebe toplumlarında görülen *kabile-klan-soy* terimleriyle benzerlik gösterdiği” ve “aşiret alt-birimi olan *taifada* ortak bir soy ideolojisinin var olduğu” yönündeki görüşlerine itirazlar yapılmıştır.²²⁷ Bruinessen, Kürtlerin aşiret şeklinde yapılanmış diğer topluluklar gibi soyağaçlarını akıllarında pek tutmadıklarını ve bu yüzden de aşirete ve aşiretin alt-birimi olan *taifaya* mensup üyeler arasında bir akrabalık bağı (orta soy düşüncesi) aramanın pek doğru olmayacağını belirtir²²⁸. Bruinessen’in eleştirisini Abdulla da paylaşarak Kürt aşiret ve aşiret hiyerarşisinin özgünlüğünü ve farklılığını vurgular²²⁹. Barth ise Caf aşireti özelinde Leach’ın ‘aşiret-taifa-tira’ şeklinde oluşturduğu hiyerarşiyi ‘aşiret-tira-xêl/hoz’ şeklinde oluşturur. Saha çalışması yaptığı günümüz İran-Irak sınır bölgesindeki Caf konfederasyonu ile ilgili olarak *tira* üyeleri, aralarında bir akrabalık bağı olduğunu iddia etseler de bunu çok da önemsemediklerini ve *tira* daha çok siyasî bir yapı olduğunu söyleyerek Leach’tan farklı düşündüğünü ortaya koymuştur²³⁰. Diğer taraftan Mela Mehmûdê Bazîdî, Kürtlerdeki toplumsal

²²⁵ Süleyman Sabri Paşa, *Van Tarihi ve Kürt Türkleri Hakkında İncelemeler*, Haz. Gamze Gayeoğlu, Türk Kültürü Araştırma Enstitüsü, Ankara, 1982, s. 89; Wigram ise bu durumu aşiretli ve aşiretli olmayan Nasturiler özelinde ifade etmeye çalışmıştır. Aşiretli Nasturiler siyasî otoriteye *haraç* ödemekle yükümlüydüler. Herhangi bir aşirete mensup olmayan *reaya Nasturiler* ise bağlı oldukları siyasî otoriteye *vergi* vermekle mükelleftiler. Elbette haracın miktarı az; verginin miktarı ise çoktu. Wigram, *İnsanlığın Beşiği Kürdistan’da Yaşam*, s. 211-220.

²²⁶ Jwaideh, *Kürt Milliyetçiliğinin Tarihi Kökenleri ve Gelişimi*, s. 71-74.

²²⁷ Leach, *Rewanduz Kürtleri Toplumsal ve İktisadi Örgütlenme*, s. 34.

²²⁸ Bruinessen, *Ağa, Şeyh, Devlet*, s. 83.

²²⁹ Abdulla, *İmparatorluk Sınır ve Aşiret*, s. 77-78.

²³⁰ Barth, *Kürdistan’da Toplumsal Örgütlenmenin İlkeleri*, s. 43-53. Hakkârî ve çevresinde saha çalışması yapan Yalçın-Heckmann da Barth ile benzer bir sonuca varır: Ortak bir soydan gelme düşüncesinin *maldan aşirete* doğru önemini yitirdiğini belirtir. Yalçın-Heckmann, *Kürtlerde Aşiret ve Akrabalık İlişkileri*, s. 136.

hiyerarşinin en üst yapısına taifayı yerleştirir ve taifayı “kan bağı ile birbirine bağlı olan toplumsal yapı” olarak tanımlar²³¹.

Kürt aşiretini çevresindeki aşiretlerden farklı kılan en ayırt edici yön, toprağa dayalı bir toplumsal örgütlenme biçimini arz etmesidir²³². Bu yüzden aşiretler daha çok bir yerleşim biriminin, bir dağın veya bir bölgenin adını alırlar. Söz gelimi; Oramarî, yukarı Zap havzasında hem bir bölge hem de o bölgede yaşayan aşiretin ismidir²³³. Buna karşılık Arap aşiretleri isimlerini daha çok büyük atalarından alırlar.

Bir bölgenin bir aşiretin adıyla anılması, bahsedilen bölgede dinî veya etnik olarak homojen bir toplumsal bütünlük olduğunun anlamına gelmez. Belirli bir aşiret bölgesinde, başka bir aşirete mensup olan veya herhangi bir aşirete üye olmayan ailelerin olabileceği gibi başka etnik ve dinî gruplar da bulunabilir²³⁴. Söz gelimi Müslüman/Kürt Ertuşî aşiretler topluluklarının arazisinde Nasturi yerleşimleri olduğu gibi Hristiyan/Nasturi Tuhubî aşiretinin arazisinde de Tuhubî meliğine tabi Müslüman Kürt köyleri de mevcuttur²³⁵.

Mevcut verilere bakıldığında, Kürtlerde olduğu gibi Nasturilerde de en geniş veya en gelişmiş toplumsal örgütlenme biçiminin *aşiret* olduğu anlaşılmaktadır²³⁶.

²³¹ Mela Mehmûdê Bazîdî, *Kürtlerin Gelenek ve Görenekleri*, Araştırma ve Çeviri: Murad Celalî, Nûbihar Yayınları, İstanbul, 2019, s. 31.

²³² Aşiret bölgesinde toprak üzerinde bir özel mülkiyetten söz edilemez. Araziyi aşiret adına aşiretin lideri (ağa) işletir. Bu yönüyle arazi, aşiret mensuplarının ortak malıdır denilebilir. Barth bunu şu şekilde açıklar: Toprağı işleyen çiftçilerin toprağı mülküymüş gibi tasarruf etme hakkına sahip olması ancak aşiret şeklinde yapılanan yerleşimlerde görülür. Leach, *Rewanduz Kürtleri Toplumsal ve İktisadi Örgütlenme*, s. 39; Bruinessen, *Ağa, Şeyh, Devlet*, s. 87; Barth, *Kürdistan'da Toplumsal Örgütlenmenin İlkeleri*, s. 106; Abdulla, *İmparatorluk Sınır ve Aşiret*, s. 77-78.

²³³ Bruinessen, *Ağa, Şeyh, Devlet*, s. 87; Yalçın-Heckmann, *Kürtlerde Aşiret ve Akrabalık İlişkileri*, s. 136; Kürt aşiretlerinin adını üzerinde yaşadıkları coğrafyadan almalarının oldukça eski bir gelenek olduğu anlaşılmaktadır. XIV. yüzyılda yaşayan ibn-i Fazlullah el-Ömerî, Kürt aşiretlerinden birinin Çölemergî aşireti olduğunu bu aşiret herhangi bir şahıstan ziyade yaşadıkları yere nispetle böyle isimlendirildiğini belirtir. Yusuf Baluken, “Kuruluşundan Osmanlı Hâkimiyetine Kadar Hakkârî Şembû Beyliği”, *Uluslararası Tarihte Hakkârî Sempozyumu 14-16 Kasım 2014*, C. 1, Hakkârî Üniversitesi Yayınları, Ankara, 2016, s. 124.

²³⁴ Yalçın-Heckmann, *Kürtlerde Aşiret ve Akrabalık İlişkileri*, s. 147.

²³⁵ Badger, *The Nestorians and Their Rituals*, s. 398; Erkân-ı Harbiye kolağası Mahmut Belîğ Efendi'nin Nasturilerin durumu ile ilgili layihası. BOA, Y.MTV, Dosya No: 226, Gömlek No: 79; Mayewsky, *Van ve Bitlis Vilayetleri İstatistiki*, s. 326; Layard, *Ninova ve Kalıntıları*, s. 149.

²³⁶ Osmanlı arşiv vesikalarında Nasturi aşiretleri için bazen kabile ve taife tanımları da kullanılmaktaydı. Burada taife, kabile ve aşiret tanımlamalarını Leach, Barth, Bruinessen ve Yalçın-Heckmann geliştirmiş olduğu alt-üst birimler olarak algılamamak gerekir. Bu tanımlamalar, Osmanlı merkez otoritesinin rahatlıkla birbirinin yerine kullanabildiği tanımlamalardır. Söz gelimi; gerek nüfus gerekse de sahip olduğu askerî güç bakımından

Ancak Nasturi aşiretinin alt-birimleri ile ilgili herhangi bir terimlendirme elimizde mevcut değildir. Söz gelimi, Tiyarî-i Ulya aşireti beş, Tiyarî-i Süfla aşireti ise altı alt-birimden (kabileden) oluşmaktaydı²³⁷. Fakat bu alt-birimin adını bilmiyoruz. *Aile* ile *aşiret* arasında hangi ara-birimler olduğunu tahmin etmek biraz güçtür.

Nasturilerde aşiret liderlerine ‘melik’ denilmekteydi. Osmanlı arşiv vesikalarında meliklerden ayrı olarak *kûhî* adı verilen bir yönetici sınıfına daha rastlamaktayız. Yine bu arşiv vesikalarında, kûhîlerin hiyerarşik olarak meliklerden daha alt bir yönetici tabakasını oluşturduğu anlaşılmaktadır. Smith ve Layard, kûhîyi “köy ağası” olarak niteler²³⁸. Kûhîler, aşiretin yönetiminde belli bir yetkinliğe sahiptir. Surma Hanım, meliklerin seçiminde kûhîlerin de rol oynadıklarını belirtir²³⁹. Osmanlı merkezî otoritesinin XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Nasturilerle yaptığı görüşmelerde meliklerle beraber kûhîleri de muhattap aldığı görülmüştür. 15 Temmuz 1869’da, Van mutasarrıfı Ali Kemal Paşa, Nasturi patriği Mar Şimun Raul, *memur-ı mahsus* Abdülhamid Hamdi Efendi ve Van Meclis-i Liva azalarının da katıldığı toplantıda imzalanan bir mazbatada aşiret liderleri olan meliklerin yanında kûhîlerin de imzası/mührü yer almaktadır²⁴⁰. Bir veya birden fazla köyün sahibi/yöneticisi pozisyonuna sahip kûhîler, Yalçın-Heckmann’ın Hakkâri özelinde oluşturduğu terimlendirmeye göre aşiretin bir alt-birimi olan ‘kabilelerin

---

Tiyarîliler, en büyük Nasturi aşiretidir. Ancak Tiyarî aşireti zaman zaman kabile veya taife olarak tanımlanmışlardır. “...*İmâdiye sancağıyla hem-hudut Hakkâri aşireti tevâbiinden Tiyarî kabilesi demekle maruf yüz elli seneden beri havza-i hükûmete dâhil olmayarak...*” Musul valisi Mehmet Paşa’nın 9 Ekim 1843 (15 Ramazan 1259) tarihli Bedirhan Bey’in Diz ve Tiyarî bölgesine yönelik saldırısı ile ilgili Dersaadet’e gönderdiği arıza. BOA, İ.MSM, Dosya No: 48, Gömlek No: 1229; “...*bu taraftan mîr-i merkum [Mîr Bedirhan] tarafına fırası pek de boş olmayıp Dersaadet’e gireceğine dahi akl kesmediğinden oralarda kaldığı surette sâlifü’l beyan usât-ı Ekrâd ve İmâdiye aşâiri ve Hakkâri ve Tiyarî taifesiyle bu dahi birleşip yine izhar-ı fesat ve mel’anet edeceği...*” Musul valisi Mehmet Paşa’nın 12 Mart 1842 tarihli Dersaadet’e gönderdiği yazı. BOA, İ.MSM, Dosya No: 48, Gömlek No: 1225. “... *İmâdiyeli İsmail Paşa dahi bazı taraftan tahrîke mebnî Tiyarî ve Hakkâri ve İmâdiye aşâyiriyle birleşerek bu dahi İmâdiye havalisinde envâ-i fesada ibtidâr etmiş...*” Musul valisi Mehmet Paşa’nın 10 Nisan 1842 tarihinde Bedirhan Bey’in faaliyetleri ile ilgili yazısı. BOA, İ.MSM, Dosya No: 48, Gömlek No: 1225.

²³⁷ M. Y. A. Lilian, *Assyrians of the Van District During the Rule of the Ottoman Turks*, Trans. Rabi Fransa Babilla, Assyrian Youth Cultural Society, Tehran, 1968, s. 9. [<http://www.aina.org/books/aov.htm> (09.06.2020)]

²³⁸ Austen Henry Layard, *Nineveh and its Remains*, Vol. 1, London, 1854, s. 155.

²³⁹ Surma Hanım, *Ninova’nın Yakarışı Doğu Asur Kilise Gelenekleri ve Patrik Mar Şamun’un Katli*, s. 67.

²⁴⁰ Van sancağına bağlı Hakkâri cihetinde bulunan Nasturi taifesi ve Abdülhamid Hamdi Efendi’nin ıslahat planı. BOA, İ.DH, Dosya No: 599, Gömlek No: 41779.

(sülalelerin/klanların) reisleri' intibasını uyandırmaktadır²⁴¹. *Kabile* ile *aile* arasında ise akrabalık bağlarının daha sıkı olduğu *mal/hoz* benzeri bir birimin varlığı da kuvvetle muhtemeldir.

Nasturi aşireti ile Kürt aşireti arasındaki başka bir ortak nokta ise aşiretin toprak/coğrafya ile olan ilintisidir. Nasturi aşiretleri de -tıpkı Kürt aşiretleri gibi- isimlerini bulunduğu bölgeden almışlardır. Tam tersi bir durum da söz konusu olabilir: Nasturi aşiretleri, bulunduğu bölgeye isimlerini vermişlerdir. "...o *Tiyarî* ve *Tuhubî* dedikleri mahal *Hakkâri* kazalarından *Musul* eyaletine *muzâfe* *Îmâdiye* sancağına on beş saat olup..." ifadesinden de anlaşılacağı üzere Nasturi aşiretlerinden *Tiyarî* ve *Tuhubî*, aynı zamanda birer bölge ismi olarak zikredilmiştir²⁴². "...*Hakkâri* ve *Tiyarî* havalisi ahvaline dair mukaddem ve muahhar vârid olan birtakım tahrîrât-ı behiyye-i düstûrîleri..." cümlesindeki '*Tiyarî* havalisi', *Hakkâri* ile *Îmâdiye* arasında *Zap Nehri*'nin batı yakasında yer alan *Tiyarî-i Ulya* ve *Tiyarî-i Süfla* aşiretlerinin meskûn olduğu bölgedir²⁴³. Aynı durum diğer Nasturi aşiretleri için de geçerlidir²⁴⁴. 1850'den sonra Osmanlı merkezileşmesi kapsamında bölgede oluşturulan idarî teşkilatlanmada her aşiret bölgesinin bir idari birim olarak tanzim edilmesi ve bu şekilde adlandırılması da aşiret-coğrafya ilintisini açık bir şekilde ortaya koymaktadır²⁴⁵.

Nasturi aşiretlerinin toprak/coğrafya temelli olarak örgütlenmeleri, Nasturilerin aşiret ideolojisinde kan bağına dayalı akrabalık ilişkisinin zayıf olduğunu göstermektedir. Aşiretler, kan bağına dayalı bir akrabalık ilişkisinden ziyade, siyasî ve ekonomik çıkarların şekillendirdiği pragmatik organizasyonlar görünümündedir.

²⁴¹ Yalçın-Heckmann, *Kürtlerde Aşiret ve Akrabalık İlişkileri*, s. 134-135.

²⁴² 4 Eylül 1843 tarihli Erzurum müşiri Halil Kamilî Paşa'nın bölge ile ilgili bir yazısı. BOA, İ.MSM, Dosya No: 49, Gömlek No: 1238.

²⁴³ *Hakkâri* müdürü Nurullah Bey'in İran şahına olan karabeti hakkında yapılacak muamele ile ilgili Kürdistan valisi ve Anadolu Ordu-yı Hümâyûnu müşirine gönderilen cevabî yazı. BOA, A.MKT.MHM, Dosya No: 6, Gömlek No: 80.

²⁴⁴ "...*Hakkâri*'de ahvalin pek mühim olup *Diz* nam mahalde verginin asker marifetiyle tahsil olunup ve köylülerin münazaa çıkararak esliha istimal eylediği ve ahali memurların şiddetli muamele ve harekâtından dolayı perişan bir halde bulunduğu..." cümlesinde geçen *Diz* nam mahal da yine bir Nasturi aşireti bölgesidir. Van vilayetine gönderilen 3 Haziran 1897 tarihli bir yazı. BOA, A.MKT.MHM, Dosya No 670, Gömlek No: 11.

²⁴⁵ 1869'da *Hakkâri* ve çevresindeki Nasturi coğrafyası için öngörülen idari taksimat için Bkz. Şekil 1; Van sancağına bağlı *Hakkâri* cihetinde bulunan Nasturi taifesi ve Abdülhamid Hamdi Efendi'nin ıslahat planı. BOA, İ.DH, Dosya No: 599, Gömlek No: 41779.

Aşiret içinde ekonomik/politik çıkarlar sonucu *yanaşma* kabilelerle bir aşiretin büyüyebildiği veya küçülebildiği görülmekteydi. Zap Nehri'nin batı yakasında meskûn bulunan Nasturi Valto aşireti, gerek Osmanlı arşiv kaynaklarında gerekse de Batılıların oluşturduğu yazılı metinlerde zaman zaman bağımsız bir aşiret olarak gösterilmiştir²⁴⁶. Ancak çoğunlukla Valto, Tiyarî aşiretinin bir alt-birimi olarak karşımıza çıkar²⁴⁷. Yine Tiyarî ve Cilo aşiretleri de bazen tek, bazen de farklı iki aşiret şeklinde karşımıza çıkar²⁴⁸. Sosyal ve ekonomik çıkarların değişmesine paralel olarak bu aşiretler bölünebilmekte veya birleşebilmekteydiler. Valto, Tiyarî ve Cilo örnekleri, Nasturi aşiretinin Arap aşireti gibi 'kan bağına dayalı babasoylu bir yapı' arz etmediğini; Kürt aşireti örneğinde olduğu gibi "toprak temelli ve sosyoekonomik çıkarların şekillendirdiği pragmatik yapılar" olduğunu göstermektedir.

Kürtlerin ve Nasturilerin benzer toplumsal örgütlenme biçimlerine sahip olduklarına dair argüman Şembû ve Aboona hanedanlarının sahip oldukları geleneksel imtiyazlı durumlarında da karşımıza çıkmaktadır. Şembû hanedanı, Müslüman Kürt aşiretleri arasında; Aboona hanedanı ise Nasturi aşiretleri arasında birleştirici bir unsurdur. Her iki hanedanın da herhangi bir aşirete mensubiyeti yoktu. Fakat bu hanedanların herhangi bir aşirete mensup olmamaları, onların reayalar (aşiret mensubiyeti olmayanlar) ile aynı sosyal tabakanın içinde yer aldıkları anlamına gelmemelidir. Herhangi bir aşirete mensup olmamakla beraber aşiretler-üstü bir toplumsal statüye/tabakaya sahiptiler. Bu aşiretler-üstü toplumsal statü, hem Şembû hem de Mar Şimun hanedanında ırsiyete dayalı dinsel/ruhanî bir soyluluğa tekabül etmekteydi. Şembûlar, soylarını Arap Abbasi hanedanına

²⁴⁶ Hakkâri sancağının kaza, nahiye ve köylerin isimleri ve bu birimlerin kaymakam, müdür ve ağalarının isimleri ile vergilerinin miktarlarını gösteren cetvel için Bkz. Şekil 3. BOA, İ.MVL, Dosya No: 138, Gömlek No: 3806; Şimşir, *British Documents on Ottoman Armenians, (1856-1880)*, s. 67.

²⁴⁷ Badger, 1840'da Khadiâna'yı Valto aşiretine bağlı bir köy olarak bahsederken, 1899'da erkân-ı harbiye kolağası Mahmud Belîğ Efendi'nin hazırladığı layihada ise (Valto aşiretinin/kabilesinin ismine hiç yer verilmemiş) Khadiâna köyü Tiyarî aşiretine ait bir yerleşim birimi olarak gösterilmiştir. Badger, *The Nestorians and Their Rituals*, s. 395; Erkân-ı Harbiye kolağası Mahmut Belîğ Efendi'nin Nasturilerin durumu ile ilgili layihası. BOA, Y.MTV, Dosya No: 226, Gömlek No: 79.

²⁴⁸ 1849'daki Hakkâri sancağının vergi miktarını gösteren cetvelde Cilo aşireti farklı iki aşiret (Cilo Birzkî ve Cilo Küçük) olarak görülür. BOA, İ.MVL, Dosya No: 138, Gömlek No: 3806; 1886 yılına ait salnamede ise Cilo, "Cilo-i Ulya ve Süfla" ifadesi kullanılmıştır. Salnâme-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye, Defa: 41, Mahmud Beg Matbaası, İstanbul, 1303, s. 55.

dayandırmaktaydılar. Muhtemelen bu dinsel/ruhanî soyluluk, onlara aşiretler-üstü bir kimlik kazandırmaktaydı. Çünkü bu durum diğer Kürt emirliklerinin hanedan aileleri için de söz konusuydu. Benzer bir durum Aboona hanedanı için de geçerliydi. 1600'lü yılların başından beri Aboona hanedanı imtiyazlı dinî/ruhanî özelliğini sürdürmektedir.

Şembû ve Aboona hanedanlarının dinî/ruhanî kimlikleri ve buna bağlı olarak oluşan geleneksel idarî ayrıcalıkları, tarihî süreç içinde herhangi bir tartışmaya konu olmamıştır. Ancak bu durumun her iki hanedanı sınırsız bir idarî ve toplumsal güce kavuşturduğu da söylenemez. Söz gelimi; Patrik Mar Şimun'u *Nasturi aşiretleri konfederasyonunun* reisi/başkanı olarak ifade etmek doğru değildir²⁴⁹. Teorik olarak böyle olsa bile pratikte farklı uygulamalar karşımıza çıkar. Bu durumun en açıklayıcı örneğini Bedirhan Bey'in 1843'te Diz ve Tiyarî bölgeleri üzerine düzenlediği saldırıdır. Saldırı sırasında Diz ve Tiyarî aşiretleri ile beraber hareket eden patrik Mar Şimun, Hakkâri'yi terk etmek zorunda kalarak önce Bahdınan (İmadiye) mütesellimine ardından Musul'daki İngiltere konsolosluğuna sığınmıştı. Fakat bu saldırı sırasında Nasturi Tuhubî, Cilo ve Baz aşiretleri Mar Şimun ile beraber hareket etmediler. Tuhubî, Cilo ve Baz Nasturi aşiretleri Bedirhan Bey ile anlaşarak onun otoritesini tanıdılar²⁵⁰. Başka bir ifade ile bahsi geçen Nasturi aşiretleri Mar Şimun karşıtı bir ittifakın içinde bulunmaktaydılar.

1.3.4. Kürt ve Nasturi Aşiretleri Arasındaki Bloklaşma: Tavâif-i Erbaa

10 Ağustos 1859 tarihli Hakkâri kaymakamı Yusuf Kenan Paşa ve Anadolu Ordusu'ndan Mirliva Abdurrahman Paşa'nın Van-Hakkâri valisine gönderilmek üzere müşterek olarak kaleme aldıkları yazıda, Hakkâri ve çevresindeki aşiretlerin birbiri ile ilişkileri konusunda şu ifadeler yer vermişlerdir:

“...Tiyarî ile Tuhubî ahâlileri beyninde öteden beri yaylak niza'ı olmak cihetiyle bu husustan dolayı tarafeyn [arasında] ne suretle âhene-i güft u gü ve cidâl (sert mücadele) etmiş oldukları geçen gün arz ve işar olunmuş ve Hakkâri'nin Ekrâd ve aşairi meyânlarında zaten tarafgirlik olup kendilerince sağ ve sol tabir olunmak ve beyne'l Ekrâd bir münazaa vukuunda yek digere i'âne ve isti'âne âdet-i kadîmelerinden bulunmak mülahesesiyle Ertuşî aşiretinin Tiyarî kabilesine ve Çal dâhilinde bulunan

²⁴⁹ Surma Hanım, *Ninova'nın Yakarışı Doğu Asur Kilise Gelenekleri ve Patrik Mar Şamun'un Katli*, s. 67; Foggo, *Kırmızı Püskül 1843-1846 Nasturi Katliamı*, s. 29.

²⁵⁰ Layard, *Ninova ve Kalıntıları*, s. 144-155.

*Pinyanişî aşiretinin dahi Tuhubî ahalisine imdâda dâmen-keşâ-yı âmâlde oldukları mervî olduğundan men‘-i hususu...*²⁵¹

Van-Hakkâri valisi İsmail Paşa ise birden fazla alt-aşireti bünyesinde barındıran birer aşiretler topluluğunu (konfederasyonunu) ifade ettikleri için yukarıdaki yazıda geçen Tiyarî, Tuhubî, Ertuşî ve Pinyanişî aşiret konfederasyonları için ‘tavâif-i erbaa’ ifadesini kullanmıştır²⁵². ‘Tevâif-i erbaa’ yerine bazı vesikalarda ‘aşâir-i erbaa’ ifadesi karşımıza çıkmaktadır²⁵³. *Tavâif-i erbaa* veya *aşâir-i erbaa* tanımlaması çalışmamızın coğrafi sahasındaki toplumsal ilişkiler için dönemin genel geçer bir kabulü olduğunu söylemek mümkündür²⁵⁴. Yine bu dört (*erbaa*) aşiret konfederasyonundan Nasturi Tiyarî ile Kürt Ertuşî; Nasturi Tuhubî ile Kürt Pinyanişî arasında eski zamanlardan beri (*öteden beri*) bir ittifak ilişkisi vardı.

Hakkâri örneğinde olduğu gibi aşiret şeklinde örgütlenen topluluklar arasında meydana gelen herhangi bir sosyal veya ekonomik ihtilafın ikili bir ittifak ilişkisine dönüşmesi sosyolojik/antropolojik çalışmalarda ‘Eklemlî Bölünmüş Aşiret Modeli’ olarak tanımlanmaktadır. İhtilafın oluşturduğu çatışma ortamı, ittifaka eklemlenen diğer aşiretlerle beraber tarihî süreç içinde Van-Hakkâri valisinin *tavâif* (taifeler) olarak ifade ettiği *geleneksel dost aşiretler* veya *geleneksel düşman aşiretler* diyebileceğimiz daha büyük toplumsal blokların oluşmasına imkân vermiştir²⁵⁵.

²⁵¹ Kenan Paşa ve Abdurrahman Paşa’nın 10 Ağustos 1859 tarihli müşterek arızası. BOA, A.MKT.UM, Dosya No: 367, Gömlek No: 9.

²⁵² Van-Hakkâri valisi İsmail Paşa’nın 17 Ağustos 1859 tarihli yazısı. BOA, A.MKT.UM, Dosya No: 367, Gömlek No: 9.

²⁵³ “...Musul’un cihet-i şarkı ve cebelisinde vâki‘ Davudiye ve Akra ve Dahuk ve Zaho kazâlarıyla Zibâr ve aşâyir-i erbaa ıtlak olunan tavâifin...”. 6 Mayıs 1852 tarihli tezkere. BOA, İ.DH, Dosya No: 252, Gömlek No: 15458; 23 Mayıs 1852 tarihli Bağdat valiliğine gönderilen yazı. BOA, A.MKT.MVL, Dosya No: 53, Gömlek No: 19.

²⁵⁴ “...Musul eyaletinde mütevehhişâne ve serkeşâne hareketle emvâl-ı miriye-i bekâyâsını te’diyede muhalefet üzere olan Zibar kazası mülhakatından aşâir-i erbaa halkının...”. Musul’un Zibar kazasında aşâir-i erbaanın terbiyelerine dair 22 Temmuz 1852 tarihli tezkere. (bu dönemde bahsedilen Tiyarî, Ertuşî, Tuhubî ve Pinyanişî bölgesi Zibar’a bağlıdır.) BOA, İ.DH, Dosya No: 255, Gömlek No: 15707; “...Musul’a tabi Zibar ve Aşâir-i Erbaa ve Mizûrî-i Bâlâ nahiyeleri ahalisinin...” 10 Ekim 1852 tarihli Van-Hakkâri valisinin yazısı. BOA, İ.DH, Dosya No: 259, Gömlek No: 16011; Musul mutasarrıfı Mehmet Hilmi Paşa’ya gönderilen 12 Aralık 1852 tarihli yazı. BOA, A.MKT.MHM, Dosya No: 51, Gömlek No: 44; Hakkâri valiliğine gönderilen 24 Nisan 1853 tarihli yazı. BOA, A.MKT.UM, Dosya No: 132, Gömlek No: 86.

²⁵⁵ Abdulla, *İmparatorluk Sınır ve Aşiret*, s. 88-91; Yalçın-Heckmann, *Kürtlerde Aşiret ve Akrabalık İlişkileri*, s. 157-164; Jwaideh, *Kürt Milliyetçiliğinin Tarihi Kökenleri ve Gelişimi*, s. 79.

Eklemlî bölünmüş aşiret modeli ile Hakkâri ve çevresinde oluşan bloklaşmanın herhangi bir itikadî/dinî, etnik veya ideolojik temeli yoktur. Söz konusu bloklaşma, coğrafik olarak birbirine yakın (*nêzîk*) olan aşiretlerin uzak (*dûr*) olan aşiretlere karşı oluşturduğu daha çok ekonomik temelli bir yapılanma olarak ifade edilebilir²⁵⁶. Buna göre Ertuşî ve Tiyarî taifelerinin oluşturduğu blok *sol kanat/bend/bask*; Pinyanişî ve Tuhubî taifelerinin oluşturduğu blok ise *sağ kanat/bend/bask* şeklinde ifade edilmiştir²⁵⁷. Bu bağlamda Nasturi aşiretlerinden Tiyarî ve Tuhubî, farklı bloklarda yer aldıkları için ‘*geleneksel düşman aşiretler*’ olarak karşımıza çıkarlar. Aynı şekilde Kürt Ertuşî ve Pinyanişî aşiretleri arasında da benzer bir durum sözkonusuydu. Eklemlî bölünmüş aşiret modelinin XIX. yüzyılda Hakkâri ve çevresindeki Kürt-Nasturi ilişkileri üzerindeki etkisi, arşiv verileri üzerinden üçüncü bölümde detaylandırılacaktır. Ancak tavâif-i aşâir-i erbaa yapılanmasının Kürt-Nasturi ilişkileri üzerindeki etkisini temellendirmek amacıyla bu yapıyı oluşturan bloklara daha yakından bakmak gerekmektedir.

Tiyarî-i Ulya, Tiyarî-i Süfla ve *Diz* aşiretleri yukarıda bahsi geçen dört taifeden biri olan “Tiyarî taifesini/konfederasyonunu” oluşturmaktaydı. Gerek coğrafi konumu ve gerekse de sahip olduğu askerî güç bakımından Hakkâri ve çevresinde hatırı sayılır bir konuma sahipti. Hatta arşiv vesikalarında bazen ‘Tiyarî’ ifadesi, bölgedeki tüm aşiretli Nasturiler için kullanılır²⁵⁸. Meskûn olduğu arazi, Hakkâri’nin en sarp bölgesiydi. Aynı zamanda güvenlik ve ulaşım yönüyle de oldukça stratejik bir konuma sahipti. Coğrafyalarının sarp olması dezavantaj gibi görünse de dış

²⁵⁶ Benzer bloklaşmalar, diğer emirliklerde de görülmekteydi. Bohtan’daki Shillet ve Çohsor konfederasyonları emirliğin ana omurgasını oluşturmaktaydılar. Yine aynı şekilde Qewalisi ve Bilbasi konfederasyonları da Bitlis emirliğinin ana bloklarını oluşturmaktaydı. Bruinessen, *Ağa, Şeyh, Devlet*, s. 271-272.

²⁵⁷ Yaşar Kaplan, “Aşireti Ortaya Çıkaran Temel Etmenler”, *Türkiye’de Aşiret Tartışmaları*, Yayına Haz. Suvat Parin, Bağlam Yayıncılık, İstanbul, 2019, s. 288.

²⁵⁸ “...Süleymaniye ve Muş ve Van ve Revanduz meyanlarında bir ucu Acem ve bir tarafı marr-uz zikr Bohtan kazası hududuna müntehi mahalde mütemekkin taht-i itaatinde olmayarak serbest üzere bulunan Tiyarî keferesi ...”. Asakir-i Şahane miralaylarından Bedirhan Bey’in asker celb ve cem’eylediğine dair Diyarbakır müşiri İsmail Paşa’nın 20 Temmuz 1843 tarihli yazısı. BOA, İ.MSM, Dosya No: 82, Gömlek No: 2351; “...husûsuyla mevkilerinin metâ’ti fevkaladesi mukâvemet emrinde kendilerine cesaret ve emniyet bahş eylemektedir...” Erkân-ı Harbiye kolağası Mehmet Ali Efendi’nin Nasturilerin durumu ile ilgili layihası. BOA, Y.PRK.DH, Dosya No: 9, Gömlek No: 26.

istilalara karşı korunmak için ise onlara -aslında- birtakım avantajlar sunmaktaydı²⁵⁹. Ayrıca Musul-Van ulaşımını sağlayan elverişli yol da bu bölgeden geçmekteydi. Diğer bir ifade ile Hakkâri'yi Musul'a (dolayısıyla dış dünyaya) bağlayan yol, Tiyarî bölgesinden geçmekteydi²⁶⁰. Aşirete ait arazinin büyük kısmı Zap Nehri'nin batı yakasında yer almaktaydı.

Tiyarî-i Ulya ve Tiyarî-i Süfla birbirinden bağımsız iki aşiret olsalar da zaman zaman tek bir aşiret olarak kayıt altına almışlardır²⁶¹. 1869'da oluşturulması planlanan *Kaza ve Nevâhî-i Nasturiye*'de de her iki aşiretin bir idarî birim altında birleştirilmesi öngörülmüştü²⁶². Her iki aşiret de gerek Hakkâri emirliği döneminde gerekse de Osmanlı merkezîleşmesi döneminde önemli bir askerî güce sahipti. 1890'lı yıllarda bile üç binin üzerinde silahlı bir askeri gücü bulunmaktaydı²⁶³.

Tiyarî-i Ulya aşiretinin kuzeyi, kaza merkezi olan Çölemerg'e bağlı Livin ve Selahiye nahiyeleriyle sınırlıydı. Doğu ve güneyinde Tuhubî, batısında ise Tiyarî-i Süfla aşiretlerinin arazisi yer almaktaydı. Tiyarî-i Süfla aşiretinin arazisi ise kuzeyi Ertuşî, güneyi Tuhubî, doğusu Tiyarî-i Ulya aşiretlerinin arazileri; batısı ise Bervari nahiyesi ile çevriliydi. 1890'lı yıllarda Tiyarî-i Ulya'nın lideri Melik İsmail, Tiyarî-i Süfla'nın lideri ise Melik Bito'ydu. Tiyarî-i Ulya, Tiyarî-i Süfla'ya göre daha büyük bir nüfusa sahipti. Bu yüzden zaman zaman Tiyarî-i Ulya'nın meliki, aynı zamanda Tiyarî-i Süfla'nın da meliki olarak kabul edilmekteydi²⁶⁴. Fakat Tiyarî bölgesinin en

²⁵⁹ Badger, *The Nestorians and Their Rituals*, s. 256; Surma Hanım, *Ninova'nın Yakarışı Doğu Asur Kilise Gelenekleri ve Patrik Mar Şamun'un Katli*, s. 81; Moltke, *Moltke'nin Türkiye Mektupları*, s. 223-228; Foggo, *Kırmızı Püskül 1843-1846 Nasturi Katliamı*, s. 22; Dinç, *XIX. Yüzyılda Kerkük (Fiziki, İdari ve Sosyo-Ekonomik Yapı)*, s. 2-4.

²⁶⁰ *Musul-Van ve Musul-Halep Seyahatleri*, (Yazarı belirtilmemiş), Çev. Karargâh-ı Umumi İkinci Şubesine Memur Yüzbaşı Yusuf Rıza, Matbaa-ı Askeriye, İstanbul, 1331, s. 5-7.

²⁶¹ Ainsworth, *Travels and Research in Asia Minor, Mesopotamya, Chaldea, and Armenia*, Vol. II, s. 226-227; Mayewsky, *Van ve Bitlis Vilayetleri İstatistiki*, s. 324-329.

²⁶² Van sancağına bağlı Hakkâri cihetinde bulunan Nasturi taifesi ve Abdülhamid Hamdi Efendi'nin ıslahat planı. BOA, İ.DH, Dosya No: 599, Gömlek No: 41779.

²⁶³ Erkân-ı Harbiye kolağası Mehmet Ali Efendi'nin Nasturilerin durumu ile ilgili layihası. BOA, Y.PRK.DH, Dosya No: 9, Gömlek No: 26; Erkân-ı Harbiye kolağası Mahmut Belig Efendi'nin Nasturilerin durumu ile ilgili layihası. BOA, Y.MTV, Dosya No: 226, Gömlek No: 79.

²⁶⁴ Van sancağına bağlı Hakkâri cihetinde bulunan Nasturi taifesi ve Abdülhamid Hamdi Efendi'nin ıslahat planı. BOA, İ.DH, Dosya No: 599, Gömlek No: 41779.

kalabalık yerleşimlerinden *Aşıta*, *Lizan* ve *Zevita*, Tiyarî-i Süfla nahiyesine (aşiretine) bağlıydı²⁶⁵.

Tiyarîlilerin meskûn bulunduğu mahal, sarp ve engebeli olduğu için tarıma pek elverişli değildi. Vadi ağızlarında oluşturulan küçük yapay tarlalarda (taraçalarda) tarım yapılabilmekteydi. Arazilerinin engebeli ve taşlık olması aynı zamanda hayvancılığa da engel oluşturmaktaydı. Meralarının sınırlı olmasından yaz aylarında kuzeyde Çölemerg, batıda ise Bervari taraflarına göçmek zorunda kalmaktaydılar. Tiyarîlilerin ticaret malları; canlı hayvan, ipekli kumaşlar, mazı, pirinç ve üzüm²⁶⁶. Diz nahiyesinin ise doğusunda Cilo ve Oramar, güneyinde Baz, batısında Tal nahiyeleri; kuzeyinde Çölemerg kaza merkezi bulunmaktaydı.

Yaklaşık beş yıl süreyle Hakkârî kaymakamlığı görevini de yürüten Musul mutasarrıfı Yusuf Kenan Paşa'nın 10 Mayıs 1866 tarihli bir yazısında ifade ettiğine göre Ertuşî aşiretler topluluğu (veya Ertuşî taifesi), 8-10 aşiretten/kabileden meydana gelmekteydi. Ertuşîlilerin meskûn bulundukları en eski bölge, Zap Nehri'nin batı yakasında yer alan Beytüşşebap ve çevresiydi. Nüfuslarının artmasına bağlı olarak zaman içinde içlerinden birkaç kabile Beytüşşebap ve çevresini terk ederek Hakkârî'ye bağlı Zap Nehri'nin doğu yakasındaki Çal ve Elbak çevresine yerleştiler²⁶⁷. Bu taifeden Şerefan, Mamedan ve Hacan gibi birkaç kabileleri, kıışlamak için her yıl Musul mutasarrıflığının idarî sahasına inmekteydi²⁶⁸. Geri kalanlar ise Beytüşşebap ve çevresinde *göçer-evli* (çadırdan yaşayan/tam göçebe) bir yaşam sürdürmekteydi. 1850'li yıllarda Ertuşîlilerin lideri Şaban Ağa'dır. Bedirhan Bey'in Nasturi Cebeli'ne yönelik saldırıları sırasında aşiret topluluğunun lideri konumundaki Tatar Ağa, Bedirhan Bey ile hareket etmiştir.

²⁶⁵ Layard'ın belirttiğine göre, önceleri Aşıta ve Zevita da Tiyarî aşiretinden bağımsız birer konumları bulunmaktaydı. Her ikisinin de birer bağımsız meliği bulunmaktaydı. Layard, *Ninova ve Kalıntıları*, s. 133.

²⁶⁶ Erkân-ı Harbiye kolağası Mahmut Belig Efendi'nin Nasturilerin durumu ile ilgili layihası. BOA, Y.MTV, Dosya No: 226, Gömlek No: 79.

²⁶⁷ Musul mutasarrıfı Yusuf Kenan Paşa'nın 10 Mayıs 1866 tarihli yazısı. BOA, HR.MKT, Dosya No: 544, Gömlek No: 30.

²⁶⁸ 6 Ocak 1894 tarihli Van valisinin Ertuşî aşiretinin yerleşik halka verdiği zarar ile ilgili yazısı. BOA, DH.MKT, Dosya No: 214, Gömlek No: 20.

Tuhubî, *Cilo* ve *Baz*, Zap Nehri'nin doğu yakasında birbirine yakın idarî birimler/aşiretler olarak tevâif-i erbaanın “Tuhubî” kategorisini oluşturmaktaydılar. Bu aşiretler, Kürt Pinyanişî aşireti ile beraber ‘sol kanat’ bloğunu oluşturmaktaydı. Ayrıca blok içinde Cilo ile Baz aşiretleri arasında zaman zaman çatışmalar yaşanmaktaydı²⁶⁹. Bölgeyi ziyaret edenlerin anlatımıyla ve Mahmud Belîğ Efendi'nin çizdiği krokiye göre bu dört aşiretin sınırlarını şu şekilde çizmek mümkündür: *Tuhubî nahiyesi*; kuzeyden Tiyarî, batıdan Bervari, güneyden Pinyanişî ve doğudan ise Baz nahiyeleri ile çevriliydi. *Cilo nahiyesi*; güneyden Şemdinan, doğudan ise Gevar kazaları; kuzeyden Diz ve Oramar, batıdan ise Pinyanişî ve Baz nahiyeleri ile çevriliydi. *Baz nahiyesi*; kuzeyden Tal ve Diz, güneyden Pinyanişî, doğudan Cilo, batıdan ise Tuhubî ve Tiyarî nahiyeleri ile sınırlıydı²⁷⁰.

Pinyanişîlerin esas meskûn oldukları bölge, Zap Nehri'nin doğu yakasında yer alan Çukurca ve çevresidir. XIX. yüzyılda Bilican köyü, Pinyanişîlerin merkezi konumundaydı. Bilican köyünden kuzey ve güney yönüne doğru nüfus artışı ve doğal afetlere bağlı olarak zaman içinde bir göç hareketi gerçekleşmiştir. Gevar, Başkale, Somay, Serelbak, Selmas, Saray, Çaldıran, Diyadin ve Doğubeyazıt'a kadar olan bölgeler Pinyanişîlilerin yeni yerleşim alanları oldu²⁷¹. Bedirhan Bey'in Nasturi Cebeli'ne düzenlediği saldırıları sırasında aşiret topluluğunun lideri konumundaki Evliya Bey, Bedirhan Bey'e karşı Musul valisi Mehmet Paşa ile beraber hareket etmiştir²⁷². ‘Pinyanişî’ hem bir aşiret ismi hem de Oramarî, Doskî, Pinyanişî ve Goyan gibi aşiretlerin oluşturduğu konfederasyonun/taifenin genel adıdır.

²⁶⁹ Thomas Laurie, *Dr. Grant and the Mountain Nestorians*, Boston, 1853, s. 243.

²⁷⁰ Ainsworth, *Travels and Research in Asia Minor, Mesopotamia, Chaldea, and Armenia*; Layard, *Ninova ve Kalıntıları*; Grant, *Nasturiler ya da Kayıp Kabileler*; Erkân-ı Harbiye kolağası Mahmut Belîğ Efendi'nin Nasturilerin durumu ile ilgili layihası. BOA, Y.MTV, Dosya No: 226, Gömlek No: 79; Erkân-ı Harbiye kolağası Mehmet Ali Efendi'nin Nasturilerin durumu ile ilgili layihası. BOA, Y.PRK.DH, Dosya No: 9, Gömlek No: 26; *Musul-Van ve Musul-Halep Seyahatleri*; Laurie, *Dr. Grant and the Mountain Nestorians*; Wigram, *İnsanlığın Beşiği Kürdistan'da Yaşam*; Bkz. Harita 1: Mahmut Belîğ Efendi'nin Hazırladığı Kroki (1902).

²⁷¹ Yaşar Kaplan, “Pinyaniş Hükümeti”, *Uluslararası Tarihte Hakkâri Sempozyumu 14-16 Kasım 2014*, C. 1, Hakkâri Üniversitesi Yayınları, Ankara, 2016, s. 481.

²⁷² Musul valisi Mehmet Paşa'nın Pinyanişî aşireti reisi Evliya Bey'ye gönderdiği tarihsiz Farsça mektup. BOA, İ.MSM, Dosya No: 48, Gömlek No: 1229.

Cilo havalisinin arazisi oldukça engebeli olduğu için tarıma elverişli değildi. Bu yüzden Cilolular geçimlerini sürdürebilmek için genellikle bölge dışına çıkıp uzak diyarlara uzun süreli çalışmaya gitmek zorundaydılar²⁷³. Rusya, Hindistan, Çin ve Avrupa gibi uzak diyarlara çalışmaya giden Cilolular, sadece çalışmakla kalmıyorlar aynı zamanda kiliseleri için yardım da topluyorlardı²⁷⁴. Bu yüzden Cilolular dış dünya ile en fazla iletişim içindeki aşiret olarak bilinmekteydi²⁷⁵. Bunun bir sonucu olsa gerek onların sahip oldukları silahlar, diğer aşiretlerdekilere kıyaslandığında modern sayılmaktaydı²⁷⁶. Coan ise Ciloluların dünyanın değişik bölgelerine çalışmaya değil dilenmeye gittiklerini çünkü çalışmayı sevmediklerini belirtir²⁷⁷.

---

²⁷³ Erkân-ı Harbiye kolağası Mehmet Ali Efendi'nin Nasturilerin durumu ile ilgili layihası. BOA, Y.PRK.DH, Dosya No: 9, Gömlek No: 26.

²⁷⁴ Wigram, *İnsanlığın Beşiği Kürdistan'da Yaşam*, s. 211-220.

²⁷⁵ Laurie, *Dr. Grant and the Mountain Nestorians*, s. 183.

²⁷⁶ Erkân-ı Harbiye kolağası Mehmet Ali Efendi'nin Nasturilerin durumu ile ilgili layihası. BOA, Y.PRK.DH, Dosya No: 9, Gömlek No: 26.

²⁷⁷ Frederick G. Coan, *Yesterday in Persia and Kurdistan*, Saunders-Studio Press, California, 1939, s. 76-77.

2. MERKEZİLEŞME, KÜRTLER VE NASTURİLER

2.1. Osmanlı Devleti'nin Merkezileşme Politikaları

Merkezileşme veya merkezileşmeme (*decentralization, adem-i merkezîyetçilik*) kuruluşundan yıkılışına kadar Osmanlı Devleti'nin yönetsel bir sorunu olarak karşımıza çıkar¹. İlk dönemlerde iskân politikası çerçevesinde fetih hareketlerini teşvik etmek amacıyla fethedilen topraklar; komutanlara (Türkmen aşiret beylerine), dervişlere ve ahi liderlerine tımar olarak tevcih edilmekteydi. Bu ilk tımar sahipleri, bir memurdan ziyade birer 'feodal bey' statüsündeydiler. Tasarruf ettikleri araziler, *mefrûzü'l-kalem ve maktu'ü'l-kadem* (sayım yapılmayan ve müdahale edilmeyen yani tahrir yapılmayan) konumundaydı. Fakat XIV. yüzyılın ikinci yarısından itibaren *iktidar paylaşımı* konusunda daha merkezîyetçi bir idarî yapı politikası benimsenmeye başlandı². Bu dönemde uygulanmaya başlanan *kul sistemi*, hem merkezî bir ordunun (*kapıkulu*) kurulmasına hem de *enderunlu* olarak ifade edilen doğrudan sultana bağlı asker-bürokrat bir memur sınıfının oluşmasına zemin hazırladı. Kul sistemi ile yetişen asker-bürokratlar, XV. yüzyılın başından itibaren taşrada yönetici (*beylerbeyi, sancakbeyi ...*) olarak atanmaya başlandı. İlk dönemlerdeki tımarların ırsî olarak Türkmen aşiret beylerine tevcih edilmesi uygulamasına da son verildi³.

Merkezîyetçi bir idarî yapı için asıl adımlar Fatih döneminde atıldı. Bu dönemde kul sistemi ile yetişen memurlar Divan-ı Hümayûn'da sayısal çoğunluğa

¹ İbrahim Özcoşar, *Merkezileşme Sürecinde Bir Taşra Kenti: Mardin*, Mardin Artuklu Üniversitesi Yayınları, Mardin, 2009, s. 3.

² Ömer Lütfi Barkan, "Malikâne-Divânî Sistemi", *Türkiye'de Toprak Meselesi Toplu Eserler 1*, Gözlem Yayınları, İstanbul, 1980, s. 151-153.

³ Geliri yüksek olan tımarlar (haslar, zeametler) genellikle devşirme kökenli beylere verilmiştir. Bu uygulama ilk başlarda bir sıkıntı oluşturmuşsa da -sonraki yüzyıllarda görülen- taşrada hanedan ailelerinin (derebeyi) ortaya çıkmasını engellemiştir. Ömer Lütfi Barkan, "Tımar", İslam Ansiklopedisi, Milli Eğitim Basımevi, C. 12/1, İstanbul, 1979, s. 313-315; Halil İnalcık, *Devlet-i 'Aliyye Osmanlı İmparatorluğu Üzerine Araştırmalar*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, C. 1, İstanbul, 2009, s. 214; Nicoara Beldiceanu, *XIV. Yüzyıldan XVI. Yüzyıla Osmanlı Devleti'nde Tımar*, Çev. Mehmet Ali Kılıçbay, Teori Yayınları, Ankara, 1985, s. 13-20.

ulaştı⁴. Özellikle Çandarlı Halil Paşa yerine Zağanos Paşa'nın Divan-ı Hümâyûn'un başına (sadrazamlığa) getirilmesi, yerel güç unsurlarının Osmanlı merkez otoritesi üzerindeki etkisini iyice zayıflattı⁵. Yargılama yetkisinin *ilmiye* sınıfındaki kadılara verilmesine karşın cezanın infazı yetkisi *ehl-i örfe* bırakılarak *ilmiye* veya *seyfiye* sınıflarının ayrı ayrı merkezî otorite karşısında güç kazanmaları engellenmeye çalışıldı⁶.

Osmanlı Devleti, XVI. yüzyılın başlarında doğuda güçlü İran Safevî Devleti ile sınır komşusu oldu. İki devlet arasındaki ilişkiler Yavuz Sultan Selim döneminde savaş halini aldı. Önceki bölümde de ifade edildiği üzere; Osmanlı merkez otoritesi, doğu sınırını korumak için Safevîlere karşı bölgedeki yerel Kürt emirlikleri ile siyasî ve idarî bir 'müttefiklik' ilişkisi geliştirdi⁷. Bu müttefiklik ilişkisine bağlı olarak İran sınır bölgesinde oluşturulan idarî yapılanma Osmanlı Devleti'nin başından beri gerçekleştirmeye çalıştığı merkezîyetçi uygulamalara aykırılık arz etmekteydi. Yerel beylerin geleneksel idarî imtiyazları olduğu gibi korunmaya çalışıldı.

Osmanlı Devleti'ndeki merkezîleşme politikalarındaki diğer önemli bir değişim, XVII. yüzyılın başında görülmeye başlandı. Savaş sanatlarında ve silah

⁴ Devşirme kökenli askerî bürokratların devlet kademesinde yoğun bir şekilde yer almaya başlamaları II. Murad döneminde gerçekleşir. Sarayda devşirme bürokratlar ile Türk kökenli bürokratlar arasındaki rekabette Fatih döneminden itibaren padişahlar tercihlerini devşirme bürokratlardan yana kullanmışlardır. Merkezî otoriteyi güçlendirme çabaları, bu tercihlerinde etkili olmuş olması daha muhtemel görünmektedir. İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devletinin Saray Teşkilâtı*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1984, s. 43-44.

⁵ Bir asra aşkın süre ile Osmanlı Devleti'nin siyasî tarihine yön vermiş Çandarlı/Candarlı ailesi, Fatih döneminde merkezî otorite için bir tehdit olarak algılanmıştır. Özellikle 1444'te II. Murad'ın oğlu II. Mehmet'in (Fatih) lehine tahttan feragat etmesi ve Veziriazam Çandarlı Halil Paşa'nın müdahalesiyle bu taht değişikliğine engel olması bu tehdit belirgin hale geldi. Fetihden sonra sadrazamlık görevinden alınarak idam edildi. Ayrıca tüm ailesinin mal varlığı da müsadere edildi. Bu tarihten sonra benzer ailelerin Osmanlı merkez idaresi içinde siyasî kariyer yapmalarına pek müsaade edilmedi. XVII. yüzyıldaki Köprülü ailesi bu konu da bir istisna olarak karşımıza çıkar. İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Çandarlı Vezir Ailesi*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1974, s. 67-84; M. Münir Aktepe, "Çandarlı Halil Paşa" *İslam Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, C. 8, Ankara, 1993, s. 213-214.

⁶ Ortaylı, kadı'nın sadece mahkemede yargıç olmadığını aynı zamanda bir noter, vakıfların müfettişi ve beledî hizmetleri icra eden bir memur olmasından dolayı bazı hususlarda ehl-i örfün ast memuru gibi görünse de hukukî kararlarında tam bir bağımsızlığa sahip olduğunu bu yönüyle, taşrada *ilmiye* sınıfı ile *seyfiye* sınıfı arasında tam bir dengeden bahsedilebileceğini belirtir. İlber Ortaylı, *Hukuk ve İdare Adamı Olarak Osmanlı Devleti'nde Kadı*, Kronik Kitap Yayınları, 4. Baskı, İstanbul, 2017, s. 30-33.

⁷ İbrahim Özcoşar, "Sultan ve Mir: Osmanlı Kürt İlişkilerine Giriş", *Osmanlı Devleti ve Kürtler*, Ed. İbrahim Özcoşar ve Shahab Vali, Kitap Yayınevi, İstanbul, 2017, s. 15-16.

teknolojisiinde meydana gelen gelişmelere bağılı olarak devletin askerî harcamalara daha fazla bütçe ayırmasına; bu durum ise hazinenin nakde olan ihtiyacının bir hayli artırdı⁸. Merkezi otorite, nakde dayalı malî krizi aşabilmek için taşrada yeni bir idarî düzenlemeye gitti. 1726'da çıkarılan bir fermanla devşirme kökenli beylere taşrada tımar tahsisi uygulamasına son verildi⁹. Merkezî otoritenin nakit ihtiyacının artması, taşrada toplanan aynî vergilerin merkeze nakdî olarak gönderilmesi gerekliliğini ortaya çıkardı. Bu durum ise taşra şehirlerinde ticarî hayatın canlanmasının ve iltizam/malikâne sistemlerinin ortaya çıkarttığı sermaye sahibi yerel âyân/eşraf sosyoekonomik sınıfların güçlenmesinin önünü açtı. Devşirme kökenli beylere taşrada tımar tahsisi uygulamasına son verilmesinden sonra taşrada bulunan yerel hanedanlar sancakbeyi olarak atanmaya başlandı¹⁰. XVI. yüzyıldan itibaren İran sınır bölgesinde görülen adem-i merkezîyetçi uygulamalar, imparatorluğun genelinde görülmeye başlandı.

XVII. yüzyılın ortalarından itibaren taşrada sosyoekonomik güç, merkezîyetçi *seyfiye* ve *kalemiye* sınıflarından tüccar, esnaf ve köylüden oluşan adem-i merkezîyetçi âyân/eşraf sınıfına geçti¹¹. Merkezden taşraya doğru yaşanan bu sosyopolitik güç kayması ile beraber âyân/eşraf sınıfı, Anadolu'nun her tarafında

⁸ *Askerî devrim* olarak ifade edilen savaş sanatlarında ve silah teknolojilerindeki gelişmeler; ateşli silahların hafifletilerek (tüfek haline) geliştirilmesi ve savaşlarda yaygın bir şekilde kullanılması, taarruz (meydan) şeklindeki savaş stratejisinin yerini savunma (kuşatma) taktiklerine bırakması, süvari unsurların eski önemini yitirmesi buna karşılık ateşli silah taşıyan piyade unsurların sayısının artırılması ve niteliğinin yükseltilmesi esaslarına dayanmaktaydı. Osmanlı Devleti'nin Batıdaki siyasal rakipleri, Yeni Dünya'da gelen zenginliklerle kalelerini savunmaya daha dayanıklı hale getirebildiler. Çağın modern silahları olan tüfeklerle askerlerini donatabildiler. Donald Quataert, *Osmanlı İmparatorluğu 1700-1922*, Çev. Ayşe Berktaş, İletişim Yayınları, İstanbul, 2016, s. 73-75; Thomas F. Arnold "16. Yüzyıl Avrupa'sında Savaş: Devrim Ve Rönesans", *Top, Tüfek ve Süngü*, Ed. Jeremy Black, Kitap Yayınevi, İstanbul, 2003, s. 30; Burak Çınar, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Ateşli Silahların Yükselişi", *Doğu Batı Düşünce Dergisi*, Doğu Batı Yayınları, Yıl 12, S. 51, 2009, s. 226.

⁹ Mustafa Akdağ, "Osmanlı Tarihinde Âyânlık Düzeni Devri 1730-1839", *Tarih Araştırmaları Dergisi*, C. 8, S. 14, 1963. s. 51.

¹⁰ Yücel Özkaya, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Âyânlık*, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Yayınları, Ankara, 1977, s. 125.

¹¹ Kemal Karpat, *Osmanlı'da Değişim, Modernleşme ve Uluslaşma*, Çev. Dilek Özdemir, İmge Kitapevi, Ankara, 2006, s. 8-10; Akdağ, "Osmanlı Tarihinde Âyânlık Düzeni Devri 1730-1839", s. 53.

bölgenin fiilî yöneticisi durumuna geldi¹². XVIII. yüzyıla gelindiğinde merkezî otorite; eşkıyaların yakalanması, devlete isyan edenlerin cezalandırılması, orduya asker temin edilmesi, baruthanenin güherçile ihtiyacının karşılanması, gerektiğinde gemilerin yapılması ve gemi yapımı ile ilgili malzemenin temin edilmesi, İstanbul'a erzak ve zahire gönderilmesi, ülkedeki karışıklıkların giderilmesi ve vergilerin toplanması için bu yerel güç odaklarına başvurmak zorunda kalmıştı¹³. Devletin bu güç odaklarıyla ilişkileri, “devlet-tebaa” ilişkisinden çok bir “devlet-vassal prens” ilişkisine dönüşmüştü. Hatta Batılı devletlerle sınırdaş olan ve Arnavutluk ile Yunanistan'ı bir kuşaktan beri yöneten Yanya'daki Tepedelenli Ali Paşa, Mısır'daki Kavalalı Mehmet Ali Paşa, Balkanlardaki Pazvanoğlu Osman Paşa, Bağdat'taki (Büyük) Süleyman Paşa, Batı Anadolu'daki Karaosmanoğlu ile Musul'daki Celilî hanedanları merkezî otoriteden bağımsız bir dış politika bile yürütebilmekteydiler¹⁴.

Osmanlı Devleti'nin merkezîleşme politikaları açısından XVIII. yüzyılın sonları önemli bir dönüm noktasıdır. XIX. yüzyılda hız kazanacak olan yeni merkezîleşme süreci, Osmanlı tarihi üzerine yapılan akademik çalışmalarda Batı'daki gelişmelerin hissedilir derecede etkisiyle *modernleşme* ve *batılılaştırma* kavramları ile beraber anılır¹⁵. Modern/Batı tarzı ‘merkezîleşme’ anlayışına göre, modern ve güçlü

¹² Âyân/eşraf sınıfını oluşturan şahıslar, bazen merkezî otoritenin taşrada görevlendirdiği memurlar da olabilmekteydiler. XVII. yüzyıla kadar taşrada görevlendirilen memurların görev yerleri sık sık değişmekteydi. Bu sık yer değiştirmeler, merkezî otoriteyi tehdit/rahatsız edebilecek güçlerin oluşmasını engellemekteydi. Ancak XVIII. yüzyılda bu görev sirkülasyonlarında bir yavaşlama oluşunca Batı Anadolu'daki Karaosmanoğlu gibi hanedanlar ortaya çıkmaya başladı. Martin Van Bruinessen, *Ağa, Şeyh, Devlet*, Çev. Banu Yalkut, İletişim Yayınları, İstanbul, 2006, s. 269; Quataert, *Osmanlı İmparatorluğu 1700-1922*, s. 85-86.

¹³ Özkaya, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Âyânlık*, s. 146; Özcan Mert, “Osmanlı Devleti Tarihinde Âyânlık Dönemi”, *Osmanlı*, Ed. Güler Eren, Yeni Türkiye Yayınları, C. 6, Ankara, 1999, s. 174.

¹⁴ Erik Jan Zürcher, *Modernleşen Türkiye'nin Tarihi*, Çev. Yasemin Saner Gönen, İletişim Yayınları, İstanbul, 2000, s. 30; Gabor Agoston, “Avrupa'da Osmanlı Savaşları 1453-1826”, *Top, Tüfek ve Süngü*, Ed. Jeremy Black, Kitap Yayınevi, İstanbul, 2003, s. 148-149; Quataert, *Osmanlı İmparatorluğu 1700-1922*, s. 85.

¹⁵ Modernleşme; ‘Batı-dışı toplumların kendilerini -bir bütün olarak- Batı'nın çağdaş olan idarî, askerî, hukukî ve iktisadî anlayışlarına eklemleme çabası’ veya ‘zayıf (Doğu) toplumların güçlü (Batı) toplumlara öykünme’ gayreti olarak ifade edilebilir. ‘Modernleşme-merkezîleşme’ ilişkisi bağlamında modernleşme, daha geniş ve daha köklü bir değişimi; merkezîleşme ise modernleşmenin idarî (ve malî/vergileendirme) ayağını ifade ettiğini söyleyebiliriz. Özelde Osmanlı Devleti'nin genelde Batı-dışı toplumların XIX. yüzyıldan itibaren modernleşme çabaları bir bütün olarak “Batılâştırma” olarak da ifade edilir. Osmanlı arşiv vesikalarında ise Tanzimat Fermanı'nın 1839'da ilan edilmesiyle beraber merkezîleşme politikaları için ‘*tanzimat*, *tanzimat-ı hayriyye*, *nizamat*, *nizamat-ı hayriyye*’ ifadeleri kullanılmaya başlandı. Özcoşar, *Merkezîleşme*

bir devletin teşekkülü hem başkentte hem de taşrada bütün adem-i merkeziyetçi otoritelerin ortadan kaldırılması ile mümkündü¹⁶. Fakat taşra ile merkez arasındaki ara idarî formların (imtiyazlı/müstakil yapıların) tasfiyesi yeterli değildi. Aynı zamanda güçlü, merkezî, modern bir orduya ve güçlü bir bürokratik memur kadrosuna ihtiyaç duyulmaktaydı. Bu ise askerî ve sivil bir eğitim reformunu gerektirmekteydi. Modern bir ordu ve bürokratik memur kadrosu, hazineye büyük bir ek yük anlamına gelmekteydi. Hazinesinin gelirini/vergilerini artırabilmesi, taşrada âyânların ve diğer merkez-kaç unsurların devre dışı kaldığı ve vergilerin aracısız bir şekilde merkeze aktarıldığı yeni bir vergi sistemini gerekli kılmaktaydı¹⁷.

Modern dönemdeki merkezîleşme politikalarının ivme kazanması, askerî alanda alınan yenilgilerle doğrudan orantılıdır. Bu bağlamda 1774 Küçük Kaynarca Antlaşması ile sonuçlanan Osmanlı-Rus savaşı, Osmanlı merkezîleşmesi açısından önemli bir dönüm noktası kabul edilir. Bu savaştan sonra Bâbîâli, ilk kez, Anadolu ve Rumeli’de sayıları iyice artan âyanları ortadan kaldırmak için harekete geçti. 1786’da âyânlık uygulamasına son vererek *şehir kethüdalığı* uygulamasını getirdiyse de âyânların sert muhalefeti sonucu 1790’da yeniden eski düzene dönüldü. Bu başarısız girişim, adem-i merkezîyetçi unsurların daha da güçlü hale gelmesine sebep oldu. Osmanlı Devleti, 1796’da başlayan ve 1798’e kadar devam eden Rumeli’deki Vidin âyânı Pazvantoğlu Osman isyanı karşısında çaresiz kaldı. Bâbîâli, Vidin âyânını vezirlik rütbesi ile ödüllendirmek zorunda kaldı. Yine Rumeli’de başka bir âyân olan Alemdar Mustafa Paşa ise 1808’de İstanbul’da meydana gelen yeniçeri

---

Sürecinde Bir Taşra Kenti: Mardin, s. 11; Ahmet Çiğdem, “Batılılaşma, Modernite ve Modernizasyon”, *Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce*, C. 3. İletişim Yayınları, İstanbul, 2007, s. 68; Mehmet Ali Kılıçbay, “Osmanlı Batılılaşması”, *Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi*, İletişim Yayınları, C 1, İstanbul, 1985, s. 148; Sivas valisi Hafız Mehmet Paşa’nın 11 Temmuz 1837 tarihli yazısı. BOA, HAT, Dosya No: 449, Gömlek No: 22340-B; 10 Temmuz 1845’te Dersaadet’e gönderilen bir yazı. BOA, İ.MSM, Dosya No: 49, Gömlek No: 1231.

¹⁶ Bernard Lewis, *Modern Türkiye’nin Doğuşu*, Çev. Metin Kırıatlı, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2007, s. 90.

¹⁷ Alan Palmer, *Osmanlı İmparatorluğu-Son Üç Yüz Yıl-Bir Çöküşün Yeni Tarihi*, Çev. Belkıs Çorakçı Dışbudak, Yeni Yüzyıl Tarih Dizisi, İstanbul, 1995, s. 177; Hans-Lukas Kieser, *İskalanmış Barış*, Çev. Atilla Dirim, İletişim Yayınları, İstanbul, 2013, s. 94.

isyanını (Kabakçı Mustafa İsyanı) bastırarak Sadrazamlık makamını zorla ele geçirdi¹⁸.

III. Selim dönemindeki Nizam-ı Cedid ordusunun teşekkülü, geniş anlamda modernleşme, dar anlamda ise merkezîleşme çabalarının başlangıcı kabul edilir¹⁹. Ancak merkezîleşme çabalarının tüm Osmanlı ülkesinde büyük bir ivme kazanması, II. Mahmut döneminde, özellikle 1826'da Yeniçeri Ocağı'nın lağvedilmesi ile gerçekleşti. Pazvantoğlu Osman ve Alemdar Mustafa Paşa olaylarından sonra merkezîleşme çabaları, Osmanlı merkez otoritesi için artık tercihten öte bir zorunluluğa dönüştü²⁰. Özellikle bir dizi iç ve dış siyasî gelişmeyi içinde barındıran ve 'Mısır meselesi' olarak da ifade edilen Kavalalı Mehmet Ali Paşa isyanı ile beraber merkezîleşme, XIX. yüzyılın ortalarına doğru, Osmanlı Devleti için hayatî bir konu başlığı haline geldi.

XIX. yüzyıldaki merkezîleşme süreci ile beraber yalnızca son dönemlerde politik bir güç haline gelen taşradaki âyân hanedanlarının varlıklarına son verilmedi. Aynı zamanda Osmanlı Devleti'nin hâkimiyet sahasına girdiği günden beri imtiyazlı (*müstakil*) bir idarî yapı arz eden Ekrâd sancakları (*hükümet sancaklar* ve *yurtluk-ocaklık sancakları*) da tasfiye edildi. Bu tasfiye sürecinin son halkasını Rondot'un ifadesi ile bir Müslüman-Hristiyan (veya Kürt-Nasturi) teşekkülü olan Hakkâri emirliği oluşturur. Dolayısıyla Hakkâri emirliğinin tasfiye (veya merkezîleşme) süreci Kürt-Nasturi ilişkilerini de derinden etkiledi. Bu yüzden Ekrâd sancaklarının tasfiye sürecini çalışmamızı anlaşılır kılma adına bir bütün olarak ele almamızı gerekli kılmaktadır.

2.2. Ekrâd Sancaklarının Tasfiye Edilmesi

1842'deki İmadiye mütesellimi İsmail Paşa isyanının hemen akabinde, Musul valisi Mehmet Paşa tarafından Farsça kaleme alınan ve Hakkâri'de meskûn Pinyanişî

¹⁸ Mert, "Osmanlı Devleti Tarihinde Âyânlık Dönemi", s. 177.

¹⁹ Karpat, *Osmanlı'da Değişim, Modernleşme ve Uluslaşma*, s. 9-10.

²⁰ Wadie Jwaideh, *Kürt Milliyetçiliğinin Tarihi Kökenleri ve Gelişimi*, Çev. İsmail Çekem ve Alper Duman, İletişim Yayınları, İstanbul, 2016, s. 117.

aşiretinin reisi Evliya Bey'e gönderilen iki mektupta mealen şu ifadelere yer verilmiştir:

Acem davası (İran ile olan savaş) bitti. Osmanlı Devleti ile İran arasında bir barış (Osmanlı-İran hudut antlaşması) yapıldı. Bağlı olduğun Hakkâri mîri Nurullah Bey'e itibar etmek zorunda değilsin. Bundan böyle artık Osmanlı merkez otoritesine güven. Nurullah Bey'den yana size ve çevrenizdeki aşiretlere herhangi bir baskı oluşması durumunda 4 bin düzenli Osmanlı askeri ile bölgeye müdahale etmeye hazırım²¹.

Mehmet Paşa'ya göre, bölgede varlığını sürdüren gerek *hükümet* gerekse de *yurtluk/ocaklık* düzeyindeki her türlü müstakil idari yapı, İran ile yaşanan sınır anlaşmazlıklarının bir ürünüydü. İran (*Acem*) ile sınır sorunu ortadan kalktığına göre bölgedeki müstakil/otonom idarî formlara da ihtiyaç yoktu. Bu anlayış, Mehmet Paşa'nın çağdaşı olan diğer Osmanlı bürokratları tarafından da bu dönemde çeşitli şekilde dillendirilmekteydi.

XIX. yüzyılın başında Diyarbakır, Van, Bağdat ve Musul eyaletlerine bağlı 'hükümet/emirlik' statüsünde sahip on iki tane Ekrâd sancağı bulunmaktaydı²². Hakkâri sancağının da içinde bulunduğu bu idari üniteler, 1835'ten başlayarak 1849'a kadar imtiyazlı durumlarına son verilerek doğrudan merkezî otoriteye bağlı idarî birimler haline getirildi. Diğer bir deyişle; yerel beyler (*rüesâ-yı Ekrâd* ve *ümerâ-yı Ekrâd*) tarafından idare edilen bu üniteler, doğrudan merkeze bağlı idareciler (*vali, kaymakama, mütesellim, mutasarrıf, oymak/aşiret müdürü...*) tarafından yönetilen birimler haline getirildi²³. Osmanlı merkezî otoritesini 1830'lu yılların ortasında Ekrâd sancaklarına karşı harekete geçiren temel saik elbette merkezîleşme dürtüsüydü. Ancak bu sancakların tasfiyesini hızlandıran temel gelişme, bir dizi iç ve dış siyasî olayı bünyesinde barındıran, *Mısır meselesi* olarak da ifade edilen Mehmet Ali Paşa isyanıydı²⁴.

²¹ Musul valisi Mehmet Paşa'nın Pinyanişi aşireti reisi Evliya Bey'ye gönderdiği tarihsiz Farsça mektup. BOA, İ.MSM, Dosya No: 48, Gömlek No: 1229.

²² Fazıla Akbal, "1831 Tarihinde Osmanlı İmparatorluğunda İdarî Taksimat ve Nüfus", *Belleten, Türk Tarih Kurumu Basımevi*, C. XV, S. 60, 1951, s. 621-626; Baykara, Tuncer; *Anadolu'nun Tarihi Coğrafyasına Giriş I*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara, 1988, s. 117.

²³ Ateş, Sabri; *Osmanlı-İran Sınır Bölgeleri: Bir Sınır Yapmak 1843-1914*, Küre Yayınları, İstanbul, 2020, s. 60-61.

²⁴ Napolyon'un 1798'de Mısır'ı işgal etmesi üzerine Fransa'ya karşı savaşmak için Kavala'dan gönüllü olarak orduya yazılan Mehmet Ali Paşa, işgal girişiminden sonra da Mısır'da kaldı. Bu sırada Osmanlı merkezî otoritesinin Mısır'da müstakil bir idarî yapı oluşturmaya çalışan Memluklu valilerle arası pek iyi değildi. Memluklu valilerinin bölgedeki gücünü kırmak isteyen

Mısır meselesi ile Kürt emirliklerinin tasfiyesi arasında doğrudan bir ilişki bulunmaktadır²⁵. Bu ilişkiyi örneklendirmek gerekirse; Osmanlı ordusunun 1833 Kütahya Antlaşması ile sonuçlanan Konya'daki yenilgisi, Soran mîri Revanduzlu Muhammed Paşa'nın bölgede büyük bir güç haline gelmesine ve Osmanlı merkez otoritesine karşı isyan etmesine zemin hazırladı²⁶. Yine Osmanlı ordusunun yenilgisi ile sonuçlanan 1839'daki Nizip Savaşı, Müküs beyi Han Mahmud'un ve Bohtan hâkimi Bedirhan Bey'in isyanını doğrudan tetikledi²⁷. Başka bir ifade ile Mısırlı Mehmet Ali Paşa'nın faaliyetlerinin Kürt beylerine bir esin kaynağı olduğu söylenebilir²⁸. Yine Konya Savaşı sırasında Osmanlı ordusunun başında bulunan Mehmet Reşid Paşa, savaştan sonra Ekrâd sancaklarının tasfiyesi için görevlendirildi. Savaştan sonra Sivas valiliğine atanan Mehmet Reşid Paşa, emirliklerin tasfiyesini, Mısır ordusu ile yapılması mukadder savaşın bir ön hazırlığı olarak görmüş ve bu yönde bir politika izledi. Bu yüzden bu başlık altında Ekrâd sancaklarının tasfiyesi, Mısır meselesi ile bağlantılı olarak ele alınacaktır.

Emirliklerin tasfiyesi, Osmanlı Devleti'nin XIX. yüzyılın başından itibaren yürürlüğe koyduğu merkezîleşme politikalarının bir ürünüdür. Bu tasfiye sürecini iki

---

Osmanlı Devleti, bir denge unsuru olarak Mehmet Ali Paşa'yı Mısır'a vali tayin etti. Mehmet Ali Paşa, 1806'da başlayan ve 6 yıl süren Osmanlı-Rus savaşını da fırsat bilerek Mısır'daki siyasî ve idarî gücünü pekiştirdi. Tarım ve sanayi alanında yaptığı reformlarla Mısır'ın refah seviyesini yükseltti. Oluşturduğu modern ordu sayesinde bir huzur ve güven ortamı oluşturdu. Ayrıca, 1811-1815 arasında Hicaz bölgesine düzenlediği seferlerle Vehhabi tehditini ortadan kaldırdı. Böylece hem Mısır ve çevresinde hem de tüm Osmanlı ülkesinde büyük bir politik ün kazandı. Suriye ve çevresindeki sosyal ve idarî sorunlara müdahale ederek nüfuz alanını genişletti. Mehmet Ali Paşa'yı Mısır'a vali tayin ederek Memluklu kökenli valilerden kurtulmayı planlayan Osmanlı Devleti, 1820'lere gelindiğinde daha büyük bir tehdit ile karşı karşıya kaldı. Mısır, Suriye ve Hicaz'ı da içine alan geniş bir coğrafyada Osmanlı Devleti'nin siyasî varlığını tehdit eder duruma geldi. Enver Ziya Karal, *Büyük Osmanlı Tarihi*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, C. 5, Ankara, 2007, s. 125-126; Şinasi Altundağ, *Kavalalı Mehmet Ali Paşa İsyanı Mısır Meselesi (1831-1841)*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1945, s.25.

²⁵ Ateş, *Osmanlı-İran Sınır Bölgeleri: Bir Sınır Yapmak 1843-1914*, s. 60-61.

²⁶ Jwaideh, *Kürt Milliyetçiliğinin Tarihi Kökenleri ve Gelişimi*, s. 130; Bruinessen, *Ağa, Şeyh, Devlet*, s. 270-271; Nejat Abdulla, *İmparatorluk Sınır ve Aşiret*, Çev. Mustafa Aslan, Avesta Yayınları, İstanbul, 2009, s. 191.

²⁷ Ahmet Kardam, *Cizre-Bohtan Beyi Bedirhan Direniş ve İsyan Yılları*, Dipnot Yayınları, Ankara, 2011, s. 89.

²⁸ Janet Klain, *Hamidiye Alayları*, Çev. Renan Akman, İletişim Yayınları, İstanbul, 2014, s. 112; Jwaideh, *Kürt Milliyetçiliğinin Tarihi Kökenleri ve Gelişimi*, s. 130; Bruinessen, *Ağa, Şeyh, Devlet*, s. 268.

aşamada ele almak mümkündür²⁹. Birinci aşamayı 1830’lu yıllardaki merkezîleşme faaliyetleri/politikaları oluşturur. Bu aşamada, idarî olarak Musul ve Bağdat eyaletlerine bağlı Soran ve Bahdinan emirlikleri tasfiye edilmiştir. 1839’daki Nizip Savaşı, Osmanlı Devleti’nin bölgedeki merkezîleşme politikalarını akamete uğrattı. Nizip Savaşı’ndan sonra Osmanlı Devleti’nin 1840’lı yıllardaki merkezîleşme faaliyetlerinde ise idarî olarak Diyarbakır ve Van eyaletlerine bağlı olan emirlikler tasfiye edildi. Çalışmamızın coğrafi sahasında yer alan Hakkâri emirliğinin tasfiyesi, merkezîleşme uygulamalarının ikinci aşamasında gerçekleşti³⁰.

2.2.1. Musul ve Bağdat Eyaletlerine Bağlı Emirliklerin Tasfiye Edilmesi

Kürt emirliklerinin tasfiye süreci, Konya Savaşı’ndan sonra (Mehmet) Reşid Paşa’nın 1833’te Sivas valiliğine atanması ile başladı. Valinin görünürdeki resmî görevi; Konya Savaşı ile bölgede bozulan devlet otoritesini yeniden tesis etmek, yeni oluşturulmaya başlanan merkezî ordu (*Asâkir-i Mansure-i Muhammediye, Redif-i Mansure*) için asker toplamak ve devletin biriken yasal vergilerini toplamaktı. Ancak asıl görevi, bölgedeki adem-i merkezîyetçi idarî yapıları (Ekrâd sancaklarını) ortadan kaldırmak ve Mısırlılarla yapılması düşünülen nihaî savaşa hazırlık yapmaktı³¹. Bu yüzden Gürcü asıllı Reşid Paşa geniş yetkilerle donatıldı. Valinin idarî yetki sahası sadece Sivas ve çevresi ile sınırlı değildi. Diyarbakır ve Rakka eyaletleri de yetki alanına dâhil edilerek bölgedeki idarî gücü güçlendirildi³². Bu, Sivas’tan Van’a, Hakkâri’nin batısından Musul’un kuzeyine kadar uzanan oldukça geniş ve bir o kadar da sorunlu bir coğrafyanın doğrudan Reşid Paşa’nın idarî denetimine verilmesi

²⁹ M.S. Lazarev, “19. Yüzyılda Kürdistan (1800-1880)”, *Kürdistan Tarihi*, Ed. M.S. Lazarev ve Ş.X. Mihoyan, Çev. İbrahim Kale, Avesta Yayınları, İstanbul, 2015, s. 117; Kardam, *Cizre-Bohtan Beyi Bedirhan Direniş ve İsyân Yılları*, s. 73-74.

³⁰ Fatih Gencer, *Merkezîyetçi İdari Düzenlemeler Bağlamında Bedirhan Bey Olayı*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2010, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), s. 70.

³¹ Çünkü bölgede bulunan Kürt aşiretleri ve emirlikleri Mısırlı Mehmet Ali Paşa’nın isyanına destek verebilecekleri düşünülmekteydi. Aslında Kürt emirliklerinin tasfiyesine yönelik harekât, Mısırlılarla yapılacak olan savaşın bir provası niteliği taşımaktaydı. Bruinessen, *Ağa, Şeyh, Devlet*, s. 270; Gencer, *Merkezîyetçi İdari Düzenlemeler Bağlamında Bedirhan Bey Olayı*, s. 22.

³² Ahmed Lûtfî Efendi, *Vak’ânüvîs Ahmed Lûtfî Efendi Tarihi*, Eski Yazıdan Aktaran: Yücel Demirel, Yapı Kredi Yayınları, C. IV-V, İstanbul, 1999, s. 890-891; Kieser, Reşid Paşa için “süper vali” ifadesini kullanır. Kieser, *İskalanmış Barış*, s. 128.

anlamına gelmekteydi³³. Musul valisi İnce Bayraktar Muhammed Paşa ve Bağdat valisi Ali Rıza Paşa da gerektiğinde kuvvetleriyle Reşid Paşa'ya destek verme konusunda talimat almışlardı³⁴.

1828-1832 yılları arasında sadrazamlık görevini yürüten Reşid Paşa, bu görevdeyken Mısırlı İbrahim Paşa'ya karşı yapılan ve yenilgi ile sonuçlanan Konya Savaşı'nda Osmanlı ordusunun başındaydı. Bu savaş sırasında Mısır ordusuna esir düşmüştü³⁵. Bu yenilgi, Reşid Paşa'nın askerî ve siyasî kariyerini oldukça sarstı. O, Osmanlı Devleti'nin Konya Savaşı'ndaki yenilgisini, Kürt emirliklerinin ve aşiretlerinin Mısırlılara verdiği desteğe bağlamaktaydı. Bu yüzden de Kürt emirliklerinin tasfiye edilmesi için özel bir çaba harcadı³⁶. Reşid Paşa'nın öncelikli hedefi Bağdat eyaletine bağlı Soran emirliği idi. Soran hâkimi (Revanduzlu) Muhammed Paşa, tıpkı Mısırlı Mehmet Ali Paşa gibi başına buyruk hareket etmekte ve Osmanlı merkez otoritesi için bölgede bir tehdit unsuru oluşturmaktaydı³⁷. Bu durumun farkında olan Reşid Paşa, emirliğin tasfiyesi için gerekli hazırlıklara başladı. Şüphesiz Soran emirliği üzerine düzenlenecek olan bir askerî harekât kolay olmayacaktı. Bu yüzden de harekât için yapılan hazırlıklar bir yıl kadar sürdü³⁸. Kars ve Erzurum'da bulunan düzenli ordular da Soran emirliği üzerine düzenlenecek olan askerî harekâta destek sunmaları konusunda gerekli talimatı almışlardı.

Gerek Osmanlı Devleti'nin bu dönemde Rusya ile yaptığı savaşlar (1806-1812 ve 1828-1829 Osmanlı Rus Savaşları) gerekse de *Mısır meselesi* ile bölgede büyük bir politik güç haline gelen Soran hâkimi Muhammed Paşa, 1830'ların başında

---

³³ Gencer, *Merkeziyetçi İdari Düzenlemeler Bağlamında Bedirhan Bey Olayı*, s. 20.

³⁴ Muhammed Emin Zeki Beg, *Kürtler ve Kürdistan Tarihi*, Çev. Vahdettin İnce vd., Nûbihar Yayınları, 11. Baskı, İstanbul, 2018, s. 216-217.

³⁵ Karal, *Büyük Osmanlı Tarihi*, C. 5, s. 165.

³⁶ Celilê Celil, *XIX. Yüzyıl Osmanlı İmparatorluğu'nda Kürtler*, Çev. Mehmet Demir, Öz-ge Yayınları, Ankara, 1992, s. 102.

³⁷ Karal, *Büyük Osmanlı Tarihi*, C. 5, s. 154.

³⁸ Celil, *XIX. Yüzyıl Osmanlı İmparatorluğu'nda Kürtler*, s. 102; Gencer, *Merkeziyetçi İdari Düzenlemeler Bağlamında Bedirhan Bey Olayı*, s. 20.

sadece Osmanlı merkez otoritesi için değil aynı zamanda bölgedeki diğer Kürt emirlikleri için de bir tehdit unsuru haline getirdi³⁹.

Muhammed Paşa, 1813'te babası Mustafa Bey'in yerine emirliğin başına geçer geçmez, kendisine muhalif olabilecek yakın akrabalarının hepsini öldürttü⁴⁰. Daha sonra Bradost ve Mamiş aşiret konfederasyonlarının arazisini savaş yoluyla Soran emirliğinin idarî sahasına kattı⁴¹. Yine idarî olarak Bağdat eyaletine bağlı olan Baban emirliği ile uzun savaşlar yaptı. Baban emirliğine ait ve Küçük Zap Nehri'nin kuzeyinde kalan bütün yerleşimleri ele geçirdi. Böylece Osmanlı Devleti'nin hâkimiyet sahasında bulunan Büyük Zap, Küçük Zap ve Dicle nehirleri ile Zagros Dağları arasında kalan geniş bölgenin tek hâkimi/yöneticisi oldu. İdarî olarak bağlı bulunduğu Bağdat valisi, Muhammed Paşa'nın bu faaliyetlerini durdurabilecek güçte olmadığı için ona "paşa" (*mîr-i mîran*) rütbesini vermek zorunda kalmıştı⁴².

Soran emirliğinin kuzeyini, Bahdinan (İmadiye) emirliğinin idarî sahası oluşturmaktaydı. Bahdinan emirliğine bağlı Sincar dolaylarındaki Yezidi aşireti ile Kürt Mizurî aşireti arasında oldukça eskiye dayanan bir kan davası bulunmaktaydı⁴³. Muhammed Paşa'nın bu faaliyetleri sırasında Mizurî aşireti lideri, Yezidiler tarafından öldürüldü. Mizurîliler ile Yezidiler arasında başlayan gerginliği Bahdinan hâkimi bastıramadı. Mizurîliler Soran hâkiminden yardım istedi. Bunun üzerine Muhammed Paşa, Yezidiler'e yönelik düzenlediği askerî harekât sırasında büyük bir katliam gerçekleştirdi⁴⁴. Harekât sırasında Bahdinan emirliğini de Soran emirliğinin idarî sahasına kattı⁴⁵. Muhammed Paşa'nın bu harekâtı Bahdinan emirliği ile sınırlı

³⁹ Balkanlarda ortaya çıkan Yunan İsyanı, Osmanlı donanmasının Navarin'deki mağlubiyeti ve Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılmış olması da Muhammed Paşa'nın siyasî bir güç haline gelmesine ortam hazırlamıştı. Lazarev, "19. Yüzyılda Kürdistan (1800-1880)", s. 270.

⁴⁰ Lazarev, "19. Yüzyılda Kürdistan (1800-1880)", s. 118.

⁴¹ Jwaideh, *Kürt Milliyetçiliğinin Tarihi Kökenleri ve Gelişimi*, s. 117; Lazarev, "19. Yüzyılda Kürdistan (1800-1880)", s. 118.

⁴² Muhammed Emin Zeki Beg, *Kürtler ve Kürdistan Tarihi*, s. 214.

⁴³ Jwaideh, *Kürt Milliyetçiliğinin Tarihi Kökenleri ve Gelişimi*, s. 117; Lazarev, "19. Yüzyılda Kürdistan (1800-1880)", s. 123-128.

⁴⁴ Muhammed Emin Zeki Beg, *Kürtler ve Kürdistan Tarihi*, s. 214-215.

⁴⁵ Bu dönemde Bahdinan hâkimi olan İsmail Paşa, Muhammed Paşa'nın ölümünden sonra kısa süreliğine yeniden emirliğin başına geçtiyse de kısa bir süre sonra Bahdinan emirliği doğrudan merkezî otoriteye bağlı bir idarî ünite haline getirildi. Bahdinan emirliği, Soran emirliği tarafından

kalmadı. Hakkâri emirliğinin idarî sahasındaki Tiyarî bölgesine de yöneldi. Ancak Nasturi aşiretleri Muhammed Paşa'nın bu saldırısını geri püskürttü⁴⁶. Bohtan emirliğine bağlı Cizre'yi ele geçirerek Mardin ve Diyarbakır'a kadar olan bölgedeki bütün Kürt aşiretlerini kendine bağlı duruma getirdi. Muhammed Paşa'nın bu faaliyetleri, bölgedeki diğer Kürt emirliklerinde tedirginlik yarattı. Bu durum, 1834'te Soran hâkimi Muhammed Paşa'ya karşı bir askerî harekât hazırlığı içinde bulunan Sivas valisi Reşid Paşa'nın işini kolaylaştırdı⁴⁷.

Yezidilerin meskûn bulunduğu Sincar-Telafer üzerinden Musul'a geçen Reşid Paşa, Revanduz üzerine yapılacak sefer için Harir Ovası'nda konakladı. Musul ve Bağdat valileri de bu noktada harekâta katılmak üzere ordularıyla hazır bulundular⁴⁸. Yapılacak bir savaş, büyük bir can kaybına neden olabilirdi. Bu yüzden Reşid Paşa, öncelikli olarak diplomasi yolunu tercih etti. Muhammed Paşa'ya, teslim olması durumunda Soran hâkimi olarak kalacağına dair garanti verdi. Bağdat'taki İngiliz konsolosunun da katıldığı ikna görüşmelerinden sonra Muhammed Paşa teslim oldu⁴⁹. Böylece Soran emirliğinin müstakil idarî varlığı sona erdi.

Soran emirliğinin tasfiyesi, çalışmamız açısından da önemli bir konu başlığıdır. Soran emirliğinin tasfiyesi ile Batılı misyonerler daha kolay bir şekilde bölgeye ulaşabilme imkânını elde ettiler. Emirliğin tasfiyesinden birkaç yıl sonra (1839-1840'larda) Hakkâri ve çevresine de ulaşacak olan İngiliz ve Amerikanlı misyonerler bölgede meydana gelecek olan Kürt-Nasturi çatışmalarına zemin hazırladılar⁵⁰. 1843'teki ilk saldırı sırasında toplanan ve bölgedeki durumu görüşen

---

tasfiye edilmiştir de denilebilir. Jwaideh, *Kürt Milliyetçiliğinin Tarihi Kökenleri ve Gelişimi*, s. 129.

⁴⁶ Thomas Laurie, *Dr. Grant and the Mountain Nestorians*, Boston, 1853, s. 185-186; Jwaideh, *Kürt Milliyetçiliğinin Tarihi Kökenleri ve Gelişimi*, s. 143.

⁴⁷ Hakan, Sinan; *Osmanlı Arşiv Belgelerinde Kürtler ve Kürt Direnişleri (1817-1867)*, Doz Yayınları, İstanbul, 2007, s. 72.

⁴⁸ Lazarev, "19. Yüzyılda Kürdistan (1800-1880)", s. 125-126.

⁴⁹ Bruinessen, *Ağa, Şeyh, Devlet*, s. 268; Muhammed Paşa teslim olduktan sonra İstanbul'a gönderildi. İstanbul'da padişah Abdülmecid tarafından kabul edildi. Affedilen Muhammed Paşa, yeniden Revanduz'a geri dönmek için yola çıktı. Ancak memleketine bir daha ulaşmadan yolda öldü veya öldürüldü. Hakan, *Osmanlı Arşiv Belgelerinde Kürtler ve Kürt Direnişleri (1817-1867)*, s. 83-86.

⁵⁰ Bruinessen, *Ağa, Şeyh, Devlet*, s. 343.

Dersaadet'teki Meclis-i Vâlâ ve Meclisi-i Umumi, Ekrâd sancaklarının tasfiye edilmesi ile İngilizlerin ve Fransızların bölge üzerinde artan nüfuzları arasındaki ilişkiyi masaya yatırdı⁵¹.

2.2.2. Ara Bir Memuriyet Formu: Mîr-Memur

Soran emirliğin tasfiye edilmesinden kısa bir süre sonra Reşit Paşa, 1836 yılında Diyarbakır'da koleradan yaşamını yitirdi. Reşit Paşa'nın ölümünden sonra Osmanlı Devleti'nin bölgedeki merkezîleşme politikalarını uygulamak üzere bu kez Hafız Mehmet Paşa Sivas valisi olarak atandı⁵². Ancak Hafız Mehmet Paşa'nın öncelikli görevi artık Mısır ordusu ile yapılacak savaş ve bu savaş için yapılacak hazırlıklardı. Bu yüzden Hafız Mehmet Paşa'nın valiliği döneminde Ekrâd sancaklarının tasfiyesi için farklı bir yöntem/politikaya başvuruldu. Kürt mîrleri ile doğrudan savaşmak yerine onlarla anlaşma yoluna gidildi⁵³. Başka bir ifade ile merkezîleşme politikalarının tedricî olarak uygulanması planlandı. Bu yeni politika ile mîrler, merkezî otoritenin doğrudan maaşlı memuru haline getirilmeye çalışıldı. Osmanlı merkezî otoritesi, *mîr-memur* ara idarî formu ile bölgede merkezîleşme politikalarına karşı oluşabilecek büyük çaptaki tepkileri hafifletmeye çalıştı.

Bohtan emirliğinin hâkimlerinden Gurkel mîri Said Bey, 1837'de Osmanlı merkezî otoritesine karşı isyan etti. Kürd Mehmet (Hamdi) Paşa'nın komutasındaki Osmanlı merkez ordusu, 1838'in ortalarında isyanı bastırdı⁵⁴. Aşağıda da detaylandırılacağı üzere, bu isyanın bastırılması sırasında Bohtan hâkimi Bedirhan

⁵¹ "...taife-i merkûmenin [aşiretli Nasturilerin] taht-ı raiyyete idhâli fevâid-i mülkiyeyi müstelzim olacağı derkâr ise de İngiltere ve Fransaluların kabîle-i mezkûre hakkında bu derecelerde himâyet ve sahâbet göstermeleri bunları taht-ı raiyyete idhal ve devlet-i aliyyeyi usûl-i idâreleriyle işgâl ederek kendüleri dahi iç yüzünden bazı güne icrâ-yı merâm ve maksad eylemek garazından ibâret gibi anlaşıldığı misillü taife-i merkûmenin bulundukları mahaller memâlik-i saltanat-ı seniyyeden ma'dûd olmasıyla bunların hâli üzere bırakılıp tanınmaması dahi yakışmayacağına ve indifâ'-ı mukatele ve nizâa bakılmaması düvel-i ecnebiyenin kıyl ü kalini mucib ve'l-hâsıl bu hususun ecnebi tavassutuna bırakılmaksızın istihsâl-i hüsn-i sureti münâsib olacağına..." 28 Kasım 1843 tarihli Meclis-i Umumi mazbatası ve 3 Aralık 1843 tarihli arz tezkeresi. BOA, İ.MSM, Dosya No: 48, Gömlek No: 1229.

⁵² Cabir Doğan, *Cizre ve Bohtan Emiri Bedirhan Bey (1802-1869)*, Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Afyonkarahisar, 2010, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), s. 44.

⁵³ Hafız Mehmet Paşa'nın Bedirhan Bey ve Han Mahmut ile ilgili yazısı. BOA, İ.MSM, Dosya No: 48, Gömlek No: 1225.

⁵⁴ BOA, C.DH, Dosya No: 283, Gömlek No: 14116.

Bey, Osmanlı merkezî ordusunun yanında yer aldı. İsyanın bastırılmasından sonra bölge (Sivas) valisi Hafız Mehmet Paşa'nın talebi üzerine daha önce Bohtan *hâkimi* Bedirhan Bey, aynı idarî üniteye *mütesellim* olarak atanmıştır⁵⁵. Ayrıca "Asâkir-i Mansûre Miralayı" rütbesiyle Osmanlı merkez ordusunun emir-komuta zincirine dâhil edilmiştir⁵⁶. Bedirhan Bey'in Cizre mütesellimliği, mîr-memur uygulamasının ilk örneğidir.

Mütesellim, bir bölgenin kanunlarla belirlenen vergi kalemlerini halktan toplayan ve bu vergi kalemlerini hazineye aktaran yerel görevlidir. Mütesellimlik, XVII. yüzyıldan itibaren devletin nakte olan ihtiyacının artmasına bağlı olarak yaygınlaşmış ve uzun yıllar Osmanlı taşrasında uygulanmıştır⁵⁷. *Mütesellim* ile *mîr* arasında bariz farklar vardır: Mütesellimin işbaşı yapması, merkezî otoritenin tasarrufuna bağlıdır ve geçici süreliğine yapılan bir görevlendirmedir. Aksi örnekleri olsa da hukukî olarak ırsî bir makam değildir. Yani miras yoluyla devredilemez. Buna karşılık, mîrlerin -en azından hukukî olarak- merkezî otorite tarafından atanması veya görevden el çektirilmesi (*azl ve nasb*) söz konusu değildi. Bir mîr ölse veya hizmette kusurları görülüp azlî söz konusu olsa bile sahip olduğu idarî yetkinlik evlat ve akrabalarına devredilirdi. Bölgenin idarî tasarrufu, aile dışından başka bir kimseye/beye tevcih edilemezdi⁵⁸. Bu yönüyle bakıldığında Osmanlı merkezî otoritesi, mîr-memur (mütesellim) formülü ile emirliklerin tasfiyesini aşamalı olarak gerçekleştirmeyi hedeflemiştir. Ekrâd sancaklarına doğrudan merkezden memur (vali) atama yerine bu sancaklardaki yerel beyleri bir süreliğine maaşlı memur olarak

⁵⁵ "...mîr-i mumailayh (Mîr Bedirhan) kuvve-i kahire-i Saltanat-ı Seniyye'yi görerek başında bulunan cemiyet (emirliğin askeri gücü) ile müşarünileyh Hamdi Paşa bendelerine arz-ı dehalet ve cemiyet-i mezkûreden üç beş yüz adam tutup Asâkir-i Mansûre alaylarına vererek ibraz-ı hüsn-i hizmet eylediğine binâden ferik-i müşarünileyh (Hamdi Paşa) bendeleri vâsıtasıyla taraf-ı çâkerânemden itayî re'y ve emniyetle Diyarbakır'a celp ve temin ve sâye-i ihsan-vâye-i hazret-i mülûkânede binbaşılık rütbesiyle kâm-bîn ve uhdesine birkaç mahallin mütesellimliği bi'l-ihâle iade kılınmış...". Hafız Mehmet Paşa'nın Dersaadet'e gönderdiği yazı. (tarih belirtilmemiştir.) BOA, İ.MSM, Dosya No: 48, Gömlek No: 1225.

⁵⁶ BOA, C.AS, Dosya No: 1047, Gömlek No: 46017.

⁵⁷ "Mütesellim" için Bkz. Yücel Özkaya, "Mütesellim", *İslam Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, C. 33, İstanbul, 2006, s. 203.

⁵⁸ Ahmet Akgündüz, *Osmanlı Kanunnameleri ve Hukuki Tahlilleri*, 4. Kitap Kanuni Devri Kanunnameleri, 1. Kısım Merkezi ve Umumi Kanunnâmeler, Fey Vakfı Yayınları, İstanbul, 1992, s. 463.

atamışlardır. Ancak buna karşılık bu yerel beylerin geleneksel ırsî idarî imtiyazlarına son vermiştir. Kısa bir süre sonra ise bahsedilen *mîr*-memurların yerine merkezden yöneticiler atanacaktı.

Osmanlı merkezî otoritesinin Kürt emirliklerinin tasfiyesi için geliştirdiği bu ara idarî memuriyet formu, 1839'da Mısırlılarla yapılan Nizip Savaşı ile akamete uğradı. Osmanlı ordusunun yenilgisi ile sonuçlanan savaş, İran sınır bölgesinde büyük bir otorite boşluğuna (güvenlik sorununa) sebep oldu. Bu durumdan yararlanan Cizre mütesellimi ve Asâkir-i Mansûre Miralayı Bedirhan Bey, bölgede yeniden geleneksel idarî hükümlerini oluşturmaya çalıştı⁵⁹. Ancak yerel beylerin merkezî otoritenin memuru durumuna getirilmesi uygulamasına, Nizip Savaşı'nın etkileri ortadan kaldırıldıktan kısa bir süre sonra yeniden başlandı. Bu kez, ön plana çıkan merkezî memuriyet, *müdürlük* olacaktı.

Müdürlük, (*kaza müdürlüğü, nahiye müdürlüğü, zaptiye müdürlüğü, istabl-ı amire müdürlüğü ...*) Tanzimatın taşra uygulamaları ile beraber yaygınlaşmış merkezî bir memurluktur. Arapça bir kavram olan ve 'idare eden, yöneten' anlamına gelen müdürlük, XIX. yüzyıldaki merkezileşme uygulamaları ile beraber Osmanlı Devleti'nin idarî yapısında yaygın olarak yer almaya başladı. Emirliklerin tasfiyesi sürecinde öncelikli olarak mîrlerin birçoğu müdür olarak Osmanlı merkez otoritesinin doğrudan memuru durumuna getirildi. Hakkâri mîri Nurullah Bey, Müküs mîri Abdal Han, Cizre mîri İzzeddin Şîr Bey ve diğer mîrler de ilk etapta *müdür* olarak bulundukları birimlere idareci olarak atandılar. Bu müdürler de mütesellimler gibi merkezî otoritenin birer maaşlı memuruydu⁶⁰.

2.2.3. Diyarbakır ve Van Eyaletlerine Bağlı Emirliklerin Tasfiye Edilmesi

Kürt emirliklerinin tasfiye edilmesinin 1840'lardaki ikinci aşamasını, Diyarbakır ve Van eyaletlerine bağlı Ekrâd sancaklarındaki merkezileşme

⁵⁹ Tuncay Öğün, *Doğu'nun Mirlerine Son Veda: Cizreli İzzeddin Şîr Bey ve İsyanı*, Yeditepe Yayınları, İstanbul, 2010, s.33.

⁶⁰ Kürdistan eyaleti valisinin 26 Nisan 1849 ve 30 Kasım 1849 tarihli yazıları. BOA, İ.MVL, Dosya No: 141, Gömlek No: 3921; BOA, İ.DH, Dosya No: 206, Gömlek No:11907; Gevaş kazasına Mehmet Ağa'nın yerine vekâlet eden Müküslü Abdal Bey'in asaleten müdür olarak tayinine dair Meclis-i Vâlâ'nın yazısı. BOA, MVL, Dosya No: 129, Gömlek No: 12.

uygulamaları oluşturur. İkinci aşamadaki merkezîleşme uygulamaları ve bu uygulamalara karşı gelişen tepkiler, daha uzun ve daha karmaşık bir yapıya sahiptir. 1839'daki Nizip yenilgisi ve İran ile yürütülen hudut müzakereleri, bu dönemdeki merkezîleşme politikalarını akamete uğratan, yavaşlatan veya güçleştiren gelişmeler oldu. Bir önceki başlıkta ele alınan Bağdat ve Musul eyaletindeki merkezîleşme uygulamalarında tepkinin merkezi, Soran emirliği idi. Ön plandaki mîr ise Muhammed Paşa'ydı. 1840'lı yıllardaki emirliklerin tasfiyesi sürecinde tepkinin merkezi Bohtan emirliği ve Bedirhan Bey olsa da Han Mahmud idaresindeki Müküs, Nurullah Bey idaresindeki Hakkâri ve İsmail Paşa idaresindeki Bahdınan emirlikleri de merkezîleşme politikalarına karşı ciddi tepkiler göstermişlerdir.

1840'lardaki merkezîleşme politikalarının odağındaki Bohtan emirliği, yüzyıllarca Azizan hanedanı tarafından idare edilmiştir. XIX. yüzyılın başında ise bu hanedandan Abdullah Bey'in (Bedirhan Bey'in babası) idaresi altında bulunmaktaydı⁶¹. Abdullah Bey'in ölümüyle, emirliğin idaresi, Abdullah Bey'in yeğeni Mîr Seyfettin'nin (Sevdin'in) eline geçti. Sivas (bölge) valisi Reşid Paşa, 1836'da, Revanduzlu Muhammed Paşa'nın etkisindeki Cizre'yi kuşattığı sırada Bohtan hâkimi Mîr Seyfettin, Cizre'yi terk ederek Bağdat valisi Ali Rıza Paşa'ya sığındı⁶². Böylece emirliğin idaresi, 1836'dan itibaren, Mîr Seyfettin'den Bedirhan Bey'e geçti⁶³. Yukarıda da ifade edildiği üzere Reşit Paşa'nın Aralık 1836'da koleradan hayatını kaybetmesi üzerine Sivas valiliğine Hafız Mehmet Paşa atandı.

Bedirhan Bey, 1837'nin ortalarında Hafız Mehmet Paşa nezdinde Osmanlı merkez otoritesine bağlılığını bildirdi. Bunun üzerine Cizre'ye mütesellim olarak atandı. Bu atama ile teorik olarak, aslında, Bohtan emirliğinin tasfiyesinin gerçekleştiği söylenebilir. Çünkü Bedirhan Bey'in mütesellim olarak atanmasıyla - kâğıt üzerinde de olsa- Azizan hanedanının Bohtan üzerindeki geleneksel (ırsî) idarî hakları resmen sona erdi. Bohtan emirliğinin idarî statüsü daha önce "hükümet

⁶¹ Nazmi Sevgen, *Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da Türk Beylikleri*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, Ankara, 1982, s. 61.

⁶² Şam valisi Ali Rıza Paşa'nın 2 Kasım 1843 Dersaadet'e gönderdiği yazısı. BOA, İ.MSM, Dosya No: 48, Gömlek No: 1229; Hafız Mehmet Paşa'ya ait 3 Mayıs 1842 tarihli yazı. BOA, İ.MSM, Dosya No: 48, Gömlek No: 1225.

⁶³ Sinan Hakan, *Müküs Kürt Mirleri Tarihi ve Han Mahmud*, Pêri Yayınları, İstanbul, 2002, s. 80; Kardam, *Cizre-Bohtan Beyi Bedirhan Direniş ve İsyan Yılları*, s. 81.

sancağı” iken idarî anlayıştaki bu değişimle Diyarbakır veya Musul’a bağlı kaza(lar) durumuna getirildi. Ancak fiilî durum bundan biraz farklı olacaktı. Nizip Savaşı’nın arifesinde Bohtan ve diğer emirliklerin idarî yapılarında gerçekleştirilen bu merkeziyetçi düzenlemeler, bölgede bir dizi isyanın fitilini ateşledi. Bu isyan dalgası, 1847’ye (Hakkâri emirliği özelinde ise 1849’a) kadar devam etti. Bu yüzden Ekrâd sancaklarının kesin tasfiyesinin XIX. yüzyılın ortalarına doğru kesin bir şekilde gerçekleştiği söylenebilir.

2.2.3.1. Bohtan Emirliği’nin Yükselişi

Bedirhan Bey, 1837’de Cizre mütesellimi olduktan kısa bir süre sonra merkezî otoritenin gücünü de arkasına alarak öncelikle Bohtan emirliği içindeki gücünü pekiştirmeye çalıştı. Bohtan emirliği, bu dönemde, Cizre ve *Hacıbehram* olmak üzere birbirinden bağımsız iki emirliğe bölünmüştü⁶⁴. Osmanlı merkez otoritesinin, başına buyruk hareket eden Bohtan’ın Hacıbehram mîri Said Bey’e karşı düzenlediği askerî harekâta Bohtan’ın Cizre mîri Bedirhan Bey de askerî gücüyle katıldı. Prusyalı subay Moltke’nin de katıldığı harekât sonrasında isyan bastırıldı⁶⁵. Devlete gösterdiği bu yararlılıktan dolayı Bedirhan Bey’e *Asâkir-i Mansûre Miralayı* unvanı verilerek taltif edildi⁶⁶. Hacıbehram nahiyesinin idaresi de Said Bey’den alınarak Bedirhan Bey’e ihale edildi. Böylece Bedirhan Bey, tarihî Bohtan emirliğinin tek yerel otoritesi (fakat *mütesellimi*) haline geldi.

Bu dönemde başına buyruk hareket ederek Osmanlı merkez otoritesine karşı isyan eden Kürt mîri ise Müküs hâkimi Han Mahmud’dur⁶⁷. Bedirhan Bey, 1838’de, Hafız Mehmet Paşa’nın talimatıyla Hakkâri mîri Nurullah Bey ile beraber Han

⁶⁴ Bruinessen, *Ağa, Şeyh, Devlet*, s. 271-272.

⁶⁵ Helmuth Von Moltke, *Moltke’nin Türkiye Mektupları*, Çev. Hayrullah Örs, Remzi Kitabevi, İstanbul, 2016, s. 244-246; Kardam, *Cizre-Bohtan Beyi Bedirhan Direniş ve İsyan Yılları*, s. 91-92; Hakan, *Osmanlı Arşiv Belgelerinde Kürtler ve Kürt Direnişleri (1817-1867)*, s. 88; Gencer, *Merkeziyetçi İdari Düzenlemeler Bağlamında Bedirhan Bey Olayı*, s. 55-56.

⁶⁶ Hafız Mehmet Paşa’ya ait 3 Mayıs 1842 tarihli yazı. BOA, İ.MSM, Dosya No: 48, Gömlek No: 1225.

⁶⁷ Müküs emirliği, Van Gölü’nün güneyinde Bohtan ve Hakkâri emirlikleri arasındaki coğrafyada hüküm sürmekteydi. Bu coğrafya, tarihî Hakkâri’nin sınırları içinde yer almaktaydı. Osmanlı Devleti’nin idarî yapısı içindeki yeri zaman zaman değişse de genellikle yurtluk-ocaklık sanacağı statüsünde görülür. XIX. yüzyıla kadar kayda değer bir siyasî gücü olmamıştır. Ancak XIX. yüzyılın başından itibaren, özellikle Han Mahmut ile beraber Müküs emirliği büyük bir politik güç haline geldi. Bu yüzyıldaki Osmanlı merkezileşme politikalarına karşı Bohtan ile beraber en fazla direnç gösteren emirlik oldu. Hakan, *Müküs Kürt Mirleri Tarihi ve Han Mahmud*, s. 33-34.

Mahmud isyanını bastırdı ve Müküs emirliğinin devlete olan tabiiyeti yeniden sağlandı. Han Mahmud isyanının bastırılmasıyla beraber Bedirhan Bey, Nizip Savaşı öncesinde bölgenin en güçlü yerel otoritesi haline gelmişti. Hem Osmanlı merkez otoritesi ile idarî sorunlarını çözmüş hem de kendisine rakip olabilecek bölgedeki Kürt beylerini pasifize etmişti.

Bedirhan Bey idaresindeki Bohtan emirliğinin asıl yükselişi ve bölgede büyük bir siyasî güç haline gelmesi, Haziran 1839'daki Nizip Savaşı'ndan sonra gerçekleşti. Nizip yenilgisi, emirliklerin bulunduğu bölgede Osmanlı Devleti'nin siyasî otoritesini zayıflattı. Bölgedeki siyasî otoritenin zayıflaması, Bohtan emirliğini ve Bedirhan Bey'i politik bir güç haline getirdi. 1840'lı yılların ortasında Hakkâri ve Müküs emirliklerinin idarî sahaları da dâhil olmak üzere geniş bir coğrafya, onun nüfuzu altına girmişti⁶⁸. Söz gelimi, Hakkâri mîri Nurullah Bey, 1843'te, emirlik sahasındaki Nasturi Tiyarî aşireti ile yaşadığı sorunun çözümü için Bedirhan Bey'e başvurmuştu⁶⁹.

1840'lı yılların başında, Mehmet Ali Paşa isyanı ile Mısır'da oluşan fiilî durum, Osmanlı Devleti'nin siyasî prestijini hem içeride hem de dışarıda iyice sarstı. Bedirhan Bey'in önderliğinde İran ile olan sınır bölgesinde Mısır'dakine benzer yeni bir fiilî durumun oluşmasından endişe duymaktaydı⁷⁰. Çünkü Bedirhan Bey'in hükmettiği idarî saha olabildiğince genişlemişti⁷¹. Bölgede bulunan diğer emirliklerle beraber ittifak halinde merkezîleşme uygulamalarına bir bütün olarak tepki göstermekteydi. Osmanlı merkez otoritesi, 1843'ten itibaren Bedirhan Bey'den kurtulmanın çarelerinin aramaya başladığı söylenebilir.

⁶⁸ "...bâ-husus birkaç seneden beri bu Kürdistan ümerâsının cümlesi Bedirhan Bey'in ağzına baktıklarından ve kendüsine ednâ mertebe muhâlefet edenin başına vurmaklığa muktedir bulunduğundan..." Halil Kâmili Paşa'nın 5 Kasım 1843 (12 Şevval 1259) tarihli Bedirhan Bey'in Diz ve Tiyarî bölgesine yönelik saldırısı ile ilgili Dersaadet'e gönderdiği arıza. BOA, İ.MSM, Dosya No: 48, Gömlek No: 1229; Bruinessen, *Ağa, Şeyh, Devlet*, s. 276.

⁶⁹ Erzurum müşiri Halil Kâmili Paşa'nın 5 Ağustos 1843 (9 Recep 1259) tarihli Bedirhan Bey'in Diz ve Tiyarî bölgesine yönelik saldırısı ile ilgili Dersaadet'e gönderdiği arıza. BOA, İ.MSM, Dosya No: 48, Gömlek No: 1228.

⁷⁰ Lazarev, "19. Yüzyılda Kürdistan (1800-1880)", s. 129-130.

⁷¹ Gencer, *Merkeziyetçi İdari Düzenlemeler Bağlamında Bedirhan Bey Olayı*, s. 137.

2.2.3.2. Bedirhan Bey İsyanı

Bedirhan Bey, 1847’de Osmanlı merkez otoritesine karşı isyan etti. Ancak bu isyanın koşulları bir anda oluşmadı. 1841-1847 arasında meydana gelen ve birbiriyle bağlantılı bir dizi gelişme bu isyana zemin hazırladı. Bu gelişmeler; Osmanlı merkez otoritesinin elinde bulunan Hoşap Kalesi’nin Han Abdal tarafından ele geçirilmesi, daha önce Diyarbakır eyaletine bağlı olan Cizre ve çevresinin idarî olarak Musul’a bağlanması (veya bağlanmaya çalışılması), Han Mahmud’un isyanı, Van isyanı⁷² ve Bedirhan Bey’in Nasturi Tiyarî ve Tuhubî bölgelerine düzenlediği saldırılar olarak sıralanabilir. Bahsedilen bu gelişmeler doğrudan veya dolaylı olarak Bedirhan Bey’i ve Bohtan emirliğini Osmanlı merkez otoritesinin hedefi konumuna getirdi.

Hoşap Kalesi, tarihî *Mahmudi* emirliğinin idarî merkeziydi. Osmanlı Devleti’nin İran ile sınır bölgesinde bulunan kale, savunmaya oldukça elverişli bir yapıya sahipti. XIX. yüzyılın başında yaşanan çeşitli sınır sorunlarından sürekli İran tarafından saldırıya uğrayan kale, 1827’den itibaren İran ile yapılan *hudut müzakereleri* sonucunda Osmanlı Devleti’ne teslim edildi. Bu tarihten itibaren Van muhafızları tarafından idare edilmeye başlandı⁷³. Sınır karakolu niteliğinde olmasından kale, bölgenin güvenliği açısından önem arz etmekteydi. Müküs hâkimi Han Mahmud’un kardeşi Han Abdal, 1841’de Osmanlı merkez ordusunun elinde bulunan kaleyi ele geçirdi. Hoşap Kalesi’nin ele geçirilmesi Erzurum valisi Halil Kâmili Paşa’yı tedirgin etti. Valiye göre Han Abdal bu cesareti Han Mahmud-Bedirhan Bey ittifakından almaktaydı⁷⁴. Dolayısıyla Halil Kâmili Paşa, Hoşap meselesinden dolayı Han Mahmud ve Han Abdal ile beraber Bedirhan Bey’i de asî ilan etmekteydi.

⁷² 1845’te Tanzimat’ın Van ve çevresine Tanzimat uygulanmalarına karşı ortaya çıkan bir isyandır. Van eşrafının kaymakam Sırrı Paşa’yı şehirden kovarak yerine Vanlı Timurzade Mustafa’yı kaymakam ilan etmesiyle başlayan isyan Müküs beyi Han Mahmud ve Bedirhan Bey’den aldıkları 1847’ye kadar devam etti. Bedirhan Bey İsyanı’nın bastırılmasıyla isyan sona ermiştir. Doğan, *Cizre ve Bohtan Emiri Bedirhan Bey (1802-1869)*, s. 121-122; Gencer, *Merkeziyetçi İdari Düzenlemeler Bağlamında Bedirhan Bey Olayı*, s. 114-137;

⁷³ Hakan, *Osmanlı Arşiv Belgelerinde Kürtler ve Kürt Direnişleri (1817-1867)*, s. 57-59.

⁷⁴ Han Mahmud ve biraderi Han Abdal vesairenin izhar-ı isyanlarına dair Erzurum müşiri Halil Kâmili Paşa’nın 19 Temmuz 1841, 16 Aralık 1841 ve 8 Ocak 1842 tarihli yazıları. BOA, İMSM, Dosya No: 48, Gömlek No: 1224.

Mîr Bedirhan ile bölge valilerini karşı karşıya getiren asıl olay Cizre ve çevresinin Musul'a bağlanması meselesiydi. Cizre ve çevresi, Osmanlı Devleti'nin hakimiyetine girdiği XVI. yüzyıldan beri idarî olarak hep Diyarbakır eyaletine bağlı kalmıştı⁷⁵. XIX. yüzyılın başında da yine Diyarbakır eyaletine bağlıydı⁷⁶. Bu politika, merkezîleşme uygulamalarında sürekli izlenen bir politikaydı. İdarî taksimatta yapılan değişikliklerle taşrada zaman içinde oluşan güç dengelerinin önüne geçildi, merkezi otoriteye karşı oluşan dirençler azaldı⁷⁷. Benzer bir değişiklik XIX. yüzyılın ortalarında Diyarbakır ve Musul eyaletlerinde de görüldü. Musul valisi Mehmet Paşa'nın talebi üzerine Haziran 1841'de çıkarılan bir fermanla Cizre ve çevresi Diyarbakır eyaletinden ayrılarak coğrafi olarak daha yakın olduğu Musul'a bağlandı. Fermanda kararın gerekçeleri, Cizre'nin Musul'a daha yakın olması ile beraber daha iyi bir idarî yapının oluşturulması (*ezher cihet hüsn-i idaresi ve mazbûtiyet*) ve ahalisinin daha iyi korunması (*ahâli ve sekenesinin bir kat dahi himâyet ve sıyânetl*) olarak belirtilmişti⁷⁸. Bu idarî düzenlemenin asıl amacı ise Bohtan emirliğini tasfiye etme hazırlığıydı⁷⁹. Bu yüzden Bedirhan Bey, Cizre ve çevresinin Musul'a bağlanmasını diplomatik yollarla geciktirerek muhalefet etmeye başladı. Diyarbakır ve Erzurum valileri nezdinde kararın yeniden gözden geçirilmesi için bir dizi girişimde bulundu⁸⁰.

Yeni idarî düzenleme üzerine Musul valisi Mehmet Paşa, Bedirhan Bey'i Musul'a davet edip kendisini yeniden Cizre ve çevresine mütesellim atamak istedi. Fakat Bedirhan Bey can güvenliğini gerekçe göstererek bu davete icabet etmedi⁸¹.

⁷⁵ Baykara, *Anadolu'nun Tarihi Coğrafyasına Giriş I*, s. 103; Doğan, *Cizre ve Bohtan Emiri Bedirhan Bey (1802-1869)*, s. 53.

⁷⁶ Akbal, "1831 Tarihinde Osmanlı İmparatorluğunda İdarî Taksimat ve Nüfus", s. 621-622.

⁷⁷ İbrahim Özcoşar, "Kürt Emirlikleri ve Bedirhan Bey", *Bilim, Düşünce ve Sanatta Cizre Sempozyumu Bildirileri*, (14-15 Nisan 2012-Cizre), İstanbul, 2012, s. 103.

⁷⁸ Musul vâlisi ve İmâdiye sancağı mutasarrıfı olan Mehmet Paşa'ya Cizre kazasının da ihale edilmesine dair hüküm. BOA, C.DH, Dosya No: 287, Gömlek No: 14313.

⁷⁹ Doğan, *Cizre ve Bohtan Emiri Bedirhan Bey (1802-1869)*, s. 53.

⁸⁰ Kardam, *Cizre-Bohtan Beyi Bedirhan Direniş ve İsyan Yılları*, 2011, s. 166-169; Gencer, *Merkeziyetçi İdarî Düzenlemeler Bağlamında Bedirhan Bey Olayı*, s. 71-90; Doğan, *Cizre ve Bohtan Emiri Bedirhan Bey (1802-1869)*, s. 57-58.

⁸¹ Diyarbakır valisi Mehmet Vecihi Paşa'nın Cizre meselesi ve Bedirhan Bey'e dair Sadaret makamına gönderdiği 13 Muharrem 1258 (1 Mart 1842) tarihli yazı. BOA, İ.MSM, Dosya No: 48, Gömlek No: 1225.

Bir süre önce Diyarbakır'a vali olarak atanan Mehmet Vecihî Paşa da Bedirhan Bey'i Diyarbakır'a çağırıldı ve devlete olan bağlılığını göstermesini istedi. Diyarbakır valisinin daveti de karşılıksız kaldı⁸². Osmanlı merkez otoritesi Bedirhan Bey'in bu tavırlarını isyan hazırlığı olarak değerlendirdi. Cizre'nin Musul'a bağlanmasının sakıncalarını dile getiren valiler ve bürokratlar da vardı. Kategorik olarak Diyarbakır valileri, gelir kaybına uğrayacakları için bu idarî düzenlemeye karşıydılar. Bu yüzden Cizre'nin idarî durumu ile ilgili tartışmalar yaklaşık iki yıl boyunca devam etti.

Osmanlı merkez otoritesi, 1840'lı yılların başından itibaren, merkezîleşme politikaları çerçevesinde Diyarbakır ve Van eyaletlerine bağlı diğer emirlikler ile beraber Bohtan emirliğini de tasfiye etmenin hazırlığındaydı. Çünkü bölgede meydana gelen her türlü huzursuzluğun sebebi Bohtan emirliği/Bedirhan Bey olarak görülmekteydi. Söz gelimi; bölge valilerinin ve diğer görevlilerin bu dönemde Dersaadet ile yaptıkları yazışmalarda, Van ve İmadiyeli İsmail Paşa isyanlarının Bedirhan Bey tarafından organize edildiği belirtilmekteydi⁸³. Aynı şekilde Bedirhan Bey'in tasfiyesi ile beraber bölgede düzenin kolaylıkla sağlanabileceği düşünülmekteydi⁸⁴. Fakat bu dönemde İran ile yapılan hudut müzakereleri, merkezîleşme politikalarını sekteye uğratmaktaydı. Merkezîleşme politikalarına karşı gelişebilecek geniş ölçekli bir isyan hareketi, Van ve Hakkâri çevresinin İran'ın eline geçmesine yol açabilirdi. Bu yüzden Bedirhan Bey üzerine yapılması planlanan askerî harekât birkaç yıl daha ertelendi.

⁸² Diyarbakır valisi Mehmet Vecihi Paşa'nın 10 Ağustos 1842 tarihli yazısı. BOA, İ.MSM, Dosya No: 48, Gömlek No: 1225; Bedirhan Bey'in 13 Kasım 1841 ve 11 Mart 1842 tarihli Diyarbakır valisi Mehmet Vecihi Paşa'ya gönderdiği yazıları. BOA, İ.MSM, Dosya No: 48, Gömlek No: 1225.

⁸³ "...usat-ı Ekrâddan Han Mahmud ve biraderi Han Abdal nam hainler Cizre ve Bohtan Beyi Bedirhan Bey'in tahrikiyle rıza-yı felah iktiza-yı mülûkdariye muğayir harekât-ı bagiyenelerine (isyanlarına) dair ib'as-ı su-yi samileri kılınan tahrirat-l aciziye cevaben merkum Bedirhan Bey'in ol havaliyi dahi ifsad ve ihlal ve merkumanı tahrik ve idlal-ı makarin-i sıhhat olduğu... merkum Bedirhan'ın ol havaliye (Van-Hakkâri-Cizre arası) vuku bulmuş ve bulmakta olan fesadat ve adem-i itaati ve Midyat ve Şirvan taraflarına olan mezalim ve taaddiyatı kayd-ı iş'ardan azad olup ancak Hakkâri beyi Nurullah Bey ve mezbur Han Mahmud ve biraderleri ve Kisan beylerini ta mukaddemden kendisine uydurmuş ve fakat Hizan Bey'i Şerafeddin Bey bendeleriyle Şirvan beylerini havasına tabiyet ettirememiş olduğundan bu günlerde onları da tahrike ..." Erzurum müşiri Halil Kâmilî Paşa'nın Han Mahmud, Han Abdal, Nurullah Bey ve Bedirhan Bey'e dair 12 Ocak 1842 tarihli Bağdat valisine gönderdiği yazı. BOA, İ.MSM, Dosya No: 48, Gömlek No: 1225; Musul valisi Mehmet Paşa'nın 12 Mart 1842 tarihli Dersaadet'e gönderdiği yazı. BOA, İ.MSM, Dosya No: 48, Gömlek No: 1225.

⁸⁴ Doğan, *Cizre ve Bohtan Emiri Bedirhan Bey (1802-1869)*, s. 160.

Bedirhan Bey'in Eylül 1846'daki Nasturi Tiyarî ve Tuhubî bölgelerine düzenlediği saldırı, Osmanlı merkez otoritesi üzerinde Bohtan emirliğinin tasfiyesi ile ilgili bir dış baskının oluşmasına neden oldu⁸⁵. İstanbul'daki Fransa ve İngiltere elçileri Sadaret makamından gerekli adımların derhal atılmasını istediler⁸⁶. Aslında daha Nisan ayında Van isyanının bastırılması ile Bohtan emirliğinin tasfiye edilmesinin kararı da alınmıştı. Ancak bölgeden gelen raporlar, Bedirhan Bey'in Van isyanını doğrudan desteklediğini belirtmekteydi. Bu durumda yapılacak harekât, Bohtan (Müküs, Hakkâri) emirliğini de içine alacak bir genişlikte olmalıydı⁸⁷. Bohtan emirliğinin tasfiyesi ciddi bir plan ve büyük bir askeri hazırlık gerektirmekteydi. Bu yüzden Bedirhan Bey'e yönelik askerî harekât 1847 baharına ertelendi⁸⁸.

Bedirhan Bey'in 1846'da Nasturi Tiyarî, Diz ve Tuhubî bölgelerine düzenlediği saldırı, Bâbâli'nin planlarını değiştirdi. 6 Kasım 1846'da toplanan Meclis-i Hass-ı Vükela, başta Anadolu Ordusu müşiri Osman Paşa olmak üzere Musul valisi Tayyar Paşa, Diyarbakır valisi İzzet Paşa, Erzurum valisi Bahri Paşa ve Sivas valisi Esad Paşa'dan Bohtan emirliğinin tasfiyesi için düzenlenecek harekât dair birer rapor hazırlamalarını istedi. Valiler arasındaki koordinasyonu sağlamak ve gerekli hazırlıkları yapmak amacıyla Osman Paşa bölgeye gönderildi⁸⁹. Daha önce

⁸⁵ Bedirhan Bey'in Tiyarî ve Tuhubî bölgelerine düzenlediği saldırılar, Kürt-Nasturi ilişkileri bağlamında, çalışmamızın ana konularından birini oluşturmaktadır. Bu yüzden sözü edilen saldırılar üçüncü bölümde detaylı bir şekilde ele alınacaktır.

⁸⁶ “...Saltanat-ı seniyye birkaç senedir Kürt ussatını zir ü zabta götürmeye sai eylemişken cümlesinin kapusu bulunan Bedirhan Bey hakkında hala bir tedbire bakılmaması gariptir... iş bu mesele insaf ve insaniyet maddelerine aid olmakla saltanat-ı seniyye'nin bu babda tedabir-i seria ve kafiyyeye ibtidar ile daha vakti iken mesuliyeti üzerine düşecek bu hun-rizliği men'a bezl-1 makdur eylemesi elzemdir...” Fransa'nın Musul konsolosunun İstanbul'daki Fransa elçisine gönderdiği 25 Eylül 1846 tarihli yazısının tercümesi. BOA, İ.MSM, Dosya No: 49, Gömlek No: 1238.

⁸⁷ Sadullah Enveri'nin 9 Mayıs 1846 tarihli Van isyanı ve Bedirhan Bey ile ilgili yazısı. “...merkûm Bedirhan, bir hayli vakitten berü beyne'l-Ekrâd kesb-i kuvvet etmiş ve Van'dan tâ Revandîz'a kadar hudûd-ı İraniyyeyi fâsıl olup Kürdistan ıtlâk olunan cibâlde mütemekkin ekser ümerâ ve Ekrâd ve aşâyire nüfûzunu icrâ etmek üzere bulunmuş olduğundan mîr-i merkûmun şimdilerde birden bire te'dib ve terbiyesine teşebbüs olunması tedârükât-ı külliye ve masârifât-ı vâfiyyeye muhtâc olacağından başka bütün Kürdistan'ın izhâr-ı isyânına sebeb ve bâdi olacağı tahkîkât ve mesmûât-ı hakikiye iktizasınca bî-iştibâhdır...” BOA, İ.MSM, Dosya No: 49, Gömlek No: 1236

⁸⁸ Gencer, *Merkeziyetçi İdari Düzenlemeler Bağlamında Bedirhan Bey Olayı*, s. 134-135.

⁸⁹ 9 Kasım 1846 tarihli Bedirhan Bey'in Tuhubî saldırısı ile ilgili sadrazamlık tezkeresi. BOA, İ.MSM, Dosya No: 49, Gömlek No: 1238.

harekâtın tarihi Nisan 1847 olarak düşünülmüştü. Ancak bu tarihte erzak tedariki sıkıntılı olacağından bu düşünceden vazgeçildi⁹⁰.

Şubat 1847'de Osman Paşa'nın hazırladığı rapora göre, Bohtan emirliğinin tasfiyesi için 20.000 kişilik bir düzenli orduya (*asâkir-i şahâne*) ihtiyaç duyulmaktaydı. Bu yüzden Anadolu Ordusu'na Dersaadet ve Arabistan ordularının da destek olması gerekmektedir. Düzenli orduya ek olarak başıbozuk askerlere de ihtiyaç duyulmuştur. Başıbozuk askerlerin Rumeli, Harput, Trabzon, Diyarbakır, Urfa, Musul ve Maraş'tan temin edilmesi planlandı⁹¹.

Yapılan harekâtla Van ve Diyarbakır eyaletlerine bağlı tüm emirliklerin tasfiyesi ve Van isyanının bastırılması hedeflenmekteydi. Bu yüzden Osmanlı ordusunun karşısındaki coğrafya ve ittifak oldukça genişti. Bu durumun farkında olan Osmanlı merkez otoritesi, Bedirhan Bey'in muhalifi olan diğer Kürt beyleri ile diyaloga geçti. Bu diyaloglar sonucunda, Kürt beylerine çeşitli rütbeler, hediyeler ve idarî görevler verilerek onlar taltif edildi. Bu kapsamda Hakkâri hâkimi Nurullah Bey'e *Dergâh-ı Âli Kapıcıbaşı* nişanı verilerek Bedirhan Bey ile olan ittifakına son verilmiştir. Bölgenin yerel beylerinden olan Muş Kaymakamı Şerif Bey ile kardeşleri Murat ve Hurşit beylere çeşitli rütbe, nişan ve hediyelerle devletin yanında yer almaları sağlandı. Yukarıda da ifade edildiği üzere Han Mahmut'un kardeşi olan Han Abdal, stratejik öneme sahip olan Hoşab Kalesi'nde ikamet etmekteydi. Bedirhan Bey, planladığı isyanını burada idare etme düşüncesindeydi. Han Abdal'a *İstabl-ı Âmire Müdürlüğü* payesi verilerek Osmanlı ordusunun yanında yer alması sağlandı. Bohtan emirliğinin eski hâkimi Mîr Seyfeddin oğlu İzzeddin Şîr Bey de Musul Valisi Esad Paşa'nın teklifiyle *Rikâb-ı Hümayûn Kapıcıbaşı* unvanı verilerek taltif edildi⁹². Ayrıca Timurzade Mustafa Bey'den sonra Van şehir merkezini idare eden Timurzade Fazıl Bey de devlete olan bağlılığını bildirmişti⁹³.

⁹⁰ Hatip Yıldız, *Bedirhan Bey Vak'ası*, Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum, 2000, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), s. 38; Doğan, *Cizre ve Bohtan Emiri Bedirhan Bey (1802-1869)*, s. 144-145.

⁹¹ Gencer, *Merkeziyetçi İdari Düzenlemeler Bağlamında Bedirhan Bey Olayı*, s. 149; Doğan, *Cizre ve Bohtan Emiri Bedirhan Bey (1802-1869)*, s. 148.

⁹² 4 Haziran 1847 tarihli sadrazamlık tezkeresi. BOA, İ.MSM, Dosya No: 50, Gömlek No: 1268.

⁹³ Gencer, *Merkeziyetçi İdari Düzenlemeler Bağlamında Bedirhan Bey Olayı*, s. 171-182; Doğan, *Cizre ve Bohtan Emiri Bedirhan Bey (1802-1869)*, s. 167-174.

Geniş kapsamlı harekât, Haziran ayının başında Osman Paşa'nın Cizre'ye doğru hareket etmesiyle başladı. Haziran boyunca aralıklarla devam eden çatışmalar, Temmuz başına kadar sürdü. Harekât, iki cepheden yürütülmüştü. Bitlis ve Muş tarafından açılan *kuzey cephesinin* hedefi, Han Mahmud'un idaresindeki Müküs emirliği ve Van Kalesi'ydi. Osman Paşa'nın komutasında bulunan *güney cephesinin* hedefinde ise Bohtan emirliği ve Bedirhan Bey bulunmaktaydı. Osmanlı ordusuna karşı duran Bedirhan Bey'in Orak Kalesi'nde; Han Mahmud'un ise Tatvan'da teslim olmasıyla harekât sona erdi. Tutuklanan Bedirhan Bey, Han Mahmud ve diğer isyancılar, Samsun üzerinden deniz yoluyla İstanbul'a gönderildiler⁹⁴.

2.2.3.3. Hakkâri ve Çevresinde Merkezî İdarî Yapının Oluşturulması

Bedirhan Bey isyanının Temmuz 1847'de bastırılması ve Bohtan (ve Müküs) emirliğinin tasfiyesi ile beraber bölgede yeni bir merkezî idarî yapının tesis edilmesi ihtiyacı ortaya çıktı. Anadolu ordusu komutanı Osman Paşa'nın önerisiyle o güne kadar *eyadi-i eşkıyanın* idaresinde bulunan bölgede 'Kürdistan' adıyla yeni bir idarî ünitenin teşekkülü gündeme geldi⁹⁵. Anadolu Ordusu müşiri Osman Paşa'nın önerisi, Dersaadet'te kabul gördü ve Diyarbakır eyaleti, Van, Muş ve Hakkâri sancakları ile Cizre, Bohtan ve Mardin kazaları birleştirilerek Aralık 1847'de Kürdistan eyaleti adıyla yeni bir idarî birim ihdas edildi⁹⁶. Yine Osman Paşa'nın önerisiyle kurulan yeni eyaletin idaresi Musul'un eski valisi Esad Muhlis Paşa'ya tevdi edildi. Bu yeni idarî düzenleme ile Hakkâri ve çevresi her ne kadar Kürdistan eyaletine bağlanmışsa da 1849'a kadar bölgede herhangi bir idarî değişikliğe gidilmedi. Diğer bir ifade ile Nurullah Bey idaresindeki Hakkâri emirliğinin imtiyazlı idarî yapısı, varlığını 1849'a kadar sürdürmüştür.

Bedirhan Bey isyanı sırasında Osmanlı merkez otoritesinin yanında yer alan Hakkâri mîri Nurullah Bey, isyandan sonra geleneksel idarî imtiyazlarını devam ettirmeyi ummaktaydı. Ancak Tanzimat ile birleşen yeni dönemdeki merkezîleşme uygulamalarında -herhangi bir şekilde- yerel güç unsurlarının varlığına yer verilmesi

⁹⁴ Osman Paşa'nın Bedirhan Bey İsyanı'nın bittiğine dair yazısı. BOA, İ.MSM, Dosya No: 51, Gömlek No: 1293.

⁹⁵ BOA, İ.MSM, Dosya No: 51, Gömlek No: 1310.

⁹⁶ Takvim-i Vekâyi, Def'a 360, 5 Muharrem 1264.

düşünülmüyordu. Bu yüzden Bedirhan Bey isyanının hemen akabinde, Nurullah Bey'in idaresindeki Hakkâri emirliğinin de geleneksel idarî imtiyazına son verilmesi için harekete geçildi.

İsyan sırasında Bedirhan Bey ve müttetiklerine karşı Osmanlı merkez ordusunun yanında yer alan Nurullah Bey, *kapucubaşılık* unvanı ile taltif edildi⁹⁷. 1847'nin sonlarından itibaren ihdas edilen yeni idarî yapılanmada ise *Hakkâri müdürü* olarak atandı. Bu yeni idarî görevlendirme karşılığında Nurullah Bey'den Hakkâri ve çevresinde malî ve askerî amaçlı nüfus sayımının yapılması, bu nüfus sayımına bağlı olarak vergilerin yeniden belirlenmesi, asker toplanması ve merkezîleşme politikalarının uygulanmasına yardımcı olunması gibi hizmetler beklenmekteydi. Yine bu yeni idarî görevlendirme karşılığında Nurullah Bey'den bir miktar Osmanlı merkez ordusunun Hakkâri'ye yerleştirilmesi ve bölgede bulunan maden ocaklarının (özellikle zırnık madeninin) merkezî otoritenin kontrolünde işletilmesi konularında da yardım talep edilmekteydi⁹⁸.

Hakkâri ve çevresinde merkezîleşme politikalarının uygulanması noktasında alınan bu kararlar kısa süre içinde yürürlüğe konuldu. Ancak merkezîleşme politikalarının bölgede uygulanması ile geleneksel idarî ayrıcalıklarının ortadan kaldırıldığını gören Nurullah Bey, Hakkâri'de bulunan Osmanlı merkez otoritesinin memurlarına sorun çıkarmaya başladı. Osmanlı Devleti'ni, 20 yıl önce olduğu gibi, İran'ın hâkimiyetini tanıma konusu ile tehdit etmeye başladı. Nurullah Bey'in İran şahı ile olan akrabalık bağı ile de birleşen bu tehdit, Osmanlı merkez otoritesini harekete geçirdi. Kürdistan valisi Esat Muhlis Paşa, Nurullah Bey'i Diyarbakır'a çağırmasına rağmen o, bu çağrıya riayet etmemiş; yerine oğlunu göndermişti. Merkezîleşme uygulamalarıyla uyuşmayan Nurullah Bey'in bu tavrı, gerek valiyi

⁹⁷ *Sarayda görevli kapıcıların amiri* anlamına gelen kapucubaşı tanımı, kuruluş döneminden beri Osmanlı Devleti'nin saray teşkilatındaki görevli için kullanılmıştır. XVIII. yüzyılın sonlarından itibaren rütbe olarak aşradaki bazı âyânlar için kullanılmaya başlandı. Mehmet Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, Milli Eğitim Basımevi, C. 2, İstanbul, 1983, s. 167-169.

⁹⁸ Gencer, *Merkeziyetçi İdari Düzenlemeler Bağlamında Bedirhan Bey Olayı*, s. 225-226.

gerekse de Osmanlı merkez otoritesini iyiden iyiye rahatsız etmeye başladı⁹⁹. Hakkâri emirliğinin de tasfiyesi için gerekli hazırlıklara girişti.

Hakkâri emirliğinin tasfiyesi için Kürdistan valisi Esad Muhlis Paşa ve Anadolu Ordusu müşiri Mehmet Reşit Paşa görevlendirildi¹⁰⁰. Aralık 1848'de Osmanlı merkez ordusunun Çölemerg'e girmesi üzerine Nurullah Bey, İran'ın hâkimiyeti altında bulunan Berdesor beyi Ali Eşref'e sığındı. Tebriz'deki İngiltere konsolosluğunun da aracılık ettiği görüşmeler sonunda Nurullah Bey, Nehrili Şeyh Taha aracılığıyla Başkale'de bulunan Mehmet Reşit Paşa'ya teslim oldu¹⁰¹. Binbaşı Yusuf Bey nezaretinde önce İstanbul'a getirildi daha sonra Girit'e sürgün edildi¹⁰². Nurullah Bey'in sürgüne gönderilmesiyle tarihî Hakkâri emirliğinin ve Şembû hanedanının siyasî ve idarî varlığı da resmen sona erdi.

Hakkâri emirliğinin tasfiye edilmesinin hemen ardından bölgede yeni bir idarî düzenlemeye gidildi. Hakkâri sancağı ve Mahmudi kazası Kürdistan eyaletinden, İmadiye sancağı ise Musul eyaletinden ayrılarak "Hakkâri eyaleti" adında yeni bir idarî birim oluşturuldu. Eyaletin valiliğine Ferik İzzet Paşa getirildi. Bu idarî görevlendirme ile İzzet Paşa'nın rütbesi vezirliğe yükseltildi. Hakkâri ve çevresi, yeni fethedilen yer (*feth-i cedit*) hükmünde değerlendirilmiştir. Bu yüzden Tanzimat'ın bu bölgede uygulanması tedrici olarak gerçekleştirilebilmiştir¹⁰³.

Hakkâri, 1850'den sonra Osmanlı Devleti'nin idarî teşkilatında bazen başlı başına bir vilayet bazen ise Van, Erzurum veya Kürdistan eyaletlerinden birine bağlı bir sancak veya kaza statüsünde bir idarî ünite oldu. Merkezîleşme süreci ile beraber Hakkâri eyaletinde bölgenin toplumsal örgütlenme biçimi (aşiretli yapısı) de dikkate

⁹⁹ Sevgen, *Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da Türk Beylikleri*, s. 143-144, s. 159; Doğan, *Cizre ve Bohtan Emiri Bedirhan Bey (1802-1869)*, s. 195; Gencer, *Merkeziyetçi İdari Düzenlemeler Bağlamında Bedirhan Bey Olayı*, s. 227-228.

¹⁰⁰ Hakan, *Osmanlı Arşiv Belgelerinde Kürtler ve Kürt Direnişleri (1817-1867)*, s. 268-269; Gencer, *Merkeziyetçi İdari Düzenlemeler Bağlamında Bedirhan Bey Olayı*, s. 232 -234; Sevgen, *Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da Türk Beylikleri*, s. 158 -159.

¹⁰¹ Sevgen, *Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da Türk Beylikleri*, s. 166-170.

¹⁰² Hakan, *Osmanlı Arşiv Belgelerinde Kürtler ve Kürt Direnişleri (1817-1867)*, s. 271-276.

¹⁰³ "...lehül hamd saye-i kudret-vâye-i hazret-i mülükânede feth-i cedîd hükmünde indifa'-ı mazarr-ı eşkıya (eşkıyanın ortaya çıkardığı zararın bertaraf edilmesi) ve muhafaza-i tebaa ve anmâ (pek çok) madde-i hasenesine ibtidâr olunarak refte refte o havalı taht-ı inzibata girmiş ve girmekte bulunmuş..." 21 Nisan 1850 tarihli Meclis-i Ahkam-ı Adliye (Meclis-i Vâlâ) mazbatası. BOA, İ.MVL, Dosya No: 162, Gömlek No: 4716.

alınarak yeni bir idarî ilk idarî düzenlemeye gidildi. Pinyanişî, Tiyarî, Ertuşî ve Cilo gibi birçok aşiret veya aşiret konfederasyonları birer idarî birim olarak kabul edildi¹⁰⁴. Fakat yüzyılın sonlarından itibaren Hakkâri, daha basit ve daha okunaklı bir idarî yapıya dönüştürüldü. R. 1307 (1890) yılına ait Devlet Salnâmesi'nde Hakkâri, Van vilayetine bağlı 9 kazadan (merkez Çölemerg, Albak, Gevar, Şemdinan, Mahmudi, Norduz, Çal, Mamurat-ul Hamid, Beytüşşebab, Oramar ve İmadiye) oluşan bir sancaktır¹⁰⁵.

2.3. Nasturi Islahatı

Aşiretli Nasturilerin meskûn bulunduğu mahallerdeki (*Nasturi Cebeli*'ndeki) merkezîleşme politikalarının Osmanlı Devleti'nin arşiv vesikalarına yansımalarını iki boyutta ele almak mümkündür. Bunlardan birincisi merkezîleşme politikalarının daha çok 'idarî' ve 'malî' yönünü ihtiva eden Nasturilerin '*daire-i ıslahata*' (*daire-i inzibata*, *daire-i sükûta*, *daire-i itaate*) alınması/konulması ile ilgili boyutudur¹⁰⁶. Önceki başlıklarda da ifade edildiği üzere XIX. yüzyılın ortalarına kadar (merkezîleşme politikalarının Hakkâri ve çevresinde uygulanmaya başlandığı döneme kadar) Osmanlı merkez otoritesinin aşiretli Nasturilerle doğrudan idarî ve malî herhangi bir irtibatı olumamıştı. XIX. yüzyılın ortalarından itibaren Osmanlı Devleti'nin idarî ve malî politikaları ile karşılaşan aşiretli Nasturiler, arşiv vesikalarında *vahşet*, *hal-i bedeviyet* ve *cehalet içinde* yaşayan bir unsur olarak tanımlanmıştır¹⁰⁷. Dolayısıyla aşiretli Nasturilerin merkezîleşme politikalarıyla

¹⁰⁴ Bkz. Şekil 6: Hakkâri Sancağının İdari Taksimatı İle İlgili Bir Cetvel (1850). BOA, İ.MVL, Dosya No: 138, Gömlek No: 3806; Salnâme-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye, Defa: 41, Mahmud Beg Matbaası, İstanbul, 1303, s. 55;

¹⁰⁵ Salnâme-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye, Def'a 45, Matbaa-i Amire, İstanbul, 1307, s. 674-680; Salnâme-i Vilayet-i Erzurum, Def'a: 5, 1291, s. 69.

¹⁰⁶ "...*taife-i merkumenin te'min-i istimaletle sızıldısızca daire-i ıslahata ve teşkilata konulmasına...*" Erzurum valisi İsmail Hakkı'nın 9 Eylül 1869'da Sadaret makamına gönderdiği yazı. BOA, İ.DH, Dosya No: 599, Gömlek No: 41779; "... *taife-i merkume ıslahatının dahi dilhah-ı âli veçhile bil-suhule kuvveden file getirilecek bir suret-i hasaneye konulması...*" Van sancağına bağlı Hakkâri cihetinde bulunan Nasturi taifesi ve Abdülhamid Hamdi Efendi'nin ıslahat planı. BOA, İ.DH, Dosya No: 599, Gömlek No: 41779.

¹⁰⁷ "...*Van sancağının Hakkâri cihetinde vaki Nasturi Cebeli'nde meskûn taife öteden beri vahşi bir halde bulunan evamir ve nevahi-i (yasaklar) hükümet oralarda tamamıyla cari olmamasından naşi...*" Erzurum valisi İsmail Hakkı'nın 9 Eylül 1869'da Sadaret makamına gönderdiği yazı. BOA, İ.DH, Dosya No: 599, Gömlek No: 41779; "...*Nasturi taifesinin nüfusu tahminen otuz beş bin raddesinde olup bunlar umumiyet üzere hal-i vahşet ve cehaliyettedir ...*" 20 Mart 1298 (1 Nisan

daire-i medeniyet içine alınarak (veya ıslah edilerek) idarî ve malî yükümlülüklerini yerine getiren bir unsura dönüştürülmesi gerekmektedir¹⁰⁸. Merkezîleşme politikalarının bu boyutu için zaman zaman *kuvve-i cebriyeye* başvurulması düşünülmüştür¹⁰⁹. Ancak Nasturi meselesinin (Ermeni meselesi gibi) bir dış sorun haline gelmesini istemeyen Osmanlı Devleti, *kuvve-i cebriye* maddesini daima ertelemiştir.

Nasturi Cebeli'ndeki merkezîleşme politikalarının Osmanlı Devleti'nin arşiv vesikalarına yansıyan diğer boyutu ise '*Nasturilerin taht-ı ra'ıyyete idhalı*' şeklinde ifade bulan yönüdür¹¹⁰. Merkezîleşme'nin bu boyutu, *ehl-i kitap* mensubu bir gayrimüslim (Hıristiyan) unsur olarak aşiretli Nasturilerin '*ra'ıyyet dairesine*' veya '*millet sistemine*' eklemelenmesini ihtiva eder. Dolayısıyla daha çok dinî ve hukukî düzenlemeleri kapsamaktadır. Batılı devletler -özellikle İngiltere- Osmanlı Devleti'nin Nasturilere yönelik merkezîleşme politikalarının her iki boyutuyla da özellikle ilgilenmişler ve aynı zamanda konunun takipçisi olmuşlardır¹¹¹.

1882) bir komisyon mazbatası sureti. BOA, İ.HUS, Dosya No: 4, Gömlek No: 16; "...*Van sancağına tabi Çölemerg ve Gevar kazalarında meskûn Nasturi milletinin daire-i medeniyete idhali lüzumuna ve ol bâbda icrası icat eden tedabire ve teferruatına dair...*" Dersaadet'ten Erzurum vilayetine gönderilen bir yazı. BOA, A.MKT.MHM, Dosya No: 443, Gömlek No: 33; "...*konsolos-ı mumaileyh (Rusya'nın Erzurum konsolosu) ol vakit nezd-i çâkeriye gelerek Nasturi cebellerini gezmek üzere istimzaç suretinde bulunmuş ise de cibâl-i mezkûre ahalisi vahşi bir kavim olduklarından onların bulundukları mahalle gitmek caiz olamayacağı cevabı verildiğinin üzerine mumaileyh azimetten sarf-ı nazar etmiş idi...*" 11 Nisan 1875'de Van mutasarrıflığından Erzurum valiliğine gönderilen bir tahrirât sureti. BOA, HR.SYS, Dosya No: 2819, Gömlek No: 7.

¹⁰⁸ "...*millet-i merkûme (Nasturiler) hiçbir vakit taht-ı inzibât ve irtibâta alınmadığı cihetle gittikçe şımarıp bayağı teferrüd dâ'yesine düşmüş olmalarından nâşi bunların hâl-i vahşiyet ve bedeviyetleriyle emr-i ıslah ve terbiyeleri ne makûle esbâb ve tedâbire mütevakıf olduğunun ve ne miktar hane ve nüfustan ibaret olarak bulundukları mahallerde ne türlü madeniyât ve hasılat olup bunların ıslahı hâlinde hazinece ne miktar menâfi' hâsıl olacağının tafsilât ve derecâtı mahremâne olarak...*" 11 Nisan 1875'de Van mutasarrıflığından Erzurum valiliğine gönderilen bir tahrirât sureti. BOA, HR.SYS, Dosya No: 2819, Gömlek No: 7.

¹⁰⁹ Mirliva Abdurrahman Paşa'nın 23 Ocak 1860 Maliye Nezareti'ne gönderdiği yazı. BOA, MVL, Dosya No: 593, Gömlek No: 51.

¹¹⁰ "...*Mösyö Kannin (dönemin İngiltere İstanbul büyükelçisi Stanford Canning) tarafından ifade olunduğu beyan ve hikâyet ile icâb-ı âlin müzâkeresine sarf-ı efkâr ve dikkat olunarak vâkıâ Nasturilerin taht-ı raiyyete idhâliyle bazı şerâyite rabt İngilterelinin matlup ve marazisi ise de ol suretle hâsıl olacak tabiiyet müstakil bir hükûmet tarzına girerek taife-i merkûme lafzen Devlet-i Âliyye'nin silk-i raiyetinde ve manen ânların taht-ı himâyetinde bulunacağına ve bu dahi oralarda icrâ-yı meram ve nüfuz eylemek garazından kinâyet olup...*" 28 Kasım 1843 tarihli Meclis-i Umumi mazbatası ve 3 Aralık 1843 tarihli arz tezkeresi. BOA, İ.MSM, Dosya No: 48, Gömlek No: 1229.

¹¹¹ *The Missionary Herald*, Vol. 39, Boston, 1843, s. 437.

Nasturi Cebeli'nin doğrudan Osmanlı merkez otoritesinin idarî yapısına eklemelenmesi fikri ilk kez, 1843'ün başlarında, Musul valisi Mehmet Paşa tarafından gündeme getirildi. Bedirhan Bey'in Diz ve Tiyarî bölgelerine düzenlediği saldırı ve bu saldırıya bağlı olarak İngiltere ve Fransa'nın baskısı ile beraber Dersaadet'in de ana gündem maddelerinden biri haline geldi. Saldırıdan üç ay sonra Bâbîâli, konu ile ilgili olarak Hariciye ve Dâhiliye nezaretlerinin, seraskerliğin ve bölgedeki valiliklerin (Erzurum, Musul, Şam) görüşlerine başvurdu. Bu görüşler 28 Kasım 1843 tarihinde Meclis-i Hass-ı Umûmî'de detaylı bir şekilde müzakere edildi. Meclis, Bâbîâli'ye 'Nasturilerin durumu, meskûn oldukları coğrafya, ra'iyet-i Devlet-i Aliye'yi kabul eylemeleri durumunda usul-ı asayişlerinin nasıl sağlanacağı, suret-i merbutiyet ve idarelerinin ne veçhile olacağı ile ilgili kapsamlı bir raporun hazırlanması için bölgeye münasip bir memur-ı mahsusun tayin edilmesi' tavsiyesinde bulundu¹¹².

Nasturi Cebeli'ndeki ıslahat ve Nasturilerin *taht-ı ra'ıyyete idhalı* pek kolay olmayacaktı. Çünkü İran sınır bölgesinde bulunan bu etno-dinî topluluk, o tarihe kadar, doğrudan Osmanlı merkez otoritesinin hâkimiyetine girmemişti¹¹³. Nasturilerin taht-ı ra'ıyyete idhalı ile ilgili ikna edilmeleri hususunda İngiltere çeşitli taahhütlerde bulundu. İngiliz elçi Canning bu konuda Erzurum konsolosluğunda görevli bir memuru bu işe tayin edebileceğini belirtti¹¹⁴. Yukarıda bahsedilen 28

¹¹² Tanzimat döneminde oluşturulan *Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliye* ve *Meclis-i Hass-ı Umûmî*, yapılacak olan idari düzenlemelerin/reformların müzakere edildiği ve karara bağlandığı organlardır. Mehmet Seyitdanlıoğlu, "Tanzimat'ın Ön Hazırlıkları ve Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliye'nin Kuruluşu (1838 -1840)", *Sultan II. Mahmud ve Reformları Semineri*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Araştırma Merkezi, İstanbul, 1990, s. 134.

¹¹³ "...*tâife-i merkûme* (Nasturiler) *şimdiye kadar hiç bir vakitte dâhil-i dâire-i itaat olmadıkları derkâr olmasından* [dolayı]..." 28 Kasım 1843 tarihli Meclis-i Umumi mazbatası ve 3 Aralık 1843 tarihli arz tezkeresi. BOA, İ.MSM, Dosya No: 48, Gömlek No: 1229; Şam valisi Ali Rıza Paşa'nın 2 Kasım 1843 tarihli Bedirhan Bey'in Diz ve Tiyarî bölgesine yönelik saldırısı ile ilgili Dersaadet'e gönderdiği ariza. BOA, İ.MSM, Dosya No: 48, Gömlek No: 1229.

¹¹⁴ İngiltere, Nasturi ıslahatının sonraki dönemlerinde de Osmanlı merkez otoritesiyle aşiretli Nasturiler arasında sürekli olarak arabulucu rolünü üstenecektir. 1860'da aşiretli Nasturilerin meskûn bulundukları Hakkâri'ye gelen İngiltere'nin Musul konsolosluğunda görevli bir yetkili tarafından hazırlanan bir rapor İstanbul'daki elçi tarafından sadaret makamına iletilmiştir. Raporda, Dersaadet'ten Nasturilerin vermekle mükellef oldukları vergiler konusunda kolaylık sağlanması istenmiştir. "...*Kürdistan'da mütemekkin olan ve saltanat-ı seniyye tebaasından bulunan Nasturi taifesinin meskûn* [oldukları yerler] *dağ ve dere gibi mahallerden* [oluşur.] *İşte* [bu yüzden]... *taife-i merkume* [geçimini]... *layıkıyla tedarik edemediğinden bazıları kendilerinin ve evlat ve 'iyâllerinin ta'sirine medâr olmak üzere her sene mevsim-i harifde* (sonbaharda)

Kasım 1842 tarihli Meclis-i Hass-ı Umûmî toplantısında Hariciye ve Dâhiliye nazırlarının bu konu ile ilgili ciddi uyarıları olmuştu. Hariciye nazırına göre İngiltere'nin bu konuyu sahiplenmesi, Osmanlı Devleti'nin aleyine bir durumdu. Çünkü İngiltere, mevcut idarî yapı içinde (Hakkâri emirliği içinde) Nasturilere doğrudan müdahale etme imkânını bulamamaktaydı. Nasturi Cebeli'nin doğrudan merkezi Osmanlı otoritesinin idarî tasarrufuna geçmesi ile beraber İngiltere'nin bölge ve Nasturiler ile olan irtibatı kolaylaşacaktı¹¹⁵. Meclis-i Hass-ı Umûmî'nin söz konusu olan bu toplantısından yaklaşık kırk yıl sonra Van mutasarrıfının kaleme aldığı bir yazı, Hariciye nazırının endişesini doğrulamaktaydı. 11 Nisan 1875 tarihli yazısında Van mutasarrıfı, Nasturi milletin "*...Hakkâri ümerâsının taraf-ı Devlet-i Aliyye'den nefy ü iclâ olundukları tarihten yani yirmibeş-otuz seneden beri ecnebler himayesine girmeye çalışmakta...*" oldukları belirtmiştir¹¹⁶.

Dâhiliye Nezareti de benzer bir uyarıda bulunmuştur. Nasturi Cebeli'nin coğrafi olarak en yakın olduğu eyalet Musul'du. Bölgenin Musul eyaletine bağlanması durumunda *Keldanî Kilisesi* ile *Nasturi Kilisesi* hiyerarşileri arasında çeşitli itikadî çatışmaların çıkması kuvvetle muhtemeldi. İki kilise hiyerarşisi arasında meydana gelebilecek itikadî tartışmalar sırasında İngiltere'nin Nasturi Kilisesini; Fransa'nın ise Keldanî Kilisesini destekleyecekleri aşikârdı. Yine iki kilise hiyerarşisi arasında meydana gelebilecek tartışmalar bir dış müdahaleye zemin

---

hanelerini terk ederek saltanat-ı seniyye ve Rusya devletinin... şehirlerine azimetle icrayı sanat... etmekte ve bu cihetle mükellef oldukları tekalifin kemalen te'viyesine muktedir olamayıp yalnız bir miktarını ita edebilmektedirler. Ve bulundukları memleketlerde familyalarına kifayet edecek miktar olmadığı halde vergilerini sene be sene terâkim (birikmekte) etmekte olduğundan birçok bakayaları kalmış ve iş bu bakayanın te'viyesi lazım geldiği takdirde kendileri kaffe-i mamelekden (sahip olunan) mahrum kalacakları muhakkak bulunmuştur..." Nasturi taifesi ile ilgili Samuyel Ruya'ya ait bir kıta varakanın tercümesi. BOA, HR.TO, Dosya No: 435, Gömlek No: 21.

¹¹⁵ "*...taife-i merkûmenin [aşiretli Nasturilerin] taht-ı raiyyete idhâli fevâid-i mülkiyeyi müstelzim olacağı derkâr ise de İngiltere ve Fransaluların kabîle-i mezkûre hakkında bu derecelerde himâyet ve sahâbet göstermeleri bunları taht-ı raiyyete idhal ve devlet-i aliyyeyi usûl-i idâreleriyle işgâl ederek kendüleri dahi iç yüzünden bazı gûne icrâ-yı merâm ve maksad eylemek garazından ibâret gibi anlaşıldığı misillü taife-i merkûmenin bulundukları mahaller memâlik-i saltanat-ı seniyyeden ma'dûd olmasıyla bunların hâli üzere bırakılıp tanınmaması dahi yakışmayacağına ve indifâ'-ı mukatele ve nizâa bakılmaması düvel-i ecnebiyenin kıyl ü kalini mucib ve 'l-hâsıl bu hususun ecnebi tavassutuna bırakılmaksızın istihsâl-i hüsn-i sureti münâsib olacağına...*" 28 Kasım tarihli Meclis-i Umumi mazbatası ve 3 Aralık 1843 tarihli arz tezkeresi. BOA, İMSM, Dosya No: 48, Gömlek No: 1229.

¹¹⁶ 11 Nisan 1875'de Van mutasarrıflığından Erzurum valiliğine gönderilen bir tahrirât sureti. BOA, HR.SYS, Dosya No: 2819, Gömlek No: 7.

oluşturabilirdi. Dolayısıyla bölgeye gönderilen memur-ı mahsustan şu konu başlıklarının da araştırılması istenmiştir:

- Nasturi ıslahatı ve Nasturilerin *taht-ı ra'yyete idhalı* gerekli bir idarî düzenleme midir?
- Yapılan yeni idarî düzenleme Osmanlı Devleti'ne bir fayda sağlayacak mıdır?
- Nasturi Cebeli'nde uygulanacak merkezîleşme politikalarının olası sakıncaları nelerdir?¹¹⁷

2.3.1. Nasturi Islahatına Dair İlk Plan

Nasturi ıslahatı konusunda memur-ı mahsus olarak Mektûbî-i Senâverî Odasından Kemal Efendi görevlendirildi¹¹⁸. Şubat 1844'te önce Cizre'de Bedirhan Bey ile görüşen Kemal Efendi, daha sonra Musul'a geçerek Nasturi patriği Mar Şimun, Musul valisi Şerif Paşa ve İngiltere'nin konuyla ilgili özel temsilcisi R. W. Stevens ile bir dizi görüşme gerçekleştirdi. Bu görüşmelerden sonra Nasturi ıslahatına dair detaylı bir raporun hazırlandığını İngiltere'nin özel temsilcisi Stevens'ten öğrenmekteyiz¹¹⁹. Osmanlı Devleti'nin bu dönemdeki arşiv kayıtları arasında ulaşabildiğimiz kadarıyla böyle bir rapor yoktur. Fakat aynı tarihlerde kaleme alındığı anlaşılan, *Nasturi Kabîlelerinin Sâkin Oldukları Dağlarda Vuku Bulan Ahvâle Dâir* başlıklı isimsiz ve tarihsiz bir layiha elimizde mevcuttur. Bu layiha, Stevens'in bahsettiği Kemal Efendi'nin Nasturi ıslahatına dair raporu olması kuvvetle muhtemeldir.¹²⁰ Stevens'in bahsettiği rapor ile söz edilen layiha aynı

¹¹⁷ 28 Kasım 1843 (6 Zilkade 1259) tarihli Meclis-i Umumi mazbatası ve 3 Aralık 1843 (11 Zilkade 1259) tarihli arz tezkeresi. BOA, İ.MSM, Dosya No: 48, Gömlek No: 1229.

¹¹⁸ Nasturi milletin ıslahatı için tayin edilen Kemal Efendi'ye mesel-i me'muresini şamil talimatname itası. BOA, İ.DH, Dosya No: 81, Gömlek No: 4074; 28 Kasım 1843 (6 Zilkade 1259) tarihli Meclis-i Umumi mazbatası ve 3 Aralık 1843 (11 Zilkade 1259) tarihli arz tezkeresi. BOA, İ.MSM, Dosya No: 48, Gömlek No: 1229; Diyarbakır müşiri ve Musul valisine gönderilen 9 Aralık 1843 tarihli yazılar. BOA, BEO.AYN.d, Defter No: 609, s. 5-6; Ahmed Lûtfî Efendi, *Vak'anüvis Ahmed Lûtfî Efendi Tarihi*, s. 1143-1144.

¹¹⁹ R. W. Stevens'in 25 Temmuz 1844 tarihli raporu. FO, 195/228.

¹²⁰ Sözü edilen isimsiz ve tarihsiz layihanın içeriğine bakarak şunları söylemek mümkündür: Konuya hâkim üst düzey bir bürokrat tarafından ve Bedirhan Bey'in 1843 Temmuz'undaki Diz ve Tiyarî bölgesine düzenlediği saldırıdan sonra kaleme alınmıştır. Bedirhan Bey'in söz konusu saldırısından sonra İstanbul'da bulunan İngiltere ve Fransa elçileri Bâbîâlî üzerinde bir baskı oluşturarak konunun derhal araştırılmasını istediler. Kasım 1843'ün sonlarına doğru konuyu araştırmak üzere Kemal Efendi bölgeye gönderildi. Kemal Efendi'den 'aşiretli Nasturilerin

olmasa bile dönemin arşiv vesikaları beraber değerlendirildiğinde Osmanlı merkez otoritesinin Nasturi ıslahatına dair ilk yol haritasının Kemal Efendi tarafından oluşturulduğunu söylemek mümkündür.

Söz konusu isimsiz ve tarihsiz layihaya göre aşiretli Nasturiler, eski zamanlardan beri (*ez mâ-takaddem*) herhangi bir siyasî otoriteye (Hakkâri emirliği de dâhil olmak üzere) tabi olmadan bağımsız bir şekilde ((*âzâd ve serbest*) varlıklarını sürdürmüşlerdi¹²¹. Fakat kısa bir süre önce (Temmuz 1843'ten itibaren) Bohtan hâkimi Bedirhan Bey'in idaresine girmişlerdi. Bu yüzden Nasturi Cebeli'nin Osmanlı Devleti'nin hâkimiyet sahasına yeni dâhil olmuş bir coğrafya statüsünde değerlendirilmesi gerekmektedir. Bölgede yapılacak olan bir ıslahat çalışması ile aşiretli Nasturilerin *taht-ı ra'îyyete idhalı* sağlanacaksa bu düzenleme İslam hukuku temelinde olmalıydı. Yapılacak olan bir *zimmet antlaşması* ile aşiretli Nasturiler,

---

durumu, Hakkâri emirliği yerine doğrudan Osmanlı merkez otoritesinin idarî tasarrufu altına alınmaları durumunda bölgede asayişin nasıl sağlanacağı ve bölgenin nasıl idare edileceği, Nasturilere yönelik saldırının sebepleri, bu saldırıların nasıl durdurulacağı ve esir duruma düşenlerin kurtarılması' ile ilgili kapsamlı bir rapor hazırlanması istendi. Cizre'de Bedirhan Bey ile görüşmesinin ardından 27 Şubat 1844 tarihinde Dersaadet'e gönderdiği yazısında Kemal Efendi, *Nasturilerin durumu* ile ilgili layihasını da kısa süre içinde göndereceğini belirtmekteydi. 13 Mart 1844 tarihli bir vesikada ise Kemal Efendi tarafından kaleme alınmış bir arızanın takdiminden bahsedilir. Ancak sözü edilen rapor, ilgili yazıya iliştilmemiştir. 25 Temmuz 1844 tarihli bir arızasında ise Kemal Efendi, Nasturi ıslahatına dair gerekli raporların hazırlanarak Dersaadet'e gönderildiğini, bundan sonra konu ile ilgili icra edilecek hususların Musul valisi Şerif Paşa tarafından takip edileceğini belirterek Dersaadet'e dönebilmesi için izin istemekteydi. Dolayısıyla yukarıda bahsi geçen isimsiz ve tarihsiz olan raporun Kemal Efendi tarafından kaleme alınmış olması kuvvetle muhtemeldir. Buna rağmen raporla ilgili başka bir sorun bulunmaktadır. Rapor, Türkçe dışında başka bir dilde kaleme alınmıştır. Yani eldeki vesika bir tercüme metnidir. Kemal Efendi'nin ileri derecede bir Farsçaya sahip olarak Bâbîâlî'de daha önce Farsça mütercimlik görevini yürüttüğü bilinmektedir. Bu bağlamda Dersaadet'e gönderdiği diğer arizalarını Türkçe kaleme almış olsa da söz konusu raporu için Farsçayı tercih etmiş olabilir. Bedirhan Bey, Nurullah Bey, Mardinli Ali Bey ve İmadiyeli Siraceddin Bey hakkında Kemal Efendi'nin 27 Şubat 1844 tarihli arızası. BOA, A.MKT, Dosya No: 9, Gömlek No: 56; Bedirhan Bey'in Diz ve Tiyarî bölgelerine olan saldırısı ile ilgili Kemal Efendi'nin 25 Şubat 1844 tarihli arızası. BOA, C.DH, Dosya No: 31, Gömlek No: 1536; BOA, A. MKT, Dosya No: 9, Gömlek No: 100; Bedirhan Bey'in Diz ve Tiyarî bölgelerine olan saldırısı ile ilgili Kemal Efendi'nin 27 Şubat 1844 tarihli arızası. BOA, C.DH, Dosya No: 39, Gömlek No: 1931; Kemal Efendi'nin Dersaadet'e dönüş için izin talebine dair 25 Temmuz 1844 tarihli yazısı. BOA, İ.MVL, Dosya No: 61, Gömlek No: 1161; 28 Kasım 1843 (6 Zilkade 1259) tarihli Meclis-i Umumi mazbatası ve 3 Aralık 1843 (11 Zilkade 1259) tarihli arz tezkeresi. BOA, İ.MSM, Dosya No: 48, Gömlek No: 1229; Ahmed Lûtfî Efendi, *Vak'anüvîs Ahmed Lûtfî Efendi Tarihi*, s. 1143-1144; Diyarbakır müşiri ve Musul valisine gönderilen 9 Aralık 1843 tarihli yazılar. BOA, BEO.AYN.d, Defter No: 609, s. 5-6.

¹²¹ Rapordaki cümle tam olarak "...[Nasturi aşiretleri] *Ekrâd-ı bed-nihâd aşâirinin hiçbir vakitte mahkûmu olmadığından onlar* (Kürtler) *ile aslâ ihtilât etmemişidi* (karışmamışlardı)..." şeklindedir. 'Kavramsal Çerçeve' başlığı altında da ifade edildiği üzere metinde geçen *Ekrâd-ı bed-nihâd aşâiri* ile ifade edilen şey, aslında Hakkâri emirliğidir.

tarihte ilk kez Osmanlı merkez otoritesinin doğrudan tebaası (veya reayası) olacaklardı. Diğer bir ifade ile yapılacak olan zimmet antlaşması ile aşiretli Nasturilerin daha önce sahip oldukları her türlü idarî, askerî ve malî imtiyazları son bulacaktı.

Aşiretli Nasturilerin *melik* adını verdikleri dünyevî/cismanî liderleri bulunmaktaydı. *Mar Şimun* unvanlı patrik ise hem dinî hem dünyevî lider olarak tüm Nasturileri temsil etmekteydi. Sözü edilen zimmet antlaşması, aşiret liderleri olan meliklerle yapılmalıydı¹²². Bu düzenlemeye bağlı olarak patrik Mar Şimun'un her türlü dünyevî yetkilerine son verilmeliydi. Çünkü Avrupalı devletlerle (özellikle İngiltere ile) iletişim halinde olan patrik, Osmanlı merkez idaresi için bir tehdit unsuru oluşturmaktaydı. Rum Ortodoks ve Ermeni Gregoryen kiliselerinde olduğu gibi Mar Şimun da sadece dinî yetkilere sahip olmalıydı. Aksi takdirde, sınır bölgesi olmasından dolayı bölgede yabancı devletlerin destekleyeceği isyanlar hiçbir zaman eksik olmayacaktı. Mar Şimun'un idarî/dünyevî yetkilerine son verilmesi, İngiltere'nin Nasturiler üzerindeki nüfuzunu kıracağından Osmanlı Devleti'nin içişlerine müdahale etmesi durumu ve ihtimalini de ortadan kaldırmış olacaktı¹²³. İngiltere'nin Nasturi ıslahatı ile bu derece ilgilenmesindeki amacı, bölgede siyasî ve dinî yönden kendilerine tabi yeni bir millet/cemaat (*bir millet-i cedîde-i şarkıyye*) oluşturmaktı.

O güne kadar herhangi bir siyasî otoriteye bağlı kalmayan aşiretli Nasturilerin daire-i medeniyete alınmaları kolay olmayacaktı. Yapılacak olan idarî düzenlemelere ek olarak göçebe bir yaşam sürdüren aşiretli Nasturilerin, yerleşik hayata ve ziraî faaliyetlere teşvik edilmesi de gerekmektedir. Ancak Hakkâri ve çevresinde tarımsal faaliyetler için uygun araziler bulunmamaktaydı. Bu yüzden, Hakkâri ve çevresindeki aşiretli Nasturilerin bir kısmı, göçe tabi tutularak Erzurum ve Musul eyaletlerindeki tarımsal faaliyetlere uygun arazilere yerleştirilmesi gerekmektedir.

¹²² “...Devlet-i Aliyye vâsıtasız ve bir ferde ihtiyâcı olmayarak amel ve hareket etmek ve kabâil rüesâsından başka kimesne ile akd-i uhûd ve şurût [etmemelidir]...” Nasturi kabilelerinin sakin oldukları dağlarda vuku bulan ahvâle dair mektubun tercümesi. BOA, İ.MSM, Dosya No: 48, Gömlek No: 1229.

¹²³ Nasturi kabilelerinin sakin oldukları dağlarda vuku bulan ahvâle dair mektubun tercümesi. BOA, İ.MSM, Dosya No: 48, Gömlek No: 1229.

Bu şekilde, Hakkâri ve çevresinde kalan aşiretlilerin de kontrol edilmesi daha kolay olacaktı. Osmanlı merkez otoritesi, Nasturi Cebeli'nde tahsil edilmesi düşünülen vergilerin bir kısmından vazgeçmeliydi. Aşiretli Nasturilere bir nevi sınır koruma görevi üstlenmelerinden malî/vergilendirme konularında birtakım kolaylıklar sağlanmalıydı¹²⁴.

Nasturi Cebeli'nde uygulanması düşünülen ıslahat planı, Hakkâri emirliğinin tasfiyesinin bir ön aşaması olarak düşünülmüştür. Bu plana göre Nasturi Cebeli'nde ihdas edilecek olan yeni idarî üniteye, Osmanlı merkez otoritesi tarafından bir mütesellim atanacaktı. Aynı zamanda, bölgeye bir miktar Asâkir-i Nizamiye-i Şâhâne (Osmanlı merkez ordusu) yerleştirilecekti. Böylece hem aşiretli Nasturiler Kürtlerin saldırısından korunmuş olacaktı hem de aşiretli Nasturilerin askerî desteğini yitirecek olan Hakkâri emirliğinin tasfiyesi kolaylaştı¹²⁵. Nasturî Cebeli'nin güvenliği, Osmanlı merkez ordusu tarafından sağlanması durumunda aşiretli Nasturilerin de diğer gayrimüslim unsurlar gibi silah taşımalarına gerek kalmayacaktı. Çıkarılacak bir fermanla Nasturileri, misyonerlerin baskısı ile herhangi bir şekilde inanç değiştirmeye zorlanması yasaklanacaktı. Nasturilerden tahsil edilecek vergiler, diğer gayrimüslim unsurlarda olduğu gibi Nasturi patriği marifetiyle toplanacaktı. Nasturilerin bir kısmının Musul ovasında iskân edilmesi hususu uzun uzun müzakere edilmiştir. Mar Şimun'la beraber Musul ovasında iskan ettirilecek Nasturilerden dört yıl süreyle vergi alınmaması dahi teklif edilmişti. Ancak bu öneri Mar Şimun ve Stevens tarafından kabul görmemiştir. Mar Şimun'un ovaya yerleşmesi durumunda Hakkâri ve çevresindeki Nasturilerin kendilerine yeni bir patrik seçeceklerini ve buna bağlı olarak Nasturilerin bölüneceklerini belirtmişlerdir¹²⁶.

¹²⁴ Nasturi kabilelerinin sakin oldukları dağlarda vuku bulan ahvâle dair mektubun tercümesi. BOA, İ.MSM, Dosya No: 48, Gömlek No: 1229.

¹²⁵ Nasturi kabilelerinin sakin oldukları dağlarda vuku bulan ahvâle dair mektubun tercümesi. BOA, İ.MSM, Dosya No: 48, Gömlek No: 1229.

¹²⁶ İngiltere'nin Nasturi ıslahatına dair özel temsilcisi R. W. Stevens'tan İstanbul'daki Stratford Canning gönderilen 25 Temmuz 1844 tarihli rapor. FO, 195/228.

2.3.2. Mar Şimun Abraham ve Nasturi Islahatı

1849'un ortalarına doğru Hakkâri emirliğinin idarî varlığının resmen sona ermesiyle Hakkâri ve çevresi, doğrudan Osmanlı merkez otoritesinin idarî tasarrufuna geçti. Kısa bir süre içinde bölgede yeni ve merkezî bir idarî mekanizma oluşturulmaya başlandı¹²⁷. Ancak aşiretli Nasturilerin meskûn olduğu bölgenin bu yeni idarî mekanizma içindeki statüsü uzun bir süre belirsizliğini korudu. 1860'lı yıllara kadar Nasturilerin idarî statüsü ile ilgili ciddi bir düzenlemeye/ıslahata şahit olunmamaktadır. Bu tarihe kadar bölgede idarî bir düzenlemenin yapılmamasının çeşitli sebepleri vardır. Dinî ve dünyevî lider Patrik Mar Şimun'un bu dönemde sergilediği tavır, bu sebeplerin en başında gelmektedir.

Mar Şimun Abraham, 1820'de devraldığı patriklik görevini 1861'e kadar aralıksız bir şekilde yürüttü. Bu 40 yıllık patriklik görevinin -kabaca- ilk yarısı Hakkâri emirliğinin; ikinci yarısı ise Osmanlı merkez otoritesinin idaresi altında geçti. Patrikliğinin bu bahsedilen ikinci döneminde Osmanlı merkez otoritesi ile Nasturiler arasındaki ilişkilerin pek de iyi olduğu söylenemezdi. Bohtan hâkimi Bedirhan Bey'in 1843 Temmuz'unda Nasturiler üzerine düzenlediği ilk saldırı sırasında, Tiyarî bölgesinde ikamet eden patrik, Bedirhan Bey'den kaçarak İmadiye mütesellimine sığındı. İmadiye mütesellimi Dividar Mustafa Efendi, onu Musul valisi Mehmet Paşa'ya gönderdi. Ancak patrik, Musul'da bulunan Osmanlı valisi Mehmet Paşa'ya gitmek yerine İngiltere'nin Musul'daki konsolosluğuna sığınmayı tercih etti¹²⁸.

Mar Şimun Musul'da bulunduğu sırada İngiltere elçiliği aracılığıyla 5 Ocak 1846'da Dersaadet'e bir mektup göndererek Osmanlı merkez otoritesi ile iyi ilişkiler geliştirmek istediğini belirtti. Mektubunda, aşiretli Nasturilerin meskûn olduğu coğrafyanın Van (dolayısıyla Erzurum) yerine Musul eyaletine bağlanması durumunda bölgede kısa süre içinde huzur ve sükûnetin yeniden sağlanacağını ifade etmekteydi. Ayrıca Hakkâri'ye yeniden dönebilmek için Bedirhan Bey'e gerekli

¹²⁷ Ömer Toraman, *Tanzimat'ın Yurtluk-Ocaklık ve Hükümet Sancaklarda Uygulanması (1839-1864)*, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Elazığ, 2010, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), s. 147.

¹²⁸ Musul valisi Mehmet Paşa'nın 9 Ekim 1843 (15 Ramazan 1259) tarihli Bedirhan Bey'in Diz ve Tiyarî bölgesine yönelik saldırısı ile ilgili Dersaadet'e gönderdiği ariza. BOA, İ.MSM, Dosya No: 48, Gömlek No: 1229.

uyarıl原因 yapılması hususunda Dersaadet'ten yardım talebinde bulunmaktaydı¹²⁹. Nasturi patriğinin talepleri Dersaadet'te olumlu karşılanmasına rağmen, bu taleplerin ilgili kurullarda müzakere edilmesi ve sonuçlanması oldukça uzun (yaklaşık 1 yıl) sürdü¹³⁰. Amerikalı Protestan misyonerlere göre Dersaadet'in Mar Şimun'un taleplerine olumlu yanıt vermesi İngiltere'nin siyasî baskısı ile gerçekleşmişti.

Temmuz 1846'da İstanbul'a çağrılan Mar Şimun'a, Hakkâri ve çevresindeki Nasturilerin sivil lideri olarak bir beraat verilmek istendi. Ancak Nasturi patriği bu davetten tedirgin oldu. Musul valisine haber vermeden İran'ın hâkimiyeti altındaki Urmiye'ye geçerek 2 yıla aşkın bir süre burada ikamet etti¹³¹. Bu süre zarfında kendisine güvenlik ile ilgili gerekli teminatlar verilmesine rağmen Musul'a veya Hakkâri'ye geri dönmedi¹³². Patrik Mar Şimun Abraham'ın önce Musul'daki İngiliz konsolosluğuna daha sonra İran'a sığınması, gerekli teminatların verilmesine rağmen Hakkâri'ye dönmemesi gibi durumlar Osmanlı merkez otoritesinin 1861'e kadar patriğe (veya patriklik makamına) mesafeli/şüpheli yaklaşmasına neden oldu¹³³. Bu

¹²⁹ Mar Şimun Abraham'ın 5 Ocak 1846 tarihli Bâbîâlî'ye gönderdiği mektubu. BOA, İ.MSM, Dosya No: 49, Gömlek No: 1238.

¹³⁰ 9 Kasım 1846 tarihli Bedirhan Bey'in Tuhubî saldırısı ile ilgili sadrazamlık tezkeresi. BOA, İ.MSM, Dosya No: 49, Gömlek No: 1238.

¹³¹ "...bu Mar Şimun denilen şahsı mukaddema Nasturi taifesinin patriği makamında bulunarak Bedirhan Bey'den ve sair rüesâ-yı Ekrâd'dan hovf ve haşyete mebni haylice müddet Musul'da tevakkuf ettikten sonra kendisinin bit-temin memleketine iadesi hakkında ol vakit icra olunan tedâbirin tesiri olamamasıyla İran canibine savuşmuş iken..." 2 Eylül 1849 tarihli Meclis-i Vâlâ mazbatası. BOA, A.MKT.MVL, Dosya No: 18, Gömlek No: 64; Hakkâri eyaletinde bulunan Nasturi taifesinin reisi Mar Şimun'un imtiyaz talebi. BOA, MVL, Dosya No: 242, Gömlek No: 53; *The Missionary Herald*, Vol. 44, Boston, 1848, s. 24; İngiltere'nin Musul konsolosunun 19 Nisan 1847 tarihli yazısından Patrik Mar Şimun'un İstanbul'a davetinin söz konusu olduğunu fakat Musul valisinin bu konuda Mar Şimun'a herhangi bir talimatının olmadığı anlaşılmaktadır. BOA, HR.TO, Dosya No: 210, Gömlek No: 33.

¹³² 4 Eylül 1849 tarihli sadrazamlık yazısı. BOA, A.MKT, Dosya No: 222, Gömlek No: 20.

¹³³ "...çünkü kendisi [patrik Mar Şimun]... canibi İran'da kalarak şayet Acemler bunun zihnini bozup da beride kendisini alet-i fesat gibi kullanmak için göndermiş olmaları dahi mütebadir-i efkar olarak faraza bu adamın İraniler tarafından meclup olmadığından dolayı emniyet-i kaviye husulüyle beraber Nasturiler dahi kendisini evvelki gibi kabul suretinde bulunur..." 4 Eylül 1849 tarihli sadrazamlık yazısı. BOA, A.MKT, Dosya No: 222, Gömlek No: 20; BOA, İ.MSM, Dosya No: 48, Gömlek No: 1229. "...Hakkâri sancağında meskûn Nasturi taifesinin zimmeterlerinde bulunan emvâl-ı bekâyâ ve mürettebat-ı sairelerinin (çeşitli vergilerin) te'diye ve ifasınca taife-i merkûmenin fevt olmuş olan Mar Şimun [Abraham] hakkında selef-i çâkeri saadetli Kenan Paşa zamanında her nasılsa biraz muamele-i bârid (soğukluk) irâ'e ve ibraz olunması üzerine..." Hakkâri sancağında meskûn Nasturi taifesine dair Hakkâri kaymakamı Mehmet Nazım'ın 22 Cemaziyülevvel 1278 (25 Kasım 1861) tarihli maruzatı BOA, İ.DH, Dosya No: 481, Gömlek No: 32405. "...mersûm Mar Şimun patrikin aklı zâif ve sebkât eden evzâ ve etvârına nazaran itimâda gayr-i lâıyk olmağla farazâ mukaddemki nüfûzu elân mevcûd olsa bile yine devlet-i aliyyenin işine

kuşku, onun bir *millet-başı* şeklinde Nasturilerin dinî lideri olarak Dersaadet'te tanınmasını engelledi¹³⁴.

Nurullah Bey isyanının bastırılmasından kısa bir süre önce (1849 ortalarında) Hakkâri valisi tarafından verilen gerekli teminatlar sonucu Mar Şimun tekrar Hakkâri'ye döndü¹³⁵. Patriğin iki yıla aşkın süreyle İran'da kalmış olması, Osmanlı merkez otoritesini tedirgin etmekteydi. Bu iki yıllık süre zarfında patriğin İran'ın siyasî nüfuzundan etkilenmiş olması kuvvetle muhtemeldi¹³⁶. Bu durumda Hakkâri ve çevresindeki aşiretli Nasturiler, İran'ın egemenliğini kabul edebilirdi¹³⁷. Osmanlı Devleti, bu tehtidi bertaraf etmek için meseleyi Dersaadet'teki üst kurullarda müzakere etti. Bu müzakerelerde ortaya çıkan somut netice, Mar Şimun'un kendi milletinin ruhanî reisi olarak tanınması ve kendisine hatırı sayılır bir maaşın tahsis edilmesi¹³⁸. 1851'de Van ve Hakkâri eyaleti valisi Mehmet Reşit Paşa ise Mar Şimun'a ek olarak aşiret reislerine (*meliklere*) de maaş tahsis edilmesi, Mar Şimun'a resmî bir nişan verilmesi ve dinî muteberana ise birtakım vergi muafiyetleri getirilmesini içeren çeşitli taleplerde bulundu¹³⁹.

---

yaramayacağı [bilinmesi gerekir]...” Nasturi kabilelerinin sakin oldukları dağlarda vuku bulan ahvâle dair mektubun tercümesi. BOA, İ.MSM, Dosya No: 48, Gömlek No: 1229.

¹³⁴ Murat Gökhan Dalyan, *XIX. Yüzyıl Doğu Süryanilerinde Sosyal ve Ticari Hayat*, Kitapevi Yayınları, İstanbul, 2018, s.20.

¹³⁵ *The Missionary Herald*, Vol. 45, Boston, 1849, s. 158. Anadolu ordusu müşiri Mehmet Reşit Paşa'nın 9 Haziran 1849 tarihli yazısı. BOA, İ.MVL, Dosya No: 148, Gömlek No: 4190.

¹³⁶ 19 Aralık 1846 tarihli Meclis-i Vâlâ mazbatası. BOA, İ.MVL, Dosya No: 157, Gömlek No: 4513.

¹³⁷ “...çünkü kendisi iyice zaman canib-i İran'da kalarak şayet acemler bunun zihnini bozup da beride kendisini alet-i fesat gibi kullanmak için göndermiş olmaları dahi mütebâdir-i efkâr olarak...” 2 Eylül 1849 tarihli Meclis-i Vâlâ mazbatası. BOA, A.MKT.MVL, Dosya No: 18, Gömlek No: 64; BOA, A.MKT, Dosya No: 222, Gömlek No: 20.

¹³⁸ “...Hakkâri eyaletinde bulunan Nasturi taifesinin patriki olup mukaddemce canib-i İran'a firarıyla bugün yine avdet etmiş olan Mar Şimun'un te'mini ve maaş tahsisıyla bu aralık oraca istihdamında lüzum beyan olunmasına... merkum kazada teminatı lazımların icrasıyla şehri 300 kuruş maaş tahsis olunarak...” Hakkâri'de bulunan Nasturi Patriği Mar Şimun'a maaş tahsis hususunda Maliye Nezareti'ne buyruldu. BOA, A.MKT.NZD, Dosya No: 2, Gömlek No: 24; Anadolu ordusu müşiri Mehmet Reşit Paşa'nın 10 Haziran 1849 tarihli yazısı. BOA, İ.MVL, Dosya No: 148, Gömlek No: 4190; 1843'eki askerî harekattan sonra Musul'a sığınan Mar Şimun'a burada belli bir maaş tahsis edilmişti. Muhtemelen buradaki maaş tahsis geçici yerel bir çözümdü. Musul valisi Tayyar Paşa'nın 24 Eylül 1846 tarihli yazısı. BOA, İ.MSM, Dosya No: 49, Gömlek No: 1238.

¹³⁹ Mehmet Reşid Paşa, Mar Şimun'un 300 kuruş olan maaşına 200 kuruş zam yapılarak 500 kuruşa çıkarılması ve “milletvekili” olarak tanımladığı melikler için de 50 ile 200 kuruşa kadar çeşitli oranlarda maaş talebinde bulunmuştur. Ancak benzer taleplerin 1869'da da yinelenmesi, Mehmet Reşid Paşa'nın taleplerinin karşılanmadığını göstermektedir. “...sadâretpenâhileri buyrulduğu

Aşiretli Nasturiler, sadece dinî ve dünyevî liderlerine verilecek maaş ve vergi muafiyeti imtiyazları ile yetinmek istemiyorlardı. 1860'lara gelindiğinde, yaklaşık 10 yıldan beri, Nasturiler merkezî hükûmete ya hiç vergi vermemişlerdi veya çok az miktarda bir ödeme yapmışlardı¹⁴⁰. Osmanlı merkezî otoritesi, vergi mevzusunu tartışma konusu yapmak istemiyordu. *Memur-ı tahsil-i livayı Hakkâri* Abdurrahman Paşa, 1859'un sonlarına doğru Nasturilerin birikmiş vergi borçları için Koçanis'te bulunan Mar Şimun Abraham ile görüşmeye gitti. Ancak istediği neticeyi alamayan Abdurrahman Paşa, durumu 23 Ocak 1860'ta Maliye Nezareti'ne özetle şu şekilde rapor etmekteydi:

Nasturiler, Osmanlı Devleti'nin otoritesini tanımamaktadırlar. Hiçbir konuda devlete müracaat etmek istememektedirler ve Mar Şimun'un nezaretinde otonom bir yapıda idare olunmak (*Mar Şimun marifetiyle rü'yet ve tesviye olunmak*) istemektedirler. Biriken vergi borçlarını ödeme niyetinde değildirler. Nasturilerin taht-ı idareye dahiliyeti ancak ve ancak kuvve-i askeriye/cebriye ile mümkündür¹⁴¹.

Osmanlı merkez otoritesi, Abdurrahman Paşa'nın raporu ile beraber 1860'ın başlarında aşiretli Nasturilerin meskûn olduğu coğrafyada, kapsamlı bir ıslahatın zamanının geldiğini düşünmekteydi. Bu amaçla bir askerî harekâtı gerekli görmekteydi. Mar Şimun, Osmanlı merkez otoritesinin Nasturi bölgesine bir askerî harekât hazırlığı içinde olduğunu farkındaydı. Ancak Osmanlı Devleti'nin bu askerî baskısı karşısında çaresiz değildi. Bununla ilgili, vergi konusunda ısrarın devam

---

veçhile taife-i mersumenin [Nasturilerin] reisi bulunan Mar Şimun kullarına... olan 300 kuruş maaşına daha 200 kuruş zam ile bir kıta nişan-ı zîşân yazılmış ise de nişan hakkında bu kere ittihaz buyurulan nizamın tesisinden mukaddem olup fakat mersum Mar Şimun taife-i mezkurenin pek mutemet ve mevsukları olarak maaşının ol veçhile 500 kuruşa iblağ yolunda olduğu misillü zaten mahsus olarak bir kıta nişan ihsan buyurulacak olduğu taktirde ezher cihet (her bakımdan) taife-i mezkurenin kemaliyle saltanat-ı seniyye muadeletine ısındırılması..." BOA, MVL, Dosya No: 242, Gömlek No: 53; Van sancağına bağlı Hakkâri cihetinde bulunan Nasturi taifesi ve Abdülhamid Hamdi Efendi'nin ıslahat planı. BOA, İ.DH, Dosya No: 599, Gömlek No: 41779.

¹⁴⁰ Vergi konusunda Nasturilerin iddiası farklıydı. 1850'de başta Mar Şimun olmak üzere Tiyaî, Tuhubî, Cilo aşiretlerinin melikleri ve ileri gelenlerinin imzasıyla Dersaadet'e gönderdikleri yazıda Nasturilerin, mükellef oldukları vergilerin bir kısmını ödediklerini, kendilerinden mükerrrer vergi talebinde bulunulduğunu iddia etmekteydiler. BOA, HR.SYS, Dosya No: 2934, Gömlek No: 39.

¹⁴¹ "...Müstağni-i arz ve beyan olduğu üzere... mürettebat-ı mîrîyenin alınmaması ileride bütün sancak ahalisine suret-i mahzurundan sâlim olamayacağı cihetle şimdiden icabına bakılmadığı ve önü kestirilmediği surette hasb'el-mevki halen ve istikbalen mehâzir-i câlib ve millet-i merkume zimmet-i mîrîyelerinin bil-istihsal arkası alınmış ve vazife-i raiyet aşına edilmiş bir hareket-i cezaiye ve tekallüf-i kalile ile kuvve-i cebriye iraesine muhtaç olduğu ..." Mirliya Abdurrahman Paşa'nın 23 Ocak 1860 Maliye Nezareti'ne gönderdiği yazı. BOA, MVL, Dosya No: 593, Gömlek No: 51; Ayrıca bu dönemde Hakkâri kaymakamlığı görevini yürüten Musul mutasarrıfı Kenan Paşa'nın 30 Mayıs 1866 tarihli yazısı. BOA, MVL, Dosya No: 780, Gömlek No: 26.

etmesi durumunda patriklik merkezini Hakkâri'den (Osmanlı Devleti'nin hâkimiyet sahasından) İran'a taşıyacağını -muhtemelen İngiltere'nin Musul konsolosluğu aracılığı ile- Dersaadet'e bildirdi. Dersaadet ise bu yeni durum karşısında Maliye Nezareti ve Meclis-i Vâlâ'da yeni bir değerlendirmede yaptı. Nasturilerden alınacak vergi ve askerî bir harekâtla Nasturilerin taht-ı idareye alınması ısrarından vazgeçti¹⁴². Osmanlı Devleti, bir iç sorun olarak gördüğü *Nasturi ıslahatı* teşebbüsünü İran ve İngiltere faktörleri ile bir dış sorun haline getirmek istememiştir¹⁴³. Sonraki dönemlerde Dersaadet'in vergi ısrarına karşılık Nasturilerin bölgeyi terk etme tehtidi devam etmiştir¹⁴⁴.

2.3.3. Abdulhamid Hamdi Efendi'nin Islahat Planı

1860'a kadar Nasturilere dair idarî ve malî ıslahat teşebbüsleri, pratiğe dönüşemeyen çalışmalar olarak kaldı. 1861'de Patrik Mar Şimun Abraham'ın ölmesi

¹⁴² Meclis-i Vâlâ'nın 10 Nisan 1860 tarihli Maliye Nezareti'ne konu ile ilgili cevap yazısı. BOA, MVL, Dosya No: 596, Gömlek No: 62.

¹⁴³ Osmanlı merkezî otoritesinin dış müdahale eksenli/endişeli 'kuvve-i askeriye' ile 'müzakere' seçenekleri arasındaki tereddütü, sadece bu döneme mahsus bir durum değildi. Sonraki yıllarda da devam edecek olan bir çıkmazı olacaktır. 9 Aralık 1872 tarihli Erzurum vilayetine gönderilen cevap niteliğindeki bir yazıda, Nasturileri *daire-i medeniyete* dâhil etmek amacıyla düzenlenecek olan bir askerî harekât için alınacak olan tedbirler ve olası sonuçları müzakere edilmiştir. Ancak askerî müdahalenin en son seçenek olarak düşünülmesi ve başta Mar Şimun olmak üzere diğer muteberan ile yapılacak olan müzakerelerle Nasturilerin tabiiyetinin sağlanmasının daha uygun olacağı belirtilmiştir. "...*Van sancağına tabi Çölemerg ve Gever kazalarında meskün Nasturi milletinin daire-i medeniyete idhâlî lüzumuna ve ol babda icrası icap eden tedâbire ve teferruata dair mukaddem ve muahhar vârid olan muharrerât-ı behiyeleri mukaddem Vâlâyı Serasker ile muhabereyi şamil tezekkür ile beraber mütalaayı bil-netice-i iş'ârât-ı devletleri bunların ıslah ve ahval-ı hazıra ve atiyeleri için kuvve-i cebriye irâsı lüzumunu mütezammın olduğu gibi sureti leffen tesyir kılınan mezkur muhabere tezekkürünün cevabında dahi bunlar üzerine kuvve-i askeriye sevki aşâir-i mütecâvirenin fırsat-ı add ile harekât-ı tecâvüziyeye cüretlerini veyahut millet-i merkumenin mukavemet maksadıyla aşâir-i merkumenin muavenetine müracaatlarını dâ'î (davet eden) ve binâyı aliyye mühâzır-ı mü'dî olacağından oraca tesenbbüt (ertelenecek) edilecek tertibat-ı cünüdiye (asker-i hareket) ve tedâbir-i mukteziyenin vüs'atlı (müsaade edilen) ve ihtiyatlı tutulması lazım geleceği gibi millet-i merkûme reis-i ruhanileri Mar Şimun Efendi'nin suret-i ... münasip ile celb ve istimâlatı tarik-i ihtiyar olarak millet-i merkumenin şu suretle refte refte (yavaş yavaş) daire-i mutavaata ve fermanberiyeye idhâlî daha münasip olacağı ifade ve beyan olması...*" Dersaadet'ten Erzurum vilayetine gönderilen bir yazı. BOA, A.MKT.MHM, Dosya No: 443, Gömlek No: 33; 3 Eylül 1867 tarihli Maliye Nezareti'ne gönderilen bir yazı. BOA, ŞD, Dosya No: 1503, Gömlek No: 13.

¹⁴⁴ Van Sancağı Meclis İdaresi tarafından gönderilen 29 Eylül 1875 tarihli mazbata. BOA, A.MKT.MHM, Dosya No: 480, Gömlek No: 66.

üzerine Mar Şimun Raul (1861-1903) yeni patrik seçildi¹⁴⁵. Patrik Mar Şimun Raul ile beraber Osmanlı merkez otoritesi-Nasturi ilişkileri yeni bir döneme girdi. 1861’de Hakkâri kaymakamlığı görevini yürüten Mehmet Nazım Bey, Nasturilerin Osmanlı merkez otoritesine karşı olan soğukluklarını ortadan kaldırmak (*bürûdetin izâlesi*) amacıyla Başkale’de yeni patrik ve Nasturilerin diğer dinî ve cismanî ileri gelenleri ile bir görüşme gerçekleştirdi. Görüşmenin gerçekleştirilmesine Musul’daki İngiltere konsolosluğu aracılık etmişti¹⁴⁶. Patrik Mar Şimun Raul, Süryanice olarak kaleme alınmış bir kıta arizayı kaymakam Mehmet Nazım Bey’e takdim etmiş, bu arizada merkezî otoritenin gerek kendisine ve gerekse de bilcümle Nasturi tebasına yönelik *muamele-i nâzik* ve *hidâmât-ı faik* ile beraber yine kendilerine yönelik baskıcı politikalara son verilmesinden (*huşûnet vakalarının külliyyen izâle edilmesi*) Hükümet-i Seniyye’ye bağlılıklarını (*meyl ve mutâva’atlarının*) artırdığını belirtmiştir¹⁴⁷. Mehmet Nazım Bey, Nasturileri Devleti-i Aliye’ye ısındırmak amacıyla Nasturi patriğine bir resmî rütbenin verilmesi talebinde bulundu. Hakkâri valisinin talebini yerinde gören Dersaadet, Nasturi patriğine ‘ikinci rütbeden bir kıta Mecidiye nişanı (*nişan-ı zîşân, nişan-ı âlî*) takdim etti¹⁴⁸. Bu nişan, Osmanlı merkezî otoritesinin Hakkâri merkezli Nasturi patriğine verdiği ilk resmî rütbedir. Aynı zamanda 1850’den beri tartışılan ‘Nasturi patriğine maaş tahsisi’ mevzusu da karara bağlanarak patriğin merkezi otoriteyle bağı güçlendirilmeye çalışılmıştır¹⁴⁹.

Nasturi patriğine maaş tahsisi ve kendi cemaatinin temsilcisi olarak resmî bir nişanın verilmesi, Nasturi ıslahatına yönelik somut adımlar olsa da 1870’li yıllara kadar idarî, malî (vergilendirme), hukukî ve dinî (Nasturi Kilisesinin statüsü) alanlarda herhangi bir ilerleme katedilmemişti¹⁵⁰. R. 1287 (1870) yılına ait Erzurum

¹⁴⁵ Hakkâri kaymakamı Mehmet Nazım Bey’in 22 Temmuz 1861 tarihli yazısı. BOA, İ.DH, Dosya No: 481, Gömlek No: 32405.

¹⁴⁶ BOA, MVL, Dosya No: 606, Gömlek No: 27.

¹⁴⁷ Hakkâri sancağında meskûn Nasturi taifesine dair Hakkâri kaymakamı Mehmet Nazım Efendi’nin 25 Kasım 1861 tarihli maruzatı. BOA, İ.DH, Dosya No: 481, Gömlek No: 32405.

¹⁴⁸ Maliye Nezareti’ne ve Hakkâri kaymakamlığına gönderilen 2 Aralık 1861 tarihli yazı. BOA, A.MKT.UM, Dosya No: 522, Gömlek No: 90.

¹⁴⁹ Van sancağına bağlı Hakkâri cihetinde bulunan Nasturi taifesi ve Abdülhamid Hamdi Efendi’nin ıslahat planı. BOA, İ.DH, Dosya No: 599, Gömlek No: 41779.

¹⁵⁰ Van mutasarrıflığından gönderilen 28 Eylül 1875 tarihli telgraf. BOA, A.MKT.MHM, Dosya No: 480, Gömlek No: 66.

Vilayet Salnamesi'nde aşiretli Nasturilerin meskûn bulundukları mahallerin durumu “... *Nasturi Cebeli'nde der-dest teşkil olan nevâhî*...” şeklinde ifade edilmiştir¹⁵¹. “Der-dest”, *hâlâ kesinleşmemiş idarî düzenleme* anlamında kullanılan bir terimdi¹⁵². Bu ifadeden de anlaşılacağı üzere, 1870'li yılların başında Nasturi Cebeli'ndeki idarî düzenlemenin resmî olarak hâlâ açıklığa kavuşturulamamıştır.

Osmanlı merkez otoritesinin Nasturi ıslahatına yönelik ilk ciddi adımı 1869'da görülür. Nasturi ıslahatı için *memur-ı mahsus* olarak bu kez Abdülhamid Hamdi Efendi tayin edilmiştir. 15 Temmuz 1869'da, Hristiyanlarca kutsal sayılan Pazar günü Van'da, başta Van mutasarrıfı Ali Kemal Paşa ve Nasturi patriği Mar Şimun (Raul) olmak üzere Van Meclis-i Liva azaları, *memur-ı mahsus* Abdülhamid Hamdi Efendi, Nasturi melikler, kûhîler, piskoposlar ve diğer dinî muteberanın da katıldığı bir toplantı tertip edildi¹⁵³. Bu, patriğin mutasarrıflık merkezî olan Van'a ilk gelişi idi¹⁵⁴. Toplantı sonucunda 5 maddelik bir mutabakat metni (*mazbata*) kayıt altına alındı. Mutabakat metninin altında Nasturiler cenahından Mar Şimun, patriğin ammizâdeleri, melikler, kûhîler, kaşalar ve Nasturi tercüman Eremia'nın adı yer almaktadır. Merkezî otoritesi adına ise Hakkâri mutasarrıfı başta olmak üzere tahrirat müdürü, muhasebeci, Ermeni milleti murahhasası vekili ve diğer birkaç azanın ismi veya mührü yer almaktadır¹⁵⁵.

Birinci maddede, Hakkâri sancağının idarî sahasındaki *Nasturi Cebeli nevahi-i hamsesinin* idarî durumu ile ilgili bir durum tespiti yapılmıştır. Bölgenin o güne kadar doğrudan merkezî otoritenin idaresinde (*taht-ı nizâm-ı devlet*) olmadığı bir kez daha belirtilmiştir. Söz konusu bu mutabakat zabtı ile Nasturiler, Devlet-i Aliyye'nin tebaası durumuna gelmek istediklerini, eskiden olduğu gibi Mar Şimun'un idaresi

¹⁵¹ Salnâme-i Vilayet-i Erzurum, Def'a: 1, 1287, s. 61.

¹⁵² Ferit Devellioğlu, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat*. Ankara: Aydın Kitabevi Yayınları, Ankara, 2013, s. 208.

¹⁵³ Nasturi patriği Mar Şimun Raul'ın 25 Temmuz 1869'da Erzurum valisine gönderdiği mektup. Van sancağına bağlı Hakkâri cihetinde bulunan Nasturi taifesi ve Abdülhamid Hamdi Efendi'nin ıslahat planı. BOA, İ.DH, Dosya No: 599, Gömlek No: 41779.

¹⁵⁴ Erzurum konsolosu Taylor'un elçi Elliot'a gönderdiği 28 Temmuz 1870 tarihli rapor. FO, 881/3175.

¹⁵⁵ 15 Temmuz 1869'da Nasturi Cebeli'nin ıslahatı için Van şehir merkezinde oluşturulan “Meclis-i Hususiye” tarafından tutulan mazbata. Van sancağına bağlı Hakkâri cihetinde bulunan Nasturi taifesi ve Abdülhamid Hamdi Efendi'nin ıslahat planı. BOA, İ.DH, Dosya No: 599, Gömlek No: 41779.

(rü'yeti) altında oluşturulacak çeşitli kurullar (*meclisler*) kanalı ile Osmanlı merkez otoritesine tabi olmak istediklerini belirtmişlerdir. Bu amaçla kaza merkezi Çölemerg olacak şekilde *Kaza ve Nevâhî-i Nasturiye* adıyla yeni bir idarî birim teşkil edilecekti. Yeni idarî ünite Hakkâri livasına bağlı olacaktı. Yine *Kaza ve Nevâhî-i Nasturiye*'nin merkezî otorite ile irtibatını sağlayacak iki kurul oluşturulacaktı. Bunlar; keşiş, muhtar ve azalardan oluşan ve üyelerine herhangi bir maaşın tahsis edilmeyeceği *İhtiyar Meclisi* ve maaşlı olarak istihdam edilecek ve idarî/askerî üyelerden oluşan *Heyet-i İdare-i Mülkiye* kurullarıydı¹⁵⁶. Yeni idari birimin taksimatında aşiretli Nasturilerin aşiret yapısının dikkate alındığı görülür. Buna göre bu yeni idari üniteye bağlı beş nahiye oluşturulmuştur. Bunlar: *Tiyarî (Tiyarî-i Ulya ve Tiyarî-i Süfla)*, *Tuhubî*, *Cilo (Ciloyı Kebir)*, *Diz* ve *Baz* nahiyeleridir¹⁵⁷.

İkinci ve üçüncü maddelerde, yapılacak vergi düzenlemeler ile ilgili hususlar müzakere edilmiştir. *Aşar*, *iane-i askeriye* ve “kamçur” adı verilen *aded-i ağnam* vergi kalemlerinin (*mürettebat-ı hazine-i celile*) baştan itibaren yeniden düzenlenmesi kararı alınmıştır. Ancak aşiretli Nasturiler bu düzenlemeler yapılırken bazı hususların göz önünde bulundurulmasını istemişlerdir. *Kaza ve Nevâhî-i*

¹⁵⁶ *Kaza ve Nevâhî-i Nasturiye* idarî düzenlenmesinde ‘müdür’, merkezî otoriteyi temsil eden en üst idareci olarak görülmektedir. Ancak *müdür* olarak atanacak olan idarecinin maaşı, *İhtiyar Meclisi*'nin reisi olan Mar Şimun'un maaşının yarısı kadar olması planlanmıştır. *Kaza ve Nevâhî-i Nasturiye* düzenlemesi ile *müdür* olarak atanacak olan idarecinin maaşı 500 kuruş olarak; 300 Kuruş olan Mar Şimun'un maaşına ise 700 Kuruş zam yapılmış ve 1000 Kuruş olarak düzenlenmiştir. Müdür ile Mar Şimun'un maaşları arasında böyle bir farkın olmasında; sınır bölgesinde siyasî/askerî bir güç olan aşiretli Nasturilerin Devlet-i Aliyye'ye tabiiyetini sağlamak ve Nasturi patriğinin İngiltere ve Rusya gibi devletlerle olan siyasî irtibatını kesmektir. Van sancağına bağlı Hakkâri cihetinde bulunan Nasturi taifesi ve Abdülhamid Hamdi Efendi'nin ıslahat planı. BOA, İ.DH, Dosya No: 599, Gömlek No: 41779.

¹⁵⁷ Ancak bu idarî düzenlemenin bir resmîyet kazandığı söylenemez. 1870'li yıllara ait ne devlet veya ne de vilayet (Erzurum) salnamelerinde *Kaza ve Nevâhî-i Nasturiye* veya benzer bir adla bir idarî birime ratlanılmamaktadır. Ancak 1880'li yıllardan itibaren Nasturi Cebeli'ndeki nahiyeler, Devlet Salnâmeleri'nde ismi zikredilmeye başlanmıştır. Salnâme-i Vilayet-i Erzurum, Def'a: 1, 1287, s. 61; Salnâme-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye, Def'a: 35, Matbaa-i Amire İstanbul, 1297, s. 238; Salnâme-i Vilayet-i Erzurum, Def'a: 4, 1290, s. 79; Salnâme-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye, Def'a: 32, Daru'l-matbaat-u Amire, İstanbul, 1294, s. 482; Salnâme-i Vilayet-i Erzurum, Def'a: 6, 1291, s. 59; Salnâme-i Vilayet-i Erzurum, Def'a: 7, 1292, s. 91; Salnâme-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye, Def'a: 34, Matbaa-i Amire, İstanbul, 1296, s. 374; Salnâme-i Vilayet-i Erzurum, Def'a: 8, 1293, s. 147; Salnâme-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye, Def'a: 44, Matbaa-i Amire, İstanbul, 1306, s. 479-480; Salnâme-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye, Def'a: 45, Matbaa-i Amire, İstanbul, 1307, 674-675; Bkz. Şekil 1: Nasturilerin İhtiyar Meclisi ve Heyet-i İdare-i Mülkiye'si (1869), Van sancağına bağlı Hakkâri cihetinde bulunan Nasturi taifesi ve Abdülhamid Hamdi Efendi'nin ıslahat planı. BOA, İ.DH, Dosya No: 599, Gömlek No: 41779.

Nasturiye, dağlık (*serâpâ-i cibâl, tilal ve sengistan*) bir coğrafyadan ibaret olduğu için verimli bir arazi değildi. Bu yüzden aşiretli Nasturilerin çoğu, geçimlerini sağlamak ve çalışmak için dışarıya gitmek zorundaydı. Hakkâri eyaletinin teşekkülü sırasında yukarıda bahsedilen hususların göz önünde bulundurulmadığını ve tahmini birtakım hesaplara dayanılarak bir vergilendirmenin tanzim edildiğini ve bu yüzden aşiretli Nasturilere ait biriken büyük oranda bir vergi borcunun oluştuğunu iddia etmekteydiler¹⁵⁸. Müzakere sırasında Nasturi coğrafyasının ve aşiretli Nasturilerin sosyoekonomik durumları da göz önünde bulundurularak yeni bir vergi düzenlemesi yapılmasının kararı alındı¹⁵⁹.

15 Temmuz 1869'da Van'da taraflar arasında gerçekleşen müzakerede yalnızca idarî teşkilatlanma ve vergilendirme konuları ele alınmamıştır. Ayrıca eğitim-öğretim faaliyetlerini köy papazları olan kaşalar vasıtasıyla yürüttüklerini belirten Nasturiler, Başkale'de bulunan *Rüştiye* mektebinin bir benzerinin bağlı oldukları Çölemerg

¹⁵⁸ 1850'deki vergilendirme için Bkz. Şekil 3: Hakkâri Sancağının İdari Taksimatı İle İlgili Bir Cetvel. Aslında 1850'de oluşturulan vergilendirme şeklinde Osmanlı merkez otoritesi de memnun değildi. Çünkü gelişigüzel hazırlanan vergilendirme sisteminde devletin vergi kaybına uğradığı düşünülmektedir. "...Nasturi taifesiyle Tiyarî'de mütemekkin olup haklarında muamele-i istisnaiye icrası muktezayı irade-i seniyyeden olan reaya evrak-ı cizyeye henüz alıştırılabilmiş ve nüfusları kendi ifadeleri üzerine yazılmış olduğundan şimdi Usul-u Cedide'ye tahvili husunetlerini ve tenakıs-ı emval-ı hazineyi müstevcib olacağı..." 8 Nisan 1851'de Hakkâri valiliğine gönderilen bir yazı. BOA, A.MKT.MVL, Dosya No: 41, Gömlek No: 20; 1868'de ise Erzurum vilayetince yapılan tahkikat sonucunda Nasturilerin Osmanlı merkez otoritesine tabi oldukları 1850'den beri biriken yüklü miktarda bir vergi borçlarının olduğu, bu borçların (*bakâyâ*) birikmeye devam ettiği ve yapılması gerekenler konusunda merkezî otoritenin görüşü sorulmuştur. *Şûra-yı Devlet*, görüş yazısında, borçların tahsili için müzakere yolunun öncelikli olmasını aksi takdirde kuvve-i askeriye'ye de başvurulabileceğini beyan etmiştir. BOA, ŞD, Dosya No: 1503, Gömlek No: 13.

¹⁵⁹ "...ecnâs-ı bekâyâmız her ne kadar kimin seksen dört senesi (1868) nihayetine kadar muhasebe-i liva kuyudunda otuz bir yük doksan altı bin iki yüz kırk üç kuruş on üç para miktarı görünüyor ise de bunun hakikati öyle olmayıp mahallince sene be sene (yıldan yıla) haylice teslimatımız vuku' bulmuş olduğundan ve ekser teslimatımızın ilmühaber ve senetleri nevâhî ve kurâda aynen muhafaza ve mevcut olup gerçi bir miktarının senedâtı yoksa da onun dahi zaman ve mekân ve suret-i te'diye (ödeme) ve teslimi mazbut ve ma'lûm olunmuş olduğundan bir kere Çölemerg kaymakamlığı ve bu taraftan sancakça tayin buyurulacak mutemet bir memur ve muhasip efendi marifetiyle hesaplarımız ber-vechi dikkat ve hakkaniyet mahallinde hulasa ve rü'yet olunarak teslimatımız ve bekaya kalan zimmetimiz sahihan ve yakinen anlaştıktan ve bir de icra buyurulacak tahrir-i nüfus ve emlak ta'sîr-i mahsulat (öşüre tabi mahsulat) ta'dât-ı ağnam münasebetiyle nevâhî-i mezkure ve ahalisinin hakikaten değer ve kıymeti gereği gibi meydana çıkardıktan sonra eğerce sarkan küsur-ı bakaya borcumuz kifâen ve kemaen şayet afv-ı ali ise külliyyen afv ve imha ve şayet değil ise ol vakt-ı hal ve tahammül-i acizanemize göre mutedil ve münasip taksidde rapt ile senebesene mürettebat-ı cedidemizle beraber tesviye ve ifasına müsaadeyi seniyye buyrulduğu ve seza buyrulması..." Mütabakatın 3. bendi. Van sancağına bağlı Hakkâri cihetinde bulunan Nasturi taifesi ve Abdülhamid Hamdi Efendi'nin ıslahat planı. BOA, İ.DH, Dosya No: 599, Gömlek No: 41779.

kazasında da açılmasını talep etmişlerdir. Açılacak Rüştîye mektebinde, eğitim dili Osmanlıca/Türkçe olacağından devlet ile iletişimlerinin sağlanabilmesi için söz konusu okulun bir an önce açılması gerektiğini ve bunun için gerek nakdî ve gerekse de bedenî her türlü özveride bulunacaklarını belirtmişlerdir. Ancak bu talep de sadece kâğıt üzerinde kalan ve yerine getirilmeyen bir talep olarak kalacaktır¹⁶⁰.

---

¹⁶⁰ Van sancağına bağlı Hakkâri cihetinde bulunan Nasturi taifesi ve Abdülhamid Hamdi Efendi'nin ıslahat planı. BOA, İ.DH, Dosya No: 599, Gömlek No: 41779.

3. KÜRT-NASTURİ İLİŞKİLERİ

3.1. Hakkâri Emirliği Döneminde Kürt-Nasturi İlişkileri

Bu başlık altında ele alınacak tarihî dönem, 1840 ve öncesidir. Hakkâri ve çevresinde meskûn Nasturi Hristiyanlarının mensup olduğu Nasturi Kilisesinin patriklik kürsüsü, Osmanlı merkezî otoritesinin doğrudan tasarrufu altındaki Diyarbakır'dan (veya Siirt'ten) XVII. yüzyılın başında Hakkâri emirliğinin idarî sahasındaki Koçanis köyüne taşındı¹. Hakkâri emirliği XIX. yüzyılın ortalarında tasfiye edildiği sırada da Koçanis hâlâ Nasturi Kilisesinin patriklik merkeziydi. 1840'lı yıllara kadar Nasturi Kilisesinin ve aşiretli Nasturilerin Osmanlı merkez otoritesi ile -millet sistemi bağlamında- idarî, malî (vergilendirme) ve hukukî herhangi bir ilişkisinin oluşmadığı birinci bölümde detaylı bir şekilde ifade edildi. Bu durumda, XVII. yüzyılın başından XIX. yüzyılın ortasına kadar Nasturi Kilisesi, kurumsal olarak, Hakkâri emirliğine tabi bir şekilde varlığını sürdürmüştür denilebilir. Dolayısıyla bu çalışmada, 1840 öncesi Kürtlerin Nasturilerle olan ilişkileri, bu çerçevede ele alındı.

Elbette Kürt-Nasturi ilişkileri, XVII. yüzyılın başında, Nasturi Kilisesi patriklik kürsüsünün Hakkâri emirliğinin idarî sahasına taşınması ile başlamadı. İki halkın Hakkâri ve çevresindeki ortak geçmişleri çok daha eski zamanlara dayanmaktaydı. Patriklik kürsüsü, Koçanis'e taşınmadan önce de aşiretli Nasturilerin Hakkâri emirliğinin idarî tarihinde hatırı sayılır bir yeri olduğuna dair elimizde kayda değer veriler bulunmaktadır. **Şerefname** ve **Muhtasar Ahvâlü'l-Ümerâ** bu konuda önemli kaynaklar olarak karşımıza çıkmaktadır.

Kürt-Nasturi ilişkileri, Türkiye'deki akademik çalışmalara, daha çok, Bohtan hâkimi Bedirhan Bey'in 1840'lı yıllarda Nasturi Diz, Tiyarî ve Tuhubî bölgelerine düzenlediği saldırılar yönüyle konu olmuştur. Bu saldırıların katliamla özdeşleşen olumsuz bir çağrışımı vardır. Dolayısıyla XIX. yüzyıldaki Kürt-Nasturi ilişkileri sadece bu negatif boyutuyla hafızalarda yer edinmiştir. Hâlbuki iki halkın Hakkâri ve

¹ Helen L. Murre-van den Berg, "The Patriarchs of the Church of the East from the Fifteenth to Eighteenth Centuries," *Hugoye: Journal of Syriac Studies*, Vol. 2.2, Beth Mardutho: The Syriac Institute and Gorgias Press, 1999, s. 254; Mirella Galletti, *Kürdistan Hristiyanları*, Çev. Heval Bucak, Avesta Yayınları, İstanbul, 2016, s. 81.

çevresindeki ortak geçmişi, Bedirhan Bey'in 1840'lı yıllardaki saldırıları ile sınırlı bir tarih değildir. Kürtlerin ve Nasturilerin Hakkâri ve çevresinde yüzlerce yıllık ortak bir geçmişi vardır. Ancak 1840 öncesi Kürt-Nasturi ilişkileri, Türkiye'de akademik çalışmalara hemen hemen hiç konu olmamıştır. Bu dönem ile ilgili herhangi bir detaya girilmeden sadece birkaç cümle ile geçirilir ve 'asıl konu' olan Bedirhan Bey'in saldırılarına geçilir. Bahsedilen birkaç cümle, genel bir kabule dönüşmüştür: *Bedirhan Bey'in saldırılarından önce Kürtler ile Nasturiler arasında -oluşan ufak tefek sorunlara rağmen- iyi (pozitif/barşçı) ilişkiler vardı*². Çalışmamızın bu bölümünde farklı olarak -birkaç cümle ile geçirilen- 1840 öncesi Kürt-Nasturi ilişkileri, ana bir başlık olarak ele alındı.

Bu dönemle ilgili şu konu başlıkları irdelenmeye çalışıldı:

1. Kurumsal olarak Nasturi Kilisesinin Hakkâri emirliğinin idarî yapısı içindeki dinî, hukukî ve idarî temsiliyet durumu nasıldı?
2. Hakkâri emirliği bünyesinde Nasturi patriği kendi dinî cemaati (aşiretli Nasturiler) üzerinde ne gibi yetkinliklere sahipti?
3. Hem dinî hem de cismanî/dünyevî lider olması gerçekliğinden hareketle, patrik Mar Şimun'un Hakkâri emirliği içindeki idarî pozisyonu ne düzeydeydi?
4. Nasturi Kilisesi patriklik kürsüsünün Hakkâri'ye taşınmasından önce, bölgedeki Nasturi aşiretlerinin Hakkâri emirliği içindeki idarî/askerî durumu nasıldı?
5. Birinci bölümde de ifade edildiği üzere Hakkâri emirliği, aslında, geniş tabanlı bir aşiret konfederasyonuydu. Hristiyan Nasturi aşiretleri de bu konfederasyonun hatırı sayılır bir ögesini oluşturmaktaydı. Bu bağlamda, Hakkâri emirliğinin dinî ve etnik aidiyetini (kimliğini) nasıl tanımlamamız gerekmektedir?

---

² E. B. Soane, *Mezopotamya ve Kürdistan'a Gizli Yolculuk*, Çev. Fahriye Adsay, Avesta Yayınları, İstanbul, 2007, s. 179; P. İ. Averyanov, *Osmanlı İran Rus Savaşlarında Kürtler*, Çev. İbrahim Kale, 1.Baskı, Avesta Yayınları, İstanbul, 2010, s. 130; Celilê Celil, *XIX. Yüzyıl Osmanlı İmparatorluğu'nda Kürtler*, Çev. Mehmet Demir, Öz-ge Yayınları, Ankara, 1992, s. 137; Halfin; *XIX. Yüzyılda Kürdistan Üzerine Mücadeleler*, Komal Yayınları, İstanbul, 1992, s. 33.

6. Hakkâri emirliği bir Müslüman-Hıristiyan veya Kürt-Nasturi idarî teşekkülü olarak düşünülebilir mi?

3.1.1. Hakkâri Emirliği ve Etnisite Meselesi

Çalışmamızda Hakkâri emirliği, bir Kürt-Nasturi teşekkülü olarak ele alınmıştır. Ancak ulusçuluk düşüncesi ile ilintili bir *anakronik* sapma yaşamama adına burada birkaç hususun altının çizilmesi gerekmektedir. XIX. yüzyılın başında Hakkâri emirliği hâlâ Şembû hanedanı mensupları tarafından idare edilmekteydi. *Şembûlar*, soylarını Arap Abbasi (veya Emevi) hanedanına dayandırmaktaydı³. Hatta Hakkâri emirliğinin son mîri Nurullah Bey, Şembû hanedanının özellikle Kürt olmadığını belirtmekteydi⁴. Bu durumda -Şembûların Araplığı (Abbasililiği veya Emevililiği) tartışmalı bir konu⁵ olsa bile- Hakkâri emirliğini etnisite bağlamında bir Arap idarî teşekkülü olarak değerlendirmek⁶ mümkün müdür? Diğer taraftan, emirliğin ana omurgasını oluşturan Ertuşîler ve Pinyanişîler ise birer Kürt aşiret konfederasyonlarıydı. Ertuşî ve Pinyanişî aşiret konfederasyonları ile beraber, XIX. yüzyılda ve öncesinde -sahip oldukları askerî güç sayesinde- Nasturi aşiretleri de emirliğin önemli bir askeri payandasını oluşturmaktaydı. Arap Şembû hanedanını Hakkâri emirliğinin üst idarî mekanizması olarak değerlendirmemiz durumunda; Kürt ve Nasturi aşiretlerini bu mekanizma ile olan ilişkisini nasıl kurgulamamız

³ Sadece Şembû hanedanı değil Bohtan, Bahtinan, Bitlis gibi emirliklerinin yönetici aileleri de kendilerini Arap kökenli olarak ifade etmekteydiler.

⁴ Nurullah Bey'in 1849 ortalarında İstanbul'da gözetim altında iken padişaha gönderdiği mektubun tercümesinde etnik aidiyeti ile ilgili ilginç ifadeler kullanmıştır: "...çaker-i kimesneleri ebâ-en-cedd Hakkâri taifesi meyanında (arasında) perveriş-yafta olduğumuzdan hakkımızda taife-i Ekrâd nazarıyla bakılmakta ise de ne'zubillah-i teala Bedirhan ve Han Mahmud misillü zümre-i bağıyyeden olmayıp Harun er-Reşid zamanından şimdiye kadar silsilemizden hiçbir kimesne haddini tecaviüz etmemiş veyahut daire-i itaatten çıkmış ise (eğer çıkmıştır diyorsanız o zaman) bendenizin dahi Kürt olmak ihtimali vardır..." Ancak metinde geçen "Kürt" tanımlamasını Giriş Bölümü'nde çerçevesini çizdiğimiz yaklaşımla ele alınması gerekir. Burada Kürt tanımlaması bir etno-dilsel topluluğu ifade etmekten ziyade isyan halinde olan bir topluluğa tekabül ettiği görülmektedir. BOA, İ.DH, Dosya No: 193, Gömlek No: 10884.

⁵ Kürt beylerinin Emevi veya Abbasi olarak tanımlamaları, daha çok, kendilerine siyâsî bir meşruiyet kazandırma arayışı olarak değerlendirilir. Martin Van Bruinessen, *Ağa, Şeyh, Devlet*, Çev. Banu Yalkut, İletişim Yayınları, İstanbul, 2006, s. 307-309; Yusuf Baluken, "Kuruluşundan Osmanlı Hâkimiyetine Kadar Hakkâri Şembû Beyliği", *Uluslararası Tarihte Hakkâri Sempozyumu 14-16 Kasım 2014*, C. 1, Hakkâri Üniversitesi Yayınları, Ankara, 2016, s. 125.

⁶ Hakan Özoğlu, *Osmanlı'da Kürt Milliyetçiliği*, Çev. Nilay Özok-Gündoğan, Azat Zana Gündoğan, İletişim Yayınları, İstanbul, 2017, s. 61.

gerekir? Bölgenin geleneksel toplumsal örgütlenme biçimleri (aşiret ve/veya aşiret konfederasyonları) da dikkate alındığında Hakkâri emirliğini kurumsal olarak nasıl bir çerçeveye oturtmamız gerekmektedir? Kürtler ve Nasturiler, Hakkâri emirliğinin tebaası mı yoksa kurucu iradesi olarak mı ele alınmalıdır?

Hakkâri mîrlerinin Arap olduklarına dair iddialarına rağmen soyları ile ilgili resmî olarak herhangi bir unvanı kullanmamış olmaları dikkat çekicidir. Zaman zaman soylarının kutsiyetini ifade etme bağlamında birtakım atıflar olsa bile bu durum emirliğin kurumsal kimliğinin önüne geçmemiştir. Arap aidiyetini tanımlayan ifadeler yerine -genellikle- coğrafyaya atıf yapan *Hakkâri* veya *Kürdistan* hâkimi (emiri, hükümdarı...) gibi unvanlar kullanmışlardır. Bu durumu **Şerefname**'de ve **Muhtasar Ahvâlü'l-Ümerâ**'da açık bir şekilde görmek mümkündür⁷.

Hakkâri mîrlerinin kendilerini coğrafya ile ilişkilendiren unvanlar kullanmaları, muhtemelen, Hakkâri ve çevresindeki toplumsal örgütlenme ilkeleri ile ilişkili bir durumdur. Birinci bölümde de ifade edildiği üzere; XIX. yüzyılda (ve öncesinde) bölgede en gelişmiş toplumsal örgütlenme biçimini *aşiretler* veya *aşiret konfederasyonları* (emirlikler) oluşturmaktaydı. Fakat bu sosyopolitik organizasyonlar, ortak bir soy/ata veya akrabalık idealine dayanmamaktaydı. *Aşiret* ve *aşiret konfederasyonları*, ortak bir soy veya akrabalık idealinden ziyade; üyelerini dış saldırılara karşı koruyan ve üyelerinin geleneksel sosyal ve ekonomik çıkarlarını sürdürmeye çalışan toprak/coğrafya temelli pragmatik organizasyonlar olarak karşımıza çıkmaktaydı. Toprak/coğrafya temelli aşiret anlayışının doğal bir sonucu olarak bu aşiretler veya aşiret konfederasyonları, kan bağıını ifade eden ortak bir

⁷ “...[XVI. yüzyılda Hakkâri mîri Melik Muhammed Pîrî Beyîn ölümü üzerine] *tahta oğlu Melik İmadeddîn çıkmış ve Kürdistan hâkimi olmuştu... dünya kimseye de mal olmadığı için herkese yaptığı vefasızlığı Melik Esed’e dahi yapmış ve daru’l ni’meye irtihal etmiştir. O vakit on dört yaşında bulunan [Melik Esed’in] oğlu İzzeddin Şîr Bey ca-ı neşyin olmuştur. Mûma ileyh âlim ve diyanette fevkalâde olup ahlâk-ı hamîde sahip idi. Bütün memleket halkının zuhûr-ı muhabbeti olmuş idi. [İzzeddin Şîr Bey’in] genç bir yaşta vefat [etmesi üzerine] oğlu Kasım Bey Kürdistan emiri olmuş o zât şekâvet-ı fevkalâde ile iştihar bulmuş...*” Muhammed Tayyar, *Muhtasar Ahvâlü'l-Ümerâ*, Haz. Hıdır Bin Abdullah el Halid-i en-Nakşibendi, Yazma eser, 1914, s. 34-35. Mîr için ‘Kürdistan hâkimi’ tanımlaması, yalnızca Hakkâri emirliğine mahsus bir durum değildir. Baban hanedanı mesuplarından Abdülkadir bin Rüstem el-Bâbânî de 1870’de kaleme aldığı *Siyeru’l Ekrâd* adlı eserinde Erdelan mîrleri için zaman zaman ‘Kürdistan hâkimi/hükümdarı’ tabirini kullanmıştır. “...Bu dönemde de Lutf Ali Han dünyaya veda etti. Hasan Ali Han da veraseten Kürdistan Hükümdarı oldu...” Abdülkadir bin Rüstem el-Bâbânî, *Siyeru’l Ekrâd Bâban ve Erdelan Kürtleri Tarihi* (1523-1870) , Haz. Veysel Başçı ve Eray Ceylan, Peywend Yayınları, İstanbul, 2019, s. 76-77.

atanın değil; *Hakkâri*, *Tiyarî*, *Oramarî* gibi bulunduğu coğrafyanın/bölgenin adını almaktaydılar. Hakkâri mîrlerinin de bölgenin geleneksel toplumsal örgütlenme ilkeleri gereği ‘soy esaslı bir aidiyet’ yerine, ‘Kürdistan/Hakkâri hükümdarı’ gibi coğrafya esaslı bir aidiyet ilişkisini tercih etmiş oldukları kuvvetle muhtemeldir. Bu yüzden kan bağına dayalı aidiyet ilişkisi olan mîrlerin Arap aidiyetliliği (Abbasi veya Emevi) ikinci planda kalmış olabilir. Sadece Hakkâri mîrlerinin kendileri değil, aynı zamanda Osmanlı merkez otoritesi de onları ‘Kürt/Kürdistan veya Hakkâri hâkimi’ olarak tanımlamaktaydı⁸. Hatta mîrlerin Abbasi aidiyetini, “onların iddiası” şeklinde belirterek, önemsizleştirmeye çalışmıştır⁹.

XIX. yüzyılın ilk yarısında bölgede bulunan Campanile, Rich ve Grant; Şembûların emirliği oluşturan aşiret veya aşiret konfederasyonları üzerindeki gücünün sembolik olduğunu belirtmişlerdir¹⁰. Çünkü hanedan, merkezî bir orduya sahip değildi. Mîr, sadece aşiretler arasında iletişimi sağlayan bir koordinatördü. Campanile, Hakkâri mîri için “...küçük bir kral olarak kendisini yüceltse de tebaası üzerinde hiçbir etkisi yoktur...” diyerek emirliğin idari ve askerî yapısında asıl etkili unsurun aşiretler olduğunu vurgulamıştır¹¹. Aşiretlerin bahsedilen idarî ve askerî gücünden hareketle çalışmamızda Hakkâri emirliği bir Kürt-Nasturi teşekkülü olarak ele alınmıştır.

⁸ Memur-ı mahsus Kemal Efendi’nin “Nasturi kabîlelerinin sâkin oldukları dağlarda vuku bulan ahvâle dâir tarihsiz raporu. “...Bedirhan mersûmun saltanat-ı seniyye ile muvafakat-ı diniyyeden gayri bir alakası yok ise de güya gazâ ve cihat sevabını iktisap zımında Nasturiler üzerlerine cümlesini katl ve istisâl kastıyla sefer ve hareket tasmin edip ol bâbda Erzurum paşası ve Hakkâri Kürtlerinin reisi Nurullah Bey ve bazı rivayete göre şimdiki Revanduz Beyi ile ittifak ve ittihat ettiğine binaen...” Kemal Efendi, Hakkâri mîri Nurullah Bey’i Hakkâri Kürtlerinin reisi olarak ifade etmiştir. BOA, İ.MSM, Dosya No: 48, Gömlek No: 1229; Yine Kemal Efendi’nin firari Ali Bey’in durumu hakkındaki 27 Şubat 1844 tarihli maruzatı. “...hâk-i pâ-yi vâlâ-yı veliyyü’n-niamîlerine ma’rûzât-ı bendegânemin takdîmi esnâda Hakkâri Beyi Nurullah Bey nezd-i çâkerîye gelip...” Musul vâlisi ve İmâdiye sancağı mutasarrıfı olan Mehmet Paşa’ya Cizre kazasının da ihale edilmesine dair hüküm. BOA, C.DH, Dosya No: 287, Gömlek No: 14313.

⁹ Sivas valisi Reşid Paşa’nın 7 Mayıs 1836 tarihli mektubu. “...hain-i merkum bu derecelerde hürmet ve tabiiyet etmeleri güya Halid bin Velid ceddinden olduğuna mebni imiş. Lakin öyle midir değil midir orasını bilmem...” BOA, HAT. Dosya No: 288, Gömlek No: 17298-G.

¹⁰ Giuseppe Campanile, *Kürdistan Tarihi*, Çev. Heval Bucak, Avesta Yayınları, İstanbul, 2009, s. 19; Claudius James Rich, *Kürdistan ve Eski Ninova’da Bir Yaşam Öyküsü*, Çev. Arif Karabağ, Avesta Yayınları, İstanbul, 2018, s. 214. Asahel Grant, *Nasturiler ya da Kayıp Kabileler*, Çev. Hikmet İlhan, Avesta Yayınları, İstanbul, 2015, s. 85.

¹¹ Campanile, *Kürdistan Tarihi*, s. 19.

3.1.2. Kürt-Nasturi İlişkilerine Dair Tezler

Kaynak sıkıntısından dolayı XIX. yüzyıl öncesi Kürt-Nasturi ilişkileri genellikle yüzeysel ve tahminlere dayalı olarak ele alınır¹². Bu konuda birbirinden tamamen farklı/zıt iki tane temel iddia bulunmaktadır: Bu iddialardan birincisi, XX. yüzyılın başında Hakkâri ve çevresini de gezen İngiliz Canterbury piskoposluğuna bağlı misyoner Wigram tarafından ortaya atılmıştır. Wigram'ın iddiası şu temel varsayımlara dayanmaktaydı: Kürtler ve Nasturiler birbirinden farklı dinî ve etnik kökenlere sahiptir. Bu farklılıktan dolayı Müslüman Kürtler ile Hristiyan Nasturilerin çıkarları tarih boyunca sürekli olarak birbiriyle çatışma halinde olmuştur. İyi olmayan ilişkiler, II. Abdülhamit döneminde oluşturulan Hamidiye Alayları ile beraber daha da bozulmaya başladı. Çünkü Osmanlı merkez otoritesinin Hamidiye Alayları adımı ile Nasturilere karşı Kürtler, daha modern ve daha gelişmiş (mavzerli) silahlara sahip oldular. Hakkâri ve çevresinde Kürtler ile Nasturiler arasında varolan politik denge, Nasturilerin aleyhine bozulmaya başladı¹³. Wigram'ın tezi -biraz da- Batı'nın dinsel ve emperyal yayılmacılığını aklama amacını taşır. 'Kürtler ile Nasturiler arasındaki çatışmaların yegâne sebebi misyonerlerdir' iddiasına karşı 'Kürtler ve Nasturiler zaten eskiden de çatışma halindeydiler' görüşünü savunur. Wigram'ın bu tezinin akademik çevrelerde pek kabul gördüğü söylenemez.

İkinci iddia ise 1930'lu yıllarda Fransa'nın Suriye'deki mandater yönetiminin askerî görevlisi Pierre Rondot tarafından ortaya atılmıştır. Rondot'un iddiasının dayandığı varsayımlar ise şunlardır: Kürtler ve Nasturiler, benzer sosyopolitik örgütlenme biçimlerine sahiptiler. Hakkâri ve çevresinde -Wigram'ın iddia ettiği gibi- sosyopolitik bir bloklaşmanın olduğu ve bu bloklar arasında bir çatışmanın yaşandığı doğrudur. Ancak bu bloklaşmanın fay hattını 'etnisite' (Kürt-Nasturi) ve 'inanç' (Müslüman-Hristiyan) oluşturmuyordu. Bu bloklar (aşiret konfederasyonları) arasındaki sosyal ve ekonomik çıkarlar dinî ve etnik aidiyetin

¹² William Francis Ainsworth, *Travels and Research in Asia Minor, Mesopotamya, Chaldea, and Armenia*, C. II, London, 1892, s. 256.

¹³ W.A. Wigram, ve Edgar T.A. Wigram, *İnsanlığın Beşiği Kürdistan'da Yaşam*, Çev. İbrahim Bingöl, Avesta Yayınları, İstanbul, 2004, s. 209-211.

önüne geçmişti¹⁴. Dolayısıyla bu bloklaşmalar, coğrafi olarak birbirine ‘*yakın*’ olan Kürt ve Nasturi aşiretleri ile ‘*uzak*’ olan Kürt ve Nasturi aşiretleri arasındaki ‘siyasî ve ekonomik çıkarlar’ sonucu oluşmuş segmanter yapılarıdır¹⁵.

Rondot, yukarıdaki iddiasını Fransız asıllı Katolik misyoner Boré’ye dayandırmaktaydı. Boré, 1839’da Urmiye ve Tebriz çevresine bir gezi düzenledi. **Correspondance et Mémoires d'un Voyageur en Orient** adıyla kitaplaşan Boré’nin bu seyahat notları, Hakkâri emirliği döneminde Kürtlerin aşiretli Nasturiler ve Nasturi Kilisesi ile olan ilişkileri konusunda önemli ipuçları içermektedir¹⁶. Hakkâri’deki aşiretler arasındaki segmanter yapıya işaret eden Boré, Nasturi Tiyarî ve Tuhubî aşiretlerinin Kürt Ertuşî aşireti ile ortak bir sosyopolitik yapıya (konfederasyona) sahip olduğunu belirtir. Aynı şekilde bu konfederasyonun karşıt segmantını (konfederasyonunu) ise Baz, Diz ve Cilo gibi Nasturi aşiretleri ile Pinyanişî adlı Kürt aşireti meydana getirmektedir. Boré’nin bu verisinden hareketle Rondot, 1936’da yayınlanan makalesinde, Hakkâri emirliğini bir ‘Müslüman-Hıristiyan (veya Kürt-Nasturi) Konfederasyonu’ olarak değerlendirir¹⁷. Hakkâri mîrinin herhangi bir sebepten dolayı başkentte bulunmadığı süre içinde emirliğin idaresinin Nasturi patriği tarafından üstlenmesini buna delil olarak göstermiştir¹⁸.

3.1.3. Bir Kürt-Nasturi Konfederasyonu Olarak Hakkâri Emirliği

Kürt-Nasturi ilişkileri için başvurulabilecek en erken kaynak **Şerefname**’dir. Şeref Han, aşiretli Nasturilerin Hakkâri emirliğinin idarî tarihindeki yeri ilgili uzun bir hikâyeyi nakleder. **Şerefname**’de geçen hikâyeye göre; Türkmen Akkoyunlu hükümdarı Hasan Bey, Hakkâri emirliğini kendi hâkimiyeti altına almak

¹⁴ Basil Nikitine, “Nestûrîler”, İslâm Ansiklopedisi, C. 9, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, Eskişehir, 1997, s. 209.

¹⁵ Rondot, “Les Tribus Montagnardes de l’Asie Antérieure. Quelques Aspects Sociaux des Populations Kurdes et Assyriennes”, s. 8.

¹⁶ Boré, Hakkâri’ye ve aşiretli Nasturilerin coğrafyasına uğramıştır. Muhtemelen Nasturiler hakkındaki malumatı, Urmiye ve çevresindeki duyumlardır. Bu yüzden, kitabında ‘Ertuşî aşiretini bir Nasturi aşireti olarak sayması’ gibi birtakım yanlış bilgiler de mevcuttur. Eugene Boré, *Correspondance et Memoires d'un Voyageur en Orient*, Paris, 1840, s. 244-245.

¹⁷ Pierre Rondot, “Les Tribus Montagnardes de l’Asie Antérieure Quelques Aspects Sociaux des Populations Kurdes et Assyriennes”, *Bulletin d’Etudes Orientales*, S. 7, 1936, s. 8.

¹⁸ Ainsworth, *Travels and Research in Asia Minor, Mesopotamia, Chaldea, and Armenia*, C. II, s. 245.

istemekteydi ve bunun için uygun siyasî ortamı beklemekteydi. Bölgenin ele geçirilmesi için görevlendirilen *Sofu Halil* ve *Arab Şah* adlı komutanlar, bir Çarşamba günü harekete geçerler. Ani saldırı karşısında Hakkâri mîri İzzeddin Şîr teslim olur ve öldürülür. Akkoyunlular, emirliğin idaresini müttetikleri olan Dınbılı aşireti konfederasyonuna bırakırlar. Hakkâri emirliğinde bu iktidar değişikliği yaşandığı sırada eski hanedan üyelerinden Esededdin bin Kulabî (İzzeddin Şîr'in oğlu), Mısır'da Memluk ordusunda üst düzey bir komutandır. Muhtemelen Dınbılîlerin Hakkâri'deki idaresinden rahatsız olan Hristiyan Nasturiler, Mısır'da bulunan Esededdin bin Kulabî'nin yanına giderek onu Hakkâri emirliğinin başına geçmesi konusunda ikna ederler. Şeref Han bu olayı şöyle anlatmaktadır:

“... (Nasturiler) çalışmak ve kazanç elde etmek için, adet olduğu üzere Mısır'a ve Şam'a gitmişti. Orada, Esededdin'i... buldular. Bunun üzerine, bu şahsın (Esededdin'in) Hakkâri yönetimine layık olduğu kararına vardılar ve dediler ki: “Kendisini Hakkâri'ye götürüp, oraya hükümdar tayin etmek konusunda vardığımız görüşü kabul etmeye ikna etmeliyiz.” Bu görüşünü Esededdin'e arz ettiklerinde, [Esededdin bin Kulabî] kabul etti ve plan üzerine kendileriyle mutabık kaldı. Sonra onlarla birlikte gizlice, kendisine miras kalmış olan Hakkâri vilayetine gitti; bir süre bu Nasturi aşiretleri arasında gizli kalarak elverişli fırsatı bekledi. ...mübarek Cumartesi günlerinden birinde, aşiretin yiğitlerinden bir grupla birlikte, Esededdin'e Hristiyan elbisesi ve kıyafeti giydirdiler. Silahlarını ve teçhizatlarını saman ve odun yükleri içinde sakladılar ve her zamanki gibi hep birlikte kaleye girdiler. İçeri girer girmez hemen yükleri attılar, silahlarını aldılar ve kale muhafızlarına karşı kesici kılıçlarla aniden yıldırım gibi saldırdılar. ...böylece kalenin içini düşmanların pisliğinden temizlediler ve onu, seher vakitlerinde tövbe edenlerin yaptıkları kutsal mabetler, zaviyeler ve halvet yerleri gibi tertemiz, duru bir hale getirdiler. ...Diz Kalesi üzerinde yeniden Abbasilerin bayrağını dalgalandırdılar. ...bu ilginç hikâyeye uygun düşen şu iki beyti söyledi:

Kilisenin Şemması (ruhanisi) cumartesi günü,
Abbasilerin köyleri arasına kurdu çadırını
Kırdı düşmanlarını ve dağıttı topluluklarını
Sonra gönül rahatlığıyla serdi yaşama yaygısını...¹⁹

Şeref Han, yukarıda ifade edilen hikâyeyi güvenilir kaynaklardan (*rivayetçilerden*) aldığını/dinlediğini özellikle belirtir. Hikâyeyi Kürt-Nasturi ilişkileri açısından önemli kılan yönü şurasıdır: Hikâyeyi kaleme alan veya aktaran Şeref Han, Müslüman bir Kürt mîridir. Müslüman bir Kürt mîrinin Hristiyan Nasturiler hakkındaki algısı çalışmamız açısından şüphesiz önemli bir husustur. Metinde olumlulanan ve pozitif olarak aktarılan unsur Müslüman Kürtler değil; Hristiyan Nasturiler olmuştur. Yine metinde Nasturiler, Hakkâri emirliğinin idarî

¹⁹ Şeref Han, *Şerefname Kürt Tarihi*, Çev. Mehmet Emin Bozarslan, Ant Yayınları, İstanbul, 1971, s. 109-112.

tarihinde başat bir aktör olarak ele alınmışlardır. Emirliğin yok olmasına (Hıristiyan) aşiretli Nasturiler engel olmuşlardır. Başka bir ifade ile aşiretli Nasturiler, Hakkâri emirliğinin kurucu unsuru olarak ele alınmıştır.

Şeref Han, Hakkâri'ye komşu Bitlis emirliğinin mîridir. Bitlis mîrinin aktardığı hikâye, ufak değişikliklerle Hakkâri/Şembû hanedanının resmî kroniği olarak da ifade edilebilecek **Muhtasar Ahvâlü'l-Ümerâ**'da da teyit edilmektedir. **Şerefname**'de ve **Muhtasar Ahvâlü'l-Ümerâ**'da aktarılan yukarıdaki metinlerin birbiriyle veya diğer tarihî verilerle uyuşup uyuşmaması çalışmamızın konusu değildir. Bu metinlerin çalışmamız açısından önemli olan yönü; Müslüman Kürtlerin veya Şembû hanedanı üyelerinin hafızasında Hıristiyan Nasturiler ile ilgili böyle olumlu bir anlatıya yer verilmesidir. Bu metinler, Müslüman Kürtler yerine Hıristiyan Nasturilerce aktarılmış olsaydı belki de üzerinde bu derece durulmasına gerek kalmazdı. Ayrıca gerek **Şerefname**'de ve gerekse de **Muhtasar Ahvâlü'l-Ümerâ**'da hanedan üyesi prensin olay sırasında aşiretli Nasturilere sığınması veya aşiretli Nasturilerce kurtarılması, bu dönemde, aşiretli Nasturilerin Hakkâri ve çevresinde hem politik hem de askerî olarak kayda değer bir güce sahip olduklarını göstermektedir.

Bu dönemde aşiretli Nasturilerin Hakkâri ve çevresinde politik ve askerî bir güç olduğunu gösteren başka tarihî kayıtlar da mevcuttur. **Mîrnâme**, 1580-1640 arası Hakkâri emirliğinin idarî tarihini ele alan manzum bir eserdir. Dolayısıyla **Şerefname**'nin çağdaşı bir eserdir. Eserin müellifi, bahsettiği zaman dilimindeki siyasî olaylara bizzat şahitlik ettiğini kaydeder. Çalışmamız kaleme alındığı sırada araştırmacı-yazar Halit Yalçın tarafından eserin Farsçadan çevirisi yapılmaktaydı. Yalçın, **Mîrname**'ye dayanarak şu tespitlerde bulunmaktadır:

XIX. yüzyılın başına kadar -Hakkâri emirliği hâkimiyeti süresince- doğrudan iki unsur arasında (1840'lı yıllardakine benzer) ciddi bir siyasî sorun/kriz yaşanmamıştır. Nasturi aşiretleri, başından beri, Hakkâri emirliğinin kayda değer bir askeri gücünü oluşturmuştur. Bu duruma **Mîrnâme**'den bir örnek vermektedir: XVII. yüzyılın başında emirliğin hâkimiyet sınırları içinde bulunan Çal'da Seyid Han adındaki bir bey, Hakkâri mîrine karşı isyan etmişti. Bu sırada emirliğin başında

bulunan İmadeddin Bey, bu isyanı bastırmak için Çal üzerine bir sefer düzenledi. Pinyanişî ve Ertuşî aşiretlerinin askerî gücü ile beraber Nasturi Tiyarî ve Tuhubî aşiretlerine mensup askerler de bu sefer sırasında Hakkâri emirliği ordusunun hatırı sayılır bir bölümünü oluşturmuştur²⁰. Yine XVIII. yüzyılda İbrahim Bey döneminde Bahdınan mîrinin Hakkâri toprağına saldırması üzerine Nasturi aşiretleri emirliğin sınırlarını korumuşlardır²¹.

Aşiretli Nasturilerin Hakkâri ve çevresinde politik ve askerî bir güç olduğunu gösteren ve Kürt-Nasturi ilişkilerine atıf yapan bir diğer kaynak ise İtalyan seyyah Pietro Della Valle'nin seyahat notlarıdır. 1616 yılının Haziran ayında emirliklerin idarî sahasını kullanarak Safevilerin idaresindeki İran'a geçen İtalyan seyyah, yolculuğu sırasında Osmanlı Devleti ile İran Safevi Devleti arasındaki Kürt emirlikleri hakkında geniş bilgiler içeren mektuplar kaleme almıştır. Bağdat'a göçen Nasturi asıllı bir kadınla evlenen Valle, Bitlis emirliği üzerinden diğer emirliklerin idarî durumuna değinirken Cizre (Hakkâri) çevresindeki Nasturilerin askerî bir güce sahip olduklarını ve prenslerinin (mirlerinin veya meliklerinin) ordusunda görev aldıklarını belirtmiştir²².

XIX. yüzyılın hemen başında da aşiretli Nasturiler, Hakkâri emirliğinin kayda değer bir askerî gücünü oluşturmaktaydılar. Katolik *Dominiken* misyoner Guiseppe Campanile'nin 1818'de yayımlanan **Storia della Regione del Kurdistan** adlı eserinde Nasturi din adamlarının dahi tüfek, süngü ve kılıç gibi silahları rahatlıkla kullandıklarını, din adamından çok birer askerî komutana benzediklerini ve kiliselerinin ise birer askerî karakolu andırdığını belirtmekteydi²³. Özellikle Nasturi Tiyarî aşiretine değinen Campanile, Çölemerg'teki mîr ile ilişkilerini şu şekilde ifade etmekteydi:

²⁰ 09.06.2020'de Halit Yalçın ile yapılan görüşme.

²¹ "...İmadiye paşası birtakım aşiret ve kuvvet toplayarak Hakkâri hududuna tecavüz kastıyla hareket etti. Nevvâb-ı âli [İbrahim Han Bey] bu sözleri işitince Tiyarî ve Tuhubî halkından bir miktarına emretti. Bunlar [Tiyarî ve Tuhubî aşiretleri] hücum ettiler. Hasımlarını mağlup edip takibe başladılar. İmadiye kalesine kadar takip ve kalenin önünde çadır kurarak hayli zaman muhasara ettiler..." Muhammed Tayyar, *Muhtasar Ahvâlü'l-Ümerâ*, s. 46.

²² John Pinkerton, *A General Collection of the Best and Most Interesting Voyages and Travels in all Parts of the World*, Vol. 9, London, 1811, s. 13.

²³ Bkz. Resim 1: Mar Şimun. Temsili resimde Mar Şimun, silahlı olarak görülmektedir.

“...Bunlar arasında on beş köyden oluşan, Tiyarî adında pek kalabalık bir aşiret bulunur. Bu aşiret öyle güçlüdür ki, mîrine karşı isyan halindedir ve kendi kendini yönetir. Bey [Hakkâri emiri] bu aşireti ne zaman dize getirmeye kalktıysa, kendini daha da kötü bir durumda bulmuştur. Böylelikle bu girişiminden uzun yıllar önce vazgeçmiştir. Bey, bazı komşularıyla savaşıması gerektiğinde, asker göndermeleri için Tiyarîlilere yalvarmak zorunda kalır. Onlar da ganimet arzusu ve beyin vaatleriyle iştahları kabarak, ona yardım etmek için kolayca birleşirler...”²⁴

Campaille ile aynı dönemde bölgede bulunan Fransız asıllı Rus komutan Drouville de benzer bilgiler vermiştir. Drouville, *tüfenkçi* olarak olarak adlandırdığı Nasturi piyadelerinin (aşiret mensuplarının) Hakkâri emirliğinin en önemli askerî gücünü oluşturduğunu belirtir²⁵.

Yine 1820’de İngiliz tüccar Rich, Musul ve çevresinde iken kaleme aldığı mektuplarında, Kürt-Nasturi ilişkilerine dair Campanile ile benzer ifadeler kullanmaktaydı. Rich, aşiretli Nasturilerin Müslümanlara (Kürtlere) karşı sahip oldukları askerî güç sayesinde bu yüzyıla kadar (XIX. yüzyılın başı) bölgede bağımsızlıklarını koruyabilmiş yegâne Hristiyan unsur olduğunu kaydetmiştir. Ayrıca Nasturi aşiretlerinin Hakkâri mîrine olan tabiiyetinin göstermelik olduğunu eklemiştir²⁶.

Nasturilerin Hristiyan kimlikleri ile emirliğin ordusunda yer almaları şüphesiz önemli bir husustur. Nasturilerin sahip olduğu bu askerî güç, emirliğin idarî tarihini etkileyebilecek bir orandaydı. Hakkâri emirliğinin son bulunduğu ve Osmanlı merkez yönetiminin bölgede otoritesini kurmaya çalıştığı XIX. yüzyılın sonlarına doğru bile yalnızca Tiyarî aşiretinin dört bine yakın silahlı gücü bulunmaktaydı²⁷.

Bu düzeyde bir askerî güce sahip aşiretli Nasturiler, emirliğin taht mücadelelerinde oldukça etkili olabilmekteydiler²⁸. 1825’te Mîr Mustafa Bey’in ölümü üzerine emirliğin tahtına İshak Bey geçti. İshak Bey’in İran’a olan meylinde ve emniyeti caiz olmadığından, Osmanlı merkez otoritesi duruma müdahale ederek Muş mutasarrıfı Selim Paşa’nın tavsiyesiyle hanedanın İshak Bey’den sonra yaşça

²⁴ Campanile, *Kürdistan Tarihi*, s. 19-20.

²⁵ Gaspard Drouville, *Voyage en Perse*, Tome I, Paris, 1825, s. 160.

²⁶ Rich, *Kürdistan ve Eski Ninova’da Bir Yaşam Öyküsü*, s. 212-214.

²⁷ Erkân-ı Harbiye kolağası Mehmet Ali Efendi’nin Nasturilerin durumu ile ilgili layihası. BOA, Y.PRK.DH, Dosya No: 9, Gömlek No: 26; Erkân-ı Harbiye kolağası Mahmut Belig Efendi’nin Nasturilerin durumu ile ilgili layihası. BOA, Y.MTV, Dosya No: 226, Gömlek No: 79.

²⁸ George Percy Badger, *The Nestorians and Their Rituals with the Narrative of a Mission to Mesopotamia and Coordistan in 1842-1844*, Vol. 1, London, 1852, s. 258.

büyüğü olan 15 yaşlarındaki Nurullah Bey'in (İshak Bey'in yeğeni) tahta geçmesine imkân sağlandı²⁹. İlerleyen yıllarda hanedanın diğer üyesi Süleyman Bey (Nurullah Bey'in kuzeni), taht mücadelesi için Kürt aşiretlerinden bir kısmının ve Nasturi Tiyarî aşireti ile Nasturi patriği Mar Şimun Abraham'ın desteğini aldı. Nurullah Bey, 1839'da aşiretli Nasturilerin bölgesine yakın olan Çölemerg'i bırakarak Başkale'ye çekilmek zorunda kaldı³⁰. 1840'lı yıllarda Hakkâri emirliğinde iki başlı bir yönetim ortaya çıktı. Osmanlı merkez otoritesi, her ikisini de ayrı ayrı mîr olarak tanıdı³¹.

Süleyman Bey'e karşı güçsüz duruma düşen Nurullah Bey, Bedirhan Bey'den yardım istemek zorunda kaldı³². Bu durum aşiretli Nasturilerin sahip olduğu askerî güç sayesinde emirliğin tarihinde etkili olabildiklerini göstermektedir. Aşiretli Nasturilerin sahip oldukları bu askerî güç ile ilgili olarak Lazarev, Hakkâri emirliği çatısı altında vasallıktan öte Kürtlerle bir müttefiklik ilişkisi oluşunu belirtir³³.

Aşiretli Nasturilerin sahip oldukları askerî güç sayesinde Hakkâri emirliğinin idarî yapısında da önemli bir konuma sahip oldukları muhakkaktır. Ancak Nasturilerin sahip oldukları bu idarî konum zaman zaman abartılı bir şekilde ifade edilmiştir. 1840'ta Hakkâri emirliğinin idarî sahasını gezen Ainsworth, Nasturi patriği Mar Şimun'u mîr-vekili (acting-governor) olarak ifade etmiştir. Ainsworth beraberindeki heyetle 19 Temmuz 1840'ta Mar Şimun ile İngilizlerin Nasturilere yönelik politikalarını görüşmek üzere Çölemerg'e gitti. Fakat o gün görüşme gerçekleşmedi. Emirliğin merkezi olan Çölemerg'e vardığında Hakkâri mîri Nurullah Bey'in Başkale'ye Erzurum valisi Hafız Mehmet Paşa'nın (eski sadrazam ve Sivas eski valisi) vekili ile görüşmeye gittiği için bu sırada patrik Mar Şimun'un Çölemerg'de mîre vekâlet ettiğini belirtir³⁴. Ancak aynı tarihlerde bölgede bulunan Grant, emirliğin idarî durumu ile ilgili Ainsworth'tan farklı bilgiler vermektedir.

²⁹ BOA, HAT, Dosya No: 812, Gömlek No: 37250-H; Grant, 1839'da Nurullah Bey'i Başkale'de ziyaret ettiğinde yaşının 30 civarında olduğunu belirtir. Grant, *Nasturiler ya da Kayıp Kabileler*, s. 79-80.

³⁰ Grant, *Nasturiler ya da Kayıp Kabileler*, s. 78.

³¹ Badger, *The Nestorians and Their Rituals*, s. 262.

³² Bruinessen, *Ağa, Şeyh, Devlet*, s. 276-277.

³³ M. S. Lazarev, "19. Yüzyılda Kürdistan (1800-1880)", *Kürdistan Tarihi*, Ed. M.S. Lazarev ve Ş.X. Mihoyan, Çev. İbrahim Kale, Avesta Yayınları, İstanbul, 2015, s. 130-131.

³⁴ Ainsworth, *Travels and Research in Asia Minor, Mesopotamya, Chaldea, and Armenia*, C. II, s. 245.

Nurullah Bey, -Ainsworth'un iddia ettiği gibi- Başkale'ye Erzurum valisi Hafız Mehmet Paşa'nın vekili ile görüşmeye gitmemişti. Yukarıda da ifade edildiği üzere Nurullah Bey zaten yaklaşık bir yıldır Başkale'de ikamet etmekteydi. Başka bir ifade ile Nurullah Bey, Çölemerg'i Süleyman Bey ile olan taht mücadelesinden dolayı terk etmişti. Grant, Ekim 1839'da Nurullah Bey'i Başkale'de ziyaret etmiřti³⁵. Güney'deki Çölemerg ve çevresini ise Süleyman Bey yönetmekteydi³⁶. Dolayısıyla, Ainsworth'ın iddia ettiği gibi, Mar şimun'un 1840'ta Çölemerg'de Nurullah Bey'in yerine mîr-vekilliği durumu söz konusu değildi.

Aşiretli Nasturilerin sahip olduğu askerî güç ve bu askerî gücün idarî güç üzerindeki etkisi beraber ele alındığında Rondot'un Hakkâri emirliği için kullandığı 'Müslüman-Hristiyan Konfederasyonu' ifadesinin -aslında- abartı bir yaklaşım olmadığı, aksine, emirliğin tarihi ile uyumlu bir iddia gibi görünmektedir. Aşiretli Nasturilerin sahip olduğu askerî güç, emirlik döneminde, Kürtler ile Nasturiler arasında inanç temelli siyasal ve toplumsal bir bölünmenin/bloklaşmanın oluşmasını engelleyerek -aşağıda detaylandırılacağı üzere- coğrafya ve ekonomik temelli ittifakların oluşmasını sağlamıştır. Coğrafya ve ekonomik temelli oluşan bu segamanter yapıların/blokların inanç eksenli olmaması, Nasturi ve Kürt (Hristiyan ve Müslüman) aşiretlerin aynı yapı içinde konumlanmaları Rondot'un tezini güçlendirmektedir.

Nasturi patriğinin Hakkâri emirliğinin idarî yapısında birtakım hukukî/kazaî yetkinliklere de sahip olduğu görölmektedir. Nasturi patriği, bir Hristiyan olarak, mîrin Çölemerg'de olmadığı süre zarfında hem Nasturilerin Nasturilerle hem Nasturilerin Kürtlerle hem de Kürtlerin Kürtlerle olan davalarına bir yargıç olarak bakabilmekteydi. Badger'in belirttiğine göre; mîrin Çölemerg'de olduğu dönemlerde bile davalılar (ister Hristiyan/Nasturi ister Müslüman/Kürt olsun), yargıç olarak *mîr* veya *patriği* seçme konusunda özgürdüler³⁷. Surma Hanım ve Wigram'ın aktardıklarına göre; emirliğin ortadan kaldırıldığı ve Osmanlı merkezî otoritesinin idarî tasarrufunun söz konusu olduğu XIX. yüzyılın sonlarında bile patriğin hukukî

³⁵ Grant, *Nasturiler ya da Kayıp Kabileler*, s. 78.

³⁶ Grant, *Nasturiler ya da Kayıp Kabileler*, s. 72.

³⁷ Badger, *The Nestorians and Their Rituals*, s. 259-260.

yetkinliğinin hâlâ sürdüğü anlaşılmaktadır. Surma Hanım'ın belirttiğine göre patrik, adalet dağıtırken para ve hapis cezası verme yetkisine sahipti. Bu cezalar, kilise hukukuna göre oluşturulan 'Sunhadus' adındaki bir hukuk kitabına göre verilmekteydi. Ayrıca Koçanis'te patrikliğe ait bir cezaevi de bulunmaktaydı³⁸.

Wigram da ne zaman meydana geldiği bilinmeyen biri Kürt diğeri Nasturi iki aşiret arasındaki bir barıştırma olayını aktarır. Mar Şimun, davalı olan aşiretlerin her birinden yirmi kişiyi bir yerde topladı. Taraflar arasında mekik dokuyarak yapılacak barışın şartlarını oluşturdu. Gerekli mütabakat sağlandıktan sonra yirmi kişilik Kürt ve Nasturi heyet bir araya gelerek el sıkıştı³⁹. 15 Kasım 1900 tarihli bir arşiv vesikasında, Tiyarîliler ile bir Kürt aşireti arasında yapılan bir antlaşmadan bahsedilir. Bu antlaşma ile Wigram'ın bahsettiği barış olayının aynı olması kuvvetle muhtemeldir⁴⁰.

Batılılar, XIX. yüzyılın başından itibaren oluşturdukları metinlerde, Hakkârî ve çevresindeki aşiretli Nasturiler için genellikle "özgür veya bağımsız aşiretler/kabileler (independent tribes)" ifadesini kullanmaktaydılar⁴¹. Göymen'in haklı olarak belirttiği gibi Nasturilerin özgürlüğüne veya bağımsızlığına atfedilen şey, aslında, onların ödediği vergi miktarı veya vergi türü ile alakalı bir konuydu⁴². Bir Nasturi aşiretinin ödemekle mükellef olduğu vergi türü ve miktarı ile bir Kürt aşiretinin ödemekle mükellef olduğu vergi türü ve miktarının eşit olduğu ifade edilmek istenmekteydi. Bu bağlamda en belirgin vergi türünü *haraç* oluşturmaktaydı.

Bedirhan Bey'in 1843'te Nasturi Tiyarî bölgesine düzenlediği saldırı ile ilgili görevlendirilen özel yetkili görevli (*memur-ı mahsus*) Kemal Efendi tarafından hazırlandığı kabul edilen rapor, bu konuda aydınlatıcı bilgiler içermektedir: Kemal

³⁸ Surma Hanım; *Ninova'nın Yakarışı Doğu Asur Kilise Gelenekleri ve Patrik Mar Şamun'un Katli*, Çev. Meral Barış, Avesta Yayınları, İstanbul, 2015, s. 68.

³⁹ Wigram, *İnsanlığın Beşiği Kürdistan'da Yaşam*, s. 228-229.

⁴⁰ "...Çölemerg kazası ve Livin nahiyesi ve kazanın kura-i saire-i mu'teberân-ı ahali-i İslamiyesi Tiyarî-i Ulya ve Süfla Nasturi mu'teberân-ı reis ve ahalisi beyrinde üç yüz on altı sene-yi maliyesi Teşrin-i Saniyesinin ikinci Perşembe günü kaza-yı mezkûre tabi Durre kariyesinde bit-tevfik-i teala akd edilen musalahanâmedir..." BOA, Y.PRK.KOM, Dosya No: 10, Gömlek No: 73.

⁴¹ Rich, *Kürdistan ve Eski Ninova'da Bir Yaşam Öyküsü*, s. 212; Badger, *The Nestorians and Their Rituals*, s. 7; Grant, *Nasturiler ya da Kayıp Kabileler*, s. 74.

⁴² Sema Yaşar Baraç Göymen, *Nestorians, Kurds, and the State: The Struggle to Survive in the Late Ottoman Period 1839-1908*, The Atatürk Institute for Modern Turkish History, Boğaziçi University, İstanbul, 2015, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), s. 30-31.

Efendi'nin raporuna göre; Nasturiler, Van Gölü, Urmiye Gölü ve İmadiye arasında bulunan aşiretli Nasturilerin eski zamanlardan beri (*ez ma-takaddam*) azad ve serbest yaşamaktaydı. En tanınmış Nasturi aşireti Tiyaî aşiretiydi. Bu aşiret hiçbir zaman Kürtlerin (Kürt aşiretlerinin) hâkimiyetine girmemiştir. Aşiretli Nasturiler, 1840'lı yıllara kadar ne Osmanlı Devleti'ne ne de Hakkâri mîrine haraç adı altında herhangi vergi ödememişlerdir. Aşiretli Nasturilerin -kâğıt üzerinde- Hakkâri emirliğine ödemekle yükümlü oldukları bir vergi olsa bile bunu düzenli bir şekilde ödedikleri söylenemezdi⁴³.

Yukarıda bahsedilen rapor ile benzer ifadeleri XIX. yüzyılın ilk yarısında Hakkâri ve çevresini ziyaret eden Batılıların oluşturduğu metinlerde de görmek mümkündür. Rich, aşiretli Nasturilerin Hakkâri mîrine vermekle mükellef oldukları - az miktarda- bir vergi olsa bile bunun zorunlu olmayan bir vergi olduğunu belirtir⁴⁴. Rich'in aktardığı bu bilgiyi Grant ve Badger de paylaşır. Grant, aşiretli Nasturilerin Hakkâri mîrine sembolik bir vergi verdiklerini ve bunun karşılığında kendi sivil ilişkilerini düzenleme hakkını elde ettiklerini belirtmektedir⁴⁵. Badger, aşiretli Nasturilerin, savaş sırasında sahip oldukları askerî güçlerle Hakkâri mîri ile beraber savaşa katılma şartıyla, haraç vermekten muaf olduklarını belirtir⁴⁶.

Aşiretli Nasturilerin Hakkâri mîrine vermekle mükellef oldukları vergilerin türü ve miktarı, şüphesiz Kürt-Nasturi ilişkileri açısından önemli bir husustur. Bu husus aşiretli Nasturileri, Hakkâri emirliğinin birer özgür ve bağımsız sosyopolitik teşekkülü haline getirmekteydi. Ancak yukarıda da ifade edildiği üzere buradaki “özgür aşiretler” tanımlaması, modern anlamdaki bağımsız birer siyasî teşekkülden ziyade Hakkâri emirliğini oluşturan diğer Kürt aşiretleri ile “eşit olma durumu” ile ilintili bir husustur. Aşiretli Nasturilerin *haraç* ödememelerini Hakkâri mîrinin bir lütfu olarak değerlendirmemek gerekir. Campanile, Hakkâri mîrlerinin Nasturi aşiretlerini dize getirmek için (vergi tahsil etmek için) çeşitli girişimlerinden

⁴³ “... dağlılar (aşiretli Nasturiler) *harâc-güzâr değıller iken sâlifü'z-zikr karyelerin ahalisi* (reaya Nasturiler) *Devlet-i Osmaniye'ye veyahud devlet-i İran'a cizyelerin te'diye ederler idi...*” Nasturi kabilelerinin sakin oldukları dağlarda vuku bulan ahvâle dair mektubun tercümesi. BOA, İ.MSM, Dosya No: 48, Gömlek No: 1229.

⁴⁴ Rich, *Kürdistan ve Eski Ninova'da Bir Yaşam Öyküsü*, s. 212.

⁴⁵ Grant, *Nasturiler ya da Kayıp Kabileler*, s. 74-75.

⁴⁶ Badger, *The Nestorians and Their Rituals*, s. 258.

bahseder. Ancak bu girişimlerin çoğunlukla başarısızlıkla sonuçlandığını belirtir⁴⁷. Öyle anlaşıyor ki Nasturi aşiretleri, sahip oldukları bu imtiyazı (özgürlüğü) sahip oldukları askerî güç sayesinde elde etmişlerdir.

3.2. Osmanlı Merkezîleşmesi ve Kürt-Nasturi İlişkileri

Bir önceki bölümde de detaylandırıldığı üzere Osmanlı Devleti, XIX. yüzyılın başından itibaren ‘modern bir ordu, modern bir vergi sistemi ve modern bir idarî yapı’ oluşturmak için kapsamlı bir merkezîleşme politikasını faaliyete geçirmeye başlamıştı. Bu çerçevede Kürt ve Nasturi aşiret konfederasyonlarından müteşekkil Hakkâri emirliğinin imtiyazlı idarî yapısına son verilerek bölgede merkezî yeni bir idarî yapı (önce *Kürdistan eyaleti* daha sonra *Hakkâri eyaleti*) oluşturuldu. Hakkâri ve çevresinin idarî yapısında yapılan bu köklü değişim, Kürtlerin Nasturilerle olan tarihî ilişkilerini derinden etkiledi. Öncelikle bu yeni ve merkezî idarî yapılanma ile Kürtlerin ve Nasturilerin geleneksel imtiyazlı idarî haklarına son verildi. Bu çerçevede Osmanlı Devleti’nin bölgedeki merkezîleşme politikaları ile ilintili olarak Kürtlerin Nasturilerle olan ilişkileri iki dönemde ele alınacaktır.

a. 1840 ile 1850 arası Kürt-Nasturi ilişkileri

b. 1850 ile 1870 arası Kürt-Nasturi ilişkileri

1840-1850 yılları arasındaki on yıllık zaman diliminde Osmanlı Devleti, Hakkâri ve çevresinde merkezî bir idarî yapı oluşturmanın gayreti içindeydi. Başka bir ifade ile 1840-1850 yılları arası dönem, Osmanlı merkezîleşmesinin bölgedeki hazırlık evresiydi. Daha önce de belirtildiği üzere, bu evrede yerel Kürt mîrlerinin/hâkimlerinin geleneksel yönetsel imtiyazlarına tedricî olarak son verildi: Önce mîrler merkezî otoritenin birer memuru/bürokratu durumuna getirildi. Merkezî otoritenin siyasî ve idarî gücünü arkasına alan *mîr-memurlar*, bu gücü idarî sahalarında kendilerine muhalif olan unsurları ortadan kaldırmak için kullanmaya çalıştılar. Bu bağlamda merkezîleşmenin Hakkâri ve çevresindeki bu hazırlık evresi, Kürt-Nasturi ilişkileri açısından bir felaket oldu. Bu dönemin öne çıkan gelişmesi, Bohtan hâkimi Bedirhan Bey’in Hakkâri hâkimi Nurullah Bey (ve Müküs hâkimi

⁴⁷ Campanile, *Kürdistan Tarihi*, s. 20.

Han Mahmud) ile müttefik olarak 1843 ve 1846'da Nasturi Tiyarî, Diz ve Tuhubî bölgelerine düzenlediği saldırılar oldu.

1850-1870 yılları arasındaki dönem, yaşanan kimi ufak tefek çatışmalara rağmen Kürt ve Nasturi aşiretleri arasında iyi/barışçı ilişkilerin varlığından söz edilebileceği bir zaman dilimidir. Bu zaman diliminde Dersaadet, aşiretli Nasturileri merkezî otoritenin idarî yapısına eklemlenme (Nasturi ıslahatı) çabası içindeydi. Bu süreçte İngiltere, Nasturiler ile Osmanlı merkez otoritesi arasında arabuluculuk rolünü üstlenmiştir.

1880'den sonra Kürt-Nasturi ilişkileri -daha çok uluslararası konjoktüre bağlı olarak- yeniden gerilimli bir evreye girdi. 93 Harbi sonrası imzalanan Berlin Antlaşması ile Rusya'nın bölge üzerindeki tehdidi/nüfuzu -hissedilir derecede- artmaya başladı⁴⁸. *Ermeni meselesi* ile birleşen bu tehdit, Osmanlı Devleti'nin bölgedeki merkezîleşme politikalarını da akamete uğrattı⁴⁹. Oluşturulan *Hamidiye* (daha sonra *Aşiret Hafif Süvari*) *Alayları* ile Hakkâri ve çevresindeki Kürt aşiretlerinin bir kısmı Osmanlı merkez otoritesi tarafından silahlandırıldı. Hamidiye Alayları girişimi, Kürt aşiretlerini -sahip oldukları modern silahlar sayesinde- Nasturi aşiretleri karşısında idarî ve askerî olarak yeniden avantajlı duruma getirdi⁵⁰. Ancak -daha önce de ifade edildiği üzere- 1870 sonrası tarihî dönem, çalışmamızın zaman dilimi içinde yer almadığı için bu dönemdeki Kürt-Nasturi ilişkileri de çalışmamızın konusu olmadı.

3.2.1. Bedirhan Bey'in Nasturilere Yönelik Saldırıları

Bedirhan Bey'in 1843 ve 1846'da Nasturi Tiyarî, Diz ve Tuhubî bölgelerine düzenlediği saldırılar, Kürt-Nasturi ilişkileri açısından -her anlamda- bir dönüm noktası oluşturur. Bu saldırılar, gerek bölgenin hâkim gücü Osmanlı Devleti'nin ve

⁴⁸ Bilâl N. Şimşir, *Osmanlı Ermenileri*, Bilgi Yayınları, İstanbul, 1986, 26-27.

⁴⁹ "...*Ermeni meselesini yoktan var eden İngiltere'nin yakın bir zamanda bir mesele-i Nastûriye ile Devlet-i Âliye-i Osmâniyeyi işgal eylemesi muhtemeldir...*" Erkân-ı Harbiye kolağası Mehmet Ali Efendi'nin Nasturilerin durumu ile ilgili layihası. BOA, Y.PRK.DH, Dosya No: 9, Gömlek No: 26; "...*Şu yakın zamanda bir mesele-i Nastûriye zuhûr eder ise Devlet-i Âliye aleyhinde bulunan Ermeniler ile Nastûriler peydây-ı mukâranet edeceklerinden bunların da ittifâk-ı tehassulu tabidir...*". 11 Nisan 1875'de Van mutasarrıflığından Erzurum valiliğine gönderilen bir tahrirât sureti. BOA, HR.SYS, Dosya No: 2819, Gömlek No: 7.

⁵⁰ Wigram, *İnsanlığın Beşiği Kürdistan'da Yaşam*, s. 209-211.

gerekse de Batılı devletlerin arşiv vesikalarında geniş bir şekilde yer aldı. Ayrıca bu saldırılar, Amerikan ABCFM ve İngiltere'nin Asur misyonu mensuplarının Hakkâri ve çevresinde birer misyon merkezi açmaya çalıştıkları bir dönemde meydana geldi. Dolayısıyla bu dönemdeki gelişmeler, misyoner raporlarında da geniş bir şekilde yer buldu. Dolayısıyla konu ile ilgili kayda değer bir yazılı veriye sahip olduğumuzu söylemek mümkündür.

Kürt-Nasturi ilişkileri ile ilgili olarak ilk kez bu genişlikte bir arşiv kaydı oluşmaya başladı. Osmanlı arşiv vesikalarında '*taife-i meçhul*' olarak ifade edilen Nasturilerden, artık '*taife-i ma'lum*' olarak söz edilmeye başlandı⁵¹. Bu durum, tarihçilere/araştırmacılara konuyu farklı biçimlerde ve farklı yaklaşımlarla ele alma imkânı sağladı. Muhtemelen bu yüzdendir ki Bedirhan Bey'in Nasturilere yönelik saldırıları, akademik çalışmalara çeşitli düzeylerde defalarca konu olmuş ve hâlâ olmaya devam etmektedir⁵².

Bedirhan Bey'in Nasturi bölgelerine düzenlediği saldırılar hakkındaki yazılı verinin bolluğu, olayı ele alan tarihçinin/araştırmacının işini bir taraftan kolaylaştırırken diğer taraftan zorlaştırmaktadır. Çünkü arşiv kayıtları, birbirine rakip şahıslar/kurumlar (Musul valisi Mehmet Paşa, Erzurum müşiri Halil Kâmilî Paşa, Bedirhan Bey, Amerikan ABCFM, İngiliz Asur misyonu, Osmanlı Devleti, İngiltere, Bohtan emirliği ...) tarafından oluşturulmuştur/üretilmiştir. Her şahıs ve kurum, olayı kendi penceresinden ele almıştır. Bu yüzden bu vesikalarda ve metinlerde

⁵¹ "...İmâdiye ve Van ve Hakkâri aralarında sarp dağlarda iskân etmiş ve cemî' zamanda harbî olarak başlı başına olup tahminen kırk elli bin nüfusu müstemil olan Tiyarî kefereleri derûnuna Efrenc (Batılı) taifesinden bazı keşişler ve mühendisler gidip gelmeye başlamış ve içlerinde bir cesim kilise ve odalar inşâsına şürû' etmiş oldukları söylenilmekte ve bunlar bir meçhul taife olup refte refte Frenkler ile ülfete başlayarak ..." Şam valisi Ali Rıza Paşa'nın 2 Kasım 1843 (9 Şevval 1259) tarihli Bedirhan Bey'in Diz ve Tiyarî bölgesine yönelik saldırısı ile ilgili Dersaadet'e gönderdiği arıza. BOA, İ.MSM, Dosya No: 48, Gömlek No: 1229.

⁵² Murat Gökhan Dalyan, *19. Yüzyıl'da Nasturiler, (İdari-Sosyal-Yapı Ve Siyasal İlişkileri)*, Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Isparta, 2009, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), s. 99-109; Cabir Doğan, *Cizre ve Bohtan Emiri Bedirhan Bey (1802-1869)*, Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Afyonkarahisar, 2010, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), s. 88-140; Fatih Gencer, *Merkeziyetçi İdari Düzenlemeler Bağlamında Bedirhan Bey Olayı*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2010, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), s. 90-108; Göymen, *Nestorians, Kurds, and the State: The Struggle to Survive in the Late Ottoman Period 1839-1908*, s. 31-37; Tarık Ziya Arvas, *Hakkâri Nasturileri (1836-1936)*, Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Van, 2010, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), s. 50-91.

birbiriyle çelişkili ifadeler ve değerlendirmeler görmek mümkündür. Örneklendirmek gerekirse; 1843'teki ilk saldırının hemen öncesinde ABCFM mensubu Dr. Grant, Cizre'deki Bedirhan Bey'in karargâhında bulunmaktaydı. Yine düzenlenecek saldırının hazırlığı için Hakkârî mîri Nurullah Bey de Cizre'de Bedirhan Bey'in karargâhında yer almaktaydı. Nasturi aşiretlerinin tedibi için yapılacak saldırı hakkında Bedirhan Bey, Nurullah Bey ve Grant çeşitli görüş alışverişlerde bulundular. Asâkir-i redîfe miralayı Bedirhan Bey bu görüşme ile ilgili olarak bağlı olduğu Erzurum valisi Halil Kâmili Paşa'yı bilgilendirmiştir. Dolayısıyla bu görüşmenin içeriği hem Osmanlı arşiv vesikalarına hem de ABCFM'nin raporlarına yansımıştır. Ancak bu yansıma farklı biçimde olmuştur:

Bu sırada bölgede bulunan diğer bir ABCFM mensubu misyoner Thomas Laurie'nin aktardığına göre; yukarıda bahsedilen görüşmede Bedirhan Bey Grant'a, *"...saldırı sırasında misyon binanızın bulunduğu Aşita'da bulunmanız durumunda misyon binanıza ve oraya sığınacak olanlara (Nasturilere) dokunulmayacaktır. Ayrıca Lizan ve Aşita dolaylarındaki Nasturilere de -vergi vermeyi kabul etmeleri ve hâkimiyetimi tanımaları durumunda- sizin hatırlığınız için dokunulmayacaktır..."* dediğini aktarır. Grant ise Bedirhan Bey'e *"...bu teklifi Lizan ve Aşita dolaylarındaki Nasturilere ileteceğim. Ancak onlara bu teklifi kabul etme veya etmeme yönünde herhangi bir telkinde bulunmayacağım..."* demiştir⁵³. Erzurum müşiri Halil Kâmili Paşa'nın 3 Eylül 1843'te Dersaadet'e gönderdiği yazıda ise ilgili görüşme şu şekilde aktarılmaktadır: Dr. Grant saldırıdan hemen önce Cizre'de bulunan Bedirhan Bey ve Nurullah Bey'e gelip] *"...sizlerin Devlet-i Aliyye reayası olan Tiyarî ve Tuhubî milletlerini vuracak olduğunuzu işittik. Bunlardan (Tiyarîlilerden) size bir miktar şey [vergi] alıvereyim ve kemâfi'l-evvel (bundan önce olduğu gibi) cizye ve vergilerini eda eylesinler ..."* şeklinde ricada bulunmuştur. Bedirhan Bey ve Nurullah Bey ise Dr. Grant'a cevap olarak:

"... [Tiyarîliler] isyana yüz tuttular ve birtakım ehli İslâm ve itaatperver fukara köylerini vurup câmilerini harap ettiler. ..." Bu yüzden saldırının kaçınılmaz olduğu söylenmiştir. Ayrıca Dr. Grant'a "Tiyarîlileri Müslümanlara karşı kışkırtan ve isyana

⁵³ Thomas Laurie, *Dr. Grant and the Mountain Nestorians*, Boston, 1853, s. 334-335; Rufus Anderson, *History of the Missions of the American Board of Commissioners Foreign Missions to the Oriental Churches*, Vol. 1, Boston, 1872, s. 218; *American Board of Commissioners for Foreign Mission, Thirty-Fifth Annual Report*, Boston, 1844, s. 145.

teşvik eden (*bi't-tahrîk inâd ve isyânlarına*) kişinin siz olduğu söyleniyor” denilmesi üzerine Dr. Grant: “... *ben onları (Tiyarîlileri) kendi ayinleri üzere çocuklarını okutup yazdırdım. Bana bir şey de verdikleri yoktur. İçlerinden büyükleri olan İsmail [bana] riayet ederdi. Millet-i mersûmeye bir de mektep [yaptırdım.] ... ol vechile biraz masârifleri vuku bulduğundan bizi mutazarrır ettin deyü beni gâh paralamaya kalkar ve gâh içlerinden def' etmeye çalışırlar idi. Allah belâlarını versin. Hemen vurunuz. Muhtâc-ı terbiyedirler deyü birtakım düşnâm ederek gidip sakın olduğu mahalden eşyasını alıp kable'l-muhârebe Musul tarafına çekilip gitmiş...*”⁵⁴

Buna benzer örnekler çoğaltılabilir. Bu durum eldeki arşiv vesikalarını ve bu dönemden kalma diğer yazılı metinleri bilimsel bir anlayış ile belli bir yoruma tabi tutumayı zorunlu kılmaktadır.

American Board of Commissioners’in 1844’e ait yıllık raporunda, bir önceki yıl Nasturi Tiyarî ve Diz bölgelerine düzenlenen saldırının asıl amacının Osmanlı Devleti’nin doğrudan bölgede merkezî bir idarî yapı oluşturma gayreti ile ilgili olduğu belirtilmiştir⁵⁵. Aşağıda, *American Board of Commissioners*’in Bedirhan Bey’in saldırıları hakkındaki bu iddiası ile Osmanlı Devleti’nin bölgedeki merkezîleşme politikaları arasındaki ilinti irdelenecektir. Bu saldırıları, esas olarak *Osmanlı merkezileşmesi bağlamında Kürt-Nasturi ilişkileri* yönüyle değerlendirmek gerekecektir. Yine Osmanlı merkez otoritesi bu süreçte Hakkârî’deki Nasturi coğrafyasına ilk kez doğrudan müdahil olacaktır. Dolayısıyla bu saldırıları Osmanlı-Nasturi ilişkileri için de bir milad olarak değerlendirmek mümkündür.

Gerek Batılı devletlerin gerekse de Batılı misyonerlerin bölgedeki emperyal/dinsel faaliyetlerinin 1843 ve 1846’daki saldırılar üzerinde (veya genel anlamda Kürt-Nasturi ilişkileri üzerinde) belli bir etkiye sahip olduğu muhakkaktır. Ancak bu etkinin abartılarak en önemli saik olarak kabul edilmesi doğru bir yaklaşım değildir⁵⁶. Bu yaklaşım biçimi, Kürt-Nasturi ilişkilerini ve genel anlamda bölgenin

⁵⁴ Erzurum müşiri Halil Kâmili Paşa’nın 3 Eylül 1843 (8 Şaban 1259) tarihli Bedirhan Bey’in Diz ve Tiyarî bölgesine yönelik saldırısı ile ilgili Dersaadet’e gönderdiği arıza. BOA, İ.MSM, Dosya No: 48, Gömlek No: 1228.

⁵⁵ *American Board of Commissioners for Foreign Mission, Thirty-Fifth Annual Report*, s. 145.

⁵⁶ Averyanov, *Osmanlı İran Rus Savaşlarında Kürtler*, s. 130; Lazarev, “19. Yüzyılda Kürdistan (1800-1880)”, s. 130-131; Bruinessen, *Ağa, Şeyh, Devlet*, s. 313; Gencer, *Merkeziyetçi İdari Düzenlemeler Bağlamında Bedirhan Bey Olayı*, s. 91; Ahmet Kardam, *Cizre-Bohtan Beyi Bedirhan Direniş ve İsyân Yılları*, Dipnot Yayınları, Ankara, 2011, s. 176; Dalyan, *19. Yüzyıl’da Nasturiler, (İdari-Sosyal-Yapı Ve Siyasal İlişkileri)*, s. 116; Gabriele Yonan, *Asur Soykırımı Unutulan Bir Holocaust*, Çev. Erol Sever, Pencere Yayınları, İstanbul, 1999, s. 39; Celil, XIX. Yüzyıl Osmanlı İmparatorluğu’nda Kürtler, s. 137; Yonca Anzerlioğlu, *Nasturiler*, Tamga Yayıncılık, Ankara, 2000, s. 43.

tarihini *Batılılardan önce* ve *Batılılardan sonra* şeklindeki oryantalist bir bakış açısıyla dönemlendirmemize neden olur. Oysa olay, dönemin arşiv vesikaları ışığında ele alındığında; Osmanlı Devleti'nin bölgedeki merkezileşme politikaları, bu politikalara Kürtlerin ve Nasturilerin gösterdiği tepkiler (çıkarttıkları isyanlar ve saire) ve bölgedeki bürokratların ve mîr-memurların kişisel politik ve idari hırsları gibi konu başlıklarının 1843 ve 1846'daki saldırılar üzerindeki etkisinin çok daha büyük ve kapsamlı olduğu görülmektedir.

Bedirhan Bey'in 1843 Temmuz'unda Nasturi Tiyarî ve Diz bölgelerine düzenlediği saldırı ile ilgili olarak Erzurum eyaleti müşiri Halil Kâmilî Paşa'ya gönderdiği 7 Ağustos 1843 tarihli bilgilendirme yazısında -özetle- 'Hakkâri hâkimi Nurullah Bey'in üç seneden beri idarî sahasında (Hakkâri ve çevresi) bulunan Müslüman Kürt aşiretlerinin çoğunun ve Hristiyan Nasturi aşiretlerinin bir kısmının kendisine karşı isyan halinde olduklarını, bu Müslüman Kürt ve Hristiyan Nasturi aşiretlerinin tedibi için Nurullah Bey'in kendisinden yardım talep ettiğini belirtmiştir⁵⁷. Bedirhan Bey, yazısında, üç yıl öncesinden bahsettiğine göre bahsedilen saldırının sebebini veya sebeplerini ortaya koyabilmemiz için 1840'taki Hakkâri emirliğinin idarî sahasında yaşanan siyasî ve idarî gelişmelere bakmamız gerekecektir.

Aşağıda, 1840'taki Hakkâri emirliğinin idarî sahasındaki gelişmeler ışığında, şu hususlara da açıklık getirilmeye çalışılacaktır: Nurullah Bey, kendi iç idarî sorunları için bağlı olduğu Van muhafızı/kaymakamı veya Erzurum valisi/müşiri yerine neden kendisiyle eş idarî statüye sahip Bohtan hâkiminden (Bedirhan Bey'den) askerî yardım talebinde bulunmuştur? Bu tarihlerde, Bohtan emirliğinin idarî sahasının bir kısmı (Cizre) Musul'a bağlı iken diğer bir kısmı (Aşni, Hacı Behram) ise Diyarbakır'a bağlıydı. Dolayısıyla Bedirhan Bey'in Erzurum valisi/müşiri ile idarî olarak herhangi bir bağı yoktu. Bu durumda, Bedirhan Bey'in Erzurum eyaleti sınırları dâhilindeki Hakkâri emirliğine müdahalesi, bölge valileri (Erzurum, Diyarbakır ve Musul valileri) arasında bir tartışmaya/krize yol açmış

⁵⁷ Bedirhan Bey'in 7 Ağustos 1843 tarihli Erzurum valisi Halil Kâmilî Paşa'ya gönderdiği yazı. BOA, İ.MSM, Dosya No: 48, Gömlek No: 1228.

mıdır? Bedirhan Bey bu dönemde idarî olarak Diyarbakır ve Musul valisine bağlı ise saldırı hakkında neden Erzurum valisini bilgilendirmiştir?

3.2.1.1. Hakkâri Emirliğinde Bölünme

1830'lu yılların sonuna doğru Hakkâri emirliğinin hanedan üyeleri arasındaki taht mücadelesine bağlı olarak bir bölünmenin meydana geldiği görülmektedir. Hakkâri emirliğindeki bu bölünme sürecinin tam olarak ne zaman başladığı bilinmemektedir. 1830'lu yılların ortalarında Nurullah Bey, Hakkâri emirliğini Çölemerg merkezli olarak idare etmekteydi. Aynı tarihlerde Nurullah Bey'in kuzeni ve bir önceki mîrin oğlu Süleyman Bey, Nurullah Bey'e karşı taht mücadelesi içindeydi⁵⁸. Önemli miktarda sayılabilecek Kürt ve Nasturi aşiretlerinin desteğini alan Süleyman Bey'in karşısında güçsüz duruma düşen Nurullah Bey, emirliğin merkezini 1838'in sonlarına doğru (ya da 1839'un başlarında) Çölemerg'den kuzeydeki Başkale'ye taşımak zorunda kaldı⁵⁹. Bu dönemde bölgede bulunan Badger, Osmanlı merkez otoritesinin hem Başkale'deki Nurullah Bey'i hem de Çölemerg'deki (veya Diz Kalesi'ndeki) Süleyman Bey'i Hakkâri emirliğinin resmî idarecisi olarak tanıdığını belirtse de bu konu ile ilgili Osmanlı arşiv vesikalarında herhangi bir kayıt yoktur⁶⁰. Ancak, 1841'in sonlarına doğru bu taht mücadelesine bağlı olarak Hakkâri emirliğinde kesin olarak iki başlı bir idarî yapının var olduğunu söylemek mümkündür⁶¹.

Hakkâri emirliğindeki bu iki başlı idarî yapıda Nasturi aşiret liderleri ile beraber Mar Şimun da Nurullah Bey'e karşı Süleyman Bey'in yanında yer almıştı. Nurullah Bey, Mar Şimun'u emirliğin içindeki siyasî çekişmelere müdahil olmaması konusunda uyardı. Ancak Mar Şimun bu uyarıyı dikkate almadı. Nurullah Bey, bunun üzerine Mar Şimun'un Koçanis'teki hanesini ateşe verdi. Mar Şimun bu

---

⁵⁸ Laurie, *Dr. Grant and the Mountain Nestorians*, s. 203

⁵⁹ Grant, *Nasturiler ya da Kayıp Kabileler*, s. 78.

⁶⁰ Badger, *The Nestorians and Their Rituals*, s. 262.

⁶¹ ABCFM mensubu misyonerler Nurullah Bey'i mîr; Süleyman Bey'in ise "müdebbir" olarak rapor etmekteydiler. *The Missionary Herald*, Vol. 41, Boston, 1845, s. 121; Grant, *Nasturiler ya da Kayıp Kabileler*, s. 72.

olaydan sonra yüzyıllardır patriklik merkezi olarak kullanılan Koçanis'i terk ederek Zap Nehri'nin karşı yakasındaki Diz bölgesine sığındı⁶².

Hakkâri emirliğinin yaşadığı bu idarî kriz, Musul valisi Mehmet Paşa tarafından bir fırsata dönüştürülmek istendi. Mehmet Paşa, Nasturi Cebeli'nin de içinde bulunduğu ve Süleyman Bey'in idaresinde bulunan bölgeyi Musul eyaletine (Mevcut idarî taksimata göre Erzurum eyaletine bağlıydı.) bağlamak için harekete geçti⁶³. Hakkâri emirliğinin bölünmüşlüğüne derinleştirecek olan bu girişim doğal olarak Hakkâri mîri Nurullah Bey'i endişelendirdi. Bu duruma engel olmak amacıyla, bağlı olduğu Erzurum'a giderek Müşir Halil Kâmili Paşa'dan yardım/destek istedi⁶⁴. Bu yardım talebinin görünürdeki amacı, emirliğin güneyinde yer alan Kürt ve Nasturi (özellikle Tiyaî) aşiretlerini itaat altına almaktı. Ancak asıl amacı, rakibi olan Süleyman Bey'i etkisiz hale getirmektir. Diğer bir deyişle Hakkâri emirliğinde birliği yeniden sağlamaktır.

Nurullah Bey'in 1841'in başlarında göreve yeni başlayan Erzurum valisinden talep ettiği askerî/idarî desteği alamadığı anlaşılmaktadır. Halil Kâmili Paşa, 16 Aralık 1841'de Dersaadet'e gönderdiği bir yazısında konu ile ilgili önemli bir gelişmeden bahsetmektedir: Bölgedeki Kürt mîrlerinin faaliyetleri ile ilgili yazısında Halil Kâmili Paşa, Bedirhan Bey'in Hakkâri beylerinden (Nurullah Bey'in siyasî rakibi) Süleyman Bey'e saldırdığını, Süleyman Bey'i tutuklayıp Cizre'ye götürdüğünü ve kardeşi Salih Bey'i ise Süleyman Bey'in yerine yönetici olarak atadığını belirtmektedir⁶⁵. Halil Kâmili Paşa'nın bu yazısından hareketle Nurullah Beyin Erzurum valisinden sonra Bedirhan Bey'in yanına gittiğini anlıyoruz.

⁶² Badger, *The Nestorians and Their Rituals*, s. 264; Yonan, *Asur Soykırımı Unutulan Bir Holocaust*, s. 40-41.

⁶³ Erzurum müşiri Halil Kâmili Paşa'nın 5 Ağustos 1843 (9 Recep 1259) tarihli Bedirhan Bey'in Diz ve Tiyaî bölgesine yönelik saldırısı ile ilgili Dersaadet'e gönderdiği arıza. BOA, İ.MSM, Dosya No: 48, Gömlek No: 1228; Laurie, *Dr. Grant and the Mountain Nestorians*, s. 344; Halil Kâmili Paşa'nın 5 Kasım 1843 (12 Şevval 1259) tarihli Bedirhan Bey'in Diz ve Tiyaî bölgesine yönelik saldırısı ile ilgili Dersaadet'e gönderdiği arıza. BOA, İ.MSM, Dosya No: 48, Gömlek No: 1229.

⁶⁴ Anderson, *History of the Missions of the American Board of Commissioners Foreign Missions to the Oriental Churches*, Vol. 1, s. 206.

⁶⁵ Erzurum müşiri Halil Kâmili Paşa'nın 16 Aralık 1841 tarihli yazısı. BOA, İ.MSM, Dosya No: 48, Gömlek No: 1229; Muhtemelen Süleyman Bey, uzun bir süre Cizre'de kalmamıştır. Bu olaydan yaklaşık bir yıl sonra Amerikalı misyonerler, Süleyman Bey'in yeniden Hakkâri'de olduğunu belirtmekteydiler. Laurie, *Dr. Grant and the Mountain Nestorians*, s. 255.

Bedirhan Bey'in Hakkâri emirliğine olan müdahalesi (Süleyman Bey'e saldırması, tutuklayıp Cizre'ye götürmesi) hem Erzurum müşiri Halil Kâmili Paşa'nın hem de Musul valisi Mehmet Paşa'nın tepkisine neden oldu. Halil Kâmili Paşa ve Mehmet Paşa -benzer görüşlere sahip olarak- Bedirhan Bey'in daha büyük bir gayenin peşinde olduğunu düşünmekteydi. Onlara göre Bedirhan Bey, bölgede bulunan Kürt beyleri ile beraber büyük bir ittifakın peşindeydi. Bu ittifak, *ulusçu* (*gayret-i cinsiyet*) bir temele dayanmakta ve Osmanlı merkez otoritesine karşı oluşan tehlikeli ve büyük bir ittifaktı⁶⁶. Müküs mîrlerinden Han Abdal'ın diğer Kürt beylerinden aldığı destekle sınır karakolu niteliğindeki Hoşab Kalesi'ni ele geçirmesi, bu amaca dönük bir gelişmeydi⁶⁷.

Hakkâri emirliğindeki bölünme sürecinin birbiriyle bağlantılı ve çalışmamız ile ilgili iki önemli sonucu oldu: Birincisi; Hakkâri emirliğinin tasfiye edilerek Hakkâri ve çevresinin doğrudan Musul eyaletine bağlanmak istenmesidir. İkincisi ise Musul valisi Mehmet Paşa'nın Hakkâri ve çevresini doğrudan Musul eyaletine bağlama girişimine tepki olarak Erzurum valisi Halil Kâmili Paşa ile Bohtan hâkimi/mütesellimi Bedirhan Bey arasında meydana gelen yakınlaşmadır. Her iki gelişmenin de Bedirhan Bey'in Nasturi Tiyarî, Diz ve Tuhubî bölgelerine düzenlediği saldırılara zemin hazırladığı için ayrı ayrı ele alınması gerekmektedir.

⁶⁶ “...Erzurum eyaleti müşiri devletli Halil Kâmili Paşa hazretleri taraflarından mukaddemce savb-ı âcizîye [Musul valisi Mehmet Paşa] vâki olan iş'âr ve ihtârât mucibince savb-ı senâveriden dahi cânib-i meali-menâkıb-ı müşîrânelerine [Diyarbakır eyaleti müşiri Mehmet Vecihi Paşa] tafsîlen yazılmış olduğu veçhile Erzurum ve Van'a ve bu havali Ekrâdî Mora gâvurları gibi efrûzlanarak umumi fesat ve isyana teşebbüs etmiş oldukları cihetle işbu İmâdiye fesâdî [İmâdiyeli İsmail Paşa İsyanı] yalnız paşayı merkumun işi olmayıp civarı bulunan usât-ı Ekrâd taraflarından dahi muavenet olunmakta olduğundan ve bu suretle müşîr-i müşârünileyh [Erzurum eyaleti müşiri devletli Halil Kâmili Paşa] hazretlerinin iş'ârâtı zahire çıktığından fesad-ı mezbûr umumi bir mevâd olarak ba'dezîn Ekrâd tâifesine bir veçhile emniyet câiz olmadığı mülâbesesiyle bu husus gevşek tutulmak lâzım gelse ileride kesb-i cesâmet ve her bir etrafa sirâyet ederek saltanat-ı seniyyeye büyük bir gaile açılacağı akreb-i melhûzâtan olup...” Musul valisi Mehmet Paşa'nın 10 Nisan 1842 tarihinde Bedirhan Bey'in faaliyetleri ile ilgili yazısı. BOA, İ.MSM, Dosya No: 48, Gömlek No: 1225.

⁶⁷ Kürt beylerinin *ulusçu* temelli bir ittifakın içinde olduklarına dair iddia, sadece Halil Kâmili Paşa ve Mehmet Paşa tarafından dile getirilmemiştir. Aynı dönemde Anadolu ordusu müşiri Osman Paşa da 12 Ağustos 1847 tarihli bir yazısında benzer bir iddiada bulunmuştur. Anadolu Ordusu müşiri Osman Paşa'nın Sadaret gönderdiği arıza. BOA, İ.MSM, Dosya No: 51, Gömlek No: 1293.

3.1.1.2. Hakkâri ve Çevresinin Musul Eyaletine Bağlanması Girişimi

Hakkâri emirliğindeki bölünmeye bağlı olarak Hakkâri ve çevresinin Musul eyaletine bağlanması gündeme gelmiştir. Musul valisi Mehmet Paşa'nın 12 Mart 1842'de sadrazamlık makamına gönderdiği bir yazısında, Bağdat'ta zorunlu olarak ikamete tabi tutulan İmadiye emirliği hanedanına mensup İsmail Paşa'nın Bağdat valisi tarafından Musul'da uygun bir idarî görevle istihdam edilmesi için kendisine gönderildiğini, ancak İsmail Paşa'nın ulusçu bir amaç ile Musul'dan kaçarak Cizre'deki Bedirhan Bey'in yanına gittiğini, bu gidişteki asıl amacının ise bölgedeki Kürt ve Nasturi aşiretleri ile beraber Osmanlı merkez otoritesine karşı bir isyan çıkartmak olduğunu belirtmekteydi. Daha önce de isyan ettiği belirtilen İsmail Paşa'ya yönelik yapılacak olan bir askerî harekât hakkında Sadaret makamı bilgilendirilmekteydi⁶⁸.

Mehmet Paşa, 1842'nin sonlarına doğru, yeğeni Mustafa Paşa'yı düzenli bir askerî birlik ile Zaho'da bulunan İsmail Paşa'nın üzerine gönderdi. Düzenli Osmanlı ordusu karşısında tutunamayan İsmail Paşa, Zaho'dan kaçarak Hakkâri'deki Nasturi Tiyarî aşiretine sığındı⁶⁹. Bu yüzden İsmail Paşa meselesi o sırada tam olarak çözüme kavuşturulamadı.

Mehmet Paşa'ya göre *İmadiye fesadının* (İsmail Paşa isyanının) asıl sebebi, Hakkâri ve çevresindeki bazı Kürt ve Nasturi aşiretleriydi. Özellikle Nasturî Tiyarî aşireti Osmanlı merkez otoritesinin bölgedeki varlığını tanımamaktaydı. Etrafta bulunan Müslüman ahaliye sürekli saldırılar düzenlemekteydi. Yine Tiyarî aşireti, misyonerlerin bölgedeki faaliyetleri ile beraber Batılı devletlerin kontrolüne girmeye başlamıştı. İran sınır bölgesindeki bu durum Saltanat-ı Seniyye için büyük bir tehlike arz etmekteydi. Bu yüzden dağlık Tiyarî bölgesinde Osmanlı merkez otoritesinin mutlak kontrolünü sağlamak gerekmektedir. Başka bir ifade ile Nasturi Tiyarî aşiretinin bölgedeki imtiyazlı idarî yapısına kesinlikle son verilmeliydi. Bu bölgede kontrolün sağlanması ise ancak ve ancak yeni bir idarî düzenleme ile mümkün

⁶⁸ Musul valisi Mehmet Paşa'nın 12 Mart 1842 tarihinde İmadiyeli İsmail Paşa'nın faaliyetleri ile ilgili yazısı. BOA, İ.MSM, Dosya No: 48, Gömlek No: 1225.

⁶⁹ Musul valisi Mehmet Paşa'nın 28 Mart 1842 tarihli bölgedeki olaylarla ilgili yazısı. BOA, İ.MSM, Dosya No: 48, Gömlek No: 1225.

olabilirdi. Oluşturulacak yeni idarî düzenleme ile Erzurum eyaletine bağlı Hakkâri emirliğinin idarî sahasındaki Tiyarî ve çevresinin Musul eyaletine bağlanması düşünülmekteydi⁷⁰.

Bahsedilen idarî değişikliğin sadece Musul valisi Mehmet Paşa tarafından dile getirilmediği anlaşılmaktadır. Aynı zamanda aşiretli Nasturilerin coğrafyası üzerinde etkili olmak isteyen İngiltere'nin (İngiltere'nin Musul konsolosunun) ve Nasturi Kilisesi patriği Mar Şimun'un da bu yönde talepleri bulunmaktaydı. İngiltere'nin Musul konsolosunun konu ile ilgili görüşü özetle şu şekildedir:

Aşiretli Nasturilerin meskûn bulunduğu coğrafya, her ne kadar Musul eyaletine bağlı Bohtan hâkimi Bedirhan Bey tarafından idare olunmakta ise de aslında resmî olarak Hakkâri emirliğinin idarî sahasında olduğu için Erzurum eyaletine bağlıdır. Bu coğrafya ile Erzurum eyalet merkezi arasında birkaç dağ silsilesi bulunmaktadır. Bu durum Erzurum ile ulaşımı engellemektedir. Yine bu dağ silsilelerinde Nasturilerin düşmanları olan Kürt aşiretleri bulunmaktadır. Bu da Nasturilerin güvenliğini tehlikeye düşürmektedir. Buna karşılık bu coğrafyanın Musul ile olan ilişkileri sürekli ve sürekli. Birkaç günde mahsulatlarını Musul'a ulaştırabilirler. Aynı zamanda Musul valisi bölgenin güvenliğini sağlayabilir. Nasturilerin bir parça da olsa emniyet ve güvenliğinin sağlanması ve hayat hakkının verilmesi maksadıyla kaza ve nahiyelerinin Musul eyaletine bağlanması onlar için daha iyi olacaktır⁷¹.

Musul valisi Mehmet Paşa, Hakkâri ve çevresini Musul eyaletine bağlamak amacıyla bir taraftan Dersaadet'ten gerekli idarî düzenlemeyi talep ederken diğer taraftan bölgede bulunan ve Hakkâri mîri Nurullah Bey'e muhalif Kürt ve Nasturi aşiretleri ile dirsek temasına geçti. Söz gelimi Kürt Pinyanişî aşireti reisi Evliya Bey ile Nasturi Tiyarî ve Tuhubî aşiretlerinin bazı melikleri Mehmet Paşa ile bu yönde iletişim halindeydiler⁷². Buna karşılık başta Kürt Ertuşî aşireti olmak üzere Hakkâri

⁷⁰ Musul valisi Mehmet Paşa'nın 9 Ekim 1843 (15 Ramazan 1259) tarihli Bedirhan Bey'in Diz ve Tiyarî bölgesine yönelik saldırısı ile ilgili Dersaadet'e gönderdiği arıza. BOA, İ.MSM, Dosya No: 48, Gömlek No: 1229; *The Missionary Herald*, Vol. 39, Boston, 1843, s. 435; Foggo, *Kırmızı Püskül 1843-1846 Nasturi Katliamı*, s. 37.

⁷¹ İngiltere'nin Musul konsolosundan İstanbul'daki İngiltere elçisine gönderilen 19 Eylül 1846 tarihli yazının tercümesi. BOA, İ.MSM, Dosya No: 49, Gömlek No: 1235; "... Erzurum beldesi bizden mesâfe-i ba'îdde (uzaklıkta) olmakla ol tarafa muvasalat ve iyâb ve zihâba iktidarımız olamaz. Lâkin Musul'un [Nasturi bölgesine olan] kurbiyeti (yakınlığı) ve tarikinin suhuleti münasebetiyle ber vefk-i meram Musul valisi tarafından hakkımızda hıfz ve sıyanet kaziye icrâ olunabilir..." Mar Şimun Abraham'ın 5 Ocak 1846 tarihli Bâbüâlî'ye gönderdiği mektubu. BOA, İ.MSM, Dosya No: 49, Gömlek No: 1238.

⁷² Musul valisi Mehmet Paşa'nın Pinyanişî aşireti reisi Evliya Bey'ye gönderdiği tarihsiz Farsça mektup. BOA, İ.MSM, Dosya No: 48, Gömlek No: 1229; Musul valisi Mehmet Paşa'nın 9 Ekim 1843 (15 Ramazan 1259) tarihli Bedirhan Bey'in Diz ve Tiyarî bölgesine yönelik saldırısı ile ilgili Dersaadet'e gönderdiği arıza. BOA, İ.MSM, Dosya No: 48, Gömlek No: 1229; Laurie, *Dr. Grant and the Mountain Nestorians*, s. 259; *The Missionary Herald*, Vol. 39, Boston, 1843, s. 435.

aşiretlerinin diğer bir kısmı ise Nurullah Bey ile (dolayısıyla Bedirhan Bey ile) ittifak halindeydiler. Yukarda bahsi geçen Hakkâri emirliğine tabi ve Musul valisi ile dirsek teması halinde olan aşiret reisleri, bu idarî belirsizlik sürecinde ve biraz da Mehmet Paşa'ya güvenerek ödemekle mükellef oldukları vergileri Hakkâri mîrine ödememişlerdir. Bu yüzden Pinyanişî, Tiyarî ve Tuhubî aşiretleri ve bu aşiretlerin reisleri/melikleri vergilerini vermedikleri için Hakkâri mîri Nurullah Bey tarafından asî ilan edilmişlerdir⁷³.

1843 yılının başlarında bölgedeki aşiretler arasında oluşan bu bloklaşmanın ve gerginliğin bölgeye düzenlenecek olan saldırılara zemin hazırladığı söylenebilir. Diz ve Tiyarî bölgesine yapılan saldırı sırasında Halil Kâmili Paşa Dersaadet'e gönderdiği bir yazısında; İran meselesi ortada iken Tiyarîliler üzerine düzenlediği saldırının zamanlamasının yanlış olduğunu ve saldırının hemen durdurulması gerekliliğini Bedirhan Bey'den istediğini ifade etmekteydi. Bu ifadeden sonra 'Tiyarîlilerin Musul'un idarî sahasındaki aşiretlerden yardım alarak Hakkâri ve çevresinde huzursuzluk çıkarttıklarını, Musul valisi Mehmet Paşa'nın ise -sanki- bu işte parmağı/desteği olduğunu (*keenne rûy-i müzâheret göstermek*) ve bu mesele ile ilgili olarak Bedirhan Bey hakkında işlem yapmak yerine Sadaret makamından Musul valisine gerekli uyarıların yapılmasının daha münasip olacağını belirtmekteydi⁷⁴. Halil Kâmili Paşa'nın yukarıdaki ifadelerini şu şekilde de özetlemek mümkündür: Bedirhan Bey'in Tiyarî bölgesine olan müdahalesinin sebebi Musul valisinin bölgeyi kendi idarî tasarrufuna alma girişimi ile alakalıdır. Musul valisinin Hakkâri ve çevresinden elini çekmesi durumunda bu müdahalenin sebebi de ortadan kalkacaktı.

3.2.1.3. Halil Kâmili Paşa-Bedirhan Bey Yakınlaşması

Hakkâri emirliğindeki bölünmeye ve bölgenin Musul eyaletine bağlanması girişimine bağlı olarak Erzurum müşiri Halil Kâmili Paşa ile Bedirhan Bey arasında

⁷³ Erzurum müşiri Halil Kâmili Paşa'nın 3 Eylül 1843 (8 Şaban 1259) tarihli Bedirhan Bey'in Diz ve Tiyarî bölgesine yönelik saldırısı ile ilgili Dersaadet'e gönderdiği arıza. BOA, İ.MSM, Dosya No: 48, Gömlek No: 1228.

⁷⁴ Erzurum müşiri Halil Kâmili Paşa'nın 5 Ağustos 1843 (9 Recep 1259) tarihli Bedirhan Bey'in Diz ve Tiyarî bölgesine yönelik saldırısı ile ilgili Dersaadet'e gönderdiği arıza. BOA, İ.MSM, Dosya No: 48, Gömlek No: 1228.

bir yakınlaşmanın olduğu görülür. Bu yakınlaşma, Bedirhan Bey'in Nasturi Tiyyarî, Diz ve Tuhubî bölgelerine düzenlediği saldırılar açısından önemli bir konu başlığını oluşturmaktadır. Konuyu anlaşılır kılmak için ikili arasındaki ilişkilerin tarihî seyrine bakmak gerekecektir.

Halil Kâmili Paşa, Şubat 1841'de Hafız Mehmet Paşa'nın yerine Erzurum müşirliğine atandı⁷⁵. Nisan ayının ortalarında ise Erzurum'a gelmiş ve görevine başlamıştı⁷⁶. Şubat 1845'e kadar -kabaca- 4 yıl boyunca aralıksız bu görevde kalmıştır⁷⁷. Halil Kâmili Paşa'nın Erzurum valiliği süresince Bedirhan Bey hakkında sahip olduğu başlangıçtaki düşünceleri ile belli bir süre sonraki düşünceleri arasında büyük bir değişim gözlenir.

1842 yılının ortalarına kadar Halil Kâmili Paşa'nın Bedirhan Bey hakkında sahip olduğu düşünceler özetle şu yöndeydi:

Bedirhan Bey, bölgedeki diğer Kürt beyleri ile birlik olup Erzurum ve Diyarbakır müşirleri ile beraber Musul valisine (dolayısıyla Osmanlı merkez otoritesine) itaat etmemektedir. Gösterdiği itaat ise göstermelidir⁷⁸. Bölgede çıkan isyanların tamamı Bedirhan Bey tarafından tertip edilmektedir⁷⁹. Dolayısıyla kendisine bir asî olarak muamele edilmelidir⁸⁰. Bedirhan Bey ve diğer Kürt asilerinin (Han Mahmut, Han Abdal, Nurullah Bey...) bölgedeki müstakil idarî güçleri bir şekilde bertaraf edilmelidir⁸¹.

⁷⁵ BOA, İ.DH, Dosya No: 33, Gömlek No: 1542.

⁷⁶ BOA, İ.DH, Dosya No: 37, Gömlek No: 1755.

⁷⁷ BOA, İ.DH, Dosya No: 97, Gömlek No: 4875.

⁷⁸ "...Han-ı mezbûrânın [Han Mahmut ve Han Abdal] bu isâete (kötülüğe/isyana) ibtidârlarının esası çend seneden beri asl-ı muzmerr-i derûnları olan Van Kalesini hafazanallah Teâlâ (Allah korusun) yed-i habâsetlerine geçirmek deyü isyana şürû'larından mukaddem Cizre ve Bohtan beyi Bedirhan ve Van muzafatından Hakkâri beyi Nurullah Bey ve sair bedhâhlar ittihad ve birbirlerine imdatla merkum Bedirhan devletlü Diyarbakır müşiri ve Musul valisi hazerâtına ve hainân-ı mezbûr dahi Erzurum müşiri bulunan bendelerine serfûrû (itaat) etmeyerek her biri başlı başına Kürdistanca kesb-i teferrütte bir büyük fitne çıkarmak emelinden ibaret olduğu..." Erzurum müşiri Halil Kâmili Paşa'nın 19 Temmuz 1841 tarihli yazısı. BOA, İ.MSM, Dosya No: 48, Gömlek No: 1224.

⁷⁹ Bedirhan Bey'in 28 Mart 1842 tarihli Diyarbakır müşiri Mehmet Vecihi Paşa'ya gönderdiği mektup. BOA, İ.MSM, Dosya No: 48, Gömlek No: 1225.

⁸⁰ "...usat-ı Ekrâddan Han Mahmud ve biraderi Han Abdal nam hainler Cizre ve Bohtan beyi Bedirhan Bey'in tahrikiyle rızay-i felah iktizayı mülûkdariye muğayır hareket-ı bağıyanelerine dair ib'ası suyi samileri kılınan tahrirat-ı aciziyeye cevaben merkum Bedirhan Bey'in ol havalîyi dahi ifsad ve ihlal ve merkumani tahrik ve idlal-ı mekarin-i sıhhat olduğu beyanıyla..." Erzurum müşiri Halil Kâmili Paşa'nın Diyarbakır müşiri Vecihi Paşa'ya gönderdiği 12 Ocak 1842 tarihli yazısı. BOA, İ.MSM, Dosya No: 48, Gömlek No: 1225.

⁸¹ "...işbu usat-ı Ekrâd gâilesi, ittîfak-ı derun-ı evidda ile def' ve imha ve şu havalîlerin levs-i muhalifinden tathiri..." Erzurum müşiri Halil Kâmili Paşa'nın Diyarbakır müşiri Vecihi Paşa'ya gönderdiği 12 Ocak 1842 tarihli yazısı. BOA, İ.MSM, Dosya No: 48, Gömlek No: 1225.

Buna karşılık Erzurum müşirinin 1842 yılının ortalarından itibaren Bedirhan Bey hakkındaki düşünceleri ise özetle şu şekildeydi:

Bedirhan Bey, bölgede büyük bir şöhrete sahiptir. Ona, diğer yerel beylerden farklı bir şekilde itibar edilmelidir. Erzurum müşirliğine atandığım sıradaki birkaç uygunsuz hareketi sayılmazsa bugüne kadar Saltanat-ı Seniyye'ye karşı muhalif bir hareketi (isyanı) olmamıştır. Bölgenin hâkimiyeti açısından İranlılara karşı sürekli Devlet-i Âliye'nin yanında durmuştur.⁸² Mirimîranlık rütbesi ile taltif edilirse kendisinden daha iyi bir şekilde istifade edilebilir.

Görüldüğü gibi Halil Kâmili Paşa'nın tarihî seyir içinde (Erzurum valiliğinin ilk iki ile son iki yılı arasında) Bedirhan Bey hakkındaki düşüncelerinde birbiriyle tamamen çelişen büyük bir değişim vardır. Hatta 1842'nin ortalarından itibaren Musul valisi Mehmet Paşa'ya karşı Dersaadet nezdinde Bedirhan Bey'in en büyük savunucusu oldu⁸³. Halil Kâmili Paşa'nın Bedirhan Bey hakkındaki düşüncelerindeki bu büyük değişimin sebebi neydi? Bedirhan Bey'in bölgedeki askerî ve mülkî erkâna (dolayısıyla Osmanlı merkez otoritesine) karşı tavırlarında gerçekte bir değişiklik yaşanmıştı da buna bağlı bölgedeki askerî ve mülkî erkânın kendisine karşı tavırları mı değişmişti?

⁸² Erzurum müşiri Halil Kâmili Paşa'nın 5 Ağustos 1843 (9 Recep 1259) tarihli Bedirhan Bey'in Diz ve Tiyarî bölgesine yönelik saldırısı ile ilgili Dersaadet'e gönderdiği arıza. BOA, İ.MSM, Dosya No: 48, Gömlek No: 1228; "...zîkr olunduğu veçhile miralay-ı mumaileyhin Kürdistanca sît ü şöhreti ve asker ve tevâbiâtça kuvvet ve mikneti ve ehliyet ve liyakat cihetiyle ümerayı sâire tevafuk ve rüchaniyeti derkâr olmağın..." Erzurum müşiri Halil Kâmili Paşa'nın 27 Ağustos 1843 (1 Şaban 1259) tarihli Bedirhan Bey'in Nasturilere yönelik saldırısı ile ilgili arızası. BOA, İ.MSM, Dosya No: 48, Gömlek No: 1228; "...zuhur-ı mesele-i İraniyeden beri mîr-i merkum [Bedirhan Bey] Hakkâri ve Van havalisinin muhafazası hususlarında hüsn-i hizmette bulunmuş ve İranca dahi göz doldurmuş ümeradan olduğu haysiyetiyle havali-i mezkûrece İranîlere karşılık tutulmuş ve İranîler Selmas hâkimi Yahya münasebetiyle çoktan beri Hakkâri sancağına ittihaz ediyormuşlarsa da mîr-i merkumun talimat-ı vakia-i çakeri üzere hareketine mebni küşâd-ı bâb-ı fesada yol bulamamış..." Halil Kâmili Paşa'nın 5 Kasım 1843 (12 Şevval 1259) tarihli Bedirhan Bey'in Diz ve Tiyarî bölgesine yönelik saldırısı ile ilgili Dersaadet'e gönderdiği arıza. BOA, İ.MSM, Dosya No: 48, Gömlek No: 1229.

⁸³ "... Reşîd Paşa [Sivas eski valisi] merhum ile devletli Hafız Paşa [Diyarbakır ve Erzurum eski valisi] hazretlerinin Kürdistan'ın bazı mahallerini taht-ı itaate idhâlleri esnasında ol vaktin icabınca mîr-i mumaileyhin [Bedirhan Bey] hakkında aşırı iltifat olunmuş ve sonraları dahi alığı satığı cihetleriyle Musul ve Diyarbakır valileri bulunan zevat taraflarından doğrucası tesâmüh olunmuş (hoş görülmüş) ve Musul valisi müşarünileyh Mehmed Paşa hazretleri çâkeriniz bu havâliye memur olalıdan beri mütalaasının içyüzü her ne ise mesâlik-i mergûbe-i ekâbire münâfi (büyüklerin bu güzel yolundan farklı olarak) sahte mühürlerle münasebetli münasebetsiz Hakkâri aşâyiri ve Tiyarî tائفesine kâğıtlar yazmış ve meallerinde Bedirhan Bey ve Hakkâri Beyi Nurullah Bey'in kuşkulananacakları sözler yazılmış ve bu cihetle mîr-i merkûmân taraf-ı müşarünileyhten havf u huşyete zâhibi olmuş..." Halil Kâmili Paşa'nın 5 Kasım 1843 (12 Şevval 1259) tarihli Bedirhan Bey'in Diz ve Tiyarî bölgesine yönelik saldırısı ile ilgili Dersaadet'e gönderdiği arıza. BOA, İ.MSM, Dosya No: 48, Gömlek No: 1229.

Halil Kâmili Paşa, Erzurum müşirliğine atandığı sıralarda Müküs beylerinden Han Mahmut, Han Abdal ve Derviş Bey Osmanlı merkez otoritesine karşı isyan halindeydiler. Erzurum'da göreve başlamasından yaklaşık üç ay sonra Han Abdal, Osmanlı merkez ordusunun/otoritesinin elinde bulunan ve sınır karakolu niteliğindeki Hoşab Kalesi'ni ele geçirerek oraya yerleşmişti. Erzurum eyaleti idarî sınırları dâhilinde gerçekleşen bu olay, Müşir Halil Kamili Paşa için büyük bir prestij kaybı oluşturmuştu. Erzurum müşirine göre Han Abdal bu cesareti Bedirhan Bey'den almaktaydı. Bu yüzden -bu tarihlerde- Bedirhan Bey hakkındaki düşünceleri olumsuz yöndeydi⁸⁴.

Bedirhan Bey'in 1840'lı yılların başından itibaren Musul valisi Mehmet Paşa ile çeşitli konulardaki görüş ayrılıkları ikinci bölümde ele alınmıştı. Bu sorunlar yaşandığı sırada Diyarbakır valiliğini yürüten Mehmet Vecihî Paşa ve Erzurum valiliği görevini yürüten Hafız Mehmet Paşa, Dersaadet nezdinde Musul valisi Mehmet Paşa'ya karşı genellikle Bedirhan Bey'den yana görüş beyan etmekteydiler⁸⁵. Hafız Mehmet Paşa 1841 yılının başında Erzurum valiliğinden; Mehmet Vecihi Paşa ise 1842'nin ortalarında Diyarbakır valiliğinden azledildiler. Bu azillerle beraber 1842 yılının ortalarından itibaren Bedirhan Bey, Osmanlı merkez otoritesi ile ilişkiler bağlamında bölgede yalnızlaşmaya başladı⁸⁶. Musul valisi

⁸⁴ Erzurum müşiri Halil Kâmili Paşa'nın Han Mahmud, Han Abdal, Nurullah Bey ve Bedirhan Bey'e dair 12 Ocak 1842 tarihli Bağdat valisine gönderdiği yazı. BOA, İ.MSM, Dosya No: 48, Gömlek No: 1225.

⁸⁵ Bu tarihlerde Bedirhan Bey'in bölgedeki siyasî/idarî pozisyonundan en fazla rahatsız olan valiler ise Halil Kâmili Paşa ile Musul valisi Mehmet Paşa'dır. "... mukaddem ve muahharen arz ve inhayı bendegânem olan Han Mahmut'un tarik-i bâgiyâne hareket etmesi güya kullarının tahrikiyle olmuş olduğunu bu defa Erzurum müşiri devletli Halil Kâmili Paşa hazretleri bit-tekrar taraf-ı bendegâneme inha buyurmuş... devletli Mehmet Paşa hazretleri ve devletli Kâmili Paşa hazretlerinin tarafımızdan ne veçhile bilâ-sebebe müteneffir oldukları (nefret duydukları) karîn-i ilm-i seniyyeleri olduğu..." Bedirhan Bey'in 28 Mart 1842 tarihli Diyarbakır müşiri Mehmet Vecihi Paşa'ya gönderdiği mektup. BOA, İ.MSM, Dosya No: 48, Gömlek No: 1225.

⁸⁶ Bedirhan Bey, Ocak 1843'de Şam valisi Ali Paşa'ya gönderdiği mektupta özetle şunları ifade etmekteydi: 'Osmanlı Devleti'ne cansiperane bir şekilde hizmet etmeye çalışmaktayım. Musul valisi Mehmet Paşa'ya hizmette ve sadakatte herhangi bir kusurum olmamasına rağmen canıma kastetmesinden endişe etmekteyim. Sizden başka bölgede güvenilebileceğim bir Osmanlı merkez yetkilisi yoktur. İçinde bulunduğum durumu Bâbiâli nezdinde girişimde bulunmanızı rica ediyorum. Mehmet Paşa, sebepsiz olarak canıma, malıma ve namusuma kastederek adımı isyancıya çıkartmak istiyor. Dersaadet'ten aldığı bir fermanla üzerime geleceğini bazı güvenilir kişilerden haber aldım. İnsanların gereksiz yere ölmemesi için ne yapmam gerekiyor.' BOA, İ.MSM, Dosya No: 48, Gömlek No: 1227.

Mehmet Paşa'nın kendisine karşı bir askerî harekât hazırlığı içinde olduğu hissine kapıldı⁸⁷.

Bedirhan Bey bir çıkış yolu olarak, 1842'nin ortalarından itibaren, Dersaadet ile olan ilişkileri konusunda kendisine yardımcı olabileceği düşüncesiyle bölgenin güçlü valilerinden Halil Kâmili Paşa'ya yöneldi⁸⁸. Ancak Halil Kâmili Paşa, *Han Mahmut* ve *Han Abdal* isyanlarından elini çekmesi (ve Hoşab Kalesi'ni yeniden Osmanlı merkez otoritesine teslim edilmesi) şartıyla kendisine yardımcı olabileceğini belirtmiştir⁸⁹. Kısa bir süre sonra Hoşab Kalesi'nin Bedirhan Bey'in desteği ile herhangi bir askerî güç kullanılmadan yeniden Osmanlı merkez otoritesinin/ordusunun eline geçtiği görülmüştür. İkili arasındaki ilk yakınlaşma bu şekilde başladı⁹⁰.

Halil Kâmili Paşa ile Bedirhan Bey arasındaki yakınlaşmanın aslı sebebi, Hoşab Kalesi'nin Osmanlı merkez otoritesinin eline geçmesi meselesi değildi. Halil Kâmili Paşa, 5 Kasım 1843 tarihli Sadaret makamına gönderdiği bir yazısında,

⁸⁷ Musul valisi Mehmet Paşa'nın Zaho tarafına gönderdiği asker için Bedirhan Bey'den gelen yazıya cevap olarak Diyarbakır valisi Mehmet Vecihi Paşa'nın Bedirhan Bey'e gönderilen tahrîrâtın sureti. BOA, İ.MSM, Dosya No: 48, Gömlek No: 1225.

⁸⁸ Halil Kâmili Paşa, 1841 Mart'ında Hafız Mehmet Paşa'nın yerine Erzurum müşirliği görevine başladı. Görev yerine gittiği sırada yolda Bedirhan Bey ile bir görüşme gerçekleştirmiştir. Bu görüşmede Bedirhan Bey, Halil Kâmili Paşa'ya Dersaadet nezdinde kendisine yardımcı olması için yardım talebinde bulunmuştur. Erzurum müşirliği tarafından kendisine verilecek her türlü görevi yerine getireceğini bildirmiştir. "...Bedirhan Bey ve Seyfeddin Bey [yolda] İnez-i âcizîye gelip ikisi dahi uhdelerinde olan üç dört merhale yerde beraber yürüyerek izhâr-ı ubûdiyet ve devlet-i aliyyenin halka-be-gûş bendelerinden olduklarını kasemleriyle temhîd etmişler ve vâli-i müşârünileyhin [Musul valisi Mehmet Paşa] kâffe-i hizmetlerinde kusur etmeyeceklerini taahhüd ve fakat huzurlarına varmayacaklarını izhâr edip devlet-i aliyye tarafından ne tarafa matlûb olursa taraf-ı bendegânemden bir şukka gittiği anda yüzü üstüne imtisâl edeceklerini beyân ve çok kasemler etmişler..." Şam valisi Ali Rıza Paşa'nın 2 Kasım 1843 (9 Şevval 1259) tarihli Bedirhan Bey'in Diz ve Tiyarî bölgesine yönelik saldırısı ile ilgili Dersaadet'e gönderdiği arıza. BOA, İ.MSM, Dosya No: 48, Gömlek No: 1229.

⁸⁹ Erzurum müşiri Halil Kâmili Paşa'nın Han Mahmut konusunda kendisine (Diyarbakır valisine) gönderdiği bir yazıda Bedirhan Bey'i Han Mahmut'a yardım ettiğini iddia etmesi üzerine, eğer bu iddiayı boşa çıkarmak istiyorsa Han Mahmut'u isyana son vermesi konusunda ikna etmesi konusunda Diyarbakır valisi Mehmet Vecihi Paşa'nın Bedirhan Bey'e gönderdiği 5 Nisan 1842 tarihli yazı. BOA, İ.MSM, Dosya No: 48, Gömlek No: 1225.

⁹⁰ Halil Kâmili Paşa'nın 26 Temmuz 1842 tarihli Sadaret makamına gönderdiği yazısı. BOA, İ.MSM, Dosya No: 48, Gömlek No: 1226; "...sâye-i şevket-vâye-i hazret-i mülûkânede ibtida Han-ı merkum (Han Mahmut) temin olunmuş, ve ba'dehu Diyarbakır müşiri atufetlü Vecihî Paşa hazretleriyle bil-muhabere Bohtan kazası mütesellimi Miralay Bedirhan Bey vasıtasıyla merkumun karındaşı Han Abdal dahi Hoşab Kalesi'nden çıkıp..." Sadrazamın tarihsiz arz tezkiresi. BOA, İ.MSM, Dosya No: 48, Gömlek No: 1226.

Bedirhan Bey'in Osman ismindeki adamıyla kendisine getirdiği çeşitli mektuplardan bahseder. Bu mektuplarda Bedirhan Bey -özetle- şunları ifade etmekteydi:

‘Cizre ve Midyat kazaları ile Bohtan ve Hacı Behram nahiyelerinin ihalesi 1258 senesi (Şubat 1842-Şubat 1843) için bin yedi yüz kese bedel ile Diyarbakır ve Musul valileri tarafından bana ihale edildi. Ancak aynı yıl bahsedilen kaza ve nahiyelerin idarî statüsü, yapılan düzenlemelerle tamamen Musul eyaletine bağlandı. Bu yeni düzenleme ile Musul valisi Mehmet Paşa, idarî sahasının (Bohtan emirliğinin) ihale bedelini 2 bin keseye çıkarttı. Bu meblağ bahsedilen kaza ve nahiyeler için oldukça yüksek olmasına rağmen çaresiz bir şekilde kabul ettim. Sırf Musul eyaleti ile (Mehmet Paşa ile) idarî bir bağımın kalmaması için eğer bahsedilen kaza ve nahiyeler Musul eyaleti yerine Erzurum eyaletine bağlanırlarsa iki bin keseye ek olarak 200 bin kuruş daha size (Osmanlı merkez otoritesine) seve seve vermeye hazırım. Ayrıca bu bedellerin haricinde fiili olarak idarem altında bulunan Hakkâri emirliği için de yıllık olarak 150 bin kuruş ile beraber bölgenin cizye ve zırnık madeni gelirini de bundan böyle size vermeyi taahhüt ediyorum⁹¹.

Öyle anlaşıyor ki Halil Kâmilî Paşa ile Bedirhan Bey arasındaki yakınlaşmanın asıl sebebi Bedirhan Bey'in bu cezbedici teklifi olmuştur. Bu tarihlerde 1827-1828 Osmanlı-Rus savaşına bağlı olarak halkın büyük bir kısmı bölgeyi terk etmiş, bu da Erzurum eyaletinin vergi gelirlerinde büyük bir düşüş yaşanmasına neden olmuştu. Yine bu tarihlerde bölgede büyük bir kıtlığın yaşandığı da bilinmektedir⁹². 1840'lı yılların başında Erzurum müşiri olarak atanan Halil Kâmilî Paşa, eyaletin vergi gelirlerini artırmanın gayreti içindeydi⁹³. Bu sırada Bedirhan Bey'in bu teklifine karşısında kayıtsız kalmamış olması kuvvetle muhtemeldir⁹⁴.

⁹¹ Halil Kâmilî Paşa'nın 5 Kasım 1843 (12 Şevval 1259) tarihli Bedirhan Bey'in Diz ve Tiyarî bölgesine yönelik saldırısı ile ilgili Dersaadet'e gönderdiği arıza. BOA, İ.MSM, Dosya No: 48, Gömlek No: 1229.

⁹² *The Missionary Herald*, Vol. 38, Boston, 1842, s. 210-211.

⁹³ Rusya, 1828'de Osmanlı Devleti ile girdiği savaşta Erzurum'u işgal etti. 1829 Edirne Antlaşması ile Erzurum yeniden Osmanlı Devleti'nin hâkimiyetine geçti. Antlaşmanın 13. maddesi, bölgedeki tebaaya dilediği ülkede yaşama hakkı tanıdı. Bu mübadele için 18 ay gibi bir zaman verilmişti. Bu süreçte Osmanlı Devleti'nin hâkimiyet sahasından Rus topraklarına yaklaşık olarak 90 bin hane göçmüştü. Ayrıca bu siyasî olay sınır bölgesindeki halkı tedirgin etti. Erzurum ve çevresindeki Müslüman nüfus Anadolu'nun içine doğru; gayrimüslim Ermeni nüfusunun büyük bir çoğunluğu ise Rusya tarafına geçti. Diğer bir ifade ile bölge iyice ıssızlaşmış ve buna bağlı olarak bölgenin vergi gelirlerinde büyük bir düşüş yaşanmıştı. Cevdet Küçük, “Tanzîmât Devrinde Erzurum'un Nüfus Durumu”, *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Enstitüsü Dergisi*, S. 7-8, Edebiyat Fakültesi Matbaası, İstanbul, 1977, s. 187; Gencer, *Merkeziyetçi İdari Düzenlemeler Bağlamında Bedirhan Bey Olayı*, s. 248.

⁹⁴ Bölgedeki valilerin idarî sahalarındaki vergi gelirlerini yükseltmek amacıyla bu tip yolları başvurmaları Osmanlı merkez otoritesinin gözünde de kaçmıyordu. 28 Kasım 1843 (6 Zilkade 1259) tarihli Meclis-i Umumi 28 Kasım 1843 tarihli Meclis-i Umumi toplantısında, Bedirhan Bey meselesinin bu boyutlara ulaşmasında Musul valisi ile Diyarbakır müşirlerinin Bohtan ve çevresini

Musul valisi Mehmet Paşa'ya göre ise Bedirhan Bey'in Erzurum valisine meyletmesi aldatmacadan (*desîse*) başka bir şey değildi⁹⁵. Diğer bir ifade ile Bedirhan Bey'in Osmanlı merkez otoritesine karşı uygunsuz tavırlarında herhangi bir değişiklik yoktu.

Halil Kâmili Paşa'nın Bohtan emirliğinin idarî olarak Erzurum eyaletine bağlanması talebi Dersaadet tarafından kabul görmemiştir. Ancak bu talebinden önce, Halil Kâmili Paşa, 1843'ün ortalarında, Bedirhan Bey'in idarî pozisyonu ile ilgili olarak sadrazam Mehmet Rauf Paşa'ya başka bir öneride bulunmuştur. Hakkârî ve çevresindeki sorunların çözümü (Nasturilerin itaat altına alınması) için idarî olarak Musul valisi Mehmet Paşa'ya bağlı olan Bedirhan Bey'in kendi maiyetinde görevlendirilmesini talep etti. Halil Kâmili Paşa'nın bu önerisi Dersaadet tarafından kabul görmüştü⁹⁶.

1843'ün başlarından itibaren Bedirhan Bey'in idarî pozisyonu ve Bohtan emirliğinin idarî durumu ile ilgili şöyle ilginç bir durum ortaya çıkmıştır: Bohtan emirliği idarî olarak Musul eyaletine bağlı iken Bedirhan Bey sahip olduğu askerî güç ile beraber Erzurum valisinin maiyetinde bulunmaktaydı. Musul valisi Mehmet Paşa, 9 Ekim 1843'te Dersaadet'e gönderdiği bir yazısında, Bedirhan Bey'in Erzurum müşiri maiyetinde görevlendirilmesinden dolayı idarî noktalarda Bedirhan Bey'in kendi uyarılarını dikkate almadığından şikâyet etmekteydi⁹⁷. Aşağıda da

---

kendilerine bağlamak suretiyle vergi gelirlerini arttırma hırsından kaynaklandığı belirtilmekteydi. Arttırmış oldukları vergi gelirlerinin kendi şahsi menfaatleri için kullanılıp kullanılmadığı ile ilgili bir tahkikatın yapılmasının gerekliliği vurgulanmıştır. mazbatası ve 3 Aralık 1843 (*11 Zilkade 1259*) tarihli arz tezkeresi. BOA, İ.MSM, Dosya No: 48, Gömlek No: 1229.

⁹⁵ Musul valisi Mehmet Paşa'nın 8 Kasım 1843 (*15 Şevval 1259*) tarihli Bedirhan Bey'in Diz ve Tiyarî bölgesine yönelik saldırısı ile ilgili Dersaadet'e gönderdiği arıza. BOA, İ.MSM, Dosya No: 48, Gömlek No: 1229.

⁹⁶ Erzurum müşiri Halil Kâmili Paşa'nın 5 Ağustos 1843 (*9 Recep 1259*) tarihli Bedirhan Bey'in Diz ve Tiyarî bölgesine yönelik saldırısı ile ilgili Dersaadet'e gönderdiği arıza. BOA, İ.MSM, Dosya No: 48, Gömlek No: 1228.

⁹⁷ "...geçen sene (1842) *Han Mahmut ve biraderi Han Abdal keyfiyeti misillü valisi* (Erzurum valisi Halil Kâmili Paşa) tarafından *hâk-i pâ-yi âliyi tacîz ile yine hakkında birtakım makaleyi mucip olur diyerek mahsus adam irsaliyle mîr-i mumailleyhe* (Bedirhan Bey'e) *nush u pend olunmuş ise de icabı takdirinde müşir-i müşarünileyh hazretleri maiyetine memuriyeti hususundan dolayı mîr-i mumailleyh tavrını tebdil ederek mutanassih olmayıp kabile-i mersûme* (Tiyarî aşireti) *üzerine hareketine dair savb-ı bendegâneme birşey kal ü kaleme* (dikkate) *almayarak...*" Musul valisi Mehmet Paşa'nın 9 Ekim 1843 (*15 Ramazan 1259*) tarihli Bedirhan Bey'in Diz ve Tiyarî bölgesine yönelik saldırısı ile ilgili Dersaadet'e gönderdiği arıza. BOA, İ.MSM, Dosya No: 48, Gömlek No: 1229.

detaylandırılacağı üzere Hakkâri emirliğinin yaşadığı idarî kriz ile bağlantılı olarak Halil Kâmili Paşa ile Bedirhan Bey arasında meydana gelen bu yakınlaşma -Osmanlı merkezîleşmesi ile birleşen yönüyle- Bedirhan Bey'in Nasturi Tiyarî, Diz ve Tuhubî bölgelerine düzenleyeceği saldırıları tetikleyecekti.

3.2.1.4. Batılıların Bölgeye Yönelik Dinsel ve Emperyal Faaliyetleri

Hakkâri emirliğindeki bölünme süreci ile ilk Batılı misyoner heyetlerin bölgeye gelmesi -kabaca- aynı zaman dilimine tekabül eder. Roma merkezli Katolik Kilisesine mensup misyonerler, Hakkâri'nin hemen güneyinde yer alan İmadiye ve Musul çevresinde XVI. yüzyıldan beri misyon faaliyetleri içindeydiler. Ancak Hakkâri ve çevresi, sahip olduğu müstakil idarî yapıdan dolayı 1840'lı yıllara kadar herhangi bir misyonerlik faaliyetine maruz kalmamıştı⁹⁸. Hakkâri merkezli Nasturi Kilisesine mensup Hristiyanlar (Nasturiler), öncelikle Protestan kilisesine mensup misyonerlerin dikkatini çekti⁹⁹. Kiliselerinde ikonlar bir tarafa, tek bir resmin bile olmaması, Amerikalı Protestan misyonerleri büyüledi. Bu misyonerler, Nasturi Kilisesine mensup Hristiyanları “Doğu’nun Protestanları” olarak görmekteydiler. Hatta Nestorius’u ilk Protestan olarak görmekteydiler¹⁰⁰. Nasturiler de Protestanları “Batının Nasturileri” olarak adlandırdılar¹⁰¹.

ABD merkezli ABCFM, (*American Board of Commissioners for Foreign Missions*) Nasturilere yönelik faaliyetlerde bulunan ilk misyoner örgüt oldu. Eli Smith ve H.G.O. Dwight, öncü misyonerler olarak 1830’lu yılların başında İran’ın hâkimiyetindeki Urmiye’ye geldiler. Urmiye ovası, Hakkâri’den sonra en kalabalık Nasturi nüfusa sahip bölgeydi. Birkaç yıl sonra, 1839’da, yine ABCFM mensubu Asahel Grant, Hakkâri’deki aşiretli Nasturileri ziyaret eden ilk misyonerdi.

1840’lı yılların başında Hakkâri ve çevresindeki aşiretli Nasturilere ilgi duyan tek misyoner örgüt ABCFM değildi. İngiltere merkezli Anglikan Kilisesine bağlı olarak kurulmuş Asur misyonu (*Archbishop of Canterbury’s Assiirian Mission*),

⁹⁸ Bruinessen, *Ağa, Şeyh, Devlet*, s. 343.

⁹⁹ George Nathaniel Curzon, *Persia and the Persian Question*, Vol. 1, London, 1892, s. 541.

¹⁰⁰ Dwight Whitney Marsh, *The Tennessean in Persia and Kurdistan*, Philadelphia, 1869, s. 107-108.

¹⁰¹ Adrian Fortescue, *The Lesser Eastern Churches*, London, 1913, s. 120; Ainsworth, *Travels and Research in Asia Minor, Mesopotamya, Chaldea, and Armenia*, Vol. II, s. 211; Grant, *Nasturiler ya da Kayıp Kabileler*, s. 15.

aşiretli Nasturilere yönelik faaliyet gösteren diğer bir misyoner örgüttü. ABCFM ile hemen hemen aynı dönemde (1840'lı yılların başında) bölgede faaliyet göstermeye başlamıştır. Dinî faaliyetlerden çok İngiltere'nin politik ve emperyal amaçlarına dönük çalışmalar yapmıştır. Bu yüzden İngiltere'nin bölgedeki temsilciliklerinden (Özellikle Musul ve Tebriz konsolosluklardan) aldıkları destekle de Protestan ABCFM'den çok uzun daha ömürlü olmuştur. Asur misyonunun da bölgedeki ilk faaliyet merkezi İran'daki Urmiye ovasıydı. Misyon merkezi 1903'te Urmiye'den Van'a; oradan da 1912'de İmadiye'ye taşındı¹⁰².

İlerleyen dönemlerde, bölgede, Protestan Amerikalı ve Anglikan İngiliz misyonları arasında pek de yapıcı olmayan bir rekabet ortamı oluştu¹⁰³. Bu rekabet ortamı, gerek Kürtler ile Nasturiler arasındaki gerekse de aşiretli Nasturilerin kendi aralarındaki sorunları daha da alevlendirdi. Dinî lider Mar Şimun, Protestan Amerikalı misyonerlere karşı ilk başlarda bir yakınlık göstermişse de belli bir süre sonra onlara mesafeli durmaya başladı. Çünkü Protestan Amerikalıların Hakkâri ve çevresinde, kendisine muhalif olan 'dönme' bir cemaat oluşturmanın gayreti içinde olduklarının farkındaydı. Bu durum, Mar Şimun'un Nasturiler üzerindeki dinî ve siyasî otoritesini sarsmaya başladı. Mar Şimun'un duruşu, Protestan misyonerleri Nasturileri meliklerle (ve Kürt Hakkâri ve Bohtan mîrleri ile) iyi ilişkiler kurmaya sevk etti. Aynı zamanda bu misyonerler meliklere, bir önceki başlıkta değinilen hususta -Musul valisinin Hakkâri ve çevresinde merkezî otorite kurma girişimi- Hakkâri mîri ile anlaşma yolunu telkin etmişlerdir. Hakkâri mîri Nurullah Bey'in de zaten misyonerlerden bu yönlü bir talebi vardı¹⁰⁴.

İngiltere merkezli *Asur Misyonu*'nun diğer Batılı misyon gruplarından (Fransız *Kapocin*, İtalyan *Dominik*, ABD'li *ABCFM*, Rus *Kyrill Metod Kardeşliği*...) farklı olarak dinsel hiyerarşiye dayalı ve kendi kiliselerine bağlı 'dönme' bir cemaat oluşturma gayreti olmadı¹⁰⁵. Bu yaklaşım onlara, patrik Mar Şimun ile daha yakın

¹⁰² Yonan, *Asur Soykırımı Unutulan Bir Holocaust*, s. 34-35.

¹⁰³ Celil, *XIX. Yüzyıl Osmanlı İmparatorluğu'nda Kürtler*, s. 140; Bruinessen, *Ağa, Şeyh, Devlet*, s. 276; Wadie Jwaideh, *Kürt Milliyetçiliğinin Tarihi Kökenleri ve Gelişimi*, Çev. İsmail Çekem ve Alper Duman, İletişim Yayınları, İstanbul, 2016, s. 142.

¹⁰⁴ Hans-Lukas Kieser, *İskalanmış Barış*, Çev. Atilla Dirim, İletişim Yayınları, İstanbul, 2013, s. 98.

¹⁰⁵ Yonan, *Asur Soykırımı Unutulan Bir Holocaust*, s. 34-35; Kieser, *İskalanmış Barış*, s. 97.

ilişkiler geliştirme imkânı sunmaktaydı. Nasturi aşiretleri arasında bir birlik yoktu. İngiltere'nin bölgedeki temsilcileri Mar Şimun'u, Nasturi aşiretleri arasındaki birliği sağlayabilecek yegâne güç olarak görmekteydiler. Bu yüzden İngiltere'nin İstanbul'daki elçisi, Mar Şimun'un Nasturilerin dinî ve dünyevî lideri olarak tanınması konusunda Osmanlı merkez otoritesine baskı yapmaktaydı. Yine Anglikan Kilisesine mensup misyonerler -Protestan misyonerlerden farklı olarak- Nasturi patriğine Hakkâri mîrine karşı Osmanlı merkez otoritesi (Musul valisi) ile anlaşma yolunu telkin etmekteydiler. Misyon grupları arasındaki bu rekabet, patrik Mar Şimun ile melikler arasında bir çatışmayı körükledi. Nasturi aşiretleri arasındaki bu istikrarsızlık, Bedirhan Bey'in Nasturi Cebeli'ne müdahalesini kolaylaştırmıştır.

Yukarıda da ifade edildiği üzere, aşiretli Nasturilerin bölgesine ilk misyoner heyetlerin gelişi 1840'lı yılların başına tekabül eder. Bu tarihe kadar, Hakkâri emirliğinin idaresi altında bulunan Kürt ve Nasturi aşiretleri arasında idarî ve askerî olarak bir dengenin söz konusu olduğu önceki başlıklarda ifade edilmişti. Kürt aşiretleri, misyonerlerin bölgedeki faaliyetleri ile beraber bu dengenin Nasturilerin lehine bozulduğuna inanıyorlardı. Özellikle Hristiyan Rusya'nın yüzyılın başında Osmanlı Devleti ile yaptığı savaşlarda elde ettiği askerî başarılar, misyonerlerin bölgeye gelişi ile birleşince Müslüman Kürtlerde bir korku ve endişenin oluşmasına neden oldu. Buna karşılık bu gelişmeler, Hristiyan Nasturileri umutlandırmaktaydı¹⁰⁶. Anglikan misyoner Ainsworth, konu ile ilgili bir anısını şöyle paylaşmıştır: İsmi vermediği Hakkâri çevresindeki bir Kürt beyinin kendisine dönerek, “...*Ben sizin [misyonerlerin] burada niçin bulunduğunuzu kesinlikle [çok iyi] biliyorum. Sizler ülkemizi elimizden almak isteyenlerin öncülerisiniz...*” dediğini aktarmıştır. Bu yüzden Kürtler, daha ilk başlarda, misyonerlerin bölgeye gelişinden rahatsızlık duymaktaydılar. Misyonerlerin asıl amacının dinî değil; siyasî olduğunu düşünüyorlardı.

Misyonerlere karşı oluşan bu düşüncelere rağmen, gerek Nurullah Bey gerekse de Bedirhan Bey, Osmanlı merkez otoritesinin tepkilerinden çekindikleri için onlara karşı doğrudan bir cephe almamışlardır. Fransız asıllı arkeolog Friedrich Schulz'un

---

¹⁰⁶ Bruinessen, *Ağa, Şeyh, Devlet*, s. 276.

1828’de öldürülmesi, Nurullah Bey’in başını Osmanlı merkez otoritesinden yana bir hayli ağrıtmıştı. Kürt beyleri, özellikle Protestan misyonerlerle ilişkilerini sıcak tutmaya çalışıyorlardı. Söz gelimi ABCFM mensubu Grant, 1843 saldırısının hemen öncesinde Bedirhan Bey’in yanında -Cizre’de- bulunmaktaydı.

3.2.1.5. Bedirhan Bey’in Diz ve Tiyarî Saldırısı (1843)

Bedirhan Bey, çeşitli tarihlerde Erzurum valisi Halil Kâmili Paşa’ya gönderdiği yazılarında, Hakkâri ve çevresinde sakin olan Pinyanişî, Çal, Tiyarî ve Tuhubî aşiretlerinin sürekli Hakkâri mîrine karşı isyan halinde olduklarını belirtmiştir¹⁰⁷. Bu isyan hareketlerine bağlı olarak Hakkâri emirliğinin içinde bir bölünmenin yaşandığı yukarıda ifade edilmişti. Halil Kâmili Paşa’ya göre bu aşiretler Musul valisi Mehmet Paşa tarafından Hakkâri mîrine karşı kışkırtılmaktaydı¹⁰⁸. Musul valisine göre ise isyan eden Pinyanişî, Çal, Tiyarî ve Tuhubî aşiretleri değildi. İsyan halinde olan Hakkâri mîri Nurullah Bey’in bizzat kendisiydi. Adı geçen aşiretler, doğrudan Osmanlı merkez otoritesine tabi olmak istemekteydiler. Bölgedeki huzursuzluğun kaynağı Bedirhan Bey ve Nurullah Bey’in başını çektiği Kürt mîrleriydi¹⁰⁹.

Bedirhan Bey’e göre Musul valisi Mehmet Paşa bölgedeki aşiretleri Hakkâri mîrine karşı kışkırtarak bölgeye bir askerî harekât düzenlemek istiyordu. Musul valisi tarafından gerçekleştirilecek olan askerî harekâtın Hakkâri emirliği ile sınırlı olmayacağını, asıl hedefinin Bohtan emirliği olduğunu düşünmekteydi. Bu yüzden Hakkâri mîrine karşı isyan halinde olan aşiretlerin (Pinyanişî, Çal, Tiyarî ve Tuhubî)

¹⁰⁷ Erzurum müşiri Halil Kâmili Paşa’nın 5 Ağustos 1843 (9 Recep 1259) tarihli Bedirhan Bey’in Diz ve Tiyarî bölgesine yönelik saldırısı ile ilgili Dersaadet’e gönderdiği arıza. BOA, İ.MSM, Dosya No: 48, Gömlek No: 1228; Bedirhan Bey’in 7 Ağustos 1843 tarihli Erzurum valisi Halil Kâmili Paşa’ya gönderdiği yazı. BOA, İ.MSM, Dosya No: 48, Gömlek No: 1228; Erzurum müşiri Halil Kâmili Paşa’nın 27 Ağustos 1843 (1 Şaban 1259) tarihli Bedirhan Bey’in Nasturilere yönelik saldırısı ile ilgili arızası. BOA, İ.MSM, Dosya No: 48, Gömlek No: 1228.

¹⁰⁸ Erzurum müşiri Halil Kâmili Paşa’nın 5 Ağustos 1843 (9 Recep 1259) tarihli Bedirhan Bey’in Diz ve Tiyarî bölgesine yönelik saldırısı ile ilgili Dersaadet’e gönderdiği arıza. BOA, İ.MSM, Dosya No: 48, Gömlek No: 1228.

¹⁰⁹ “...paşa-yı merkûm (İmadiye mîri İsmail Paşa) orada eyleşemeyip Tiyarî içine geçmiş ise de mîr-i merkum (Bohtan hakimi Mîr Bedirhan) paşa-yı merkuma muavenet ederek daima fesattan hâlî olmayacağı derkâr ve bu aralık yine Van ve Bitlis havalisine asker sevkiyle usât-ı Ekrâddan Han Mahmud ve birâderi Han Abdal ve Hakkâri Beyi Nurullah Bey vesâir ol havâli aşâiriyle müttefik-i fesâd olarak merâmları ellerinden gelir ise ale'l-gafile Van kalesini ... [de alarak]... Kürdistanca bir büyük fesâd çıkarmak...” Musul valisi Mehmet Paşa’nın 26 Mart 1842 tarihli yazısı. BOA, İ.MSM, Dosya No: 48, Gömlek No: 1225.

itaat altına alınması gerektiğinin kanaatindeydi. Erzurum valisi Halil Kâmili Paşa'ya başvurarak 'isyan halinde olan aşiretleri itaat altına alabileceğini ve bu aşiretlerden Osmanlı merkez otoritesi adına belli miktarda bir vergiyi toplayabileceğini' belirtmiştir¹¹⁰.

Ağustos 1843'te Dersaadet'e gönderdiği yazılarında Halil Kâmili Paşa, Hakkâri sancağının önceki padişahlar döneminde *yurtluk ve ocaklık* olarak Hakkâri mîrlerine tevcih edildiğini ve bu yüzden Osmanlı merkez otoritesinin hazinesi (*mâliye hazîne-i celîlesi*) adına Hakkâri ve çevresinde herhangi bir vergi toplayamadığını belirtmekteydi¹¹¹. Bu noktadan hareketle Sadaret makamına başvurarak Hakkâri ve çevresinde Osmanlı merkez otoritenin tesisi (ve bölgedeki isyanın bastırılması) için Bedirhan Bey'in kendi maiyetinde görevlendirilmesi talebinde bulundu. Halil Kâmili Paşa'nın bu talebi, Dersaadet tarafından olumlu karşılandı¹¹².

Gerek Musul valisi Mehmet Paşa gerekse de Erzurum valisi Halil Kâmili Paşa'nın asıl amaçları Hakkâri ve çevresinde merkezî bir idarî yapıyı egemen kılmaktı. Merkezî bir idarî yapı sayesinde o güne kadar Osmanlı merkez otoritesi adına herhangi bir verginin tahsil edilmediği bölgede belli miktarda bir vergi tahsil

¹¹⁰ Erzurum müşiri Halil Kâmili Paşa'nın 5 Ağustos 1843 (9 Recep 1259) tarihli Bedirhan Bey'in Diz ve Tiyaî bölgesine yönelik saldırısı ile ilgili Dersaadet'e gönderdiği arıza. BOA, İ.MSM, Dosya No: 48, Gömlek No: 1228.

¹¹¹ "...liva-i mezbûrun (Hakkâri ve çevresinin) mülk-i mevrûs-ı hakiki-i hazret-i şehinşâhî olduğu cây-i iştibâh değilse de ecdat-ı âli-i cenab-ı hilâfetpenâhî zamanlarında mesmû'ât-ı vâkıya göre livaya-i mezkûr serhatçe bazı hizmette bulunmak üzere Hakkâri Beyi bulunanlara yurtluk ve ocaklık veçhile tevcih ve ihsan olunup vergi namıyla bir şey mutâlebe olunmamış..." Erzurum müşiri Halil Kâmili Paşa'nın 5 Ağustos 1843 (9 Recep 1259) tarihli Bedirhan Bey'in Diz ve Tiyaî bölgesine yönelik saldırısı ile ilgili Dersaadet'e gönderdiği arıza. BOA, İ.MSM, Dosya No: 48, Gömlek No: 1228; "...Hakkâri kazası her ne kadar zîr-i idare-i çâkerîde (Erzurum valilerinin) kâin eyalet dâhili demek ise de ahalisinin cânib-i mirîye bir akçe vergileri ve kendilerine hükm-i vali câri olmadığından..." Erzurum müşiri Halil Kâmili Paşa'nın 27 Ağustos 1843 (1 Şaban 1259) tarihli Bedirhan Bey'in Nasturilere yönelik saldırısı ile ilgili arızası. BOA, İ.MSM, Dosya No: 48, Gömlek No: 1228.

¹¹² "...mukaddemâ vâki olan inha ve istid'â-yı ubeydâneme müsâadeten redif asâkir-i muntazama-i hazret-i şâhâne miralaylarından Cizre ve Bohtan kazaları mütesellimi saadetli Bedirhan Bey kullarının maiyet-i çâkerâneme memuriyetini havi şeref-bahş-i ısdâr ve tesyâr buyurulmuş..." Erzurum müşiri Halil Kâmili Paşa'nın 5 Ağustos 1843 (9 Recep 1259) tarihli Bedirhan Bey'in Diz ve Tiyaî bölgesine yönelik saldırısı ile ilgili Dersaadet'e gönderdiği arıza. BOA, İ.MSM, Dosya No: 48, Gömlek No: 1228; Bedirhan Bey, Halil Kâmili Paşa'ya gönderdiği tarihsiz mektubunda bu görevlendirmeden duyduğu memnuniyeti uzun uzun dile getirmiştir. BOA, İ.MSM, Dosya No: 48, Gömlek No: 1228.

edilebilecekti. Ancak Hakkâri ve çevresinin *daire-i itaata* alınması askerî bir harekât ile mümkündü. Bu askerî harekât ya Musul valisi Mehmet Paşa ya da Erzurum valisi Halil Kâmili Paşa'nın onayı ile Bedirhan Bey tarafından gerçekleştirilecekti.

Elbette Bedirhan Bey'in amacı Hakkâri ve çevresindeki merkezileşme politikalarına ön ayak olmak değildi. Onun asıl amacı ((*tetimme-i âmâlî*), Nasturi Cebeli'nde fiilî idarî tahakkümnü kurarak bölgenin Musul eyaletine (veya Mehmet Paşa'ya) bağlanmasını önlemektir¹¹³. Çünkü Hakkâri emirliğinin Erzurum yerine Musul eyaletine bağlanması, Osmanlı merkez otoritesinin bölge üzerindeki nüfuzunu artıracaktı. Bedirhan Bey için Erzurum eyaletine bağlanmak ile Osmanlı merkez otoritesinden uzaklaşmak aynı anlama gelmekteydi. Diğer bir ifade ile Bedirhan Bey için bölgenin Erzurum eyaletine bağlı kalması adem-i merkeziyetçi, Musul eyaletine bağlanması ise merkezîyetçi idarî yapıyı ifade etmekteydi¹¹⁴.

Halil Kâmili Paşa, Dersaadet'ten Bedirhan Bey'in uhdesinde görevlendirilmesi onayını alır almaz hemen harekete geçti. İlgili fermanı Cizre'de bulunan Bedirhan Bey'e gönderdi¹¹⁵. Hakkâri ve çevresindeki Kürt ve Nasturi aşiretleri üzerine düzenleyeceği saldırı için gerekli askerin toplanmasını Bedirhan Bey'den istedi¹¹⁶. Fakat saldırı için gerekli olan *irade-i seniyyenin* hazırlık aşamasında (*teheyru' suretinde*) olduğunu ve ilgili irade-i seniyye (*ferman*) çıkmadıkça harekete

¹¹³ Musul valisi Mehmet Paşa'nın 9 Ekim 1843 (15 Ramazan 1259) tarihli Bedirhan Bey'in Diz ve Tiyarî bölgesine yönelik saldırısı ile ilgili Dersaadet'e gönderdiği arıza. BOA, İ.MSM, Dosya No: 48, Gömlek No: 1229.

¹¹⁴ Musul valisi Mehmet Paşa, Bedirhan Bey'in bu bağlamdaki amacını şu cümlelerle ifade etmiştir. "...Cizre ve Bohtan ve Hacıbehran ve İşti kaza ve nevâhisi Musul'a civar ve hem-hudut bulunmak mülâbesesiyle mîr-i merkum daima göz önünde olarak ne veçhile hâl ve harekâta teşebbüs edecek olur ise taraf-ı çâkerîden derhâl tahkik olunacağı ve icabı takdîrinde dahi Musul'a civâr bulunacağı cihetle taraf-ı âcizîden tevahhuşu fürce-yâb-ı habasete bir vesile ederek emr ü iradesini bir mahal-ı baide düşürmek ve andan sonra bildiği ve istediği gibi harekâta bulunmak için... Erzurum müşiri hazretleri canibine meyl etmek desisesine bi't-teşebbüs bundan akdemce iş'âr olunduğu veçhile müşir-i müşarünileyh tarafından kabâil-i mersûmenin (Diz ve Tiyarîlilerin) terbiyelerine memuriyetini neşr ederek ol veçhile harekete ibtidâr eylemiş..." Musul valisi Mehmet Paşa'nın 8 Kasım 1843 (15 Şevval 1259) tarihli Bedirhan Bey'in Diz ve Tiyarî bölgesine yönelik saldırısı ile ilgili Dersaadet'e gönderdiği arıza. BOA, İ.MSM, Dosya No: 48, Gömlek No: 1229.

¹¹⁵ Erzurum müşiri Halil Kâmili Paşa'nın 5 Ağustos 1843 (9 Recep 1259) tarihli Bedirhan Bey'in Diz ve Tiyarî bölgesine yönelik saldırısı ile ilgili Dersaadet'e gönderdiği arıza. BOA, İ.MSM, Dosya No: 48, Gömlek No: 1228.

¹¹⁶ Bedirhan Bey'in Halil Kâmili Paşa'ya gönderdiği tarihsiz mektubu. BOA, İ.MSM, Dosya No: 48, Gömlek No: 1228.

geçmemesi konusunda onu uyardı¹¹⁷. Bedirhan Bey, vakit kabetmeden saldırı için gerekli hazırlıklara başlamıştır. Kendi idarî sahasından ve Diyarbakır eyaletindeki aşiretlerden asker toplamaya başladı¹¹⁸. Tiyarî ve çevresine düzenlenecek saldırı için yaklaşık on bin asker topladı. Bu sayıya Han Mahmud, Nurullah Bey, İmadiyeli İsmail Paşa ve Ertuşi aşireti reisi Tatar Ağa'nın kuvvetleri dâhil değildi¹¹⁹.

Aslında Bedirhan Bey'in söz konusu saldırı için hazırlıkları yaklaşık iki yıldan beri devam etmekteydi. Erzurum valisi uzun bir süre bu saldırıya onay vermemiştir. Fakat Bedirhan Bey, 7 Ağustos 1843 tarihli yazısında, Halil Kâmili Paşa'nın bu konudaki (Hakkâri mîrine karşı ayaklanan Kürt ve Nasturi aşiretlerinin tedibi) onayının kendisine ulaştığını¹²⁰ belirtmekteydi. Bu onay ile -kendisine verilen görev gereği- topladığı askerlerle hemen Hakkâri üzerine harekete geçtiğini eklemekteydi¹²⁰.

Halil Kâmili Paşa'nın “...bundan bir mâh mukaddemce kendüsine (Bedirhan Bey'e) tahrîr eylediğim veçhile bir parça dahi tahammül ederek Dersaadet'ten istîzân olunduktan (onay alındıktan) sonra te'dîb maddesine (saldırıya) teşebbüs etmiş olsalar daha güzel olurdu...” ifadeleri ile saldırının yapılması noktasında Bedirhan Bey ile aralarında bir mütabakatın bulunduğunu gösterse de saldırının başlama zamanı ile ilgili ikili arasında bir iletişimsizliğin olduğu veya Bedirhan Bey'in bu iletişimsizlikten bilinçli olarak yararlanmak istediği anlaşılmaktadır. Halil Kâmili Paşa'ya göre; İran ile *hudut müzakereleri* gibi hassas bir meselenin gündemde olduğu bir dönemde (*nezâket-i vakt u hâl*) yapılacak bir saldırının -haklı gerekçeleri

¹¹⁷ “... [Bedirhan Bey'in] zîr-i idaresinde kâin kazalarda bulunan aşâyir takımı yerlerinden tahrik olunmayıp ber mûcib-i irâde-i seniyye teheyru' sûretinde (hazırlanma aşamasında) bulunup diğer iş'âr vuku bulmadıkça bir mahalle sevk-i leşkerden mübâadet eylemesi (uzak durması) hususu iş'âr olunmuş ...” Erzurum müşiri Halil Kâmili Paşa'nın 5 Ağustos 1843 (9 Recep 1259) tarihli Bedirhan Bey'in Diz ve Tiyarî bölgesine yönelik saldırısı ile ilgili Dersaadet'e gönderdiği arıza. BOA, İ.MSM, Dosya No: 48, Gömlek No: 1228.

¹¹⁸ Asakir-i Şahane miralaylarından Bedirhan Bey'in asker celb ve cem' eylediğine dair Diyarbakır müşiri İsmail Paşa'nın 20 Temmuz 1843 tarihli yazısı. BOA, İ.MSM, Dosya No: 82, Gömlek No: 2351.

¹¹⁹ Nasturi ıslahatına dair tarihsiz bir layiha. BOA, İ.MSM, Dosya No: 48, Gömlek No: 1229.

¹²⁰ Bedirhan Bey'in 7 Ağustos 1843 tarihli Erzurum valisi Halil Kâmili Paşa'ya gönderdiği yazı. BOA, İ.MSM, Dosya No: 48, Gömlek No: 1228.

olsa bile- Osmanlı Devleti için zararlı sonuçları olurdu¹²¹. 1843'ün başlarından itibaren Hakkâri ve çevresinde meydana gelen birtakım gelişmeler saldırının beklenenden daha erken bir tarihte başlamasına neden oldu.

1843'teki saldırının erkene alınmasının görünürde iki nedeni vardı¹²². Bunlardan birincisi, 1842'de Amerikan ABCFM üyesi misyoner Grant'ın girişimiyle inşasına başlanan Tiyarî bölgesindeki (Aşıta'daki) misyon ve okul binasıydı¹²³. Binanın inşaatı için Nurullah Bey'den izin alınmıştı. 1843'ün ortalarına gelindiğinde binanın inşaatı bitmek üzereydi. Fakat misyon binasının yeri ve büyüklüğü daha sonra büyük bir sorun haline geldi. Nurullah Bey, Bedirhan Bey ve bölge (Erzurum-Musul) valilerine göre Aşıta'daki inşaat, bir misyon ve okul binasından öte ileride karakol veya askerî kışla olarak kullanılabilecek bir yapı şüphesi uyandırmaktaydı. Bedirhan Bey'in iddiasına göre içinde iki alayın rahat bir şekilde ikamet edebileceği büyüklükte bir yapıydı¹²⁴.

Gerek dönemin resmî yazışmalarında gerekse de konu üzerine yapılan çalışmalarda söz konusu misyon binasının inşaatı, bölgeye yapılan müdahalenin/saldırının ana sebeplerinden biri olarak gösterilir. Ancak Bedirhan Bey'in bahsedilen inşaat hakkındaki abartılı ifadeleri, Halil Kâmilî Paşa'dan habersiz olarak başlattığı saldırısını haklı gösterme çabası izlenimini uyandırmaktadır¹²⁵. Bölgeye düzenlediği saldırının ne kadar haklı bir gerekçeye dayandığını göstermek

¹²¹ Erzurum müşiri Halil Kâmilî Paşa'nın 27 Ağustos 1843 (*1 Şaban 1259*) tarihli Bedirhan Bey'in Nasturilere yönelik saldırısı ile ilgili arızası. BOA, İ.MSM, Dosya No: 48, Gömlek No: 1228.

¹²² Bedirhan Bey'in 7 Ağustos 1843 tarihli Erzurum valisi Halil Kâmilî Paşa'ya gönderdiği yazı. BOA, İ.MSM, Dosya No: 48, Gömlek No: 1228

¹²³ Laurie, *Dr. Grant and the Mountain Nestorians*, s. 263

¹²⁴ Erzurum müşiri Halil Kâmilî Paşa'nın 27 Ağustos 1843 (*1 Şaban 1259*) tarihli Bedirhan Bey'in Nasturilere yönelik saldırısı ile ilgili arızası. BOA, İ.MSM, Dosya No: 48, Gömlek No: 1228; Bedirhan Bey'in 7 Ağustos 1843 tarihli Erzurum valisi Halil Kâmilî Paşa'ya gönderdiği yazı. BOA, İ.MSM, Dosya No: 48, Gömlek No: 1228.

¹²⁵ Saldırı sırasında Aşıta'ya uğrayan Bedirhan Bey, izlenimlerini Halil Kâmilî Paşa'ya özetle şu şekilde ifade etmiştir: 'Söz konusu binayı (*kaleyi*) gözümle ile görmeseydim tarifini yapamazdım. Bina birbirinden ayrı iki ana esastan oluşmaktadır. Her bir esasın uzunluğu yaklaşık 100 zira'dır. Bina etrafa hâkim birer kışlayı andırmaktadır. İnşaat tam olarak bitirilmemiştir. Fakat bitirilmiş olsa hem bir mabet hem de askerî amaçlarla kullanılabilecektir. Bu haliyle bile başka şehirlerdeki Devlet-i Aliyye'nin kışlalarını andırmaktadır. Bina hakkında söyleyeceklerim sadece bu kadar değildir. Bu mektubu size getirecek olan Abdullah size sizlere inşa ve imar konusunda diğer tefferruatı anlatacaktır.' 11 Ağustos 1843 tarihli Bedirhan Bey'in Halil Kâmilî Paşa'ya gönderdiği mektup. BOA, İ.MSM, Dosya No: 48, Gömlek No: 1228.

için saldırı sırasında veya öncesinde Tiyarîli Nasturiler tarafından kendisine hitaben yazılmış bir mektubu Erzurum valisine delil olarak göndermiştir. Mektupta, İngiliz hekimin (misyoner Grant'ın) bölge halkına “Çok yakın bir zamanda memleketinizi ele geçireceğim. Bütün Müslümanları hâkimiyetim altına almak için bu binayı inşa ediyorum” dediği ifade edilmiştir¹²⁶.

Bu tarihlerde (1843) bölgede resmî bir temsilciliği (konsolosluğu vb.) dahi bulunmayan ABD'nin Hakkâri gibi sarp bir coğrafyada askerî amaçlı bir yapıyı inşa etmiş olabileceği pek de mantıklı bir yaklaşım gibi görünmemektedir. Bu yaklaşım, Bedirhan Bey'in saldırısını haklı bir gerekçeye dayandırmanın dışında, bahsedilen misyon binasının bitirilmesi ile aşiretli Nasturiler üzerinde siyasî/dinî nüfuzlarının kaybolacaklarını düşünen İngiltere'nin bölgedeki temsilcilerinin (konsolos, misyoner) bir propagandası gibi görünmektedir¹²⁷. Ancak saldırıdan yaklaşık 10 yıl sonra Mar Şimun, ABCFM'li misyoner Coan ile bir tartışmaları sırasında 1843 saldırısının asıl sebebi ile ilgili söz konusu misyon binasını işaret etmiştir¹²⁸.

Tiyarî ve Diz bölgesine yapılan saldırının erkene alınmasının görünürdeki diğer nedeni ise Tiyarîlilerin Müslüman yerleşimlerine düzenlediği saldırılardır¹²⁹. Bedirhan Bey'in iddiasına göre bu saldırılar son zamanlarda büyük bir artış göstermişti. Son olarak Tiyarîliler -bölgede bulunan Batılı misyonerlerin tahrikiyle- çoğunlukla seyyidlerin meskûn oldukları bir köye yaptıkları bir saldırıda en az elli kişiyi katletmişlerdi. Bu saldırılardan sonra köyde bulunan iki tane mescidi kendi

¹²⁶ Tiyarî bölgesindeki Nasturi ileri gelenlerinden Bedirhan Bey'e gönderilen ve Farsça olarak kaleme alınan bir adet mektup. BOA, İ.MSM, Dosya No: 48, Gömlek No: 1229.

¹²⁷ Saldırıdan 3 yıl sonra Hakkâri ve çevresini ziyaret eden İngiliz arkeolog Layard, harabe haline getirilen misyon ve okul inşaatı üzerinden Amerikalı Protestan misyonerlerine yüklenir. O da misyon binası inşaatını, Tiyarî bölgesine düzenlenen saldırının ana sebeplerinden biri olarak sayar. “...dağlarda kaldığım kısa süreler içinde Amerikan misyonerleri tarafından yaptırılan ev ve okul yıkıntılarını gezdim. Bu yapılar, Kürtleri hem kuşkulandırmış hem de kıskandırmıştı. Çünkü tek başına duran bir tepenin doruğunda yapıldığı için tüm vadiyi gören üstün bir görüş açısına sahipti. [Binanın yeri] daha az gösterişli, yapı daha küçük yapılabilirdi. Aralarında oturmaya gelmiş oldukları insanların karakterlerini çok iyi bilen bu kişilerin böyle tedbirsiz davranmaları beni çok şaşırttı...”. Austen Henry Layard, *Ninova ve Kalıntıları*, Çev. Zafer Avşar, Avesta Yayınları, İstanbul, 2000, s. 134.

¹²⁸ *The Missionary Herald*, Vol. XLIX, Boston, 1833, s. 112.

¹²⁹ Nazmi Sevgen, *Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da Türk Beylikleri*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, Ankara, 1982, s. 76-77.

ayinleri için yeniden düzenleyip kiliseye çevirmişlerdi¹³⁰. Öyle anlaşıyor ki Tiyarîlilerin Müslüman yerleşimlerine yaptıkları saldırılar -dinî bağlamı yönüyle- Bedirhan Bey'in yapacağı saldırı için bölgede asker toplamasını kolaylaştırmıştır.

Mar Şimun'a göre Bedirhan Bey Tiyarî, Diz ve Bervari bölgelerine yapacağı saldırı için Müküs beyi Han Mahmud, Hakkâri mîri Nurullah Bey, İmadiye hâkimi İsmail Paşa ve Ertuşî aşireti reisi Tatar Ağa ile ittifak kurmuştu¹³¹. Kemal Efendi'ye göre bu ittifaka Revanduz (Soran) beyi de katılmıştı¹³². Hakkâri ve çevresinde bulunan Pinyanişî, Mizurî, Rikan, Zibarî, Tuhubî, Cilo ve Baz gibi aşiretleri ise bu çatışmada tarafsız kalmışlardı¹³³. Bu aşiretler aynı zamanda Pinyanişî aşireti reisi Evliya Bey'in önderliğinde Musul valisi Mehmet Paşa ile diyalog halindeydiler¹³⁴. Mar Şimun'a göre Nasturi bölgesine düzenlenmesi planlanan saldırı, Musul eyaletinin idarî sahasındaki İmadiye ve Bervari'yi de içine alacaktı¹³⁵. Bu durumda Musul valisi Mehmet Paşa da -doğal olarak- düzenli Osmanlı ordusu ile birlikte Diz ve Tiyarîli Nasturilerin yanında yer alacaktı. Musul valisi Mehmet Paşa, çatışmaların güneyde bulunan kendi idarî sahasındaki alanlara yayılmasını önlemek için İmadiye ve Bervari bölgesine düzenli birlikler yerleştirmişti. Fakat Tiyarî ve Diz bölgesi Erzurum eyaletinin idarî sahasında olduğu için çatışmalar boyunca bu bölgelere herhangi bir müdahalede bulunmamıştı¹³⁶.

¹³⁰ Bedirhan Bey'in 7 Ağustos 1843 tarihli Erzurum valisi Halil Kâmili Paşa'ya gönderdiği yazı. BOA, İ.MSM, Dosya No: 48, Gömlek No: 1228; Bedirhan Bey'in 9 Ekim 1843 tarihli Erzurum valisi Halil Kâmili Paşa'ya gönderdiği yazı. BOA, İ.MSM, Dosya No: 48, Gömlek No: 1229; Erzurum müşiri Halil Kâmili Paşa'nın 3 Eylül 1843 (8 Şaban 1259) tarihli Bedirhan Bey'in Diz ve Tiyarî bölgesine yönelik saldırısı ile ilgili Dersaadet'e gönderdiği arıza. BOA, İ.MSM, Dosya No: 48, Gömlek No: 1228; Erzurum müşiri Halil Kâmili Paşa'nın 27 Ağustos 1843 (1 Şaban 1259) tarihli Bedirhan Bey'in Nasturilere yönelik saldırısı ile ilgili arızası. BOA, İ.MSM, Dosya No: 48, Gömlek No: 1228.

¹³¹ Badger, *The Nestorians and Their Rituals*, s. 270; BOA'daki İ.MSM fonuna kayıtlı olan 48/1229 Dosya/Gömlek numaralı isimsiz ve tarihsiz bir yazı da bu bilgiyi doğrulamaktadır. BOA, İ.MSM, Dosya No: 48, Gömlek No: 1229; Çal bölgesindeki Nasturiler Ertuşî aşireti reisine tabiydiler. Layard, *Ninova ve Kalıntıları*, s. 143.

¹³² Nasturi ıslahatına dair tarihsiz bir layiha. BOA, İ.MSM, Dosya No: 48, Gömlek No: 1229.

¹³³ Badger, *The Nestorians and Their Rituals*, s. 366.

¹³⁴ Musul valisi Mehmet Paşa'nın Pinyanişî aşireti reisi Evliya Bey'e gönderdiği ve Farsça kaleme alınan isimsiz ve mühürsüz mektup. BOA, İ.MSM, Dosya No: 48, Gömlek No: 1229.

¹³⁵ Mar Şimun, saldırı öncesinde Musul valisi Mehmet Paşa ile bu düşüncesini paylaşmıştı. Yonan, *Asur Soykırımı Unutulan Bir Holocaust*, s. 41.

¹³⁶ Yonan'a göre Musul valisi Mehmet Paşa'nın Bedirhan Bey'in saldırısına karşı Mar Şimun'un kontrolündeki Nasturilere yardım göndermemesinin başka bir nedeni vardı. Yaklaşık 1 yıl İmadiye

Bedirhan Bey, topladığı askerlerin bir bölümünü Mayıs ayının sonlarına doğru Hakkâri'ye gönderdi. Taraflar arasındaki ilk çatışmalar da bu dönemde başladı. Ancak bu çatışmalar bölgedeki aşiretler arasındaki sıradan baskınlardı. Yaklaşık bir ay sonra -Temmuz ayının başında- daha büyük bir saldırı başladı. Han Mahmud ve Nurullah Bey'in kontrolündeki güçler ilk olarak kuzeyde bulunan ve Mar Şimun'un ikamet ettiği Diz bölgesine saldırdı¹³⁷. Fakat Mar Şimun'un kendisi bu sırada Tiyarî bölgesinde bulunmaktaydı. Diz bölgesinde taraflar arasında şiddetli çatışmalar meydana geldi¹³⁸. Her iki taraftan da çok sayıda kişi hayatını kaybetti¹³⁹. Ancak Nasturiler açısından kelimenin tam anlamıyla bir katliam yaşandı. Patriğin hasta ve yaşlı annesi bile saldırı sırasında büyük bir vahşetle katledilmişti¹⁴⁰.

Bedirhan Bey'in de katıldığı asıl büyük saldırı Temmuz ayının ortalarına doğru Tiyarî bölgesine yapıldı. Bölge yüksek dağlar ve derin vadilerden oluştuğu için taraflar arasındaki çatışmalar iki gün boyunca devam etti¹⁴¹. İkinci günün sonunda Bedirhan Bey Diz ile beraber Tiyarî bölgesinde de hâkimiyeti sağlamıştı.

Saldırı sırasında çok sayıda Diz ve Tiyarîli Nasturi hayatını kaybetti veya esir duruma düştü¹⁴². Yine saldırı sırasında Tiyarîli Nasturilerin bir kısmı vergi (*cizye*) vermek şartıyla Bedirhan Bey'in otoritesini tanımak zorunda kalırken diğer bir kısmı ise Musul eyaletinin idarî sahasına sığınarak hayatlarını kurtarmışlardı¹⁴³. Saldırıda

---

mütesellimi İsmail Paşa'nın isyanı sırasında Mehmet Paşa, Mar Şimun'dan yardım istemişti. Mar Şimun bu yardım talebini karşılamadığı gibi isyan sırasında kaçan İsmail Paşa'yı korumuşlardı. Yonan, *Asur Soykırımı Unutulan Bir Holocaust*, s. 41-42; Musul valisi Mehmet Paşa'nın 28 Mart 1842 tarihli bölgedeki olaylarla ilgili yazısı. BOA, İ.MSM, Dosya No: 48, Gömlek No: 1225; Badger, *The Nestorians and Their Rituals*, s. 265.

¹³⁷ *The Missionary Herald*, Vol. 39, Boston, 1843, s. 435.

¹³⁸ Badger, *The Nestorians and Their Rituals*, s. 270.

¹³⁹ Erzurum müşiri Halil Kâmili Paşa'nın 5 Ağustos 1843 (9 Recep 1259) tarihli Bedirhan Bey'in Diz ve Tiyarî bölgesine yönelik saldırısı ile ilgili Dersaadet'e gönderdiği arıza. BOA, İ.MSM, Dosya No: 48, Gömlek No: 1228.

¹⁴⁰ Badger, *The Nestorians and Their Rituals*, s. 270-271; Anderson, *History of the Missions of the American Board of Commissioners Foreign Missions to the Oriental Churches*, Vol. 1, s. 218-219.

¹⁴¹ Bedirhan Bey'in 11 Ağustos 1843 tarihli Erzurum valisi Halil Kâmili Paşa'ya gönderdiği yazı. BOA, İ.MSM, Dosya No: 48, Gömlek No: 1228.

¹⁴² Şam valisi Ali Rıza Paşa'nın 2 Kasım 1843 (9 Şevval 1259) tarihli Bedirhan Bey'in Diz ve Tiyarî bölgesine yönelik saldırısı ile ilgili Dersaadet'e gönderdiği arıza. BOA, İ.MSM, Dosya No: 48, Gömlek No: 1229; Bedirhan Bey'in 11 Ağustos 1843 tarihli Erzurum valisi Halil Kâmili Paşa'ya gönderdiği yazı. BOA, İ.MSM, Dosya No: 48, Gömlek No: 1228.

¹⁴³ Bedirhan Bey'in 11 Ağustos 1843 tarihli Erzurum valisi Halil Kâmili Paşa'ya gönderdiği yazı. BOA, İ.MSM, Dosya No: 48, Gömlek No: 1228; Erzurum müşiri Halil Kâmili Paşa'nın 27

hayatını kaybedenler arasında Tiyarî aşireti liderlerinden Melik İsmail de bulunmaktaydı¹⁴⁴. Mar Şimun'un yeğeni de dâhil olmak üzere çok sayıda kadın ve erkek Tiyarîli Nasturi esir düştü¹⁴⁵.

Çatışmalar sırasında bölgedeki Nasturi yerleşim yerlerinin büyük bir kısmı yakılarak tahrip edildi¹⁴⁶. Tiyarîlilerden cizye adı altında 100 kese nakit para toplanmıştı¹⁴⁷. Saldırıdan hemen sonra 600 tüfeğe el konulmuş, yaklaşık 200 tanesinin ise teslim edilmesi beklenmekteydi¹⁴⁸. Aşita'daki ABCFM misyon binasında birkaç sandık içinde haritaya benzer evraklar ve mektuplar bulunmuş ancak işe yaramaz diye Zap Nehri'ne atılmıştı¹⁴⁹.

Bedirhan Bey'in belirttiğine göre; Diz ve Tiyarî saldırısı ile beraber 1840'tan beri Hakkâri mîrine karşı isyan halindeki Kürt ve Nasturi aşiret liderlerinin tamamı Nurullah Bey'in yanına gelip itaatlerini bildirmişlerdi¹⁵⁰. Ancak Erzurum müşirine ve Musul valisine göre durum bundan farklıydı. İmadiye isyanı sırasında İsmail Paşa ile beraber hareket eden Zeynel Bey, Bedirhan Bey tarafından Hakkâri ve çevresine mütesellim olarak atanmıştı¹⁵¹. Dolayısıyla saldırı sonrasında Hakkâri ve çevresi Bedirhan Bey'in idarî tahakkümüne girmişti¹⁵².

Ağustos 1843 (1 Şaban 1259) tarihli Bedirhan Bey'in Nasturilere yönelik saldırısı ile ilgili arızası. BOA, İ.MSM, Dosya No: 48, Gömlek No: 1228; Badger, *The Nestorians and Their Rituals*, s. 277.

¹⁴⁴ Layard, *Ninova ve Kalıntıları*, s. 159; Laurie, *Dr. Grant and the Mountain Nestorians*, s. 353-354.

¹⁴⁵ BOA'daki İ.MSM fonuna kayıtlı olan 48/1229 Dosya/Gömlek numaralı isimsiz ve tarihsiz bir yazı.

¹⁴⁶ Bedirhan Bey'in 11 Ağustos 1843 tarihli Erzurum valisi Halil Kâmili Paşa'ya gönderdiği yazı. BOA, İ.MSM, Dosya No: 48, Gömlek No: 1228.

¹⁴⁷ Erzurum müşiri Halil Kâmili Paşa'nın 27 Ağustos 1843 (1 Şaban 1259) tarihli Bedirhan Bey'in Nasturilere yönelik saldırısı ile ilgili arızası. BOA, İ.MSM, Dosya No: 48, Gömlek No: 1228.

¹⁴⁸ Badger'in iddasına göre sadece Tiyarî bölgesinde saldırı sırasında Bedirhan Bey tarafından el konulan tüfek sayısı 4.500'ün üzerindeydi. Badger, *The Nestorians and Their Rituals*, s. 366.

¹⁴⁹ Erzurum müşiri Halil Kâmili Paşa'nın 27 Ağustos 1843 tarihli Bedirhan Bey'in Nasturilere yönelik saldırısı ile ilgili arızası. BOA, İ.MSM, Dosya No: 48, Gömlek No: 1228

¹⁵⁰ Bedirhan Bey'in 11 Ağustos 1843 tarihli Erzurum valisi Halil Kâmili Paşa'ya gönderdiği yazı. BOA, İ.MSM, Dosya No: 48, Gömlek No: 1228.

¹⁵¹ Musul valisi Mehmet Paşa'nın 9 Ekim 1843 (15 Ramazan 1259) tarihli Bedirhan Bey'in Diz ve Tiyarî bölgesine yönelik saldırısı ile ilgili Dersaadet'e gönderdiği arıza. BOA, İ.MSM, Dosya No: 48, Gömlek No: 1229; Erzurum müşiri Halil Kâmili Paşa'nın 27 Ağustos 1843 (1 Şaban 1259) tarihli Bedirhan Bey'in Nasturilere yönelik saldırısı ile ilgili arızası. BOA, İ.MSM, Dosya No: 48, Gömlek No: 1228.

¹⁵² Bedirhan Bey'in 11 Ağustos 1843 tarihli Erzurum valisi Halil Kâmili Paşa'ya gönderdiği yazı. BOA, İ.MSM, Dosya No: 48, Gömlek No: 1228; İngiltere'nin Musul konsolosluğundan

Patrik Mar Şimun, Tiyarî'deki çatışmalar sırasında Hakkâri'den kaçarak önce İmadiye mütesellimine daha sonra ise Musul'da bulunan İngiltere konsolosluğuna sığındı. İngiltere konsolos yardımcısı, patriği şehrin dışında karşılayarak Vali Mehmet Paşa'ya gitmesini engelledi¹⁵³. Patrik; öncelikli olarak çatışmaların durması, Bedirhan Bey'in Hakkâri'yi terk etmesi ve esir duruma düşen Nasturilerin kurtarılması konuları için Musul'daki İngiltere konsolosundan yardım talebinde bulundu¹⁵⁴. Yine İngiltere'deki Canterbury başpiskoposluğuna da bir mektup göndererek konuyla ilgili onlardan destek istedi¹⁵⁵. Batılı devletlerin (İngiltere ve Fransa) Osmanlı merkez otoritesi nezdinde konuya müdahil olmaları, bölgesel olan sorunu uluslararası bir boyuta taşıdı.

İngiltere'nin Nasturi (Keldani) asıllı Musul konsolos yardımcısı C. S. Rassam, ilk günden itibaren Mar Şimun'un yukarıda bahsedilen taleplerini ve Musul'a sığınan Nasturilerin yaşamış oldukları sorunları İstanbul'daki büyükelçi Startford Canning'e bildirmekteydi¹⁵⁶. İngiltere, gerek dışişleri bakanlığı gerekse de büyükelçiliği aracılığıyla Bâbîâli üzerinde bir baskı oluşturarak Nasturi meselesini Osmanlı merkez otoritesinin gündemine getirdi¹⁵⁷. Öncelikli talep, esir durumdaki Nasturilerin serbest bırakılması meselesiydi. Yukarıda da ifade edildiği üzere; Hakkâri ve çevresinde gerekli güvenliğin sağlanması ve Musul ovasına inen aşiretli Nasturilerin yeniden Hakkâri'ye dönmesi hususları da İngiltere'nin ilgilendiği konulardandı¹⁵⁸. İngiltere büyükelçisi Canning'e göre; Hakkâri ve çevresindeki

---

İstanbul'daki İngiltere sefaretine gönderilen 19 Eylül 1846'tarihli yazının tercümesinde savaş sırasında (1843'teki) tarafsız kalan Tuhubî bölgesinin de Bedirhan Bey'in idaresine geçtiği belirtilmiştir. İngiltere'nin Musul'da konsolosu tarafından 19 Eylül 1846 tarihli yazının tercümesi. BOA, İ.MSM, Dosya No: 49, Gömlek No: 1235.

¹⁵³ Musul valisi Mehmet Paşa'nın 9 Ekim 1843 (15 Ramazan 1259) tarihli Bedirhan Bey'in Diz ve Tiyarî bölgesine yönelik saldırısı ile ilgili Dersaadet'e gönderdiği arıza. BOA, İ.MSM, Dosya No: 48, Gömlek No: 1229.

¹⁵⁴ İngiltere'nin Musul konsolos yardımcısı Rassam'ın İngiltere'nin İstanbul elçisi Canning'e gönderdiği 18.12.1843 tarihli raporu. FO, 195/228; Badger, *The Nestorians and Their Rituals*, s. 274-276.

¹⁵⁵ Yonan, *Asur Soykırımı Unutulan Bir Holocaust*, s. 45-46.

¹⁵⁶ İngiltere'nin Musul konsolos yardımcısı Rassam'ın İngiltere'nin İstanbul elçisi Canning'e gönderdiği 29.07.1843 tarihli raporu. FO, 195/228.

¹⁵⁷ İngiltere büyükelçisi Startford Canning'e ait bir kıt'a talimatname tercümesi. BOA, İ.MSM, Dosya No: 48, Gömlek No: 1229.

¹⁵⁸ Layard, *Ninova ve Kalıntıları*, s. 131.

güvenlik, Osmanlı merkez otoritesi/ordusu tarafından sağlanmalı ve aşiretli Nasturiler idarî olarak doğrudan Osmanlı merkez otoritesinin altına girmeliydi. Aşiretli Nasturilerin ikna edilmesi konusunda İngiltere her türlü inisiyatif almaya hazırdı¹⁵⁹.

3.2.1.6. Bölgedeki Bürokratların Saldırı Hakkındaki Düşünceleri

Bedirhan Bey'in bölgede elde ettiği idarî nüfuz ve Tiyarî bölgesine düzenlediği saldırı gündemiyle Eylül ayının (1843) başlarında toplandığı anlaşılan Meclis-i Hass-ı Meşveret'te İngiltere ve Fransa elçilerinin ve bölgedeki valilerin (veya müşirlerin) konu ile ilgili yazıları mütalaa edildi. İngiltere ve Fransa elçilerinin yazıları tercüme ettirilerek Erzurum müşiri Halil Kâmilî Paşa, Şam valisi Ali Rıza Paşa ve Musul valisi Mehmet Paşa'ya gönderilerek gerekli değerlendirmenin yeniden yapılması istendi¹⁶⁰. Yapılacak değerlendirmeler ışığında Hakkâri ve çevresindeki çatışmalar ile ilgili yapılacakların masaya yatırılması planlanmaktaydı.

Kısa bir süre sonra saldırı hakkında oluşturulan arizalar Dersaadet'e gönderildi. Bu arizaların İngiltere ve Fransa'nın Osmanlı merkez otoritesi üzerinde oluşturduğu baskının bir ürünü olduğu unutulmamalıdır. Ancak Erzurum müşiri Halil Kâmilî Paşa'nın yukarıda bahsedilen Meclis-i Vâlâ toplantısından önce saldırı ile ilgili Dersaadet'e gönderdiği üç bilgilendirme arızası daha bulunmaktadır¹⁶¹. Batılı devletlerin siyasî baskısı altında yazıldığından Erzurum müşirine ait bu arizaların

¹⁵⁹ 28 Kasım 1843 (6 Zilkade 1259) tarihli Meclis-i Umumi mazbatası ve 3 Aralık 1843 (11 Zilkade 1259) tarihli arz tezkeresi. BOA, İ.MSM, Dosya No: 48, Gömlek No: 1229.

¹⁶⁰ Meclis-i Vâlâ mazbatası (tarihsiz) ve 9 Eylül 1843 (14 Şaban 1259) tarihli sadrazamlık tezkeresi. BOA, İ.MSM, Dosya No: 48, Gömlek No: 1228. Bu sırada Diyarbakır müşirliği görevini yürüten İsmail Paşa'nın (Diyarbakır müşirliği: 1843-1845) konu hakkında görüşüne başvurulmamış olması dikkat çekicidir. Çünkü Bedirhan Bey'in (Bohtan emirliğinin) tasarrufunda olan bazı kazalar bu tarihte idarî olarak Diyarbakır eyaletine bağlıydı. Hatta bu tarihten yaklaşık 1 ay önce Bedirhan Bey'in Hakkâri'ye yapacağı saldırı için Diyarbakır ve çevresindeki aşiretlerden asker topladığını bu konunun Diyarbakır ve çevresinde büyük bir idarî ve malî sıkıntıya neden olduğunu Dersaadet'e bildirmişti. Bedirhan Bey'in asker topladığına dair Diyarbakır müşiri İsmail Paşa'nın 20 Temmuz 1843 tarihli yazısı. BOA, İ.MSM, Dosya No: 82, Gömlek No: 2351.

¹⁶¹ Erzurum müşiri Halil Kâmilî Paşa'nın 5 Ağustos 1843 (9 Recep 1259) tarihli Bedirhan Bey'in Diz ve Tiyarî bölgesine yönelik saldırısı ile ilgili Dersaadet'e gönderdiği arıza. BOA, İ.MSM, Dosya No: 48, Gömlek No: 1228; Erzurum müşiri Halil Kâmilî Paşa'nın 27 Ağustos 1843 (1 Şaban 1259) tarihli Bedirhan Bey'in Nasturilere yönelik saldırısı ile ilgili arızası. BOA, İ.MSM, Dosya No: 48, Gömlek No: 1228; Erzurum müşiri Halil Kâmilî Paşa'nın 3 Eylül 1843 (8 Şaban 1259) tarihli Bedirhan Bey'in Diz ve Tiyarî bölgesine yönelik saldırısı ile ilgili Dersaadet'e gönderdiği arıza. BOA, İ.MSM, Dosya No: 48, Gömlek No: 1228.

ayrı bir önemi bulunmaktadır. Yine saldırı ile ilgili Bedirhan Bey'in Erzurum müşirine gönderdiği çeşitli bilgilendirme yazıları/mektupları da bu bağlamda Dersaadet'e gönderilmiş arşiv vesikaları arasında sayılabilir.

Erzurum müşiri ilk arızasında saldırıyı, isyan halinde olan aşiretlerin (*Çal, Tiyarî ve Pinyanişî*) itaat altında alınması (*te'dib*) harekâtı olarak değerlendirmiştir. Hakkâri sancağı her ne kadar Erzurum eyaletinin idarî sahasında yer alsa da o güne kadar vergi yönünden Osmanlı merkez otoritesinin hazinesine bir akçe bile getirisi olmamıştı. Ayrıca idarî olarak da hiçbir valinin bu bölgeye hükmü geçmemişti. Bedirhan Bey'in bu saldırısının amacı isyan halindeki olan Kürt ve Nasturi aşiretlerini itaat altına almak ve Osmanlı merkez otoritesi için bir miktar vergi geliri sağlamaktır. Bedirhan Bey'e yönelik tek eleştiri, saldırının zamanlaması konusunda olmuştur. Saldırının İran ile sürdürülen hudut müzakereleri sonrasına bırakılmasının daha uygun olacağı görüşündeydi. Hakkâri ve çevresinde yaşanan huzursuzluğun (aşiretlerin Hakkâri mîrine karşı isyanı) sebebi Bedirhan Bey değil Musul valisi Mehmet Paşa'dır. Bu arıza kaleme alındığı sırada Diz bölgesinde kontrol sağlanmış, Tiyarî bölgesine ise saldırı için hazırlık yapılmaktaydı¹⁶².

Halil Kâmili Paşa ikinci arızasında öncelikle Hakkâri ve çevresindeki isyanın başarılı bir şekilde bastırıldığını ve bölgede kontrolün sağlandığını belirtmiştir. Ayrıca birkaç yüz seneden beri Osmanlı merkez otoritesinin varlığını tanımayan bu kadar güçlü bir milleti (Tiyarîlileri) itaat altına alma başarısını gösteren Bedirhan Bey'in bu hizmetinden dolayı *mîrimîranlık* rütbesi ile taltif edilmesi konusunda Dersaadet'e öneride bulunmuştur. Erzurum müşirine göre, saldırı haklı gerekçelere dayanmaktadır. Tiyarîlilerin saldırısı sonucu 50 kişinin hayatını kaybetmiş olmasını en önemli gerekçe olarak göstermiştir. Buna karşılık Bedirhan Bey iki konuda yetkisini aşmıştır: Birincisi, Zeynel Bey'i Hakkâri ve çevresine *mütesellim* olarak atamış olmasıdır. İkincisi ise saldırı sırasında Nasturi yerleşimlerinde yaşanan

¹⁶² Erzurum müşiri Halil Kâmili Paşa'nın 5 Ağustos 1843 (9 Recep 1259) tarihli Bedirhan Bey'in Diz ve Tiyarî bölgesine yönelik saldırısı ile ilgili Dersaadet'e gönderdiği arıza. BOA, İ.MSM, Dosya No: 48, Gömlek No: 1228.

yağmalama olaylarıdır. Bedirhan Bey'in bu iki konuda Dersaadet tarafından uyarılması gerektiğini bildirmiştir¹⁶³.

3 Eylül tarihli arizasında ise Halil Kâmili Paşa, Tiyarîlilerin Osmanlı Devleti'nin tebaası olmasına rağmen vergilerini öteden beri Hakkâri mîrine vermiş olduklarını belirtir. Ancak on beş seneden beri bu vergi-i kadimlerini edada muhalefet etmekteydiler. Ayrıca Hakkâri kazasındaki köylere sürekli saldırılar düzenlemekteydiler. Kalabalık bir millet olmalarından Hakkâri mîri tek başına Tiyarîlileri itaat altına alamamıştır. Asî Tiyarî aşiretini itaat altına alma konusunda Hakkâri mîrine yardım etmek maksadıyla Bedirhan Bey bölgeye asker sevk etmiştir. Taraflar arasında meydana gelen savaşta her iki taraftan da kayıplar yaşanmıştır. Saldırı sırasında Tiyarîlilerin bir kısmı Musul'a sığınmış ancak daha sonra ikna edilerek yeniden Hakkâri'ye dönmeleri sağlanmıştır. Ayrıca İngiltere'nin Nasturi meselesine sahip çıkmasının Osmanlı Devleti'nin menfaatine olmayacağını altı çizilmiştir¹⁶⁴.

Yukarıda da ifade edildiği üzere Bedirhan Bey'in Diz ve Tiyarî'ye düzenlediği saldırı ile ilgili Dersaadet, 9 Eylül'de, bölge valilerinden yeni bir değerlendirme istemişti. İngiltere ve Fransa elçiliklerinin uyarılarının da dikkate alındığı bu bağlamdaki ilk değerlendirme Musul valisi Mehmet Paşa tarafından Dersaadet'e gönderildi. Merkezîyetçi düşünceleri ile bilinen Mehmet Paşa, saldırı ile ilgili olarak hem Kürtleri (Bedirhan Bey, Nurullah Bey, Han Mahmud, İmadiyeli İsmail Paşa ve Ertuşîlerin reisi Tatar Ağa) hem de Nasturileri (Tiyarîlileri) suçlamaktaydı. Ona göre; Tiyarîlilerin başlattığı isyan, padişahın rızasına aykırı bir şekilde bastırılmıştı. Fakat yüz elli seneden beri bağımsız bir halde (*havza-i hükûmete dâhil olmayarak*) yaşayan ve çevresindeki kabileler için sürekli bir tehdit unsuru olan Tiyarîlilerin de bir şekilde kontrol altına alınması gerekmekteydi. Tiyarî bölgesinde kontrol sağlanmadıkça ne Hakkâri'de ne de Musul eyaletinde huzur olacaktı. Bir önceki yıl Tiyarîliler İmadiye'ye bağlı köylere saldırmış ve bölgenin ileri gelenlerinden on altı

¹⁶³ Erzurum müşiri Halil Kâmili Paşa'nın 27 Ağustos 1843 (*1 Şaban 1259*) tarihli Bedirhan Bey'in Nasturilere yönelik saldırısı ile ilgili arizası. BOA, İ.MSM, Dosya No: 48, Gömlek No: 1228.

¹⁶⁴ Erzurum müşiri Halil Kâmili Paşa'nın 3 Eylül 1843 (*8 Şaban 1259*) tarihli Bedirhan Bey'in Diz ve Tiyarî bölgesine yönelik saldırısı ile ilgili Dersaadet'e gönderdiği ariza. BOA, İ.MSM, Dosya No: 48, Gömlek No: 1228.

kişiyi katletmişlerdi. Ancak Tiyarîlilerin itaat altına alınması, Bedirhan Bey'in yaptığı gibi ve Batılı devletlerin dedikodusuna sebep olacak bir biçimde olmamalıydı. Saldırıdan önce Tiyarîliler İmadiye mütesellimi ile görüşüp Musul eyaleti üzerinden Osmanlı merkez otoritesine tabi olmak istediklerini beyan etmişlerdi. Hakkâri ve çevresinde merkezî idarenin tesisiyle beraber bu tür olaylar zamanla azalacaktı. Hakkâri'ye düzenlenen saldırının asıl amacı, Tiyarîlilerin Musul eyaletine bağlanmasına engel olmaktı. Eli kanlı Bedirhan Bey Hakkâri ve çevresinden bir an önce uzaklaştırılmalıydı¹⁶⁵.

8 Kasım tarihli ve konu ile ilgili başka bir arizasında ise Mehmet Paşa, Bedirhan Bey'in saldırıdan önce Tiyarîlileri itaat altına almak için Erzurum müşiri tarafından görevlendirildiği yalanını etrafa yayarak harekete geçtiğini bu kez ise Cizre ve Bohtan kazalarının Erzurum eyaletine bağlanmak üzere olduğu yalanını ertafa yayarak Hakkâri üzerine yeni bir sefer hazırlığı içinde olduğunu belirtmekteydi¹⁶⁶.

Diz ve Tiyarî bölgelerine düzenlenen saldırı ile ilgili en ilginç değerlendirme yazısı Şam valisi Ali Rıza Paşa tarafından kaleme alınmıştır. Şam valisinin konu hakkında aynı tarihli iki arizası bulunmaktadır. Birinci arizasında, Bedirhan Bey'in bölgede merkezî otoritenin varlığını tehdit edebilecek bir güce kavuşmuş olmasının, üzerinde durulması gereken bir konu olduğunu belirtir. Ancak saldırı ile ilgili ikinci arizasında Bedirhan Bey ile ilgili düşünceleri farklıdır. Hakkâri ve çevresinde *cemî'-i zamandan beri harbî olarak başlı başına yaşayan Tiyarîliler* üzerine düzenlenen saldırının soruşturma konusu olmasına ve bu konuyla ilgili Bedirhan Bey hakkındaki şikâyetlere bir anlam verememiştir. “...*Eğerçi mîr-i merkum* (Bedirhan Bey) *hakkında vâki olmakta olan iştikâ* (şikâyet) *bunlardan* (Diz ve Tiyarî bölgesine düzenlenmiş saldırıdan) *dolayı ise bu keyfiyet ayn-ı salâh* (bölgeye yapılan saldırı

¹⁶⁵ Musul valisi Mehmet Paşa'nın 9 Ekim 1843 (15 Ramazan 1259) tarihli Bedirhan Bey'in Diz ve Tiyarî bölgesine yönelik saldırısı ile ilgili Dersaadet'e gönderdiği ariza. BOA, İ.MSM, Dosya No: 48, Gömlek No: 1229.

¹⁶⁶ Musul valisi Mehmet Paşa'nın 8 Kasım 1843 (15 Şevval 1259) tarihli Bedirhan Bey'in Diz ve Tiyarî bölgesine yönelik saldırısı ile ilgili Dersaadet'e gönderdiği ariza. BOA, İ.MSM, Dosya No: 48, Gömlek No: 1229.

yerinde bir karar) *olup mütalaa ve mülâhaza olunacak* [ve varsa bir mahzuru bertaraf olunacaktır]...” şeklinde mütalaasını bitirmiştir.

Ali Rıza Paşa’nın bakış açısını şu şekilde özetlemek mümkündür: Tiyarîliler “harbî” statüsüne sahip olup onların Osmanlı merkez otoritesi ile o güne kadar zimmet hukuku çerçevesinde bir devlet-tebaa ilişkisi oluşmamıştı. Dolayısıyla Bedirhan Bey’in Tiyarîliler üzerine asker sevketmiş olmasının ve onları bir şekilde itaat altına almasının bir mahsuru yoktur¹⁶⁷.

Dersaadet’in 9 Eylül’de görüşüne başvurduğu diğer bir isim de doğal olarak Erzurum valisi olmuştu. 5 Kasım’daki arizasında Halil Kâmili Paşa, saldırı ile ilgili olarak üstü kapalı bir şekilde yine Musul valisini suçlamıştır. Ayrıca Tiyarî isyanının arkasında İran’ın bölgeye hâkim olma arzusunun yattığı iddiasında bulunmuştur. İsyanın başarılı bir şekilde bastırılmasıyla bölgenin İran’ın tahakkümü altına girmesi ihtimalini ortadan kaldırmıştır. Daha önce de belirttiği gibi; Bedirhan Bey’in saldırıyı zamansız/izinsiz başlatmasının dışında bir kabahati olmamıştı¹⁶⁸. Elbette bu son değerlendirmesinde Halil Kâmili Paşa yine Bedirhan Bey’e arka çıkmıştır.

Yukarıda bahsedilen ve bölgeden Dersaadet’e gönderilen Diz ve Tiyarî bölgelerine düzenlediği saldırı ile ilgili arizalara bakıldığında şu sonuçlara varmak mümkündür:

1. Öncelikle sözü edilen yazışmalarda saldırı, bir Kürt-Nasturi çatışması olarak ele alınmamıştır. Yaşananlar, daha çok, devlet-tebaa ilişkisine dayalı sıradan olaylar olarak değerlendirilmiştir.
2. Erzurum müşiri ve Şam valisi saldırı ile ilgili olarak ne Bedirhan Bey’e ne de Nurullah Bey’e ciddi bir eleştiride bulunmuşlardır. Eleştiride bulunmak bir tarafa saldırının gerekliliğine ve yerindeliğine vurgu yapmışlardır.

¹⁶⁷ Şam valisi Ali Rıza Paşa’nın 2 Kasım 1843 (9 Şevval 1259) tarihli Bedirhan Bey’in Diz ve Tiyarî bölgesine yönelik saldırısı ile ilgili Dersaadet’e gönderdiği iki ariza. BOA, İ.MSM, Dosya No: 48, Gömlek No: 1229.

¹⁶⁸ Halil Kâmili Paşa’nın 5 Kasım 1843 (12 Şevval 1259) tarihli Bedirhan Bey’in Diz ve Tiyarî bölgesine yönelik saldırısı ile ilgili Dersaadet’e gönderdiği ariza. BOA, İ.MSM, Dosya No: 48, Gömlek No: 1229.

3. Batılıların saldırı için kullandığı “katliam” veya “vahşet” ifadeleri kadar olmasa bile saldırının padişahın rızasına uygun bir şekilde yapılmadığını ve esir alma, talan ve gasp gibi uygulamaların çağ dışı olduğunu vurgulayan tek bürokrat Musul valisi Mehmet Paşa’dır. Ancak Mehmet Paşa’nın bu yönlü söylemi, biraz da, Onun Hakkâri’ye dönük planlarının baltalanmış olması ve Erzurum valisinin kendisine yönelik suçlayıcı tavrı ile alakalıdır.
4. Halil Kâmili Paşa’nın saldırıya yönelik olumlu tavrının sebebi ise “3.2.1.3. Halil Kâmili Paşa-Bedirhan Bey Yakınlaşması” başlığı altında da ifade edildiği üzere Bedirhan Bey’in Cizre ve Bohtan kazalarının idarî ve malî (vergilendirme) yönden Erzurum eyaletine bağlanması ile ilgili teklifidir.
5. Halil Kâmili Paşa, arizalarında genellikle Bedirhan Bey için *asâkir-i muntazama-i hazret-i şâhâne miralay* veya sadece *miralay* unvanını kullanmıştır. Şüphesiz Bedirhan Bey’in böyle bir askerî unvanı bulunmaktaydı. Fakat bu unvanın kullanımı, bölgenin diğer bürokratları (Mehmet Paşa, Ali Rıza Paşa) ve Dersaadet’teki üst kurullar (*Meclis-i Vâlâ, Meclis-i Umumi*) tarafından tercih edilmemiştir. Halil Kâmili Paşa’nın Bedirhan Bey’i *asâkir-i muntazamanın* bir komutanı olarak göstermesinin amacı, saldırıyı Osmanlı merkez otoritesinin bir askerî harekâtı olarak takdim ederek saldırıya yönelik eleştirileri bertaraf etmek istemesidir.

Bedirhan Bey, saldırı hakkında Halil Kâmili Paşa’yı düzenli olarak bilgilendirmekteydi. Bu bilgilendirme mektuplarında Diz ve Tiyarî bölgesine düzenlediği saldırıyı *fetih* olarak nitelendirmiştir¹⁶⁹. 11 Ağustos tarihli yazısında, oldukça sarp olan Tiyarî bölgesinde çatışmaların iki gün boyunca devam ettiğini, çatışmalar sırasında aşiret reisleri de dâhil olmak üzere çok sayıda Tiyarîliyi öldürdüklerini, köylerini talan edip boşalttıklarını ve önemli miktarda eşyalarına el koyduklarını (*ahz*) belirtmiştir. Askerlerinin iaşesi için ise üç bin koyuna el

¹⁶⁹ Bedirhan Bey’in 7 Ağustos 1843 tarihli Halil Kâmili Paşa’ya gönderdiği yazı. BOA, İ.MSM, Dosya No: 48, Gömlek No: 1228.

konulmuştu. Saldırıya maruz kalan Diz ve Tiyarîli Nasturileri daha önceki yazılarında *asî* olarak niteleyen Bedirhan Bey, bu kez *ehl-i küffar* veya *ehl-i şirk* olarak nitelendirmekteydi. Teslim olanlara ise Halil Kâmili Paşa adına *amân* verip karşılığında cizye almıştı¹⁷⁰.

3.2.1.7. Osmanlı Merkez Otoritesinin Saldırı Karşısındaki Tutumu

Dersaadet, Kasım ayının sonlarına doğru, bölgedeki bürokratlardan istediği raporlar ışığında konuyu müzakere ederek bir yol haritası oluşturmaya çalışmıştır. Raporlar önce Meclis-i Vâlâ'da daha sonra ise geniş katılımlı Meclis-i Umumi'de müzakere edildi. Konu, Osmanlı Devleti'nin tebaası durumundaki bazı aşiretlerin isyanı ve bu isyanın padişahın rızasına muhalif (sert) bir şekilde bastırılmış olması yönüyle hem bir iç; söz konusu isyanın İran ile olan sınır bölgesinde meydana gelmiş olması ve Batılı devletlerin konuya müdahil olmaları yönüyle hem de bir dış sorun olarak ele alınmıştır. Bu yüzden konu ile ilgili Dâhiliye ve Hariciye nezaretlerinin de görüşlerine başvurulmuştur. Ancak İngiltere ve Fransa'nın konuya müdahil olmaları büyük bir rahatsızlık yaratmıştır. Yine de söz konusu devletlerin görüşleri ve uyarıları göz ardı edilmemiş veya edilememiştir¹⁷¹.

Bölgeden gönderilen raporlardan iki ana görüş ortaya çıktı. Birincisi Bedirhan Bey'in Diz ve Tiyarî bölgesinden bir şekilde uzaklaştırılması esasına dayanan Musul valisi Mehmet Paşa'nın görüşüydü. Bu görüş, aynı zamanda, bölgenin doğrudan Musul eyaletine bağlanmasını da önermekteydi. İkincisi ise bölgenin eskiden olduğu gibi Erzurum eyaletine bağlı kalması, Bedirhan Bey'in taltif edilmesi ve saldırının sıradan bir asayiş olayı olarak ele alınması esasına dayanan Halil Kâmili Paşa'nın görüşüydü.

Her iki görüş de Dersaadet'teki kurullarda kabul görmemiştir. Birinci görüşe göre hareket edilmesi durumunda, Batılı devletlerin (özellikle İngiltere'nin) Nasturi Cebeli'ndeki nüfuzu artmış olacaktı. İkinci görüşe göre hareket edilmesi durumunda ise Batılı devletlerin dedikodusuna (*kiyl u kâl*) ve Dersaadet üzerinde baskı

¹⁷⁰ 11 Ağustos 1843 tarihli Bedirhan Bey'in Halil Kâmili Paşa'ya gönderdiği mektup. BOA, İ.MSM, Dosya No: 48, Gömlek No: 1228.

¹⁷¹ 28 Kasım 1843 (6 Zilkade 1259) tarihli Meclis-i Umumi mazbatası ve 3 Aralık 1843 (11 Zilkade 1259) tarihli arz tezkeresi. BOA, İ.MSM, Dosya No: 48, Gömlek No: 1229.

oluşturmasına neden olacaktı. “... *her ne suretle tedbîr olunsa mechûl üzerine hükm kabîlinden olacağı...*” ifadesi ile her iki önerinin de birden fazla bilinmezi bünyesinde barındırdığının altı çizilmiştir.

Dersaadet, bölge valilerinin değerlendirmeleri ışığında saldırı ile ilgili bir yol haritası oluşturamamıştır. Bu yüzden bölgeye *mu'temed, iffet ve dirâyet* vasıflarına sahip bir bürokratin gönderilmesi, konunun yerinde incelenmesi ve bu inceleme sonucunda konunun yeniden değerlendirilmesine karar verildi. Daha önce de ifade edildiği üzere bu vasıflara sahip olduğuna inanılan *Mektûbî-i Senâverî Odası*'ndan Kemal Efendi, Nasturi Cebeli'nde vuku bulan ahvâle dâir özel yetkili bürokrat olarak tayin edildi¹⁷².

Şubat 1844'te bölgeye varan Kemal Efendi, önce Cizre'deki Bedirhan Bey'i ziyaret etti. Tiyarî bölgesine dönük saldırıların durdurulması, alınan esirlerin derhal serbest bırakılması ve saldırı sırasında Nasturilere ait el konulan malların iadesi ile ilgili fermanı Bedirhan Bey'in yanında okudu. Kemal Efendi'nin belirttiğine göre; Bedirhan Bey, bundan böyle Tiyarî bölgesine benzer bir saldırıda bulunmayacağını ve istenilmesi durumunda bölgedeki askerlerini çekeceğini taahhüt etmişti. Esirlerin iadesi konusunda ise saldırıdan hemen sonra 347 esir Hakkâri veya Musul'a geri gönderilerek serbest bırakılmıştı. Hâlihazırda Cizre ve Diyarbakır çevresinde bulunan 30-35 esir ise kısa süre içinde memleketlerine gönderilecekti¹⁷³.

Nasturilere ait gasp edilen mallar ganimet olarak askerlere dağıtılmıştı. Dolayısıyla bu malların iadesi için artık yapılacak bir şey yoktu. Saldırı sırasında emân verilen Nasturilerin her birisinden -öşür hariç- senelik 50 kuruş cizye alınmıştı. Yine o güne kadar herhangi bir verginin tahsil edilmediği Hakkâri emirliğinden, o

¹⁷² Nasturi milletin ıslahatı için tayin edilen Kemal Efendi'ye mesel-i me'muresini şamil talimatname itası. BOA, İ.DH, Dosya No: 81, Gömlek No: 4074; 28 Kasım 1843 (6 *Zilkade* 1259) tarihli Meclis-i Umumi mazbatası ve 3 Aralık 1843 (11 *Zilkade* 1259) tarihli arz tezkeresi. BOA, İ.MSM, Dosya No: 48, Gömlek No: 1229; Diyarbakır müşiri ve Musul valisine gönderilen 9 Aralık 1843 tarihli yazılar. BOA, BEO.AYN.d, Defter No: 609, s. 5-6; Ahmed Lûtfî Efendi, *Vak'anüvîs Ahmed Lûtfî Efendi Tarihi*, Eski Yazıdan Aktaran: Yücel Demirel, Yapı Kredi Yayınları, C. IV-VIII, İstanbul, 1999, s. 1143-1144.

¹⁷³ Bedirhan Bey'in Diz ve Tiyarî bölgelerine olan saldırısı ile ilgili Kemal Efendi'nin 25 Şubat 1844 tarihli arızası. BOA, C.DH, Dosya No: 31, Gömlek No: 1536.

günden itibaren Erzurum müşirliğine senelik 700 kese akçe verginin tahsil edilmesi de Bedirhan Bey tarafından taahhüt edilmişti¹⁷⁴.

Kemal Efendi'nin Cizre'ye varmasından kısa bir süre önce Musul valisi Mehmet Paşa vefat etmişti. Mehmet Paşa'nın ölümüne bağlı olarak bölgede bir otorite boşluğu ortaya çıkmıştı. Bu ortamda İmadiyeli İsmail Paşa'nın kardeşi Siraceddin Bey ve Mardinli Ali Bey'in başını çektiği bir grup, bölgede bir isyan çıkartmanın gayreti içindeydiler. Kemal Efendi'ye göre bu şartlar altında (Siraceddin Bey ve Mardinli Ali Bey'in isyan etme ihtimali) tedbiri elden bırakmamak kaydıyla Bedirhan Bey'in görevinde kalması, bölgenin güvenliği açısından daha uygundu. Ancak konu ile ilgili mütalaasını daha sonra Dersaadet'e gönderceğini belirtmiştir¹⁷⁵.

16 Nisan 1846'da toplanan Meclis-i Ahkâmı Adliye, Kemal Efendi'nin Cizre'den gönderdiği yazıları değerlendirdi. Bu toplantıda da Diz ve Tiyarî bölgesine düzenlenen saldırı ile ilgili herhangi bir karar alınmadı. Erzurum müşirliğinin ve Kemal Efendi'nin saldırı ile ilgili gönderecekleri yeni arizalara göre konu, daha sonraki bir tarihte değerlendirilmeye bırakıldı¹⁷⁶. Bedirhan Bey tarafından emân verilen Nasturilerden eşit miktarda (*ala's-seviye*) -öşür hariç- senelik 50 kuruş cizye uygulaması şer'-i şerife ve yürürlükteki yasalara (*nizama*) aykırı olmasından Erzurum müşirliğinden gelecek olan değerlendirmeye göre alınacak miktar yeniden hesaplanacaktı¹⁷⁷. Ayrıca Bedirhan Bey'in Hakkâri emirliği adına ödemeyi taahhüt ettiği 700 kese akçe senelik vergi de her ne kadar uygun bir teklif gibi görünmüştü de

¹⁷⁴ Bedirhan Bey'in Diz ve Tiyarî bölgelerine olan saldırısı ile ilgili Kemal Efendi'nin 25 Şubat 1844 tarihli arızası. BOA, C.DH, Dosya No: 31, Gömlek No: 1536.

¹⁷⁵ Bedirhan Bey'in Diz ve Tiyarî bölgelerine olan saldırısı ile ilgili Kemal Efendi'nin 27 Şubat 1844 tarihli arızası. BOA, C.DH, Dosya No: 39, Gömlek No: 1931; Bedirhan Bey, Nurullah Bey, Mardinli Ali Bey ve İmadiyeli Siraceddin Bey hakkında Kemal Efendi'nin 27 Şubat 1844 tarihli arızası. BOA, A.MKT, Dosya No: 9, Gömlek No: 56.

¹⁷⁶ Kemâl Efendi'nin Bedirhan Bey ile olan mülâkatına dair 16 Nisan 1844 tarihli Meclis-i Ahkâmı Adliye mazbatası. BOA, C.DH, Dosya No: 31, Gömlek No: 1536.

¹⁷⁷ Şer'-i hukuka göre toplanacak olan cizye miktarının belirlenmesi için zimmîler gelir durumuna göre *a'la*, *evsat* ve *edna* olmak üzere 3 gruba ayrılmaktaydı. *Her grubun ödemekle mükellef olduğu cizye miktarı farklıydı. Cizye konusunda yürürlükte olan II. Mahmut'un 26 Nisan 1834 tarihli iradesine göre; a'la için 60, evsat için 30 ve edna için ise 15 kuruş tespiti yapılmıştı. Bu yüzden Bedirhan Bey tespit ettiği 50 kuruşluk cizye bedeli ne şer'-i şerife ne de yürürlükteki nizama uygundu. İbrahim Özcoşar, Hüseyin Haşimi Güneş, "Osmanlı Devleti'nde Cizye ve 19. Yüzyıla Ait Bir Cizye Defteri: Cizre Sancağı'nın Cizye Defteri (Cizye Defter Numarası: 375)", Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi, Kış-2006, C.5, S.15, s. 162, (https://dergipark.org.tr/tr/pub/esosder/issue/6129/82201. Erişim Tarihi: 05.01.2021).*

harekât-ı sâbıkasını örtmek ve ileride yapacağı uygunsuzluklara bir bakıma ruhsat vermek şeklinde anlaşılabacağından konunun yine Erzurum müşirliğinden gelecek olan rapora göre değerlendirilmesi kararı alındı¹⁷⁸.

Ulaşabildiğimiz kadarıyla 1843 Diz ve Tiyarî bölgelerine düzenlenen saldırının ele alındığı Dersaadet'teki son kurul, 9 Aralık 1844 tarihli Meclis-i Umûmî'dir. Bu toplantıda, Kemal Efendi'nin Musul'dan gönderdiği bir arızası müzakere edilmiştir¹⁷⁹. Kemal Efendi arızasında; Cizre'den Musul'a geldikten sonra seksen kadar esiri daha serbest bıraktırdığını, yirmi yedi esirin ise Musul'un İngiliz konsolosu marifetiyle özgürlüklerine kavuştuğunu belirtmiştir. Kendisine tevdi edilen görevi tamamlamış olmasından Dersaadet'e dönmek için izin talebinde bulunmuştur¹⁸⁰. Meclis-i Umûmî'de, Musul valiliğindeki değişiklik (Musul valisi Mehmet Paşa'nın ölümü, Şerif Paşa'nın Musul valiliğine atanması) nedeniyle “... *Nasturi milletinin istihsâl-ı esbâb-ı ra'iyetleri ne suretle mümkün olacağı ve Cizre'nin ne taraftan idaresinde suhûlet bulunacağı ...*” gibi bazı hususların hükmü artık düştüğünün görüşüne varıldığı için Kemal Efendi'nin Dersaadet'e dönme yönündeki talebi yerinde bulunmuştur¹⁸¹.

Bedirhan Bey'in Diz ve Tiyarî bölgelerine düzenlenen saldırı, 1845 yılının başından itibaren Osmanlı merkez otoritesinin gündeminden düşmüştür. Van isyanı, artık öncelikli gündem maddesi olmaya başlamıştır. Öyle anlaşıyor ki saldırı ile ilgili özel yetkili memur olarak görevlendirilen Kemal Efendi'nin bir yılı aşkın süre boyunca bölgedeki çabası, esir durumuna düşen Nasturilerin kurtarılması ile sınırlı kalmıştı. Bedirhan Bey, Hakkâri emirliğinin idarî sahasındaki Nasturî Cebeli'nin fiilî yöneticisi oldu¹⁸². Nasturi patriği Mar Şimun, uzun bir süre (1849'a kadar), önce

¹⁷⁸ Kemâl Efendi'nin Bedirhan Bey ile olan mülâkatına dair 16 Nisan 1844 tarihli Meclis-i Ahkâmı Adliye mazbatası. BOA, C.DH, Dosya No: 31, Gömlek No: 1536.

¹⁷⁹ 9 Aralık 1844 tarihli Meclis-i Umûmî mazbatası. BOA, İ.MVL, Dosya No: 61, Gömlek No: 1161.

¹⁸⁰ Kemal Efendi'nin Dersaadet'e dönüş için izin talebine dair 25 Temmuz 1844 tarihli yazısı. BOA, İ.MVL, Dosya No: 61, Gömlek No: 1161.

¹⁸¹ 9 Aralık 1844 tarihli Meclis-i Umûmî mazbatası. BOA, İ.MVL, Dosya No: 61, Gömlek No: 1161; BOA, BEO.AYN.d, Defter No: 609, s. 8-9.

¹⁸² “...*Bedirhan Bey'in idaresinde bulunan Tayari kazasında üç sene mukaddem zuhûra gelen arbedenin bir misli yine zuhûr etmek üzere olduğunu ...*” Fransa'nın Musul konsolosunun İstanbul'daki Fransa elçisine gönderdiği 25 Eylül 1846 tarihli yazısının tercümesi. BOA, İ.MSM, Dosya No: 49, Gömlek No: 1238; İngiltere'nin Musul konsolosunun Bedirhan Bey'e dair 19 Eylül

Musul'da; daha sonra Urmiye'de ikamet etmek zorunda kaldı. Dolayısıyla Hakkâri'ye dönemedi. Bedirhan Bey, saldırıdan dolayı ne Erzurum müşiri Halil Kâmilî Paşa'nın tavsiye ettiği gibi taltif edildi ne de Musul valisi Mehmet Paşa'nın arz ettiği gibi Nasturi Cebeli'nden çıkartılabildi.

Osmanlı merkez otoritesi, Diz ve Tiyarî bölgelerine düzenlenen saldırı karşısında *tepkisizlik* politikasını tercih etmiştir. Ancak bu tepkisizlik politikası, İngiltere'nin Musul konsolosunun belirttiği gibi Osmanlı merkez otoritesinin olay karşısındaki çaresizliği ile alakalı bir konu değildi¹⁸³. Yukarıda da ifade edildiği üzere, Musul valisi Mehmet Paşa'nın saldırıdan hemen sonra Bedirhan Bey'in Tiyarî üzerindeki nüfuzunu kırmak amacıyla bölgeye doğrudan müdahale etme ve Musul eyaletine bağlama yönündeki teklifine Dersaadet sıcak bakmamıştı. Tiyarî bölgesinin idarî statüsünde bu yönde yapılacak bir değişikliğin Hakkâri ve çevresini dış müdahalelere açık hale getireceği endişesi taşınmıştır¹⁸⁴. Dolayısıyla Batılı devletlerin baskısına rağmen saldırı karşısında izlenen *tepkisizlik* veya *oluruna bırakma* politikasını, 'Dersaadet saldırıya rıza/müsamaha göstermişti' şeklinde değerlendirmek de doğru bir yaklaşım değildir¹⁸⁵. Fakat bu politikanın 1846'da Tuhubî bölgesine düzenlenecek saldırıya zemin hazırladığını da söylemek gerekir.

3.2.1.8. Bedirhan Bey'in Tuhubî Saldırısı (1846)

Diz ve Tiyarî bölgesine düzenlenen saldırıdan 3 yıl sonra Bedirhan Bey, bu kez, Zap Nehri'nin doğu yakasında bulunan Tuhubî bölgesine ikinci bir saldırı

1846 tarihli yazısı: BOA, HR.TO, Dosya No: 210, Gömlek No: 4; Ağustos 1846'da aşiretli Nasturilerin bölgesini gezen Layard da bölgenin Bedirhan Bey'in kontrolünde olduğunu belirtir. Layard, *Ninova ve Kalıntıları*, s. 140-154.

¹⁸³ "... *Saltanat-ı Seniyye mumaileyhin* (Bedirhan Bey'in) *hakikatten ziyade evhamda olan kudret ve kuvvetine aldanarak kendisine bazı mertebe müsaade ile muamele etmekte...*" İngiltere'nin Musul konsolosundan İstanbul'daki İngiltere elçisine gönderilen 19 Eylül 1846 tarihli yazının tercümesi. BOA, İ.MSM, Dosya No: 49, Gömlek No: 1235.

¹⁸⁴ "... *ol havâli* (Nasturi Cebeli) *reâyâsının* (aşiretli Nasturilerin) *dahi merkûmun* (Bedirhan Bey'in) *usûl-i zâlimânesi sebebiyle bilahire bütûn bütûn elden* (Osmanlı Devleti'nin hakimiyet sahasından) *çıkmasını müstelzim olacağında kat'â istibâh olmayıp* (şüphesiz olup)..." . 25 Şubat 1846 tarihli Bedirhan Bey meselesi ile ilgili sadrazamlık tezkeresi. BOA, İ.MSM, Dosya No: 49, Gömlek No: 1244.

¹⁸⁵ İngiltere'nin Musul konsolosundan İstanbul'daki İngiltere elçisine gönderilen 19 Eylül 1846 tarihli yazının tercümesi. BOA, İ.MSM, Dosya No: 49, Gömlek No: 1235; Averyanov, *Osmanlı İran Rus Savaşlarında Kürtler*, s. 130; William Eagleton, *Mehabad Kürt Cumhuriyeti 1946*, Çev. M. Emin Bozarlan, Koral Yayınları, İstanbul, 1976, s.26.

düzenledi. Saldırı öncesine dair Osmanlı Devleti'ne ait arşiv vesikaları oldukça sınırlıdır. 1843'teki birinci saldırıdan sonra Batılı misyonerlerin Hakkâri ve çevresindeki sınırlı faaliyetlerinden dolayı saldırı öncesi ile ilgili bölgedeki gelişmeleri misyoner raporlarından da takip etmek güçtür¹⁸⁶. Bu yüzden ikinci saldırının sebebi veya sebepleri hakkında daha az bilgiye sahibiz. Ancak 1843-1846 yılları arasında bölgede meydana gelen bazı gelişmeler bu saldırının sebepleri hakkında bize bazı fikirler vermektedir.

1843'teki saldırıdan kısa bir süre sonra kaleme alındığı anlaşılan Osmanlı arşivlerindeki isimsiz ve tarihsiz bir vesikada, Bedirhan Bey tarafından Hakkâri'ye mütesellim olarak atanan Zeynel Bey'in¹⁸⁷ Tiyarîlilere yaptığı baskıların bölgede yeni bir isyana neden olduğu belirtilmektedir. Sözü edilen isyan hareketi günlerce devam etmiş, her iki taraftan da çok sayıda kişi hayatını kaybetmişti¹⁸⁸. İngiltere'nin Musul konsolos yardımcısı C. S. Rassam'ın İstanbul'daki İngiltere elçisine gönderdiği bir bilgilendirme raporunda, söz konusu arşiv vesikasının Ekim 1843 tarihli olduğu anlaşılmaktadır¹⁸⁹. Gerek söz konusu olan arşiv vesikasında gerekse de Rassam'ın bilgilendirme raporunda, Tiyarîlilerin başlattığı isyanın Nurullah Bey ve bölgedeki diğer Kürt aşiretleri tarafından da desteklendiği ve Bedirhan Bey'in bölgeye yardımcı kuvvetler gönderdiği belirtilmektedir. Bu veriler, Bedirhan Bey'in Hakkâri ve çevresinde oluşturduğu fiilî idarî tahakkümün sadece Nasturilerde değil aynı zamanda bölgede bulunan Kürt aşiretlerinde de bir rahatsızlık meydana getirdiğini göstermektedir.

1840'lı yılların başından itibaren Hakkâri emirliğinin idarî yapısında bir bölünmenin meydana geldiği, söz konusu bölünmenin bazı Kürt ve Nasturi aşiretlerinin Hakkâri mîrine karşı isyan etmesine neden olduğu ve bu gelişmelerin

---

¹⁸⁶ ABCFM mensubu misyoner Wright ve Breath'ın Mayıs-Temmuz arasındaki raporlarında söz konu saldırı ile ilgili herhangi bir atıf bulunmamıştır. *The Missionary Herald*, Vol. 42, Boston, 1846, s. 378-383, 406-409.

¹⁸⁷ Bu döneme ait arşiv vesikalarında Bedirhan Bey'in Tiyarî bölgesine atadığı mütesellimin adı zaman zaman Ziver veya Zinar olarak da belirtilmiştir.

¹⁸⁸ Nasturi Cebeli'nde ortaya çıkan isyana dair isimsiz ve tarihsiz bir yazı. BOA, İ.MSM, Dosya No: 48, Gömlek No: 1229.

¹⁸⁹ İngiltere'nin Musul konsolos yardımcısı Rassam'ın İngiltere'nin İstanbul elçisi Canning'e gönderdiği 21.10.1843 tarihli raporu. FO, 195/228.

1843 saldırısına ortam hazırladığı hususları yukarıda ele alınmıştı. Öyle anlaşıyor ki Bedirhan Bey'in 1843'teki saldırısı ne Hakkâri emirliğindeki bölünmeyi ne de bölgedeki Kürt ve Nasturi aşiretlerinin başlattığı isyan hareketini sonlandırabilmiştir.

Saldırıdan sonra Hakkâri emirliğinin idarî sahasının bir kısmı Bedirhan Bey tarafından idare edilmeye başlanırken diğer kısmı Nurullah Bey tarafından idare edilmeye devam edilmiştir. Bu iki başlı idarî yapı, zaman içinde, yeni birtakım huzursuzluklara neden olmuştur. İngiltere'nin Musul konsolosunun ifadesine göre Tiyarîli Nasturiler, 1845 senesi için iki kez Bedirhan Bey'e bir kez ise Nurullah Bey'e cizye ödemek zorunda kalmıştı¹⁹⁰. Bu durum, muhtemelen, Tuhubî ve diğer Nasturi aşiretlerinde de yaşanmıştı. Aşiretli Nasturilerden talep edilen ve doğal olarak bir huzursuzluğa neden olan yüklü miktardaki cizye vergisinin Eylül 1846'da Tuhubî bölgesine düzenlenen saldırının önemli gerekçelerinden biri olduğu anlaşılmaktadır¹⁹¹.

Mevcut arşiv vesikaları, bölgede uygulanmaya çalışılan merkezileşme politikalarının 1846'daki Tuhubi saldırısına da zemin oluşturduğunu göstermektedir. İngiltere'nin Musul konsolosu, saldırıdan kısa bir süre önce Dersaadet'teki elçisine gönderdiği bir raporunda; Hakkâri ve çevresinde Bedirhan Bey'in idaresinden rahatsız olan Pinyanişî, Zebârî, Tuhubî, Cilo, Baz gibi Kürt ve Nasturi aşiretlere gerekli teminat, silah vesair destekler sağlanması durumunda bölgede merkezî bir idarenin kurulmasının hiç de zor olmayacağını belirtmekteydi¹⁹². Saldırının devam ettiği bir sırada Musul valisi Mehmet Tayyar Paşa ise Dersaadet'e gönderdiği bir yazısında, bölgede bulunan nüfuz sahibi kimi aşiret reisleri ile temas halinde olduğunu ve Dersaadet'in onayı olması durumunda bu aşiret reisleri sayesinde Hakkâri ve çevresini kolay bir şekilde kendi idarî tasarrufu altına alabileceğini

¹⁹⁰ İngiltere'nin Musul konsolosundan İstanbul'daki İngiltere elçisine gönderilen 19 Eylül 1846 tarihli yazının tercümesi. BOA, İ.MSM, Dosya No: 49, Gömlek No: 1235.

¹⁹¹ Fransa'nın Musul konsolosunun İstanbul'daki Fransa elçisine gönderdiği 25 Eylül 1846 tarihli yazısının tercümesi. BOA, İ.MSM, Dosya No: 49, Gömlek No: 1238.

¹⁹² İngiltere'nin Musul konsolosundan İstanbul'daki İngiltere elçisine gönderilen 19 Eylül 1846 tarihli yazının tercümesi. BOA, İ.MSM, Dosya No: 49, Gömlek No: 1235

belirtmekteydi¹⁹³. Hatırlanacağı üzere 1843 saldırısının arefesinde, dönemin Musul valisi Mehmet Paşa da Dersaadet'ten benzer taleplerde bulunmaktaydı.

Diz ve Tiyaî bölgelerine düzenlenen 1843 saldırısından sonra çok sayıda aşiretli Nasturi, Bedirhan Bey'den kaçarak Musul ve çevresindeki ovalık alana yerleşmişti. Aşiretli Nasturilerin Musul'a yerleşmesi, İngiltere ile Fransa arasında siyasî, dinî ve emperyal bir rekabetin oluşmasına neden olmuştu. Çünkü Musul ve çevresindeki aşiretli Nasturiler arasında Roma merkezli Katolik itikadı hızlı bir şekilde kabul görmekteydi. Katolikleşen (Keldaniliği benimseyen) Nasturiler daha çok Fransa'nın dinî ve siyasî nüfuzunun altına girmektedir. Bu durumdan hem İngiltere hem de Mar Şimun büyük bir rahatsızlık duymaktaydı¹⁹⁴.

Mar Şimun, Musul'da Katolikleşen aşiretli Nasturiler üzerindeki dinî nüfuzunu hızlı bir şekilde kaybetmeye başlıyordu¹⁹⁵. Ayrıca Hakkâri'de kalan aşiretli/reaya Nasturilerin Mar Şimun'a muhalif olan ve Bedirhan Bey'in idaresini kabul edecek bir ruhanîyi patrik olarak seçme ihtimali gündemdeydi. İngiltere'nin emperyal çıkarları ve Mar Şimun'un dinî otoritesinin devamlılığı, Musul ve çevresine yerleşen aşiretli Nasturilerin bir an önce Hakkâri'ye dönmesine bağlıydı¹⁹⁶. Bu bağlamda Mar Şimun, saldırıdan birkaç ay önce Bâbiâli'ye gönderdiği mektubunda Hakkâri'ye dönüş için gerekli padişah iradesini talep ederken İngiltere, Hakkâri ve çevresinde aşiretli Nasturiler için gerekli güven ortamının sağlanması (*esbâb-ı âsâyiş ve belki mebâdi-i beka ve hayat itası*) ve Bedirhan Bey'in bölgeden bir şekilde uzaklaştırılması için Dersaadet üzerinde baskı oluşturmaya çalışmaktaydı¹⁹⁷.

¹⁹³ 4 Ekim 1846 tarihli Musul valisi Mehmet Tayyar Paşa'nın Bedirhan Bey'in faaliyetleri ile ilgili arızası. BOA, İ.MSM, Dosya No: 49, Gömlek No: 1238.

¹⁹⁴ Badger, *The Nestorians and Their Rituals*, s. 281-283.

¹⁹⁵ Laurie, *Dr. Grant and the Mountain Nestorians*, s. 384-385.

¹⁹⁶ Musul ovasına yerleşen Nasturilerin Hakkâri'ye dönüşlerinin uzaması üzerine İngiltere, padişahın Nasturilerin mezhep değiştirmesini yasaklayan bir ferman almak zorunda kaldılar. İngiltere'nin Musul konsolos yardımcısı Rassam'ın İngiltere'nin İstanbul elçisi Canning'e gönderdiği 25.07.1843 tarihli raporu. FO, 195/228.

¹⁹⁷ Mar Şimun Abraham'ın 5 Ocak 1846 tarihli Bâbiâli'ye gönderdiği mektubu. BOA, İ.MSM, Dosya No: 49, Gömlek No: 1238; İngiltere'nin Musul konsolosundan İstanbul'daki İngiltere elçisine gönderilen 19 Eylül 1846 tarihli yazının tercümesi. BOA, İ.MSM, Dosya No: 49, Gömlek No: 1235; İngiltere'nin bu baskısına rağmen Osmanlı merkez otoritesi, Musul ovasına yerleşen aşiretli Nasturilerin Hakkâri'ye dönmesini istemiyordu. Hatta Musul ovasına yerleşecek ve tarımla uğraşacak olan Nasturilere birkaç yıl vergi muafiyeti getirmeyi önermiştir. Diğer taraftan Hakkâri ve çevresinde aşiretli Nasturi nüfusunun azalmasıyla bölgenin daire-i itaata alınması kolaylaşmış

Mar Şimun, Bâbîâli'den talep ettiği iradenin (fermanın) çıkmaması üzerine Hakkâri'deki Tuhubî bölgesine gitmek için Musul valisinden izin istedi. Nasturi patriğinin Hakkâri'ye dönmesinin başka olaylara (*fesada*) meydan verebileceğini belirten vali, bu talebi reddetti. Fakat bu izin talebinden kısa bir süre önce kaleme aldığı bir mektubu İngiliz arkeolog Layard'ın aracılığıyla Hakkâri'deki aşiretli Nasturilere ulaştırtı. Layard, saldırıdan yaklaşık 20 gün önce (28 Ağustos 1846'da) Musul'dan ayrılarak Tiyarî, Tuhubî ve Baz bölgesindeki belli başlı Nasturi yerleşimlerini dolaştı¹⁹⁸. Aslında Cilo bölgesine de gitmek istemişti. Fakat şartlar el vermemişti.

Mar Şimun'un mektubunu bölgedeki Nasturi din adamlarına ve meliklerine okuttu. Layard, mektubun içeriği ile ilgili herhangi bir bilgi vermemektedir. Ancak Layard'ın da hazır bulunduğu Tuhubanav'daki (Tuhubî bölgesinin en büyük yerleşimi) geniş katılımlı bir toplantıda 'Musul eyaletine doğrudan bağlanma' ve 'Osmanlı merkez otoritesine vergi verme taahhüdü' kararları alınmıştır. Ayrıca Bedirhan Bey'e karşı Musul valisi Mehmed Tayyar Paşa'dan yardım talep eden bir mektup kaleme alınmıştır¹⁹⁹. Layard'ın aktardığı bu bilgilerden mektubun içeriğini tahmin etmek zor değildir. İngiltere'nin Musul konsolosunun ve Musul valisinin yukarıda da ifade edilen bölgedeki Kürt ve Nasturi aşiretlerinin Bedirhan Bey'e karşı silahlandırılması ve bölgede merkezî bir idarî yapının teşekkülü içeriğine sahip bir mektup olduğu anlaşılmaktadır. Musul valisi Mehmet Tayyar Paşa'nın Hakkâri ve çevresinde merkezî bir idarî yapı oluşturma gayretinin ve İngiltere'nin aşiretli Nasturilere dönük emperyal faaliyetlerinin bölgede bir gerginliğe sebep olduğu muhakkaktır. Aynı zamanda bu gelişmeleri Tuhubî bölgesine düzenlenen saldırıya zemin oluşturan ana saikler olarak ifade etmek mümkündür.

Osmanlı merkez otoritesi, 1846 yılının başından itibaren Bedirhan Bey'in bölgedeki siyasî ve idarî nüfuzunu tamamen bertaraf etmek için bir hazırlık

---

olacaktı. Nasturi ıslahatına dair tarihsiz bir layiha. BOA, İ.MSM, Dosya No: 48, Gömlek No: 1229.

¹⁹⁸ Layard, *Ninova ve Kalıntıları*, s. 131-156.

¹⁹⁹ Layard, *Ninova ve Kalıntıları*, s. 149.

içindeydi²⁰⁰. Bu konuda yürütülecek olan bir askerî harekâtın planı için bölgeki yetkililerden görüş almaktaydı²⁰¹. Ancak İran meselesi (*hudut müzakereleri*), mevsim şartları, Van isyanı gibi konular Bedirhan Bey'e karşı yapılacak askerî harekâtı bir sonraki yılın bahar aylarına erteletti²⁰². Dersaadet'in kendisine karşı düzenleyeceği askerî harekâtın farkında olan Bedirhan Bey de söz konusu harekâta karşı direnmek için büyük bir hazırlık yapmıştı²⁰³. Bu bağlamda etrafında yaklaşık 10-12 bin kişi toplayabilmişti²⁰⁴. Fakat bahsedilen konulardan dolayı askerî harekâtın tarihinin uzaması/değişmesi, Bedirhan Bey açısından birtakım aksilikleri beraberinde getirmişti.

25 Şubat 1846 tarihli sadrazamlık tezkeresinde, Bedirhan Bey'in etrafında topladığı kalabalık ordu ile çevresindeki Kürt ve Nasturi aşiretleri üzerine saldırılar düzenlediği ve askerlerini ganimet malları ile yanında tutmaya çalıştığı belirtilmekteydi²⁰⁵. Bu verilerden şu sonuca varmak mümkündür: Tuhubî bölgesine düzenlenen saldırının 1843'teki saldırı kadar uzun bir hazırlık evresi olmamıştır. Diğer bir ifade ile 1846'daki saldırı plansız ve anî olarak gerçekleşmiştir. Bu durum, aslında, gerek Osmanlı ve gerekse de Batılı kaynaklarda, söz konusu saldırının öncesi ile ilgili sınırlı bir arşiv vesikasına sahip olmamızın sebebini açıklamaktadır²⁰⁶.

²⁰⁰ Bedirhan Bey'e dair maslahattın icrası için beyan olunan muktezayât. BOA, İ.MSM, Dosya No: 49, Gömlek No: 1240.

²⁰¹ Sadullah Enveri'nin 9 Mayıs 1846 tarihli Van isyanı ile ilgili yazısı. BOA, İ.MSM, Dosya No: 49, Gömlek No: 1236; Anadolu ordusu reis-i erkânı İsmail Paşa'nın tarihsiz yazısı. BOA, İ.MSM, Dosya No: 49, Gömlek No: 1236.

²⁰² 21 Temmuz 1846 tarihli Bedirhan Bey meselesi ile ilgili sadrazamlık tezkeresi. BOA, İ.MSM, Dosya No: 49, Gömlek No: 1236.

²⁰³ 3 Aralık 1846 tarihli İngiltere'nin Musul konsolosunun Tuhubî saldırısı ile ilgili yazısı. BOA, HR.TO, Dosya No: 210, Gömlek No: 16.

²⁰⁴ Bedirhan Bey'e dair maslahattın icrası için beyan olunan muktezayât. BOA, İ.MSM, Dosya No: 49, Gömlek No: 1240.

²⁰⁵ 25 Şubat 1846 tarihli Bedirhan Bey meselesi ile ilgili sadrazamlık tezkeresi. BOA, İ.MSM, Dosya No: 49, Gömlek No: 1244; Daha sonraki tarihli bir sadrazamlık tezkeresinde de benzer duruma atıf yapılmıştır. 9 Kasım 1846 tarihli Bedirhan Bey'in Tuhubî saldırısı ile ilgili sadrazamlık tezkeresi. BOA, İ.MSM, Dosya No: 49, Gömlek No: 1238.

²⁰⁶ ABCFM mensubu misyonerler Wright ve Breath, Bedirhan Bey'in daveti üzerine (sağlık hizmetinden yararlanmak için) Mayıs 1846'da Urmiye'deki misyon merkezinden Hakkâri ve Bohtan'a geldiler. Yaklaşık olarak 2 ay (Mayıs-Haziran 1846) boyunca bölgede kaldılar. Hem Bedirhan Bey hem de Nurullah Bey ile uzun görüşmeler yaptılar. Bu yolculuktan kısa bir süre sonra (Temmuz'un sonlarına doğru) bu kez misyon faaliyeti için ikinci defa bölgeye geldiler.

Saldırının başlamasına neden olan görünürdeki gelişme, Nasturi Tiyarî ve Tuhubî aşiretlerine mensup bir grup ile Kürt Bervari aşiretine mensup bir grup arasında yaşanan çatışmalar olmuştur. Çatışmalarda Bervari aşiretinden sekiz on kişi hayatını kaybetmişti. Bervari, Hakkâri emirliğinin idarî sahasında yer almaktaydı. Söz konusu bölge, Hakkâri emirliğinin (dolayısıyla Erzurum eyaletinin) idarî sahasında yer almasına rağmen fiilî olarak Bedirhan Bey'in idarî tahakkümü altında bulunmaktaydı. İngiltere'nin Musul konsolosunun uyarısı ile Musul valisi Mehmet Tayyar Paşa, Bedirhan Bey'den Hakkâri emirliğinin idarî sahasındaki çatışmalardan uzak durmasını istedi. Bedirhan Bey, Musul valisinin bu isteğini gaspedilen Bervarililere ait malların tazmin edilmesi şartıyla kabul etmiştir. Erzurum müşiri ile gerekli haberleşmeden sonra tazminat konusunun çaresine bakılmasına karar verildi²⁰⁷.

Musul valisi, saldırıyı engellemek için başka girişimlerde de bulundu²⁰⁸. Ancak Bedirhan Bey, tazminat hususunun sonuçlanmasını beklemeden yine izinsiz olarak yaklaşık 10 bin kişilik bir ordu ile saldırıya geçti²⁰⁹. Tiyarî bölgesinde herhangi bir direniş ile karşılaşmayan Bedirhan Bey, Zap Nehri'ni geçerek Tuhubî bölgesine girdi²¹⁰. Tuhubî bölgesinde, 3 yıl önce Tiyarî bölgesindekine benzer bir katliam yaşandı²¹¹. Saldırı sırasında yine çok sayıda aşiretli Nasturi yaşamını yitirdi²¹².

Yolculukları boyunca birçok detaya yer vermişlerdir. Ancak Tuhubî'ye düzenlenecek olan saldırı ile ilgili herhangi bir hazırlıktan bahsetmemiştir. *The Missionary Herald*, Vol. 42, s. 378-383, 406-409.

²⁰⁷ 4 Ekim 1846 tarihli Musul valisi Mehmet Tayyar Paşa'nın Bedirhan Bey'in faaliyetleri ile ilgili arızası. BOA, İ.MSM, Dosya No: 49, Gömlek No: 1238.

²⁰⁸ Layard, *Ninova ve Kalıntıları*, s. 170.

²⁰⁹ 9 Kasım 1846 tarihli Bedirhan Bey'in Tuhubî saldırısı ile ilgili sadrazamlık tezkeresi. BOA, İ.MSM, Dosya No: 49, Gömlek No: 1238; 4 Ekim 1846 tarihli Musul valisi Mehmet Tayyar Paşa'nın Bedirhan Bey'in faaliyetleri ile ilgili arızası. BOA, İ.MSM, Dosya No: 49, Gömlek No: 1238.

²¹⁰ Layard, *Ninova ve Kalıntıları*, s. 170.

²¹¹ İstanbul'daki Fransa elçisinin Tuhubî saldırısı ile ilgili 3 Kasım 1846 tarihli raporunun tercümesi. BOA, İ.MSM, Dosya No: 49, Gömlek No: 1238; HR.TO, Dosya No: 190, Gömlek No: 15; David T. Stoddard, "Oshana of Tekhoma", *Nestorian Biography*, Ed.: Justin Perkins and Fidelia Fiske, Boston, 1857, s. 233-242.

²¹² 3 Aralık 1846 tarihli İngiltere'nin Musul konsolosunun Tuhubî saldırısı ile ilgili yazısı. BOA, HR.TO, Dosya No: 210, Gömlek No: 16; Layard, *Ninova ve Kalıntıları*, s. 170; İngiltere elçisinin Tuhubî saldırısı ile ilgili yazısı. BOA, HR.TO, Dosya No: 210, Gömlek No: 19.

Saldırıdan kaçabilenler Nasturi Baz bölgesine ve Musul eyaletinin idarî sahasında bulunan Bervar-i Bâlâ ve Rikan gibi Kürt aşiretlerine sığındı²¹³.

Fransa, Tuhubî bölgesine düzenlenen saldırıya sert bir tepki gösterdi. Konu ile ilgili Dersaadet'ten gerekli somut adımı hemen atmasını istedi. Söz konusu olan somut adım, Bedirhan Bey'e karşı bir cezalandırma (*ted'ib*) harekâtının düzenlenmesiydi. İstanbul'daki Fransız elçi, 9 Kasım 1846 tarihli Hariciye Nezareti'ne gönderdiği protesto yazısında, Bedirhan Bey'in varlığının o güne kadar Osmanlı Devleti için bir eksiklik olduğunu ancak bu olaydan sonra bölgedeki varlığının artık bir utanç vesilesi olacağını belirtmekteydi²¹⁴.

İngiltere'nin saldırı ile ilgili merkezî otorite nezdinde herhangi bir girişimine rastlanılmamaktadır. Ancak bu durum, İngiltere'nin saldırı karşısında tepkisiz kaldığı şeklinde anlaşılmamalıdır. Fransız elçisinin yazısında geçen “...*taht-ı hükûmette ve dâhil-i memlekette tekevvün eden hunharlığın (söz konusu saldırının) hesabını vükelâ-yı Saltanat-ı Seniyye'den isteyen Avrupa milel-i İseviyesinin garazına ancak fiiliyât ile cevap verilmek mümkün olur...*” ifadeler, Fransa'nın aslında Batılı devletler adına hareket ettiğini göstermektedir.

Musul valisi Mehmet Tayyar Paşa, saldırı ile ilgili Dersaadet'i vakit kabetmeden detaylı olarak bilgilendirmişti. Musul valisinin belirttiğine göre; Bedirhan Bey saldırısını, yaklaşık on iki bin kişilik bir ordu ile gerçekleştirmişti. Saldırının durdurulması ve askerlerini Hakkâri'den derhal çekmesi konusunda kendisine yapılan hiçbir uyarıyı dikkate almamıştı. Saldırı sırasında Nasturilere ait köylerin bir kısmı tahrip edilmiş ve köylülerin mallarının tamamı gasbedilmişti. Van isyanı başta olmak üzere bölgedeki bütün huzursuzluğun sebebi Bedirhan Bey olduğundan bir şekilde onun çaresine bakılması gerekmekteydi. Bedirhan Bey'in asıl amacı, Diyarbakır'dan Hakkâri'ye kadar olan bölgenin tek hâkimi olmaktı. Hakkâri ve çevresindeki olayların bu noktaya gelmesinin nedeni bölgenin Erzurum eyaletine

²¹³ 17 Ekim 1846 tarihli Musul valisi Mehmet Tayyar Paşa'nın Mar Şimun ve Tuhubî saldırısı ile ilgili arızası. BOA, İ.MSM, Dosya No: 49, Gömlek No: 1238; Layard, *Ninova ve Kalıntıları*, s. 170.

²¹⁴ İstanbul'daki Fransa elçisinin Tuhubî saldırısı ile ilgili 3 Kasım 1846 tarihli raporunun tercümesi. BOA, İ.MSM, Dosya No: 49, Gömlek No: 1238; HR.TO, Dosya No: 190, Gömlek No: 15.

bağlı olmasıdır. Olayın daha fazla büyümemesi için Hakkâri ve çevresinin hemen Musul eyaletine bağlanmalıydı²¹⁵.

Batılı devletlerin (İngiltere ve Fransa) baskısı sonucu, nazırlardan oluşan Meclis-i Hâs, Bedirhan Bey'in Tuhubî bölgesine düzenlediği saldırı gündemiyle 5 Kasım 1846'da toplandı. Fransız elçisinin (aslında Batılı devletlerin) ve Musul valisinin konuya dair yazıları detaylı bir şekilde müzakere edildi. Toplantıda, ayrıca, Mar Şimun'un aşiretli Nasturilerin durumu ve Hakkâri'ye dönüşü ile ilgili on bir ay önce Dersaadet'e gönderdiği mektubu da tercüme ettirilerek değerlendirilmişti. Musul valisinin saldırının önlenmesine dair çabası takdirle karşılanmış, Hakkâri ve çevresinin Musul eyaletine bağlanması yönündeki mütalaası da uygun görülmüştü. Fakat Bedirhan Bey meselesine kapsamlı bir çözüm (idarî yetkinliğinin tamamen ortadan kaldırılmasına yönelik askerî harekât) getirilmek istendiğinden Hakkâri ve çevresinin Musul'a bağlanması meselesinin belli bir süreliğine erteleme kararı alındı²¹⁶.

İran ile sürdürülen hudut müzakereleri ve Van isyanı konularında Bedirhan Bey'in merkezî otoritenin yanında yer almasını temin etmek amacıyla Nazım Efendi, özel yetkili memur olarak saldırıdan bir iki ay önce (Temmuz ayında) Cizre'ye gönderilmişti²¹⁷. Tuhubî bölgesine düzenlenen saldırı, Nazım Efendi'nin bölgede olduğu bir sırada gerçekleşmişti. 5 Kasım'daki Meclis-i Hâs toplantısında, aynı zamanda, Nazım Efendi'nin *Van isyanı* ve *İran meselesi* konu başlıkları için Bedirhan Bey'e teminat verilmesi ile ilgili görevinin sonlandırılması kararı alındı. Bu şartlar altında Bedirhan Bey'e verilebilecek herhangi bir teminat, Batılı devletlerin sert tepkisine neden olabilirdi. Bu yüzden Nazım Efendi'den, sadece Hakkâri ve

²¹⁵ 4 Ekim 1846 tarihli Musul valisi Mehmet Tayyar Paşa'nın Bedirhan Bey'in faaliyetleri ile ilgili 2 adet arzı, BOA, İ.MSM, Dosya No: 49, Gömlek No: 1238. 17 Ekim 1846 tarihli Musul valisi Mehmet Tayyar Paşa'nın Mar Şimun'a dair arzı, BOA, İ.MSM, Dosya No: 49, Gömlek No: 1238.

²¹⁶ 9 Kasım 1846 tarihli Bedirhan Bey'in Tuhubî saldırısı ile ilgili sadrazamlık tezkeresi. BOA, İ.MSM, Dosya No: 49, Gömlek No: 1238; 16 Kasım 1846 tarihli Erzurum valisine gönderilen yazı. BOA, A.MKT. Dosya No: 55, Gömlek No: 9.

²¹⁷ 21 Temmuz 1846 tarihli sadrazamlık tezkeresi. BOA, İ.MSM, Dosya No: 49, Gömlek No: 1236; Nazım Efendi'nin görevlendirilmesine dair Erzurum ve Musul valilikleri ile Cizre mütesellimi Bedirhan Bey'e gönderilen yazı. BOA, A.DVN, Dosya No: 17, Gömlek No: 67; 7 Eylül 1846 tarihli sadrazamlık tezkeresi. BOA, İ.MSM, Dosya No: 49, Gömlek No: 1237.

çevresinde bulunan Kürt askerlerinin derhal geri çekilmesi konusunda Bedirhan Bey ile görüşme yapması şeklinde görev tanımında değişikliğe gidildi²¹⁸.

Meclis-i Hâs toplantısında alınan yukarıdaki kararların Nazım Efendi'ye ne zaman tebliğ edildiği veya ulaştırıldığı bilinmemektedir. Bedirhan Bey, 23 Ocak 1847 tarihli bir yazısında, Nazım Efendi ile görüşülen konularla ilgili bir mutabakat metninden bahsetmektedir. Ancak içeriğine bakıldığında, mutabakat metninin bahsedilen tarihten çok önce (hatta Tuhubî saldırısından da önce) kaleme alınmış gibi bir izlenim vardır. Bedirhan Bey'in söz konusu metindeki Nasturi saldırısına dair ifadesi şu şekildedir:

İdarî tasarrufumda bulunan Cizre kazası Musul eyaletine bağlıdır. Dolayısıyla idarî olarak Musul valisinin maiyetinde görev yapmaktayım. Ancak geçmişte geçici olarak Diyarbakır ve Erzurum valilerinin maiyetinde bu eyaletlerdeki bazı sorunların ortadan kaldırılması için zaman zaman görevlendirildiğim olmuştu. Bana verilen bu görevleri yerine getirmemde aceleci davrandığım için çeşitli tartışmalara neden olmuştu. Bundan böyle Osmanlı merkez otoritesinin ve bağlı olduğum Musul valisinin izni olmadan idarî tasarrufum altında bulunan Cizre kazasının dışındaki yerlere karışmayacağım²¹⁹.

Görüldüğü gibi metinde Bedirhan Bey, 1843'te Erzurum müşiri Halil Kâmilî Paşa'nın maiyetinde görevlendirilmesine ve Diz/Tiyarî bölgesine düzenlediği saldırıya atıf yapmaktadır. Dolayısıyla Tuhubî saldırısı ile ilgili olarak Bedirhan Bey ile Nazım Efendi arasında bir görüşmenin yapıp yapılmadığı tam belli değildir.

1847'nin başlarından itibaren Dersaadet'in kendisine karşı büyük bir askerî harekât hazırlığı içinde olduğunun farkında olan Bedirhan Bey, söz konusu harekâtın durması için İngiltere'nin Musul konsolos yardımcısı C. S. Rassam'dan aracı olmasını istemiştir²²⁰. Şeyh Yusuf Efendi aracılığıyla Rassam'a yeni bir taahhütname metni göndererek Dersaadet'in her türlü şartını kabul ettiğini bildirmiştir. Tercüme edilen taahhütname metninin üzerinde herhangi bir tarih yoktur. Fakat 19 Nisan'daki Meclis-i Hâs toplantısında ilgili taahhütname müzakere edildiğine göre bu tarihten önce kaleme alınmıştır. Nazım Efendi ile varılan mütabakat metninden farklı olarak

²¹⁸ 9 Kasım 1846 tarihli Bedirhan Bey'in Tuhubî saldırısı ile ilgili sadrazamlık tezkeresi. BOA, İ.MSM, Dosya No: 49, Gömlek No: 1238.

²¹⁹ Bedirhan Bey'in 23 Ocak 1847 tarihli yazısı. BOA, İ.MSM, Dosya No: 49, Gömlek No: 1254.

²²⁰ 21 Nisan 1847 tarihli sadrazamlık tezkeresi. BOA, İ.MSM, Dosya No: 50, Gömlek No: 1258.

söz konusu taahhütnamede Tuhubî saldırısı ve genel olarak Nasturi meselesine dair açık maddeler bulunmaktadır:

1. Bundan böyle Hakkâri emirliğinin idarî sahasında bulunan Tiyarî ve Tuhubî'ye herhangi bir müdahalede bulunulmayacaktır.
2. Diz ve Tiyarî saldırısından sonra bölgeye mütesellim olarak atanan Zeynel Bey bölgeyi terk ederek Musul valisine teslim olacaktır.
3. Esir duruma düşen Nasturilerin tamamı özgürlüğüne kavuşacaktır.
4. Mar Şimun, Nasturi patriği olarak tanınacaktır ve ona hiçbir müdahalede bulunulmayacaktır.
5. Budan böyle Müslüman ahali ile Nasturiler bir tutulacak ve herkese eşit muamelede bulunulacaktır²²¹.

Taahhütnamede Nasturilere dair bu kadar çok maddenin yer alması dikkat çekicidir. Bu durum, daha çok, Bedirhan Bey'in Batılı devletlerin desteğini almak istemesi ile ilgiliydi²²². Bu tarihlerde Osmanlı merkez otoritesini durdurabilecek gücün Batılı devletler olduğunu çok iyi biliyordu. Dersaadet ise taahhütnameyi söz konusu harekâtı durdurmaya yönelik aldatıcı bir hamle olarak değerlendirmişti. Bu yüzden de dikkate değer bulmamıştır²²³.

3.2.1.9. Bedirhan Bey'in Saldırılarıyla İlgili Genel Bir Değerlendirme

Bedirhan Bey, Nasturi Cebeli'ne düzenlediği saldırıları kendi toplumsal çevresine dinsel bir temele dayandırarak anlatmıştır. İsyan halinde olan Nasturi aşiretlerini *ehl-i küffâr* veya *müşrik*, saldırısını veya zaferini ise *fetih* olarak nitelendirmekteydi²²⁴. Nasturi esirlerin ve saldırı sırasında onlara ait gasp edilen malların bir kısmı ulema ve diğer dinî önderler (*şürefâ* ve *meşâyih*) arasında

²²¹ Bedirhan Bey'in İngiltere'nin Musul konsolosu aracılığı ile Devlet-i Aliyye'ye ita ettiği tekâlif. BOA, İ.MSM, Dosya No: 50, Gömlek No: 1258.

²²² Kardam, *Cizre-Bohtan Beyi Bedirhan Direniş ve İsyan Yılları*, s. 321.

²²³ 21 Nisan 1847 tarihli sadrazamlık tezkeresi. BOA, İ.MSM, Dosya No: 50, Gömlek No: 1258.

²²⁴ Bedirhan Bey'in 11 Ağustos 1843 tarihli Erzurum valisi Halil Kâmili Paşa'ya gönderdiği yazı. BOA, İ.MSM, Dosya No: 48, Gömlek No: 1228; Bedirhan Bey'in 7 Ağustos 1843 tarihli Erzurum valisi Halil Kâmili Paşa'ya gönderdiği yazı. BOA, İ.MSM, Dosya No: 48, Gömlek No: 1228.

bölüştürülmüştü²²⁵. Ayrıca Tiyarîlilerin, 1843'te Müslümanlara ait mescitleri kiliseye çevirdikleri ve seyyitlerin ikamet ettiği bir köye saldırı düzenleyip çok sayıda seyyidi öldürdükleri için söz konusu saldırıyı düzenlediğini iddia etmekteydi²²⁶. Diğer taraftan İngiltere'nin Musul konsolosunun ifadesine göre bölgenin dinî önderlerinden Musullu Şeyh Mehmed ve Zaholu Şeyh Yusuf, dinî nüfuzlarını kullanarak Nasturiler üzerine düzenlenecek saldırı konusunda Kürt aşiretleri arasında propaganda yapmaktaydılar ve Kürt aşiretlerini Bedirhan Bey'in yanında yer almaları için ikna faaliyeti yürütmektedirler²²⁷.

Saldırı sırasında Kürtler arasında yukarıda ifade edilen dinî bir atmosfer var iken Nasturiler arasında durum nasıldı? Daha önce de ifade edildiği üzere, Bedirhan Bey'in Nasturi Cebeli'ne düzenlediği saldırılar ile Batılı misyonerlerin Hakkâri ve çevresinde dinî/siyasî faaliyetlere başlamaları, kabaca, aynı zaman dilimine tekabül etmişti. ABCFM mensubu misyonerlerden Wright ve Breath, 1846'da, Tuhubî saldırısından kısa bir süre önce Urmiye'den Cizre'ye yolculuk ederlerken yol üzerinde otuz kırk hanelik bir Nasturi köyünün içinden geçmişlerdir. Bir grup köy sakininin onlara dönerek kısık bir sesle “*güç sahibi Hristiyanlar! Ne zaman gelip bizi Kürtlerin esaretinden kurtaracaksınız?*” sorusunu sorduklarını duyar gibi olduklarını belirtmişlerdir²²⁸. Yine söz konusu saldırılardan birkaç yıl önce, 1839'da, bölgeye misyon faaliyeti için gelen Grant, Mar Şimun'u ziyareti sırasında patriğin kendisine, “*uzun süreden beri Müslümanların baskısına maruz kalan Nasturilerin Batılı devletler tarafından ne zaman kurtarılacakları*” sorusunu sorduğunu söyler²²⁹. Batılı misyonerlerin bölgeye gelişiyle Nasturiler arasında dinsel bir farkındalığın

²²⁵ Bedirhan Bey'in Diz ve Tiyarî bölgelerine olan saldırısı ile ilgili Kemal Efendi'nin 25 Şubat 1844 tarihli arızası. BOA, C.DH, Dosya No: 31, Gömlek No: 1536; Musul valisi Mehmet Paşa'nın 9 Ekim 1843 tarihli Bedirhan Bey'in Diz ve Tiyarî bölgesine yönelik saldırısı ile ilgili Dersaadet'e gönderdiği arıza. BOA, İ.MSM, Dosya No: 48, Gömlek No: 1229

²²⁶ Bedirhan Bey'in 7 Ağustos 1843 tarihli Erzurum valisi Halil Kâmilî Paşa'ya gönderdiği yazı. BOA, İ.MSM, Dosya No: 48, Gömlek No: 1228; Bedirhan Bey'in 9 Ekim 1843 tarihli Erzurum valisi Halil Kâmilî Paşa'ya gönderdiği yazı. BOA, İ.MSM, Dosya No: 48, Gömlek No: 1229.

²²⁷ İngiltere'nin Musul konsolosundan İstanbul'daki İngiltere elçisine gönderilen 19 Eylül 1846 tarihli yazının tercümesi. BOA, İ.MSM, Dosya No: 49, Gömlek No: 1235.

²²⁸ *The Missionary Herald*, Vol. 42, s. 380.

²²⁹ Grant, *Nasturiler ya da Kayıp Kabileler*, s. 73.

oluştugu ve bu farkındalığın Müslüman Kürtlere karşı belli düzeyde bir nefreti tetiklediği ile ilgili örneklerin sayısı artırılabilir.

İster Batılı misyonerlerin ister Nasturi Cebeli'ne düzenlenen saldırıların etkisiyle olsun, 1840'lı yıllarda hem Müslüman Kürtler hem de Hristiyan Nasturiler arasında belli miktarda dinsel bir aşırılığın (fanatizmin) oluştuğun söylemek mümkündür²³⁰. Söz konusu dinî fanatizm, bölgede Kürt ve Nasturi aşiretlerinin ittifak ilişkilerini nasıl etkilemiştir? Yukarıda sözü edilen veya benzer veriler, 1843 ve 1846 saldırılarını etnik temelli bir Kürt-Nasturi veya dinî temelli bir Müslüman-Hristiyan çatışması olarak değerlendirmemize imkân verir mi? Bu yönde bir değerlendirme yapabilmek için aşağıdaki hususları da göz önünde bulundurmamız gerekmektedir.

Öncelikle, her iki saldırıda da bölgedeki Müslüman/Kürt aşiretlerinin tamamının Bedirhan Bey ile beraber hareket etmedikleri hususunun altını çizmek gerekir. Söz gelimi; tarihî Hakkâri ve Bahdınan emirliklerinin hatırı sayılır askerî gücünü oluşturan Pinyanişî, Zebârî, Rikan, Mizurî gibi Kürt aşiret veya aşiret konfederasyonları Bedirhan Bey'in müttefiki olarak her iki saldırıda da yer almamışlardır. Bedirhan Bey'in oluşturduğu ittifaka dâhil olmadıkları gibi muhalif bir ittifakın içindeydiler²³¹. Aynı şekilde 1843'teki saldırıda Nasturi Tuhubî, Baz ve Cilo aşiretleri de Bedirhan Bey'e karşı oluşan Diz/Tiyarî ittifakının içinde yer almamışlardır²³². 1846'daki Tuhubî saldırısında da yine Nasturi Baz ve Cilo aşiretlerinin Tiyarî/Tuhubî ittifakına dâhil olmadıkları görülmüştür.

Tuhubî bölgesinde bulunan ve Tuhubîli meliklere bağlı olan bazı köyler (Zeva, Gundireş/Güzareş, Mers, Ternitta) Müslüman Kürtlerden oluşmaktaydı²³³. Layard'ın

²³⁰ Jwaideh, *Kürt Milliyetçiliğinin Tarihi Kökenleri ve Gelişimi*, s. 141-142; Kardam, *Cizre-Bohtan Beyi Bedirhan Direniş ve İsyan Yılları*, s. 405; Bruinessen, *Ağa, Şeyh, Devlet*, s. 277.

²³¹ Musul valisi Mehmet Paşa'nın Pinyanişî aşireti reisi Evliya Bey'ye gönderdiği tarihsiz Farsça mektup. BOA, İ.MSM, Dosya No: 48, Gömlek No: 1229; İngiltere'nin Musul konsolosundan İstanbul'daki İngiltere elçisine gönderilen 19 Eylül 1846 tarihli yazının tercümesi. BOA, İ.MSM, Dosya No: 49, Gömlek No: 1235; 4 Ekim 1846 tarihli Musul valisi Mehmet Tayyar Paşa'nın Bedirhan Bey'in faaliyetleri ile ilgili arızası. BOA, İ.MSM, Dosya No: 49, Gömlek No: 1238.

²³² Layard, *Ninova ve Kalıntıları*, s. 144-154. Anderson, *History of the Missions of the American Board of Commissioners Foreign Missions to the Oriental Churches*, Vol. 1, s. 219-220.

²³³ Erkân-ı Harbiye kolağası Mahmut Belîğ Efendi'nin Nasturilerin durumu ile ilgili layihası. BOA, Y.MTV, Dosya No: 226, Gömlek No: 79; Mayewsky, *Van ve Bitlis Vilayetleri İstatistiki*, s. 326.

aktardığına göre, 1846'daki Tuhubî saldırısından önce Tuhubanav'da düzenlenen ve Bedirhan Bey'e karşı yapılacak savunmanın şartlarının konuşulduğu toplantıya, bahsi geçen Kürt köylerinin ileri gelenleri de katılmışlardı. Toplantıda Hristiyan Nasturilere duydukları sempatiyi dile getirmişler ve Bedirhan Bey tarafından bölgeye bir saldırı düzenlenmesi durumunda Tuhubî melikleri ile beraber hareket edeceklerini dile getirmişlerdi²³⁴.

1843'teki Diz ve Tiyarî saldırısından kısa bir süre sonra Tiyarî bölgesinden Garbo, Avdişo ve Mar Hani isimli üç Nasturi ileri geleni (meliki veya kûhîsi), Bedirhan Bey'e gönderilmek üzere bir mektup kaleme aldılar. Mektuba 'sultanımız Bedirhan' ifadesi ile başlanmıştır. Mektupta, özetle, 'misyoner Grant (*İngiliz hekim* diye ifade edilmiştir.) ile aynı dinden ve aynı ulustan olmamalarına rağmen çocuklarının eğitimi için önceleri Aşita'daki misyon binasının ve okulunun inşasına yardımcı olduklarını, ancak inançlarına karşı aykırı davranışlarından Grant'tan bölgeyi terk etmesini istediklerini' belirtmekteydiler²³⁵. Bu mektup, Tiyarî aşiretine mensup bazı liderlerin saldırı öncesinde ve sonrasında Bedirhan Bey ile beraber hareket ettiğini (müttefik olduklarını) göstermektedir.

Missionary Herald'ın faaliyet raporlarına yansıyan kayıtlar, söz konusu mektuba açıklık getirmektedir: Saldırıdan kısa bir süre sonra yeniden misyon faaliyeti için Tiyarî'ye (Aşita'ya) gelen Laurie ve Smith'in ifadesine göre; Mar Şimun tarafından aforoz edilen Lizanlı Şamaşa Hinno, saldırı sırasında patriğe karşı Bedirhan Bey ile ittifak halindeydi. Aynı şekilde Kaşa Jindo adlı bir diğer ruhanî de patriğe karşı Nurullah Bey ile beraber hareket etmekteydi²³⁶. Bu veriler, Nasturi aşiretlerinin tamamı bir tarafa Tiyarî aşiretinin bile 1843'te bir bütün olarak Bedirhan Bey'e karşı bir ittifakın içinde yer almadığını göstermektedir.

Birinci bölümde de ifade edildiği üzere, tarihî süreç içinde, Hakkârî ve çevresindeki aşiretler arasında dinî ve etnik temelli olmayan (daha çok siyasî ve ekonomik çıkarlara bağlı olarak) çeşitli bloklaşmalar (*eklemlî bölünmüş aşiret*

²³⁴ Layard, *Ninova ve Kalıntıları*, s. 149.

²³⁵ Tiyarî bölgesindeki Nasturi ileri gelenlerinden Bedirhan Bey'e gönderilen ve Farsça olarak kaleme alınan bir adet mektup. BOA, İ.MSM, Dosya No: 48, Gömlek No: 1229.

²³⁶ *The Missionary Herald*, Vol. 41, Boston, 1845, s. 118.

modeli) oluşmuştu. Öyle anlaşıyor ki Bedirhan Bey'in Nasturi Cebeli'ne düzenlediği saldırılar, sözü edilen bloklaşmaların yapısında bir değişiklik meydana getirmemiştir. 1843'teki saldırısından çok kısa bir süre sonra bölgeyi ziyaret eden Smith ve Breath, Nasturi Diz ve Tuhubî aşiretleri arasında büyük bir çatışmanın başladığını ve çatışmada her iki taraftan da çok sayıda kişinin hayatını kaybettiğini belirtmişlerdir²³⁷. Yine aynı tarihlerde, Tuhubîliler ile Tiyarîliler arasında meydana gelen büyük bir çatışmaya Musul'da bulunan İngiliz konsolosluğu bir anlam verememiş, Musul'da bulunan Mar Şimun üzerinden konuya müdahil olmaya çalışmıştır²³⁸.

Benzer çatışmalarda Kürt ve Nasturi aşiretlerinin oluşturdukları ittifak ilişkileri ilginç bir yapı arz etmiştir: Tiyarî sahasında yer alan Aşita, Lizan ve Zevita, Temmuz 1843 saldırısı sırasında Bedirhan Bey ile anlaşma yoluna gitmişler ve Tiyarî'nin en kalabalık yerleşimleri olan bu köyler, bu sırada herhangi bir saldırıya uğramamıştı. Saldırıdan kısa bir süre sonra yukarıda bahsi geçen Lizanlı Hinno ve Kaşa Jindo'nun liderliğinde Tiyarîli Nasturiler, Bedirhan Bey'in mütesellim olarak atadığı Zeynel Bey'e karşı bir isyan başlattılar. İsyan sırasında bazı Kürt aşiretleri Zeynel Bey'e karşı Tiyarîlilere destek vermişti. Bu ilginç durum karşısında hem Osmanlı merkez otoritesi hem de Musul'daki İngiliz yetkilileri hayrete düşmüşlerdir²³⁹. Nikitin'in de ifade ettiği gibi Nasturi aşiretlerinin birbiri ile ilişkileri/çatışmaları, Kürt aşiretleri ile ilişkilerinden farklı değildi²⁴⁰.

3.2.2. Bedirhan Bey İsyanının Bastırılması Sırasında Nasturilerin Tutumu

Bedirhan Bey'in bölgedeki merkezîleşme politikalarına karşı tavrının 1847'de bir isyana dönüştüğü yukarıda ifade edildi. Anadolu Ordusu müşiri Osman Paşa komutasında yapılan askerî harekât ile isyan, Temmuz 1847'de bastırıldı. İsyan ve bu

²³⁷ *The Missionary Herald*, Vol. 42, s. 378-383, 406-409; Laurie, Dr. Grant and the Mountain Nestorians, s. 359-360.

²³⁸ İngiltere'nin Musul konsolos yardımcısı Rassam'ın İngiltere'nin İstanbul elçisi Canning'e gönderdiği 21.10. 1843 tarihli raporu. FO, 195/228.

²³⁹ İngiltere'nin Musul konsolos yardımcısı Rassam'ın İngiltere'nin İstanbul elçisi Canning'e gönderdiği 31.10. 1843 tarihli raporu. FO, 195/228; Nasturi Cebeli'nde ortaya çıkan isyana dair isimsiz ve tarihsiz bir yazı. BOA, İ.MSM, Dosya No: 48, Gömlek No: 1229; *The Missionary Herald*, Vol. 41, s. 119; Laurie, Dr. Grant and the Mountain Nestorians, s. 359-360.

²⁴⁰ Nikitine, "Nestûrîler", s. 209.

isyanın bastırılması, doğrudan merkezîleşme politikaları ile ilintili olsa da Bedirhan Bey'in Nasturi Cebeli'ne düzenlediği iki saldırı ve Batılı devletlerin bu saldırılara yönelik tepkileri, Bâbâli'nin isyanın bastırılması konusunda elini güçlendirmişti²⁴¹.

Müküslü Han Mahmut ve Van isyanları ile birleşen Bedirhan Bey isyanı, geniş bir coğrafyada etkili olmuştu. Bu yüzden isyanın daha geniş bir alana yayılmasını engellemek ve yapılacak askerî harekâtın başarılı olması için Bedirhan Bey ve Han Mahmut'a muhalif olan bölgedeki hemen hemen tüm yerel (Kürt, Arap) beyler ve aşiret liderleri ile temas kurulmuş, söz konusu beylerin ve aşiret liderlerinin Osmanlı merkez otoritesi/ordusu yanında yer almaları konusunda birtakım teminatlar verilmiş ve çeşitli düzeylerde taltiflerde bulunulmuştu²⁴². Ancak taltif edilen ve teminat verilen yerel liderler arasında Nasturi patriği veya Nasturi melikleri görülmemektedir.

Bedirhan Bey isyanının bastırılması sırasında Hakkâri ve çevresindeki aşiretli Nasturilerin sergilemiş oldukları tavırlar ile ilgili çok sınırlı bir arşiv kaydı mevcuttur. Bu durumda Kürt-Nasturi ilişkileri açısından şu sorular önem arz etmektedir: 1843 ve 1846'daki Nasturi Cebeli'ne yönelik saldırılar sırasında Bedirhan Bey ile müttefik olan Hakkâri mîri Nurullah Bey'i bile Osmanlı merkez ordusu ile birlikte hareket etmesi konusunda ikna eden bölgedeki valilerin bu konuda Nasturi patriği veya melikleri ile de bir temasları olmuş muydu? Konu ile ilgili ciddi bir arşiv kaydının olmaması aşiretli Nasturilerin ve Mar Şimun'un, isyanın bastırılması sırasında tarafsız kaldığını mı göstermekteydi?

---

²⁴¹ Lazarev, "19. Yüzyılda Kürdistan (1800-1880)", s. 131; Jwaideh, *Kürt Milliyetçiliğinin Tarihi Kökenleri ve Gelişimi*, s. 152; Gencer, *Merkeziyetçi İdari Düzenlemeler Bağlamında Bedirhan Bey Olayı*, s. 146; Doğan, *Cizre ve Bohtan Emiri Bedirhan Bey (1802-1869)*, s. 143.

²⁴² Musul valisi Esad Paşa, yapılacak olan askerî harekâtın hazırlıkları ile ilgili 1 Haziran 1847 tarihli arızasında, Cizre'nin eski beylerinden Mîr Sevdin'in oğlu İzzeddin Şîr Bey'in Bedirhan Bey'den kaçarak kendisine sığındığını, Anadolu Ordusu müşiri Osman Paşa ile haberleşerek İzzeddin Şîr Bey'in Osmanlı merkez ordusuna miralay rütbesi ile dâhil edilmesini uygun bulduklarını Dersaadet'e bildirmiştir. Yine Cizre'nin eski beylerinden Sait Bey'in oğlu Mîr Muhammed ve aşiret liderleri Aziz Ağa ile İmadiye, Zaho ve Davudiye dolaylarının ileri gelenlerini (*müteayyinân-ı ahâli*) çeşitli şekilde temin ve taltif edildiklerini belirtir. BOA, İ.MSM, Dosya No: 50, Gömlek No: 1269.

Harekâtın kısa bir süre önce Mar Şimun hâlâ Musul'da ikamet etmekteydi²⁴³. İngiltere'nin Musul konsolosu 19 Nisan 1847 tarihli bir yazısında, Mar Şimun'un Musul valisi Esat Paşa ile yaptığı bir görüşmeden bahsetmektedir. Görüşmede, Bedirhan Bey'e yönelik düzenlenecek askerî harekât da gündeme gelmiştir. Esat Paşa, muhtemelen, (aşiretli) Nasturilerin harekâta nasıl bir katkı sunabileceklerini Mar Şimun'a sormuştur. Patrik, düzenlenecek bir askerî harekâta Ordu-yı Hümayûn'un su ihtiyacını karşılamak amacıyla üç bin tulum tedarik edebileceğini vaad etmiştir. Görüşmede ilginç bir konu daha gündeme gelmiştir. Vali Esat Paşa, Bedirhan Bey'e karşı Mar Şimun'dan Osmanlı merkez ordusunun yanında yer alması konusunda Hakkâri mîri Nurullah Bey'i ikna etmesini istemiştir. Mar Şimun, bu konuda etkili olabileceğini sanmadığını ancak yine de elinden geleni yapacağını söylemiştir²⁴⁴.

Mar Şimun'un Bedirhan Bey'e yönelik düzenlenecek askerî harekât için vaad ettiği üç bin tulumun harekât sırasında ordunun su ihtiyacını karşılayıp karşılamadığı bilinmemektedir. Bu konuda herhangi bir kayıt elimizde mevcut değildir. Bildiğimiz şey, Mar Şimun'nun harekâtın kısa bir süre önce bir fırsatını bulup Musul'dan firar ederek İran'nın hâkimiyet sahasındaki Urmiye'ye sığındığıdır²⁴⁵. Dolayısıyla aşiretli Nasturilerin Bedirhan Bey üzerine düzenlenen askerî harekâta herhangi bir şekilde destek sunup sunmadıkları bilinmemektedir. Mar Şimun 1849'un ortalarına kadar - yaklaşık iki yıl boyunca- Urmiye'de ikamet etti²⁴⁶.

Kürdistan eyaleti valisi Esat Paşa'nın 14 Nisan 1849 tarihli bir arızası, iki yıl önce Musul eyaleti valiliği görevini yürütürken Bedirhan Bey isyanı sırasında Mar Şimun'un (dolayısıyla aşiretli Nasturilerin) sergilediği tavra ilişkin önemli bilgiler içermektedir. Esat Paşa, arızasında, Musul'da ikamet eden Mar Şimun'un harekât

²⁴³ Patriğin Musul'daki durumu, geçici ikametden ziyade bir ev hapsi olduğu anlaşılmaktadır. Çünkü arşiv vesikalarında, bu ikamet durumu için zaman zaman *tevkif/tevakkuf* ifadesi kullanılmaktaydı. 1 yıl önce Musul'dan Hakkâri'ye (veya İran'a) kaçarken Bervari'de gözaltına alınması ve yeniden Musul'da ikamete zorlanması da bu duruma açıklık getirmektedir. 2 Eylül 1849 tarihli Meclis-i Vâlâ mazbatası. BOA, A.MKT.MVL, Dosya No: 18, Gömlek No: 64

²⁴⁴ BOA, HR.TO, Dosya No: 210, Gömlek No: 33.

²⁴⁵ *The Missionary Herald*, Vol. 44, s. 24.

²⁴⁶ *The Missionary Herald*, Vol. 45, s. 158; Anadolu ordusu müşiri Mehmet Reşit Paşa'nın 9 Haziran 1849 tarihli yazısı. BOA, İ.MVL, Dosya No: 148, Gömlek No: 4190.

başlamadan kısa bir süre önce Musul valisi olarak ne kendisinden ne de dönemin Anadolu Ordusu müşiri Osman Paşa'dan izin alarak gizlice önce Hakkâri'de bulunan kendi milleti arasına; daha sonra ise İran'a geçtiğini belirtmiştir. Ayrıca Bedirhan Bey isyanının bastırılması için Osmanlı merkez ordusuna gerekli desteği sunması konusunda çok sayıda yazı yazılmasına rağmen bu yazılara herhangi bir cevap vermediğini ve her türlü sorunu ile ilgili sürekli Musul'daki İngiltere konsolosuna başvurduğunu belirtmiştir²⁴⁷.

Sınırlı sayıdaki arşiv vesikası ışığında Bedirhan Bey isyanının bastırılması sırasında Nasturilerin sergilemiş oldukları tavırlar ile ilgili olarak şu sonuca varmak mümkündür: Bedirhan Bey'in bölgedeki otoritesinin tasfiye edilmesinde kendisine muhalif olan Kürtler, belli bir askeri güce sahip olan aşiretli Nasturilerden daha istekli davranmışlardır. Mevcut veriler, Bedirhan Bey isyanı sırasında aşiretli Nasturilerin veya Mar Şimun'un sergilediği tavrın sebebini tam olarak açıklamamıza imkân vermemektedir. Dolayısıyla aşiretli Nasturiler, Bedirhan Bey ile bir ittifak mı kurmuşlardı yoksa Bedirhan Bey'den çekindikleri için mi Osmanlı ordusunun yanında yer almamışlardı? soruları yanıtsız kalmaktadır.

3.2.3. Hakkâri Emirliği Sonrası Kürt-Nasturi İlişkileri

Bedirhan Bey isyanının 1847 ortalarında bastırılmasından sonraki iki yıl boyunca Hakkâri ve çevresinde Kürt ve Nasturi aşiretleri arasında büyük çapta bir sorun yaşanmamıştır. İki topluluk arasındaki çatışmalara atıf yapan bu döneme ait arşiv vesikalarının bulunmaması, böyle bir yargıya varmamıza imkân vermektedir. Bu dönem, aynı zamanda, tarihî Hakkâri emirliğinin müstakil idarî yapısının son iki yılına tekabül etmektedir.

Nasturi patriği bu süre zarfında İran'ın hâkimiyet sahasındaki Urmiye Ovası'nda ikamet ederken Hakkâri mîri veya müdürü (*mîr-memuru*) Nurullah Bey, Osmanlı merkez otoritesi ile ciddi sorunlar yaşamaktaydı. Sorunların ana eksenini, Tanzimatın merkezîyetçi uygulamaları çerçevesinde Hakkâri emirliğinin imtiyazlı idarî yapısının tasfiye edilmesi ve bölgede yeni bir idarî yapının ihdas edilmesi

²⁴⁷ Kürdistan eyaleti valisi Esat Paşa'nın 14 Nisan 1849 tarihli bir arızası, BOA, İ.MVL, Dosya No: 157, Gömlek No: 4513; 4 Eylül 1849 tarihli sadrazamlık yazısı. BOA, A.MKT, Dosya No: 222, Gömlek No: 20.

meselerini oluşturmaktaydı. 1849'un ortalarında Nurullah Bey'in tutuklanarak Dersaadet'e gönderilmesi ile Hakkâri ve çevresinde 'emirlik dönemi' resmen sona erdi. Bu gelişmeyi, Kürt-Nasturi ilişkileri açısından da yeni bir dönemin başlangıcı olarak kabul etmek mümkündür.

Hakkâri emirliğinin tasfiye edildiğı 1849 ortalarından itibaren Hakkâri ve çevresinde, Osmanlı merkez otoritesi açısından iki önemli sorun bulunmaktaydı. İran ile uzun süredir sürdürülen ve hâlâ sonuçlandırılmamış *hudut müzakereleri* bu sorunların birincisini; bölgede yeniden oluşturulacak idarî teşkilatlanma ve bölgenin güvenliği meseleleri ise ikincisini oluřturmaktaydı²⁴⁸. Bölgede bulunan askerî ve mülkî erkân, bu meselelerin çözümü için Dersaadet'e bir dizi öneride bulundu. Yaklaşık beş yıldır bölgeyi terk eden Mar Şimun'nun yeniden Hakkâri'ye davet edilmesi ve burada ikamet ettirilmesi ile Nurullah Bey isyanı sırasında onunla beraber hareket eden (*Nurullah Bey'in pâdâşlarından*) bölgenin aşiret reislerinden Müküslü Abdal Bey, Hırvatalı Mehmet, Pinyanişîli Mirza ve Bilicanlı Nazır ağaların güvenlik gerekçesi ile başka bölgelere sürgün edilme talepleri bu önerilerden bazılarıdır²⁴⁹. Bu amaç doğrultunda Anadolu Ordusu müşiri Mehmet Reşit Paşa, 1848 Ekim'inin sonlarına doğru Urmiye'de bulunan Nasturi patriğine bir mektup yazarak onda tekrar Hakkâri'ye dönüp yerleşmesini istedi²⁵⁰.

Mehmet Reşit Paşa'nın bu davetinden yaklaşık bir ay sonra Mar Şimun Abraham, Urmiye'den Hakkâri'ye dönerek hayatını kaybettiğı 1861'e kadar patriklik görevini burada yürütmeye başladı²⁵¹. Mar Şimun, Hakkâri'ye dönüş için temkinli davranmış; ailesini ve akrabalarını ilk etapta İran'da bırakmıştı. Hakkâri'ye döndükten sonra Osmanlı merkez otoritesi ile ilişkileri düzeltmek için girişimlerde bulundu. Başkale'de oturan Hakkâri kaymakamını birkaç defa ziyaret ederek

²⁴⁸ İngiltere ve Rusya'nın arabuluculuğı ile Osmanlı ile İran arasındaki Erzurum Hudut Antlaşması 31 Mayıs 1847'de imzalanmış olmasına rağmen Sınır Tespit Komisyonu çeşitli seplerden dolayı ancak 17 Ocak 1850'de sahadaki görevine başlayabilmişti. Ateş, *Osmanlı-İran Sınır Bölgeleri Bir Sınır Yapmak 1843-1914*, s. 177-187.

²⁴⁹ 19 Aralık 1849 tarihli Meclis-i Vâlâ mazbatası. BOA, İ.MVL, Dosya No: 157, Gömlek No: 4513.

²⁵⁰ *The Missionary Herald*, Vol. 45, s. 158; Anadolu ordusu müşiri Mehmet Reşit Paşa'nın 9 Haziran 1849 tarihli yazısı. BOA, İ.MVL, Dosya No: 148, Gömlek No: 4190.

²⁵¹ *The Missionary Herald*, Vol. 45, s. 158.

Osmanlı merkez otoritesine bağlılığını göstermek istedi²⁵². Yine İngiltere'nin de desteğiyle Osmanlı merkez otoritesi tarafından Nasturilerin dinî ve sivil lideri olarak tanınmak istiyordu.

Hakkâri emirliği sonrası 1850 ile 1870 yılları arasındaki yirmi yıllık dönem, çalışmamızın son zaman dilimini oluşturacaktır. Bu süre zarfında Hakkâri ve çevresindeki Kürt-Nasturi ilişkilerini etkileyen en önemli gelişmenin 1853-1856 Kırım Savaşı ile doğrudan bağlantılı olan “Hırvatalı Mehmet Ağa isyanı” olduğunu söylemek mümkündür. Yine dönemin arşiv vesikalarına konu olan “1860’taki Tiyarî ile Tuhubî aşiretleri arasındaki çatışma”, “1863’teki Ertuşî ile Hevedi aşiretleri arasında oluşan gerginlik” ve “1866’daki Ertuşî ile Tiyarî aşiretleri arasında meydana gelen bir dizi olay” bu dönemde Kürt-Nasturi ilişkilerini etkileyen diğer gelişmeler olarak karşımıza çıkmaktadır. Aşağıda önce sözü edilen olayların tarihî seyri detaylandırılacak, daha sonra 1850-1870 arası zaman dilimindeki bu olaylar üzerinden Kürt-Nasturi ilişkilerinin bir bütün olarak değerlendirilmesi yapılacaktır.

3.2.3.1. Hırvatalı Mehmet Ağa ve İsyanı

Mart 1855’te (veya daha öncesinde) başlayıp Nisan 1856’ya kadar devam eden ve dönemin arşiv vesikalarında “Hakkâri ihtilali” veya “gâile-i Ekrâdiye” şeklinde de ifade bulan Hırvatalı Mehmet Ağa isyanı, bölge tarihi ve bölgedeki Kürt-Nasturi ilişkileri açısından önemli bir tarihî gelişmedir²⁵³. Dönemin resmî yazışmalarında uzun uzun yer almasına rağmen söz konusu isyan, bugüne kadar ne bir akademik ne de benzeri bir çalışmaya konu olmuştur. Konu üzerinde yapılan herhangi bir çalışmanın olmaması, isyanın konumuzla ilgili boyutuna (Kürt-Nasturi ilişkileri ile ilgili yönüne) geçmeden önce Hırvatalı Mehmet Ağa’ya ve isyanına bir göz atmamızı gerekmektedir.

Pinyanişî aşiret topluluklarının rüesâsından olan Hırvatalı Mehmet Ağa’nın ismi, arşiv vesikalarında ilk kez 1840’lı yılların sonlarındaki Nurullah Bey isyanı ile ilintili olarak karşımıza çıkmaktadır. Erzurum’daki Anadolu Ordusu müşiri Mehmet

²⁵² Hakkâri eyaleti valisi Ahmet İzzet Paşa’nın 18 Ekim 1849 tarihli yazısı. BOA, İ.MVL, Dosya No: 157, Gömlek No: 4513.

²⁵³ Van-Hakkâri valisi Mehmet Ziya Paşa’nın 3 Nisan 1856 tarihli arizası. BOA, İ.DH, Dosya No: 345, Gömlek No: 22752; Musul mutasarrıfı Mehmet Hilmi Paşa’nın 15 Ağustos 1853 tarihli arizası. BOA, A.MKT.UM, Dosya No: 232, Gömlek No: 91.

Reşit Paşa, 1849'un başlarında Nurullah Bey'e karşı düzenlediği askerî harekât sırasında kendisine gerekli teminatlar vererek Osmanlı merkez ordusunun yanında yer almasını sağlamıştı²⁵⁴. Ancak Nurullah Bey isyanının bastırılmasından sonra Anadolu Ordusu müşirinin konu ile ilgili yazısında ise Mehmet Ağa'nın açıkça Nurullah Bey ile beraber hareket etmemiş olsa da bölgenin diğer aşiret liderlerinden Müküslü Abdal Bey, yine Pinyanişîli Mirza ve Bilicanlı Nazar ağalar ile *erbab-ı usât* ve *şekavetten* olmaları ve ileride ortaya çıkabilecek çeşitli sıkıntılardan bölgeden uzaklaştırılmalarının gerekliliği Dersaadet'e bildirilmiştir. 4 Mayıs 1849'dan beri tutuklu oldukları Van hapisanesinden Bedirhan Bey ve Nurullah Bey gibi İstanbul'a gönderilip gönderilmemesi hususunda Dersaadet'ten bilgi istenmiştir²⁵⁵.

24 Temmuz 1849'da konuyu görüşen Meclis-i Vâlâ, Anadolu Ordusu müşirinin adı geçen şahısları tam olarak ne ile suçladığını ve bölgeden uzaklaştırılmalarının geçici mi yoksa kalıcı bir şekilde mi olması gerekliliğini detaylandırmadığını belirterek ilgili hususların aydınlatılması için Mehmet Reşit Paşa ile gerekli yazışmaların yeniden yapılması önerisinde bulunmuştur. Ayrıca meselenin sadece askerî boyutuyla ele alınamayacağını bu yüzden Van-Hakkâri valisi Ahmet İzzet Paşa ve uzun süreden beri bölgede çeşitli görevlerde bulunmuş ve hâlâ bulunmakta olan Kürdistan eyaleti valisi Mehmet Esat Paşa'nın da konu hakkındaki görüşlerine başvurulmasının maslahat icabı uygun olacağı belirtilmiştir²⁵⁶.

Mehmet Reşit Paşa, Hırvatalı Mehmet Ağa'nın rüesâ-yı Ekrâd'dan olduğunu dolayısıyla yaradılışı gereği (*cibilliyet-i aslîlerinde merkûz olan*) isyana meyilli bir şahıs olduğunu ve başka bir bölgeye sürgün edilmesinin gerekliliği yönünde görüş beyan etmiştir²⁵⁷. Benzer görüşler bölgenin diğer üst düzey bürokratlarından Ahmet

²⁵⁴ Anadolu Ordusu müşiri Mehmet Reşit Paşa'nın 9 Haziran 1849 tarihli yazısı. BOA, İ.MVL, Dosya No: 148, Gömlek No: 4190.

²⁵⁵ Mirliya Veli Paşa'nın 3 Haziran 1849 tarihli yazısı. BOA, İ.MVL, Dosya No: 148, Gömlek No: 4190.

²⁵⁶ 24 Temmuz 1849 tarihli Meclis-i Vâlâ mazbatası. BOA, İ.MVL, Dosya No: 148, Gömlek No: 4190; 4 Eylül 1849 tarihli şukka-i senâverî. BOA, A. MKT, Dosya No: 222, Gömlek No: 20; 4 Eylül 1849 tarihli Serasker'e, Anadolu Ordusu müşirine ile Kürdistan ve Hakkâri valilerine gönderilen yazılar. BOA, A. MKT.MVL, Dosya No: 18, Gömlek No: 64.

²⁵⁷ Anadolu Ordusu müşiri Mehmet Reşit Paşa'nın 29 Kasım 1849 tarihli yazısı. BOA, İ.MVL, Dosya No: 157, Gömlek No: 4513.

İzzet ve Mehmet Esat paşalar tarafından da dile getirilmiştir. Ayrıca İran ile sürdürülen hudut müzakerelerinin sonuçlandırılmadan Mehmet Ağa ve diğer aşiret liderlerinin yeniden bölgeye dönmelerininin sakıncalı olacağı ve bu duruma müsaade edilmemesi gerekliliğinin altı çizilmiştir²⁵⁸.

Bölgeden gönderilen görüş yazıları Meclis-i Vâlâ'da yeniden değerlendirilmiş, İran ile olan hudut meselesinin sonuçlandırılıncaya kadar Hırvatalı Mehmet Ağa'nın Tokat'a; Mirza ve Nazar ağaların ise Sivas'a aileleriyle beraber sürgüne gönderilmesi yönünde Bâbîâli'ye görüş beyan edilmiştir²⁵⁹. Ancak konu ile ilgili arz tezkeresinde farklı bir durum ile karşılaşılmaktadır. Aynı tarihlerde bölgeden uzaklaştırılması kararı verilen Müküslü Abdal Bey ile beraber Mehmet Ağa ve diğer aşiret liderleri Sivas ve Tokat yerine -Bedirhan Bey ve Nurullah Bey gibi- aileleri ve yakınlarıyla beraber Girit'te zorunlu ikametine ve buradaki geçimleri için ise uygun bir maaşın tahsisine karar verilmiştir²⁶⁰.

Belli bir süre Erzurum'da tutulan Mehmet Ağa daha sonra Abdal Bey ile beraber İstanbul'a gönderilmiştir. Kısa bir süre İstanbul'da Zaptiye Müdürlüğünde tutulan Mehmet Ağa'nın sürgün yeri ile ilgili yeniden bir değişiklik yapılmıştır. Başta Bedirhan Bey olmak üzere bölgenin birçok ileri geleninin (*rüesâ-yı Ekrâd*) birarada olması sakıncalı bulunmuş ve bu yüzden Girit yerine Rodos Adası'nda zorunlu ikametine karar verilmiştir²⁶¹.

Mehmet Ağa'nın Rodos Adası'ndaki zorunlu ikameti uzun sürmediği anlaşılmaktadır. Dönemin yazışmalarından 1853'ün sonlarında (veya 1854'ün başlarında) adadan firar ederek yeniden Hakkâri'ye döndüğü görülmektedir²⁶². Fakat

²⁵⁸ Esat Paşa'nın 7 Kasım 1849 tarihli yazısı. BOA, İ.MVL, Dosya No: 157, Gömlek No: 4513; Hakkâri eyaleti valisi Ahmet İzzet Paşa'nın 18 Ekim 1849 tarihli yazısı. BOA, İ.MVL, Dosya No: 157, Gömlek No: 4513.

²⁵⁹ 19 Aralık 1849 tarihli Meclis-i Vâlâ mazbatası. BOA, İ.MVL, Dosya No: 157, Gömlek No: 4513.

²⁶⁰ 20 Aralık 1849 tarihli sadrazamlık tezkeresi. BOA, İ.MVL, Dosya No: 157, Gömlek No: 4513.

²⁶¹ 29 Mayıs 1850 tarihli Meclis-i Vâlâ mazbatası ve 4 Haziran 1850 tarihli arz tezkeresi. BOA, İ.MVL, Dosya No: 170, Gömlek No: 5057; BOA, A.AMD, Dosya No: 18, Gömlek No: 97.

²⁶² Hakkâri kaymakamı Mustafa Paşa'nın İzzeddin Şîr Bey isyanı ile ilgili 26 Aralık 1854 tarihli yazısı BOA, İ.MMS, Dosya No: 4, Gömlek No: 135; Hakkâri meclisinin 8 Şubat 1856 tarihli mazbatasında Mehmet Ağa'nın Rodos Adası'ndan 2 yıl önce (1854 yılının başlarında) firar ettiği ve bölgeye döndüğü belirtilmektedir. BOA, A.MKT.UM, Dosya No: 228, Gömlek No: 81; Diyarbakır'dan İstanbul'daki İngiltere sefaretine gönderilen 24 Ağustos 1856 tarihli yazının

Hakkâri'ye döndüğü sıralarda bölgede, tutuklandığı 1849'dan farklı bir siyasî atmosfer bulunmaktaydı. Mayıs 1853'ten beri Eflak ve Boğdan konusunda Osmanlı Devleti ile Rusya arasında devam eden gerilim, Ekim başında artık savaş (Kırım Savaşı) halini almıştı. Kısa bir süre sonra ise General Gorçakof komutasındaki Rus Kafkas ordusunun Kars'a doğru ilerlemesi ile çalışmamızın coğrafi sahası olan bölge de Osmanlı-Rus savaşının birer cephesi haline geldi.

Kafkasya/Kars cephesinde Rusya'ya karşı savaşmak üzere bölgede *başıbozuk* asker toplamakla görevlendirilen Bohtan beylerinden İzzeddin Şîr, bölgedeki savaş koşullarından kaynaklı otorite boşluğundan yararlanarak Kasım 1854'ten itibaren Osmanlı merkez otoritesine karşı İran sınır bölgesinden Diyarbakır'a kadar olan geniş sahada (dolayısıyla Hakkâri ve çevresini de içine alan) büyük bir isyan başlattı²⁶³. Muhtemelen ülkedeki ve bölgedeki bu olağanüstü durumdan dolayı Hırvatalı Mehmet Ağa'nın Rodos Adası'ndaki firarı ve Hakkâri'ye dönüşü 1856'ya kadar dikkate değer bir konu başlığı olmamıştır. En azından bu dönemde Dersaadet ile bölge arasında yapılan yazışmalarda yer almamıştır.

Kırım Savaşı ve İzzeddin Şîr Bey isyanı sırasında Hakkâri kaymakamlığı görevini yürüten Mustafa Paşa ve diğer görevliler (Van-Hakkâri valisi, Anadolu Ordusu müşiri...) firarî Mehmet Ağa'nın Hakkâri'ye dönüşünü -bilerek veya bilmeyerek- Dersaadet'e bildirmemiştir²⁶⁴. Durumu Dersaadet'e bildirmek bir tarafa onu, Hakkâri'de aşiretli Nasturilerin de meskûn bulunduğu geniş bir bölgenin resmî idarecesi olarak atanması için Dersaadet'e teklifte bulunmuşlardır. Bu teklifin bir sonucu 4 Kasım 1855 tarihli sadrazamlık tezkeresinde, Mehmet Ağa'nın Çal ve Tiyarî müdürlüğüne atandığı belirtilmektedir²⁶⁵. Başka bir arşiv vesikasında ise görevi yeri Gevar kazası olarak geçmektedir²⁶⁶. Hakkâri ve çevresinde oldukça geniş

---

tercümesi ve 23 Ekim 1856 tarihli Van valisine gönderilen tahrirat-ı sâmi. BOA, HR.MKT, Dosya No: 164, Gömlek No: 17.

²⁶³ Tuncay Ögün, *Doğu'nun Mirlerine Son Veda: Cizreli İzzeddin Şîr Bey ve İsyanı*, Yeditepe Yayınları, İstanbul, 2010, s. 99-107.

²⁶⁴ Diyarbakır'dan İstanbul'daki İngiltere sefaretine gönderilen 24 Ağustos 1856 tarihli yazının tercümesi BOA, HR.MKT, Dosya No: 164, Gömlek No: 17.

²⁶⁵ BOA, İ.MVL, Dosya No: 343, Gömlek No: 14830.

²⁶⁶ 23 Ekim 1856 tarihli Van vilayetine gönderilen tahrirat-ı sâmi. BOA, HR.MKT, Dosya No: 164, Gömlek No: 17.

bir idari sahanın vergilerini toplamakla görevlendirildiği söylenebilir. Ancak bu görevlendirmenin sadece vergi toplamakla sınırlı olmadığı anlaşılmaktadır. Bölgede misyonerlik faaliyetlerini yürüten ABCFM mensubu Rhea'ya göre Mehmet Ağa, bu dönemde -neredeyse- Çölemerg ve Gevar'ın paşası (kaymakamı) konumundaydı²⁶⁷.

Hakkâri ve çevresine dönüşü padişah fermanı ile süresiz olarak yasaklanmış olmasına rağmen Mehmet Ağa'nın Rodos Adası'ndan firar etmesi ve Hakkâri'ye dönmesi kadar bölgede elde ettiği güç de dikkat çekicidir. Kısa süre içinde bölgede elde ettiği bu nüfuzun İzzeddin Şîr Bey isyanı ile doğrudan alakalı olduğu tahmin edilmektedir.

Bâbıâli, Kasım 1854'ten beri isyan halinde bulunan İzzeddin Şîr Bey'e karşı, 1855'in başlarında, bir askerî harekâtın yapılmasına karar verdi. Düzenlenecek olan askerî harekâtın komutanlığına Kürdistan valisi Ahmet İzzet Paşa getirildi²⁶⁸. Ahmet İzzet Paşa'nın ilgili askerî harekât için hazırladığı planın maddeleri arasında, İzzeddin Şîr Bey ile beraber hareket eden Kürt beylerine *kaza müdürlüğü* benzeri görevlerin tevdi edilerek onların Osmanlı merkez ordusunun yanında yer almasının sağlanması da bulunmaktaydı. Hakkâri kaymakamı Mustafa Paşa, İzzeddin Şîr Bey isyanı ile ilgili bir yazısında; Şatakli Ömer Ağa, Gevdan ve Mamhuran ağaları ile beraber Hırvatalı Mehmet Ağa'nın da İzzeddin Şîr Bey ile beraber hareket ettiğini belirtmekteydi²⁶⁹. Dolayısıyla Mehmet Ağa'ya Gevar kazası (veya Çal/Tiyarî) müdürlüğü görevi, Ahmet İzzet Paşa'nın bahsedilen harekât planı çerçevesinde, İzzeddin Şîr Bey ile beraber hareket etmesini engellemek için tevdi edildiği anlaşılmaktadır.

İzzeddin Şîr Bey isyanı 1855'in Mart ayında düzenlenen askerî harekât ile bastırıldı²⁷⁰. Ancak aynı tarihlerde bölgede havalanın ısınması ile bu kez Rusya'nın Kars ve Van'a doğru büyük bir saldırısı başladı²⁷¹. Saldırı, Kasım 1855'te Rusların

²⁶⁷ The Missionary Herald, Vol. 52, Boston, 1856, s. 142.

²⁶⁸ Öğün, *Doğu'nun Mirlerine Son Veda: Cizreli İzzeddin Şîr Bey ve İsyanı*, s. 215-232.

²⁶⁹ Hakkâri kaymakamı Mustafa Paşa'nın İzzeddin Şîr Bey isyanı ile ilgili 26 Aralık 1854 tarihli yazısı BOA, İ.MMS, Dosya No: 4, Gömlek No: 135.

²⁷⁰ Öğün, *Doğu'nun Mirlerine Son Veda: Cizreli İzzeddin Şîr Bey ve İsyanı*, s. 254-259.

²⁷¹ Averyanov, *Osmanlı İran Rus Savaşlarında Kürtler*, s. 136.

Kars'ı işgal etmesiyle sonuçlandı²⁷². Ruslar bu saldırı ile aynı zamanda Van ve Hakkâri çevresini de ele geçirmek ve Kafkasya cephesindeki işgallerini kalıcı hale getirmek istemekteydiler. Muhtemelen bu politikanın bir sonucu Rus komutanlar, zaten uzun süredir diyalog halinde oldukları bölgedeki kimi Kürt ve Nasturi aşiret liderleri ile ilişkilerini daha da geliştirmeye başladılar²⁷³.

Van-Hakkâri valisi Mehmet Ziya Paşa'nın da belirttiği gibi 1855'in sonlarında baş gösteren Hırvatalı Mehmet Ağa isyanı, Kars'ın Rusya'nın işgaline uğramış olmasının ve bu işgale bağlı olarak Hakkâri ve çevresinde oluşan otorite boşluğunun (veya Rusya'nın bölge üzerinde oluşan siyasî veya askerî nüfuzunun) sonucu ortaya çıkmıştı²⁷⁴. Yine Amerikalı misyonerlere göre Mehmet Ağa, Kafkasya cephesindeki Rus komutanlar ile başından beri diyalog halindeydi. Daha önce de -İzzeddin Şîr Bey isyanı sırasında- bölgedeki Kürt aşiretleri ile Rus komutanlar arasındaki iletişimi sağlayan yine Mehmet Ağa olmuştu²⁷⁵. Mehmet Ağa gibi Nasturi aşiretlerinin lideri konumundaki Patrik Mar Şimun da -aşağıda detaylandırılacağı üzere- bu dönemde Rusya'nın bölge üzerinde siyasî hâkimiyet kurma ihtimaline karşı bu duruma uygun bir siyasî tavır belirleme gayreti içindeydi²⁷⁶.

Hırvatalı Mehmet Ağa isyanının ilk günleri ile ilgili olarak Osmanlı Devleti'ne ait arşiv vesikalarında kayda değer bir veri bulunmamaktadır. Kırım Savaşı'nın oluşturduğu koşullardan Amerikalı misyonerler de bu dönemde bölgeyi terk etmeye başlamışlardı. Dolayısıyla misyoner raporlarında da isyanın ilk günleri ile ilgili çok yüzeysel bilgiler mevcuttur. Ancak isyanın Gevar kazası müdürü Mehmet Ağa'nın kendi idarî sahasında tahsil ettiği vergi kalemlerine el koymasıyla (zimmetine geçirmesiyle) başladığını söylemek mümkündür²⁷⁷. Ancak bu faaliyete tam olarak ne zaman başladığı belli değildir.

²⁷² Celil, *XIX. Yüzyıl Osmanlı İmparatorluğu'nda Kürtler*, s. 169;

²⁷³ The Missionary Herald, Vol. 52, Boston, 1856, s. 175.

²⁷⁴ Van-Hakkâri valisi Mehmet Ziya Paşa'nın 3 Nisan 1856 tarihli arızası. BOA, İ.DH, Dosya No: 345, Gömlek No: 22752.

²⁷⁵ Dwight, *The Tennessean in Persia and Kurdistan*, s. 196-197.

²⁷⁶ Averyanov, *Osmanlı İran Rus Savaşlarında Kürtler*, s. 137-138.

²⁷⁷ Diyarbakır'dan İstanbul'daki İngiltere sefaretine gönderilen 24 Ağustos 1856 tarihli yazının tercümesi ve 23 Ekim 1856 tarihli Van valisine gönderilen tahrirat-ı sâmi. BOA, HR.MKT, Dosya No: 164, Gömlek No: 17.

8 Şubat 1856 tarihli Hakkâri mahalli meclisine ait mazbata, isyanın başlangıç tarihi ile ilgili olarak iki yıl öncesini (Şubat 1854) işaret etse de belirtilen tarihte Mehmet Ağa henüz kaza müdürü değildi²⁷⁸. İngiltere'nin Musul konsolosu da 23 Haziran 1856 tarihli yazısında Mehmet Ağa'nın iki yıldan beri (kabaca 1854'ün yazından beri) Hakkâri mutasarrıfına (kaymakamına) karşı isyan halinde olduğunu belirtmektedir²⁷⁹. Musul mutasarrıfı Mehmet Hilmi Paşa'nın Mehmet Ağa isyanını *İzzeddin Şîr Bey isyanının bir bakiyesi* yönündeki tespiti, yukarıda Hakkâri meclisi ve İngiliz konsolunun işaret ettiği 1854'lü tarihleri anlaşılır kılmaktadır²⁸⁰.

Hırvatalı Mehmet Ağa isyanını İzzeddin Şîr Bey isyanından bağımsız bir gelişme olarak ele almak gerekirse Rusya'nın Mart 1855'te Kars ve Van'a yönelik başlattığı saldırıyı, isyanın başlangıç tarihi olarak kabul etmek mümkündür. Bu sırada cephenin hemen gerisi olarak kabul edilen Hakkâri ve çevresinde büyük bir güvenlik zaafiyeti ortaya çıkmıştı. Kaymakamlık merkezi olan Başkale'de bulunan muvazzaf askerlerin büyük bir kısmı Kars ve Bayezid'deki cephe hattına gönderilmişti. Bu durum, isyanın kısa süre içinde bölgenin geneline yayılmasına neden olmuştu²⁸¹.

Mehmet Ağa, ilk iş olarak Gevar, Tiyarî ve Çölemerg'de görevli Osmanlı merkez otoritesine mensup memurları görevden/bölgeden uzaklaştırdı²⁸². Başkale'de

²⁷⁸ Hakkâri mahalli meclisinin 8 Şubat 1856 tarihli mazbatası. BOA, A.MKT.UM, Dosya No: 228, Gömlek No: 81.

²⁷⁹ İngiltere'nin Tebriz konsoloslüğundan İngiltere'nin İstanbul'daki elçisine gelen 23 Haziran 1856 tarihli yazının tercümesi. BOA, HR.MKT, Dosya No: 156, Gömlek No: 56.

²⁸⁰ Averyanov, Lazarev, Halfin ve Celilê Celil Nasturi aşiretlerinin İzzeddin Şîr Bey isyanına açık bir destek verdiklerini belirtirler. Ancak Osmanlı arşiv vesikalarında bu şekildeki bir desteğe şahit olmuyoruz. Mehmet Hilmi Paşa'nın Mehmet Ağa isyanını İzzeddin Şîr Bey isyanının bir bakiyesi yönündeki tespitini muhtemelen adı geçen kişiler de paylaşmaktadırlar. Başka bir ifade ile Averyanov, Lazarev, Halfin ve Celilê Celil aslında Nasturi aşiretleri İzzeddin Şîr Bey isyanının bakiyesi niteiğindeki Hırvatalı Mehmet Ağa isyanına destek vermişlerdir iddiasında bulunmuşlardır. Musul mutasarrıfı Mehmet Hilmi Paşa'nın 15 Nisan 1856 tarihli arızası. BOA, A.MKT.UM, Dosya No: 232, Gömlek No: 91; Halfin, *XIX. Yüzyılda Kürdistan Üzerine Mücadeleler*, s. 75; Basil Nikitine, *Kürtler*, Çev. Nurer Uğurlu, Örgün Yayınevi, İstanbul, 2015, s. 359; Lazarev, "19. Yüzyılda Kürdistan (1800-1880)", s.139; Celil, *XIX. Yüzyıl Osmanlı İmparatorluğu'nda Kürtler*, s. 162-163.

²⁸¹ Van-Hakkâri valisi Mehmet Ziya Paşa'nın 3 Nisan 1856 tarihli arızası. BOA, İ.DH, Dosya No: 345, Gömlek No: 22752.

²⁸² "...Hırvatalı Mehmet nâm şaki birtakım eşkıyaya öneyak olarak kaffe-i memurin-i Devlet-i Aliyye'yi oralardan kaçırmak üzere bi'l-ittifak büyükçe bir fesad ibk'ına mücaseret olmuşlar..."

ikamet eden Kaymakam Mustafa Paşa'nın bu dönemde, Mehmet Ağa'nın isyan girişimine müdahalesi ancak nasihat düzeyinde kalabilmişti²⁸³. Van-Hakkâri valisi Mehmet Ziya Paşa ve Anadolu Ordusu müşiri Mehmet Reşit Paşa'dan yardım istemesine rağmen Kırım Savaşı'nın en yoğun geçtiği bu dönemde (Kasım 1855) Hakkâri kaymakamının bu talebi karşılıksız kalmıştır. Ancak kış mevsiminin ortalarına doğru Kars cephesindeki Rus saldırısının etkisinin düşmesiyle asker tahrihi için bölgede bulunan Anadolu Ordusu miralaylarından Tayfur Bey ve Van mahalli meclisinin üyelerinden müftü İsmail Efendi riyasetinde bir heyet, son bir kez, isyan halindeki Mehmet Ağa ve beraberindekilerle yüz yüze görüşmek ve meramlarını öğrenmek amacıyla Başkale'ye bağlı Çardıran nahiyesine gitti. Heyet, o güne kadar tahsil edilmeyen vergi borçlarının ödenmesini ve bölgede gasp edilen malların iadesini istedi. Bu talepler, taraflar arasındaki anlaşmazlığı daha da büyötmüştür. Görüşmeden kısa bir süre sonra bahsedilen heyetin de o an ikamet ettiği Başkale, isyancılar tarafından uzun süre kuşatma altına alındı. Kotur taraflarında bulunan Anadolu Ordusu'na bağlı nizamiye birliklerinin Başkale'ye gönderilmesiyle kuşatma kaldırılabilmiştir. Uzun süre kuşatma altında kalan başta Kaymakam Mustafa Paşa olmak üzere Hakkâri mahalli meclisi üyeleri ve diğer memurlar Anadolu Ordusu müşirine şükranlarını yazılı olarak dile getirmişlerdir²⁸⁴.

1856'nın Ocak ayında kaymakamlık merkezi Başkale'ye yapılan saldırı geçici bir şekilde bastırılmıştı. İsyancılar sadece Başkale'den uzaklaştırılabilmişti. Mevcut durumu yeniden müzakere eden Hakkâri mahalli meclisi, benzer saldırıların devam edebileceğine kanaat getirerek Mehmet Ziya Paşa'dan Kotur'dakine ilave olarak Mahmudî'de bulunan nizamiye birliklerinin de bölgeye sevk edilmesini istedi. Bu

---

Van-Hakkâri valisi Mehmet Ziya Paşa'nın 3 Nisan 1856 tarihli arızası. BOA, İ.DH, Dosya No: 345, Gömlek No: 22752.

²⁸³ Hakkâri mahalli meclisinin 8 Şubat 1856 tarihli mazbatası. BOA, A.MKT.UM, Dosya No: 228, Gömlek No: 81.

²⁸⁴ Van-Hakkâri valiliğine gönderilen ve Hakkâri sancağında tekevvün eden bazı uygunsuzlukların tahkikatı ile ilgili şukka. BOA, A.MKT.MHM, Dosya No: 85, Gömlek No: 32; Van-Hakkâri valisi Mehmet Ziya Paşa'nın 18 Nisan 1856 tarihli arızası. BOA, A.MKT.UM, Dosya No: 233, Gömlek No: 50; Hakkâri mahalli meclisinin Hırvatalı Mehmet Ağa'nın Başkale'ye saldırısı ile ilgili 4 Şubat 1856 tarihli mazbatası. BOA, A.MKT.UM, Dosya No: 228, Gömlek No: 79; Hakkâri mahalli meclisinin 8 Şubat 1856 tarihli mazbatası. BOA, A.MKT.UM, Dosya No: 228, Gömlek No: 81.

yolla isyan halinde bulunan aşiretler üzerinde bir baskı oluşturulması düşünülmektedir²⁸⁵.

Hakkâri mahalli meclisinin hazırlıkları bu yönde devam ederken Hırvatalı Mehmet Ağa, Başkale'ye ve çevresindeki Hristiyan köylerine ikinci bir saldırı gerçekleştirdi. Musul mutasarrıfı Mehmet Hilmi Paşa, İngiltere'nin Musul konsolosluğu ve ABCFM mensubu misyonerlerin belirttiğine göre, saldırıya müdahale etmek isteyen Kaymakam Mustafa Paşa, olay yerinde yaralanmış ve kısa bir süre sonra da hayatını kaybetmişti²⁸⁶. Mustafa Paşa'nın maiyetinde bulunan nizamiye askerlerinden birkaçı da yine aynı çatışmada hayatını kaybetmişti. Başkale'den sonra Çölemerg üzerine yürüyen Mehmet Ağa, buranın kaza müdürünü görevden almış ve kendi adamlarından birini müdür olarak tayin etmişti. Diğer taraftan Hakkâri mîrlerinden Süleyman Bey'in oğlunu ise Gevar'a idareci olarak atamıştı²⁸⁷.

Musul mutasarrıfı Mehmet Hilmi Paşa, Mehmet Ağa isyanının kendi idarî sahasındaki İmadiye'ye -dolayısıyla Musul tarafına- sıçramasından endişe etmekteydi. Bu yüzden İmadiye Kalesi'ni tamir etmiş, kaleye gerekli miktarda asker yerleştirmiş ve zahire depolamıştı²⁸⁸. İngiltere'nin Diyarbakır konsolosu da gerekli tedbirlerin acil bir şekilde alınmaması durumunda isyanın Cizre tarafına sıçrayacağı yönünde benzer bir endişeyi dile getirmişti²⁸⁹.

²⁸⁵ Hakkâri mahalli meclisinin 8 Şubat 1856 tarihli mazbatası. BOA, A.MKT.UM, Dosya No: 228, Gömlek No: 81.

²⁸⁶ Van-Hakkâri valisi Mehmet Ziya Paşa ise Mustafa Paşa'nın ölümüne sıtmanın sebep olduğunu belirtmiştir. Mar Şimun tarafından İngiltere'nin Musul konsolosluğuna gönderilen yazının tercümesi. BOA, A.MKT.UM, Dosya No: 232, Gömlek No: 91; The Missionary Herald, Vol. 52, Boston, 1856, s. 175; Musul mutasarrıfı Mehmet Hilmi Paşa'nın 15 Nisan 1856 tarihli arızası. BOA, A.MKT.UM, Dosya No: 232, Gömlek No: 91; Musul konsolos yardımcısı Rassam'ın elçi Canning'e gönderdiği 12 Nisan 1856 tarihli raporu. FO, 195/394; Musul konsolos yardımcısı Rassam'ın elçi Canning'e gönderdiği 7 Nisan 1856 tarihli raporu. FO, 195/394; Van-Hakkâri valisi Mehmet Ziya Paşa'nın 27 Haziran 1856 tarihli yazısı. BOA, HR.SYS, Dosya No: 81, Gömlek No: 22.

²⁸⁷ The Missionary Herald, Vol. 52, Boston, 1856, s. 175.

²⁸⁸ Musul mutasarrıfı Mehmet Hilmi Paşa'nın 15 Nisan 1856 tarihli arızası. BOA, A.MKT.UM, Dosya No: 232, Gömlek No: 91.

²⁸⁹ Diyarbakır canibinden İstanbul'daki İngiltere sefaretine gelen 24 Ağustos 1856 tarihli yazı. BOA, HR.MKT, Dosya No: 164, Gömlek No: 17.

Kırım Savaşı'nı Osmanlı Devleti'nin lehine nihayete erdiren 30 Mart 1856 tarihli Paris Antlaşması, Hakkâri ve çevresinde etkili olan Mehmet Ağa isyanının tarihî seyrini değiştirerek bahsedilen endişeleri boşa çıkardı. Antlaşma ile beraber hem Kafkas cephesi kapandı hem de bölge üzerindeki Rus tehdidi ve Rusya'nın Mehmet Ağa isyanına olan desteği son buldu. Ayrıca Kafkas cephesinin kapanması, Hakkâri ve çevresindeki isyanın bastırılması konusunda bölgedeki askerî ve mülkî erkânın işini de kolaylaştırdı.

Mustafa Paşa'nın yerine daha önce de bölgede görev yapan Anadolu Ordusu'ndan Mirliya Veli Paşa geçici olarak Hakkâri kaymakamlığına atandı²⁹⁰. Veli Paşa'ya, aynı zamanda, Mehmet Ağa üzerine düzenlenecek askerî harekâtı komuta etme görevi de verildi²⁹¹. İsyancıların merkez üssü Gevar kazasındaki Çardaran köyüydü. Çardaran köyüne düzenlenecek harekât için bir tabur piyade, iki takım süvari ve 1 dağ topu Van'da bekletilmekteydi. Bu bekleyişin sebebi Kırım Savaşı'nın henüz barışa evrilmemiş (*muharebât-ı hâzıra mübeddel-i musâlaha olamamış*) olmasındandı.

Harekât öncesinde Şirvan kazası müdürü ve *asâkir-i muvazzafe* sergerdesi Şîr Bey, asâkir-i şahâne binbaşlarından Siirtli Mustafa Ağa ve diğer iki binbaşının komutasında Kürdistan ve Musul eyaletlerinden oluşturulan iki bin kişilik bir redif birliği Çardaran köyüne gönderildi²⁹². Yaşanacak çatışmadan firar edip İran tarafına kaçmaları durumunda isyancıların teslim edilmesi için Tebriz şehbenderi ve sınır bölgesindeki İran makamları ile gerekli yazışmalar yapıldı²⁹³. Önceki tarihlerde İran ile yapılan hudut antlaşmalarının maddeleri arasında firarilerin karşılıklı iadesi hükmü de yer almaktaydı²⁹⁴.

Çardaran üzerine gönderilen redif birliklerinin çoğunluğunun Bohtan bölgesindeki Kürt aşiretlerinden oluşması ve yoğun kış şartlarının da etkisiyle

²⁹⁰ Mirliya Veli Paşa'nın Hakkâri sancağı kaymakamlığına tayinine dair Van-Hakkâri valisi Mehmet Ziya Paşa'nın 25 Nisan 1856 tarihli yazısı. BOA, A.MKT.UM, Dosya No: 234, Gömlek No: 38.

²⁹¹ Van-Hakkâri valisi Mehmet Ziya Paşa'nın 3 Nisan 1856 tarihli arızası. BOA, İ.DH, Dosya No: 345, Gömlek No: 22752.

²⁹² Van-Hakkâri valisi Mehmet Ziya Paşa'nın 18 Nisan 1856 tarihli arızası. BOA, A.MKT.UM, Dosya No: 233, Gömlek No: 50.

²⁹³ 20 Mart 1856 tarihli Tebriz şehbenderinin yazısı. BOA, İ.DH, Dosya No: 345, Gömlek No: 22752.

²⁹⁴ Ateş, *Osmanlı-İran Sınır Bölgeleri Bir Sınır Yapmak 1843-1914*, s. 86-88.

isyancılarla herhangi bir çatışma yaşanmamış, sorun barışçı yollarla halledilmişti²⁹⁵. Buna göre; isyan halindeki aşiret liderleri, o güne kadar tahsil edilmeyen hazineye ait vergilerin tamamını ödeyeceklerine, isyan sırasında ahaliden gasp ettikleri malları iade edeceklerine ve bundan böyle *muğayir-i rızayı âlî hâl ve harekette bulunmayacaklarına*’ dair söz vermişlerdir. Bununla beraber sözlerinden caymamaları için isyancılardan dört şahıs rehin alınmıştır²⁹⁶.

19 Mayıs 1856 tarihli padişaha sunulan arz tezkeresinde, isyanın kan dökülmeden sonlandırılması ile ilgili yapılanlar yerinde görülmüştür²⁹⁷. Mehmet Ağa, İran tarafına geçerek yaklaşık bir yıl boyunca burada kalmıştır²⁹⁸. İsyanı sebep olmasından dolayı tutuklanması ve yargılanması için Van valiliğine Dersaadet tarafından gerekli talimatlar verilmişse de herhangi bir sonuç alınamamıştır²⁹⁹.

Veli Paşa’nın yerine Hakkâri kaymakamlığına tayin edilen Ahmet Hamdi Paşa tarafından 12 Haziran 1857 tarihli Dersaadet’e gönderilen bir arizada ilginç bir durum ile karşılaşılmaktadır. Arizada; isyanın bastırılmasından sonra firar ederek ötede beride dolaşan Mehmet Ağa’nın Gevar’daki Hassa Ordusu binbaşı Hacı İsmail Ağa’nın verdiği teminatla cânib-i hükümete dehalet ettiği belirtilerek bölgenin selameti açısından affı ve istihdamı talep edilmekteydi³⁰⁰. Bu talebe cevap olarak 17 Ağustos 1857 tarihli Van-Hakkâri valisine gönderilen şukkada, Binbaşı İsmail

²⁹⁵ Dwight Whitney Marsh, *The Tennessean in Persia and Kurdistan*, s. 110-111; The Missionary Herald, Vol. 52, Boston, 1856, s. 303; İngiltere’nin Tebriz konsolosluğundan İngiltere’nin İstanbul’daki elçisine gelen 23 Haziran 1856 tarihli yazının tercümesi. BOA, HR.MKT, Dosya No: 156, Gömlek No: 56; Van-Hakkâri valisi Mehmet Ziya Paşa’nın 3 Nisan 1856 tarihli arızası. BOA, İ.DH, Dosya No: 345, Gömlek No: 22752.

²⁹⁶ Şirvan kazası müdürü ve asâkir-i muvazzafe sergerdesi Şîr Bey ve diğerlerinin gönderdiği arıza. BOA, İ.DH, Dosya No: 345, Gömlek No: 22752; Van-Hakkâri valisi Mehmet Ziya Paşa’nın 3 Nisan 1856 tarihli arızası. BOA, İ.DH, Dosya No: 345, Gömlek No: 22752.

²⁹⁷ 19 Mayıs 1856 tarihli arz tezkeresi. BOA, İ.DH, Dosya No: 345, Gömlek No: 22752.

²⁹⁸ İsyanı sebep olan Mehmet Ağa’nın muhakeme-i lazimesinin icrasına dair Van vilayetine gönderilen tahrirât-ı sâmi. BOA, HR.MKT, Dosya No: 164, Gömlek No: 17.

²⁹⁹ Mehmet Ağa’nın tutuklanmamış olmasından dolayı isyanın yeniden alevlenmesinden endişe edilmekteydi. Bu yüzden Bohtan bölgesindeki Kürt aşiretlerinden oluşan kalabalık bir redif birliği Haziran 1856’da hâlâ Hakkâri’de bulunmaktaydı. Ancak 1843 ve 1846’da yaşanan olaylardan dolayı Bohtanlı Kürtlere karşı öfkeli olan Nasturiler bu redif birliğinin acilen bölgede çekilmesini istemişlerdir. İngiltere’nin Tebriz konsolosluğundan İngiltere’nin İstanbul’daki elçisine gelen 23 Haziran 1856 tarihli yazının tercümesi. BOA, HR.MKT, Dosya No: 156, Gömlek No: 56.

³⁰⁰ Hakkâri kaymakamı Ahmet Hamdi Paşa’nın 12 Haziran 1857 tarihli arızası. BOA, MVL, Dosya No: 313, Gömlek No: 17.

Ağa'nın önerisi yerinde görülmüş ve Mehmet Ağa'nın yedi yüz kuruş maaş ile ordunun hizmetine alınmasına onay verildiği belirtilmektedir³⁰¹.

İsyanın bastırılmasından yaklaşık üç ay sonra İngiltere'nin Tebriz konsolosluğundan İstanbul'a gönderilen bir raporda, Osmanlı Devleti'nin bölgedeki yetkililerinin kendi aralarında yaptıkları işbirliği neticesinde Bohtan bölgesindeki Kürtlerden oluşturdukları bir fırka-i askeriyye ile uzun süreden beri isyan halinde olan Mehmet Ağa isyanının bastırılmış olmasının ve isyandan sonra Tebriz'de mukim Devlet-i Aliyye şebhenderinin İran'a firar eden Mehmet Ağa üzerinde oluşturduğu baskı sonucu Hakkâri ve çevresinde Hristiyan reayaya ait gaspedilen malların iadesi hususundaki gayretlerinin takdire şayan hareketler olarak görülse de Bohtan Kürtlerinden müteşekkil askeri birliğin Tiyarî bölgesine kalıcı olarak yerleştirilmesinin anlaşılır bir tarafının olmadığı belirtilmiştir. Söz konusu askeri birliğin adının bölgede gasp ve yağma olaylarına sıkça karıştığı ve güvenliğin teminatı olacağı yerde bölgedeki ahaliye yük olduğundan acil bir şekilde bölgeden uzaklaştırılması talep edilmiştir. Ayrıca Bohtan Ekrâdî'nin Bedirhan Bey'in saldırıları sırasında bölgede meydana getirdiği vahşete atıf yapılarak benzer bir olayın tekrarlanmak üzere olduğu dile getirilmiştir³⁰².

Nasturilerin meskûn bulunduğu mahallerdeki nizamiye askeri mevzusu sonraki tarihlerde Mar Şimun tarafından da Van Ermeni milleti piskoposu vekili Gabriel aracılığıyla dile getirilmiştir³⁰³. Mar Şimun'un şikâyeti Meclis-i Vâlâ'da ve Dâr-ı Şûra-yı Askerî'de müzakere edilmiştir. Dâr-ı Şûra-yı Askerî'deki müzakerede, konunun Ermeni milleti piskoposu aracılığıyla Dersaadet'e iletilmiş olması yönüyle Hakkâri kaymakamı ve Van-Hakkâri valisine eleştiri getirilmiş, şikâyete konu olan meselenin araştırılması için Anadolu Ordusu'na yazı yazılmıştır³⁰⁴.

³⁰¹ Van-Hakkâri valisine gönderilen 17 Ağustos 1857 tarihli şukka. BOA, A.MKT.MHM, Dosya No: 115, Gömlek No: 73.

³⁰² İngiltere'nin Tebriz konsolosluğundan İstanbul'a gelen 23 Haziran 1856 tarihli raporun tercümesi. BOA, HR.MKT, Dosya No: 156, Gömlek No: 56.

³⁰³ Hakkâri'de Nasturi Milleti'ne murahhasları olan Mar Şimun tarafından yapılan ezanın önlenmesine dair Van valisinin şukkası. BOA, MVL, Dosya No: 569, Gömlek No: 129.

³⁰⁴ 31 Mayıs 1858 tarihli Dâr-ı Şûra-yı Askerî tezkiresi. BOA, MVL, Dosya No: 569, Gömlek No: 129.

Van'da bulunan Redif Miralay Mustafa Bey başkanlığında oluşturulan tahkikat heyeti, şikâyet konusunu sahada incelemiş; şikâyet konusunun, Anadolu Ordusu'na mensup bir bölüğün bölgede askerî kışla binasının bulunmamasından askerlerin aşiretli Nasturilerin evlerine yerleştirilmesi ve Hakkâri kaymakamı Ahmet Paşa'nın hukuksuz bir şekilde Gevar'a müdür olarak atadığı başıbozuk sergerdesi Abdurrahman Efendi'nin keyfi uygulamaları ile ilgili olduğu belirtilmiştir. Ancak heyetin oluşturduğu uzun tahkikat metninde, İngiliz konsolosunun yukarıda dile getirdiği bir Kürt-Nasturi çatışması endişesi ile ilgili herhangi bir ibareye yer verilmemiştir³⁰⁵.

3.2.3.2. Kürt-Nasturi İlişkileri Açısından Hırvatalı Mehmet Ağa İsyanı

Mehmet Ağa isyanının genel karakteri ile ilgili dönemin arşiv vesikalarında birbirinden farklı iki yaklaşımın ortaya çıktığı görülmektedir. Bunlardan birincisi, İngiltere'nin bölgedeki temsilcilerinin isyana dair yaklaşım biçimidir. Bu yaklaşıma göre, Hakkâri ve çevresinde başlayan isyanın temel nedeni -tek kelime ile- Başkale'de oturan Hakkâri kaymakamı Mustafa Paşa'nın basiretsizliğidir. Rodos Adası'ndan firar edip Hakkâri'ye geldiği sıralarda Mehmet Ağa, etrafına topladığı aşiretli Kürtlerle beraber bölgede bir gasp olayı gerçekleştirmiştir. Gasp ettikleri malların taksimatı sırasında aşiret ileri gelenleri arasında bir anlaşmazlık ortaya çıkmıştır. Mehmet Ağa'nın bu mallardan daha büyük bir hisse almak istemesi üzerine diğer aşiret ileri gelenleri bu duruma tepki göstermiş ve bunun üzerine kendi aralarında büyük bir kavga başlamıştır.

Yine bu yaklaşıma göre Başkale kaymakamı, zamanında Kürtler arasındaki bu kavgadan faydalanarak hızlı hareket etseydi Mehmet Ağa ve diğer aşiret liderlerini tutuklayabilir ve güçlerini dağıtabilirdi. Ancak Mustafa Paşa böyle davranmak yerine Mehmet Ağa'nın şerrinden korkarak (*müdârâ*) ve ikiye bölünmüş davranarak (*müdâhene*) büyük bir hataya düşmüştü. Mehmet Ağa'yı cezalandırmak yerine onu, Nasturilerin de meskûn bulunduğu kaymakamlık dâhilindeki tüm *varidat-ı hazinenin* memuru

³⁰⁵ Miralay Mustafa Bey ve diğerleri tarafından tutulan mazbata. BOA, MVL, Dosya No: 578, Gömlek No: 46; Anadolu Ordusu müşiri Abdülkerim Paşa'nın 27 Ağustos 1858 tarihli yazısı. BOA, MVL, Dosya No: 578, Gömlek No: 46.

olarak tayin etti. Her ne kadar Mehmet Ağa bu süre zarfında bahsedilen memurluğu yürütmüş ise de bu memuriyetle beraber Hakkâri ve çevresinde hem politik hem de ekonomik olarak büyük bir güç haline gelmişti. Zaman içinde Kaymakam Mustafa Paşa'ya (veya devlete) tabiiyetini de bıraktı³⁰⁶.

Aşiretli Nasturilerin aynı zamanda sivil lideri konumundaki Mar Şimun, Mehmet Ağa'nın bu tavrından sonra devlete ödemekle mükellef olduğu vergiyi Mehmet Ağa'ya ödememeye başladı. Bunun üzerine Mar Şimun ve aşiretli Nasturiler, Kürtlerin hedefi durumuna geldiler. Mustafa Paşa'nın Mehmet Ağa karşısındaki çaresizliğinden Mar Şimun, bu kez, Musul mutasarrıfı Mehmet Hilmi Paşa'dan yardım talep etmiştir. Ancak tıpkı Hakkâri kaymakamı gibi Musul mutasarrıfının da Mehmet Ağa'ya konuyla ilgili bir müdahalesi olmamıştır. Patrik Mar Şimun, karşısında muhatap olacak bir devlet yetkilisini bulamayınca Hakkâri'de kendini Kürtlere karşı savunmaya almıştır. Ancak bölgedeki bazı yetkililer (Musul mutasarrıfı Mehmet Hilmi Paşa, Van-Hakkâri valisi Mehmet Ziya Paşa...) tarafından patriğin bu tavrı, Kürtlerle beraber hareket ediyormuş gibi âsîlik olarak nitelendirilmesine neden olmuştur. Ancak işin aslı tamamen yukarıda anlatıldığı gibidir³⁰⁷.

İngiltere'nin Musul konsolosluğu tarafından birtakım duyumlara dayandırılarak hazırlanan 7 Nisan 1856 tarihli raporda, Mehmet Ağa isyanı nedemiyle aşiretli Nasturilerin büyük bir endişe içinde olduğu, Mar Şimun'un kendi hanesini terk ederek Tiyarî bölgesinde bir manastıra sığındığı, Musul mutasarrıfının Nasturilere yardım göndermesi için birkaç adamını Musul'a gönderdiği, ancak gönderilen adamların isyancı Kürtlerin eline düşmüş olabileceği belirtilmiştir³⁰⁸.

³⁰⁶ Diyarbakır canibinden İstanbul'daki İngiltere sefaretine gelen 24 Ağustos 1856 tarihli yazı. BOA, HR.MKT, Dosya No: 164, Gömlek No: 17.

³⁰⁷ İngiltere'nin Tebriz konsolosluğundan İngiltere'nin İstanbul'daki elçisine gelen 23 Haziran 1856 tarihli yazının tercümesi. BOA, HR.MKT, Dosya No: 156, Gömlek No: 56; Musul konsolos yardımcısı Rassam'ın elçi Canning'e gönderdiği 7 Nisan 1856 tarihli raporu. FO, 195/394; Diyarbakır canibinden İstanbul'daki İngiltere sefaretine gelen 24 Ağustos 1856 tarihli yazı. BOA, HR.MKT, Dosya No: 164, Gömlek No: 17; Nasturi Patriği Mar Şimun'un Musul İngiltere konsolosluğuna gönderdiği Süryanice mektubun tercümesi. BOA, A.MKT.UM, Dosya No: 232, Gömlek No: 91; Musul konsolos yardımcısı Rassam'ın elçi Canning'e gönderdiği 12 Nisan 1856 tarihli raporu. FO, 195/394.

³⁰⁸ Musul konsolos yardımcısı Rassam'ın elçi Canning'e gönderdiği 7 Nisan 1856 tarihli raporu. FO, 195/394.

Yukarıdaki raporun kaleme alınmasından bir gün sonra Nasturilerin yardım talebini mutasarrıfa iletecek olan adamlar, Mar Şimun'un Süryanice kaleme aldığı bir mektupla Musul'a ulaşmışlardır. İngiliz konsolosluğunun Hakkâri dağlarındaki isyan konusundaki yukarıdaki duyumları ile mektupta ifade edilen hususlar paralellik göstermekteydi. Ayrıca Mar Şimun'un mektubu birkaç noktaya da açıklık getirmiştir: Mar Şimun'un ifadesine göre, hanesini terk etmesi ve Tiyarî bölgesindeki bir manastıra (Mar Sava Kilisesine) yerleşmesi olayı bir önceki yaz mevsiminde (kabaca 7-8 ay önce) gerçekleşmiştir. Olayın Mehmet Ağa'nın adamlarının Mar Şimun'un Koçanis'teki hanesine saldırması sonucu meydana geldiği belirtilmiştir. Yine Mar Şimun'un ifadesine göre birkaç ay önce de Mehmet Ağa, Elbak kazasına bağlı reaya durumundaki (aşiretli olmayan) Nasturi köylerine hücum etmiş ve köylülerin bütün mallarını gasp etmiştir³⁰⁹.

Mar Şimun, bahsedilen mektubu Hakkâri'den Musul'a getiren adamları aracılığıyla, şifahi olarak da İngiliz konsolosu vasıtasıyla Musul mutasarrıfından birtakım taleplerde bulunmuştur. Mar Şimun, mutasarrıftan ya Hakkârili Nasturilere gerekli yardım göndermesini veya kendilerini Kürtlerin saldırılarından korumak için gerekli iznin verilmesini talep etmiştir. Ancak Konsolos, bahsedilen bölgenin Van-Hakkâri valisinin idarî tasarrufunda bulunmasından dolayı her iki durum için de Musul mutasarrıfının yapabileceği bir şeyin olamayacağını Dersaadet'teki elçisine bildirmiştir³¹⁰.

Bölgedeki İngiliz temsilcilerinin isyan ile ilgili raporlarında şu hususlar ön plana çıkmaktadır:

1. Öncelikle olay/olaylar, aslında, Kürt aşiretlerinin Osmanlı merkez otoritesine karşı doğrudan bir isyan hareketi değildir. Hakkâri ve çevresinde sıklıkla görülen sıradan bir asayiş olayı olup Bedirhan Bey'in saldırıları gibi Kürt aşiretlerinin bölgedeki Nasturi ve diğer Hristiyan unsurlara yönelik saldırılarından ibarettir.

³⁰⁹ Musul konsolos yardımcısı Rassam'ın elçi Canning'e gönderdiği 12 Nisan 1856 tarihli raporu. FO, 195/394.

³¹⁰ Musul konsolos yardımcısı Rassam'ın elçi Canning'e gönderdiği 12 Nisan 1856 tarihli raporu. FO, 195/394.

2. Hakkâri kaymakamının zamanında olaya müdahale etmemesi veya edememesi ve gerekli adımları atmaması, olayın büyümesine ve bir isyana dönüşmesine neden olmuştur. Mustafa Paşa'nın yerine Hakkâri'ye güçlü bir idarecinin/kaymakamın atanması, ileride benzer durumların yaşanmasını engelleyecektir.
3. Aşiretli Nasturilerin (veya Mar Şimun'un) Osmanlı merkez otoritesine karşı bahsedilen isyana herhangi bir dahli ve destekleri söz konusu olmamıştır.
4. İngiltere'nin bölgedeki temsilcilerinin iddialarından çıkarılabilecek dolaylı bir sonuç ise isyanın Rusya ile bir ilintisinin olmadığıdır.

İsyanın genel karakteri ile ilgili bir diğer görüş ise Musul mutasarrıfı Mehmet Hilmi Paşa ve Van-Hakkâri valisi Mehmet Ziya Paşa gibi bölgedeki bürokratlar ile Amerikalı misyonerler ve Rus subay Averyanov tarafından dillendirilmiştir. Bu görüşe göre, Mehmet Ağa'nın takındığı tavır ne sıradan bir asayiş olayıdır ne de Kürtler ile Nasturiler arasındaki çatışmanın bir ürünüdür³¹¹. Kürtler ile Nasturiler arasında bir asayiş olayı veya çatışmanın olması bir tarafa isyan sırasında iki unsur arasında bir ittifak bile söz konusu olmuştu.

Mehmet Ziya Paşa ve Mehmet Hilmi Paşa'ya göre İngiliz konsolosluklarının bahsettiği Kaymakam Mustafa Paşa'nın ihmalkârlığı önemli bir husus kabul edilse bile isyanın asıl nedeni, modern dönemdeki merkezîleşme politikaları (Tanzimat uygulamaları) ile Hakkâri ve çevresindeki geleneksel/yerel (veya müstakil) yönetim anlayışına son verilerek yeni bir idarî yapının tesis edilmesi idi. Bedirhan Bey isyanından beri bölgedeki rüesâ-yı Ekrâd bu politikaları bir türlü içine sindirememişti. Kırım Savaşı'nın Hakkâri ve çevresinde oluşturduğu otorite/güvenlik boşluğu, Kürt ve Nasturi aşiret liderlerine aradığı fırsatı vermiştir. Dolayısıyla

---

³¹¹ Hakkâri ve çevresinde bu dönemde meydana geleb olaylar “... aşâir-i Ekrâdın bir müddetten beri hükûmet aleyhine iş’âl eylediği nâire-i bağı ve şekâvet ...” olarak değerlendirilmiştir. Musul mutasarrıfı Mehmet Hilmi Paşa'nın 15 Nisan 1856 tarihli yazısı. BOA, A.MKT.UM, Dosya No: 232, Gömlek No: 91.

Mehmet Ağa isyanını daha önce bölgede ortaya çıkan Bedirhan Bey, Nurullah Bey ve İzzeddin Şîr Bey isyanları gibi bir ‘gaile-i Ekrâdiye’ olarak değerlendirmişlerdir³¹².

Bölgedeki bürokratların Mehmet Ağa isyanının genel karakterine dair asıl dikkat çekici yaklaşımı, Kürt-Nasturi ilişkileri ile ilgili olan boyutudur. Musul mutasarrıfı, 14 Mart 1856 tarihli arizasında, isyanın bu kadar uzun (yaklaşık iki yıl) sürmesinin ve uzun süre bastırılmamasının (*adem-i izâlesinin*) sebebinin Mar Şimun’un isyancılara sağladığı destekle (*cânib-i eşkiyaya bir kuvvet-i maneviye göndermesi*) açıklamıştır. Mar Şimun’un isyancılara sağladığı destek meselesinin Musul ve çevresinde alenen bilinen bir durum olduğunu eklemiştir³¹³. Ayrıca Mar Şimun’un Rusya’dan yana olan eğiliminin de altını çizerek bu konudaki görüşlerini daha önce de Dersaadet’e bildirdiğini belirtmiştir³¹⁴.

Patriğin Rusya’ya olan eğilimi ile ilgili rivayetleri dile getiren Van-Hakkâri valisi Mehmet Ziya Paşa da Musul mutasarrıfının bu yöndeki düşüncesine destek vermiştir. Vali, yazısında Hakkâri ve çevresindeki Nasturilerin tıpkı Kürtler gibi aşiretli bir yapıya ve belli bir silahlı güce sahip olduklarını dolayısıyla İngiltere’nin Musul konsolosunun iddia ettiği gibi Kürtlerin saldırısına uğramış olmalarının söz konusu dahi olamayacağını belirtmiştir. Aşiretli Nasturiler, Patrik Mar Şimun’a mutlak bir şekilde bağlıdırlar ve kendilerini Kürtlerin saldırılarına karşı koruyabilecek güce sahiptirler. İsyarla ilgili Mehmet Ziya Paşa ayrıca, Mar Şimun’un Tebriz’deki Rus konsolosla sürekli diyalog halinde olduğunu ve söz konusu isyana açık bir şekilde destek verdiğini belirtmiştir. Ona göre; Kürt aşiretleri, Mar Şimun’dan destek almamış olsalardı isyan bu seviyeye kesinlikle gelemezdi³¹⁵.

Kırım Savaşı sırasında bölgede bulunan ABCFM mensubu misyonerlerin isyanın seyri ile ilgili beyanları, Van-Hakkâri valisi ve Musul mutasarrıfının dile getirdikleri ile paralellik göstermektedir. Mehmet Ağa ile Mar Şimun arasındaki

³¹² Musul mutasarrıfı Mehmet Hilmi Paşa’nın 15 Nisan 1856 tarihli yazısı. BOA, A.MKT.UM, Dosya No: 232, Gömlek No: 91.

³¹³ Musul mutasarrıfı Mehmet Hilmi Paşa’nın 14 Mart 1856 tarihli yazısı. BOA, HR.SYS, Dosya No: 81, Gömlek No: 22.

³¹⁴ Musul mutasarrıfı Mehmet Hilmi Paşa’nın 28 Mayıs 1856 tarihli yazısı. BOA, HR.SYS, Dosya No: 81, Gömlek No: 22.

³¹⁵ Van-Hakkâri valisi Mehmet Ziya Paşa’nın 27 Haziran 1856 tarihli yazısı. BOA, HR.SYS, Dosya No: 81, Gömlek No: 22.

dostça ilişkilerden bahseden misyoner Rhea, özellikle Kars'ın Kasım 1855'te Rus işgaline uğramasından sonra Mar Şimun'un Hakkâri ve çevresindeki reaya ve aşiretli tüm Nasturiler üzerinde bir otorite kurmaya çalıştığını ve otoritesine muhalif olan Nasturileri Mehmet Ağa'nın da yardımıyla cezalandırdığını belirtmektedir³¹⁶. Söz gelimi Rhea'nın o günlerde ikamet ettiği Nasturi Memikan köyü, Hırvatalı Mehmet Ağa'nın adamları tarafından yağmalandı. Fakat bu yağmalamanın talimatı bizzat Mar Şimun tarafından verilmiştir³¹⁷.

Mehmet Ağa isyanından yaklaşık 50 yıl sonra çeşitli görevler için bölgede bulunan Rus istihbarat subayı Averyanov da bu döneme ve Mehmet Ağa isyanına dair önemli bilgiler vermektedir. Kars'ın işgalinden sonra Kafkasya cephesindeki Rus komutanların Patrik Mar Şimun ile mektuplaşmalarını aktaran Averyanov, Patrik'in Albay Hreşçatitskiy'e gönderdiği 30 Mart 1855 tarihli mektubunu şu şekilde aktarmaktadır:

“...Saygıdeğer Albay, Van'a ne zaman yürümek niyetindesiniz, beni bu konuda bir hafta öncesinden haberi kılınız ki, ben kendi adıma hazırlıklarımı yapabileyim ve size yardıma gelebileyim. Lütfen acele ediniz. Biz Van'ı ancak bu takdirde çabucak alabiliriz. Bütün bu durumları, Knez Bebutov'a ulaştırmanızı ve kendilerini, bendenizin sizden yana olduğum ve elimden gelen her şeyi yapacağım konusunda ikna etmenizi istirham ederim Sizin birlikleriniz Van'a ulaşınca, Van ile Musul arasında kalan bölgenin sorumluluğunu ben üstleniyorum. Bu arada şunu da ilave etmeliyim ki, Bedirhan Bey'in yeğeni İzzeddin Şîr Bey geçenlerde Türklerle savaştı.... Ama daha sonra Musul'da yaşayan İngiliz konsolosu tarafından aldatılarak yakalandı. Ona bağlı Kürtlerin tümü benim himayemi istiyorlar. Ben onlara Hristiyanlara dokunmamalarını, Türklere karşı ise diledikleri gibi hareket etmelerini emrettim...”

Yine Mar Şimun, bölgedeki Rus Kolordu Komutanı Bebutov'a gönderdiği 15 Mayıs 1855 tarihli mektubunda da “...benim emrimde ne kadar hazır kuvvet bulunduğu yolunda size bilgi ulaştırmamı istiyorsunuz. Siz de bilirsiniz ki, elimdeki kuvvetin sayısını tam olarak tespit etmem çok zordur...” şeklinde benzer ifadeleri kullanmaktaydı. Maddi olarak gerekli imkânlarla sahip olmadığını belirterek kendisine bağlı kuvvetlerin iâşe ve barınmasını temin edemediği için toplayamadığını dolayısıyla emri altındaki askerlerin sayısını tam olarak bilemediğini belirttikten sonra “...ancak size şunu ulaştırabilirim ki, sadece sizin Van'a gelmenizi bekleyen Süryanilerin (Nasturilerin) yaşadığı sekiz taşra (nahiye)

³¹⁶ The Missionary Herald, Vol. 52, s. 142, 175.

³¹⁷ The Missionary Herald, Vol. 52, s. 175.

benim etki alanım içinde bulunmaktadır. Hâlihazırda burada (Hakkâri ve çevresinde) çok az Türk askeri var... şimdilik Kürtleri bizim yanımıza çekmek için alenen çalışmıyorsam da, halkın genel eğilimine bakarsak, size iltihak etmek için Kürtler de Ermeniler de dört gözle sizin gelmenizi bekliyorlar...” ifadelerine yer vermiştir³¹⁸.

Hırvatalı Mehmet Ağa isyanı, Kürtlerin Nasturilerle olan çatışması ekseninde gelişen sıradan bir asayiş olaylar zinciri miydi yoksa Rusya’nın bölgedeki yayılmacı politikası paralelinde bölgedeki Kürt ve Nasturi aşiretlerinin geleneksel imtiyazlı idarî statülerini elde etmek için Osmanlı merkez otoritesine karşı ortaklaşa gerçekleştirdikleri bir isyan hareketi miydi tartışmasını, aslında, dönemin arşiv vesikalarının satır aralarında da bulmak mümkündür. Van-Hakkâri valisi Mehmet Ziya Paşa, isyanın bastırılmasından sonra konu ile ilgili olarak Mar Şimun’un isyan sırasında Mehmet Ağa’ya destek verdiğini, Rusya’ya olan eğiliminden dolayı o zamanlar Rusya’nın Tebriz konsolosu ile irtibat halinde olduğu halde şartların değişmesi ile beraber daha sonra Rusları bırakarak Musul’da bulunan İngiltere konsolosluğu ile irtibata geçmeye başladığını söyler³¹⁹. Benzer bir değerlendirme, daha isyan sırasında Musul mutasarrıfı Mehmet Hilmi Paşa’dan gelmiştir. Mar Şimun’un Kırım Savaşı’nın sonucuna göre (*netâyic-i ahvâl-ı âleme intizaren*) hareket ettiğini bu yüzden bu aralar (isyan sırasında) savaşın şartları Osmanlı Devleti’nin aleyhinde görüldüğü için Rusya’dan yana ve Kürtlerle beraber hareket ettiğini belirtmiştir³²⁰.

Eldeki arşiv vesikaları bir bütün olarak değerlendirildiğinde isyanın Kürt-Nasturi ilişkileri boyutuyla ilgili şu sonuçlara varmak mümkündür: Kabaca, Mart 1855 ile Mart 1856 arasındaki zaman diliminde Hakkâri ve çevresinde etkili olan Hırvatalı Mehmet Ağa isyanında, Kırım Savaşı’nın oluşturduğu koşulların etkisiyle reaya durumundaki bazı Nasturi köylerine Kürt saldırıları olmuşsa da -genel

³¹⁸ Averyanov, *Osmanlı İran Rus Savaşlarında Kürtler*, s. 137-138.

³¹⁹ Van-Hakkâri valisi Mehmet Ziya Paşa’nın 27 Haziran 1856 tarihli yazısı. BOA, HR.SYS, Dosya No: 81, Gömlek No: 22.

³²⁰ Musul mutasarrıfı Mehmet Hilmi Paşa’nın 15 Nisan 1856 tarihli yazısı. BOA, A.MKT.UM, Dosya No: 232, Gömlek No: 91; Musul mutasarrıfı Mehmet Hilmi Paşa’nın 14 Mart 1856 tarihli yazısı. BOA, HR.SYS, Dosya No: 81, Gömlek No: 22.

anlamda- isyan süresi boyunca Kürtler ile aşiretli Nasturiler arasında bir ittifak söz konusu olmuştur. Kaldı ki ABCFM’li misyonerlerin iddiasına göre, Kürt aşiretleri tarafından reaya Nasturilerin meskûn bulunduğu köylere düzenlenen saldırıların da - en azından bir kısmının- kendi topluluğu üzerinde etkili olmaya çalışan Mar Şimun’un talimatıyla gerçekleşmiştir. Dolayısıyla isyanın genel karakteri ile ilgili bölgedeki bazı Osmanlı bürokratlarının, Amerikalı misyonerlerin ve Rus subay Averyanov’un iddia ettiği “Kürtler ve Nasturiler ittifak halinde Osmanlı merkez otoritesine karşı isyan etmişlerdir” görüşü daha rasyonel bir yaklaşım gibi görünmektedir.

Mar Şimun’un 1856 Nisan’ının başlarında İngiltere’nin Musul konsolosluğuna gönderdiği yazısı da aslında bu yaklaşımı doğrulamaktadır. 8 Nisan’da Musul’a ulaşan yazıda Mar Şimun; “...geçen yaz mevsiminde hakkımızda duyduğunuz şeylerin tamamı doğru olup Mehmet Ağa’nın askerleriyle beraber beni evimden zorla uzaklaştırması üzerine Tiyarî’ye gelip Mar Sava Kilisesine yerleştim...” ifadelerine yer vermektedir³²¹. Bu ifadeden şu sonucu çıkarmak mümkündür: Mar Şimun, Hakkârî ve çevresinde meydana gelen olaylarla ilgili 7-8 ay boyunca Musul mutasarrıfına veya Musul’daki İngiliz konsolosuna herhangi bir bilgi vermemiştir. Belki de bilgi verme gereği duymamıştır. Çünkü Mar Şimun, bu süre zarfında, Osmanlı Devleti ve İngiltere’ye karşı Mehmet Ağa ile beraber Rusya’nın yayılcı politikalarına uygun bir siyasî tavır takınmaktaydı.

“Mehmet Ağa isyanı, bir Kürt-Nasturi çatışmasıdır.” görüşüne kaynaklık eden Mar Şimun ile İngiltere’nin bölgedeki temsilcileri arasındaki yazışmaların tamamı, Kırım Savaşı’nın Osmanlı Devleti’nin lehine sonuçlandığı Paris Antlaşması (30 Mart 1856) sonrası kaleme alınan vesikalardır³²². Başka bir ifade ile İngiltere, isyan sırasında Mar Şimun’un Rusya ve Mehmet Ağa isyanı (Kürtlerle) ile olan ilişkisini

³²¹ Musul konsolos yardımcısı Rassam’ın elçi Canning’e gönderdiği 12 Nisan 1856 tarihli raporu. FO, 195/394.

³²² Musul konsolos yardımcısı Rassam’ın elçi Canning’e gönderdiği 7 Nisan 1856 tarihli raporu. FO, 195/394; İngiltere’nin Tebriz konsolosluğundan İngiltere’nin İstanbul’daki elçisine gelen 23 Haziran 1856 tarihli yazının tercümesi. BOA, HR.MKT, Dosya No: 156, Gömlek No: 56; Diyarbakır canibinden İstanbul’daki İngiltere sefaretine gelen 24 Ağustos 1856 tarihli yazı. BOA, HR.MKT, Dosya No: 164, Gömlek No: 17; Musul konsolos yardımcısı Rassam’ın elçi Canning’e gönderdiği 12 Nisan 1856 tarihli raporu. FO, 195/394.

Osmanlı merkez otoritesi nezdinde manüpile etmeye çalışmıştır. Rusya'nın güneydeki Basra Körfezi'ne doğru yayılmacı politikasını kendi emperyal çıkarları açısından bir tehdit olarak gören ve Nasturiler üzerindeki kontrolünü kaybetmek istemeyen İngiltere'nin bu yönde bir politika izlemiş olması anlaşılır bir durumdur.

3.2.3.3. Kürt ve Nasturi Aşiretleri Arasındaki İttifak İlişkileri

Hırvatalı Mehmet Ağa'nın isyanı sırasında Patrik Mar Şimun'un riyasetindeki Nasturi aşiretlerinin Kürt aşiretleri ile nasıl bir ittifak ilişkisi içinde oldukları tam olarak bilinmemektedir. Birinci bölümde Hakkâri ve çevresinde meskûn bulunan Tiyarî ve Ertuşî aşiret konfederasyonlarının bir blok olarak Tuhubî ve Pinyanişî aşiret konfederasyonlarına karşı tarihî süreç içinde kendi aralarında birtakım ittifak ilişkileri geliştirdikleri belirtilmişti. Bu noktadan hareketle şu sorular önem arz etmektedir: Pinyanişî aşiretler topluluğu öncülüğünde gerçekleştiği anlaşılan Hırvatalı Mehmet Ağa isyanına, rakip Ertuşî-Tiyarî bloğu herhangi bir destek vermiş miydi? Diğer bir ifade ile Mehmet Ağa isyanı, Hakkâri ve çevresindeki tüm Kürt ve Nasturi aşiretleri tarafından desteklenmiş miydi?

İsyandan önce Hakkâri kaymakamı Mustafa Paşa'nın İzzeddin Şîr Bey isyanı ile ilgili Van valisi Mehmet Reşit Paşa'ya gönderdiği 26 Aralık 1854 tarihli yazısında; Pinyanişîliler ile Ertuşîliler arasındaki kadim düşmanlığa dikkat çekerek “ilk bakışta Osmanlı merkez otoritesine karşı ittifak etmeyecekleri düşünülse de aralarındaki kan davalarına rağmen (Osmanlı merkez otoritesine karşı) fesat icra etmek için bir araya gelebilecekleri ve Ertuşîlilerin Pinyanişîli Mehmet Ağa'ya destek sunabileceklerini” dile getirmiş olsa da isyan sırasında böyle bir desteğin söz konusu olup olmadığı bilinmemektedir³²³. Ayrıca Nasturi aşiretlerinin tamamı mı yoksa bir kısmı mı bu isyana destek verdiği ile ilgili herhangi bir veri de elimizde bulunmamaktadır. İsyan sırasında Kürt ve Nasturi aşiretleri arasındaki ittifak ilişkileri ile ilgili bir belirsizlik olsa da isyan sonrası süreçte yaşanan ve aşağıda değinilecek olan birtakım gelişmeler ve bu gelişmelere bağlı olarak oluşan arşiv vesikaları, konuya kısmen açıklık getirmektedir. 1850 ile 1870 yılları arasındaki döneme ait

³²³ Hakkâri kaymakamı Mustafa Paşa'nın İzzeddin Şîr Bey isyanı ile ilgili 26 Aralık 1854 tarihli yazısı BOA, İ.MMS, Dosya No: 4, Gömlek No: 135.

arşiv vesikaları tarandığında Hırvatalı Mehmet Ağa isyanı dışında Kürt ve Nasturi aşiretlerinin birbiri ile ittifak ilişkilerini konu olan üç gelişme daha karşımıza çıkmaktadır.

Bu gelişmelerden biri, 1863'te meydana gelen ve Hakkâri'de meskûn Ertuşî ile Bohtan'da meskûn Hevedi ve Yezidi aşiret toplulukları arasında oluşan gerginliktir. Ertuşîliler ile Hevedililer arasında geçmişten gelen bir düşmanlık bulunmaktaydı³²⁴. Birkaç yıldan beri taraflar arasında devam eden gerginlik, 1863'ün yaz aylarında bir çatışmaya dönüştü. Ertuşî aşireti, Hevedililere ait yaklaşık 50 bin koyun ve başka diğer mallarını gasp edip Hakkâri'ye getirmişlerdi. Hevedi aşireti intikam için başta Yezidi taifesi olmak üzere Bohtan'da bulunan diğer aşiretlerle ittifak kurarak Hakkâri üzerine saldırmak için hazırlık yapmaya başladı. Bu durum karşısında Ertuşî aşireti reislerinden Şaban Ağa da destek için Tiyarî ve Tuhubî başta olmak üzere diğer Nasturi aşiretlerine de gitmiş ve Bohtanlılara karşı yapacağı savunma için bu aşiretlerden destek istemiştir. Şaban Ağa'nın bu yardım talebi karşılık bulmuştur³²⁵.

Bohtan ile Hakkâri arasında büyük bir çatışmaya dönüşebilecek bu hazırlıklar, Van-Hakkâri valisi Mehmet Veysi Paşa'yı harekete geçirdi³²⁶. Vali, Van'da bulunan Anadolu Ordusu'ndan Miralay Salih Bey'i, Meclis-i Kebîr azasından Derviş Bey'i ve Hakkâri mal kâtibi Mustafa Efendi'yi Şaban Ağa ile görüşmek üzere Hakkâri'ye gönderdi. Şaban Ağa ile görüşen heyet, Bohtan üzerine düzenlenecek saldırı için yapılan hazırlıkların derhal durdurulmasını istedi. Ayrıca Bohtan bölgesinden gasp edilen koyun ve diğer malların bir listesi oluşturularak *mübeyyin* defterinde kayıt altına alındı³²⁷.

Diğer taraftan Bohtan'ın Hacı Behram kazası müdürü Hacı Mustafa Ağa ile Norduz kazası müdürü Arap Ağa sorunu barışçı yollarla çözmek için Hevedi aşireti

³²⁴ Van-Hakkâri mutasarrıfı Mehmet Veysi Paşa'nın 5 Ağustos 1863 ve 13 Kasım 1863 tarihli yazıları. BOA, A.MKT.MHM, Dosya No: 281, Gömlek No: 54; BOA, A.MKT.MHM, Dosya No: 276, Gömlek No: 23.

³²⁵ Ertuşî ile Hevedi aşiretleri arasındaki çatışmaya dair mazbata. BOA, A.MKT.MHM, Dosya No: 278, Gömlek No: 78.

³²⁶ Van-Hakkâri mutasarrıfı Mehmet Veysi Paşa'nın 4 Eylül 1863 tarihli yazısı. BOA, A.MKT.MHM, Dosya No: 278, Gömlek No: 78.

³²⁷ Mirliva Mehmet, Salih ve Derviş beylerin müşterek arızası. BOA, A.MKT.MHM, Dosya No: 278, Gömlek No: 78; Mübeyyin defteri. BOA, A.MKT.MHM, Dosya No: 281, Gömlek No: 54.

ve Yezidi taifesi adına Hakkâri’de bulunan heyet ile görüşmeye gelmişti. Hevedililer, gasp edilen hayvanlarının ve mallarının tamamının iadesi ile beraber olaya karışan Ertuşî rüesâsının tutuklanmasını ve yargılanmasını talep etmekteydiler³²⁸. Ertuşîlilerin kalabalık bir aşiret olması, bölgede toplanan aşiretli Nasturilerin Ertuşî rüesâsını/aşiretini cansiperane savunmaları ve heyetin beraberinde yeteri kadar bir nizamiye askerinin bulunmaması gibi sebeplerden bu taleplerin yerine getirilmesi mümkün olmadı³²⁹. Ancak yine de 1863’ün sonlarına doğru Miralay Salih ve Derviş beylerin uzun uğraşlarıyla taraflar arasındaki sorunlar diyalog yoluyla çözülerek Hakkâri ile Bohtan aşiretleri arasında büyük bir çatışmanın yaşanması engellendi³³⁰.

Yukarıda bahsi geçen olaydan yaklaşık üç yıl önce ise Hakkâri ve çevresinde Kürt ve Nasturi aşiretleri arasında başka bir ittifak ilişkisine şahit olunmaktadır. Bu kez, Nasturi Tiyarî ve Tuhubî aşiretleri arasındaki bir çatışma üzerinden Hakkâri ve çevresinde gelişen ittifak ilişkileri dönemin arşiv vesikalarına yansımıştır. İki aşiret arasındaki kadim düşmanlık (*adâvet-i kadime*) bu kez yaylakların paylaşımı yüzünden ortaya çıkmıştı³³¹. Tiyarî aşiretinin melikleri, Tuhubîlilere karşı eski müttefikleri olan Ertuşîlilerden yardım istedi. Ertuşî aşireti rüesâsından Şaban, Derbaz ve Muhammed ağalar ile yine Ertuşî aşiretinin alt kollarından Mamhuranlıların reisi Faris Ağa, etrafına toplamış oldukları binden fazla aşiretli ile beraber Tiyarîlilerin yanında Tuhubîlilere karşı savaşmak için Livin’de toplandılar³³².

Ertuşî aşiretinin rüesâsından Şaban Ağa’nın yaşanan gerginlik ile ilgili Hakkâri kaymakamı Kenan Paşa’ya gönderdiği bilgilendirme yazısında kullandığı ifadeler, bu dönemdeki Kürt ve Nasturi aşiretleri arasındaki ilişkilerin iç yüzünü göstermesi bakımından önem arz etmektedir. Şaban Ağa yazısında özetle;

³²⁸ Mirliva Mehmet, Salih ve Derviş beylerin müşterek arızası. BOA, A.MKT.MHM, Dosya No: 278, Gömlek No: 78.

³²⁹ Ertuşî ile Hevedi aşiretleri arasındaki çatışmaya dair mazbata. BOA, A.MKT.MHM, Dosya No: 278, Gömlek No: 78.

³³⁰ Van-Hakkâri mutasarrıflığına gönderilen 12 Aralık 1863 tarihli yazı. BOA, A.MKT.MHM, Dosya No: 287, Gömlek No: 4.

³³¹ Van ve Hakkâri valisi ile Anadolu Ordu-yı Hümâyûnu müşirine şukka. A.MKT.MHM, Dosya No: 166, Gömlek No: 92.

³³² Hakkâri mahalli meclisinin 8 Ağustos 1859 tarihli mazbatası. BOA, A.MKT.UM, Dosya No: 367, Gömlek No: 9.

“...Çok eski zamanlardan (*kadimü l-eyyâmdan*) beri Tiyarî kabilesinin biz Ertuşîlilerin dostu ve vefâdarı olduğu cümlelerin malumudur. Bu sıralarda Tiyarî aşireti, komşusu olan Tuhubî aşireti ile bazı sorunlardan silahlı bir çatışmaya girmiş, her iki taraftan da birkaç kişi yaşamını yitirmiştir. Müttefikimiz olmasının ve aşiretler arasındaki hukukun bir gereği (*aşâyirlik gayreti*) Tiyarîliler, Tuhubîlilere karşı bizden yardım talep etti. Kalabalık aşiretimle beraber müttefikimiz olan Tiyarîlilerin yardımına gitmek için Livin’e hareket ettim. Kaza (Çölemerg-Livin) müdürümüz Mehmet Ağa, bu sevdadan vazgeçmemizi ve ilgili makamlardan gerekli izin alınmadan Tuhubî üzerine yapılacak olan bir saldırının ağır bir bedelinin olacağını belirterek bizi engellemeye çalıştı. Bunun üzerine müdürümüz Mehmet Ağa’ya “...*beynel aşair, geriye irca’ olmaklığı asla tecviz (uygun) ve kabul edemediğinden ve Tiyarîlilerin bu surette bizi ta’yib edecekleri (ayıplayacakları) meczûm (kesin) idüğünden...*” bu çatışmadan geri kalamayacağımızı söyledim. Kaldı ki Tiyarî halkının kâffe-i vergi ve matlubat-ı sairesi benim marifetimle tahsil edilmektedir. Dolayısıyla vergisini topladığım bir idarî bölgenin savunması da yasal hakkımızdır. Bu hareketimizin nasıl bir sakıncası olabilir ki...” demektedir³³³.

Hakkârî mahalli meclisi ise taraflar arasındaki anlaşmazlığı çözmek için Çölemerg’deki nizamiye birliği zabitanı Yüzbaşı Memiş Ağa riyasetinde bir heyeti Livin’e gönderdi. Tuhubî üzerine saldırı hazırlığı içindeki aşiret liderleri ile görüşen heyetin ifadesine göre, Ertuşîli aşiret liderlerinin asıl amacının Tuhubî bölgesindeki yasal vergileri tahsil etmektir. Normal şartlarda Tuhubî bölgesine ait vergilerin tahsili Osmanlı merkez otoritesi tarafından Mar Şimun’a ihale edilmiştir. Ancak Mar Şimun bu vergiyi tahsil edememiş, Ertuşî ve Tiyarîlilerden yardım istemiştir. Aşiret liderleri heyete; “...*yedimizde (elimizde) Mar Şimun cenaplarının sened hükmünde kabul-ı şâyân mahal-ı muharebeye (Tuhubî üzerine) mütekaddim olmaklığımıza dair ve oraca tarafeyne irâe ve kat’ etmek ve mal-ı miriyelerini tahsil kılmak üzere mezun bulunduğumuza kâğıt vardır. Bizler işte bunun (Mar Şimun’un yazılı buyruğu) emriyle kalkıp...*” gittiklerini beyan etmişlerdir³³⁴.

Hakkârî kaymakamı Kenan Paşa ve bu sırada bölgede bulunan ve bekâyâ (vergi) memuru olan Anadolu Ordusu’ndan Mirliva Abdurrahman Paşa’ya göre ise yukarıda adı geçen Ertuşî aşireti liderlerinin, vergi mevzusunu Tuhubî’ye saldırı için bir bahane olarak kullandıklarını, asıl amaçlarının ise bölgede bir kargaşa çıkarmak olduğunu belirtmişlerdir³³⁵. Sadaret makamı, Van-Hakkârî valisinin konu ile ilgili

³³³ 8 Ağustos 1859 tarihli Ertuşî aşireti reisi Şaban Ağa’nın yazısı. BOA, A.MKT.UM, Dosya No: 367, Gömlek No: 9.

³³⁴ Hakkârî mahalli meclisinin 8 Ağustos 1859 tarihli mazbatası. BOA, A.MKT.UM, Dosya No: 367, Gömlek No: 9.

³³⁵ Kenan Paşa ve Abdurrahman Paşa’nın 10 Ağustos 1859 tarihli müşterek arızası. BOA, A.MKT.UM, Dosya No: 367, Gömlek No: 9.

yazısına cevaben; bölgede bulunan askerî ve sivil memurların Kürt ve Nasturi aşiretleri arasındaki çatışmaya seyirci kalmalarının kabul edilemeyeceğini, Tuhubî bölgesine ait olan yasal vergilerinin kanunsuz bir şekilde tahsiline meydan verilemeyeceğini ve şayet kargaşanın bertaraf edilmesi için Hakkâri ve çevresinde yeterli miktarda nizamiye askeri mevcut değilse civardaki birliklerden gerekli takviyenin yapılmasını istemiştir³³⁶. Olayın sonrası ile ilgili arşiv vesikalarına yansıyan herhangi bir detay yoktur. Gerçi çalışmamız açısından önemli olan da taraflar arasında meydana gelmiş olaydan ziyade Kürt ve Nasturi aşiretleri arasında gerçekleşen ittifak ilişkisi biçimidir.

Hakkâri ve çevresinde Kürt ve Nasturi aşiretleri arasındaki ittifak ilişkilerine örnek oluşturabilecek diğer bir gelişme ise 1865-1866 yılları arasındaki zaman diliminde karşımıza çıkmaktadır. Hariciye Nezaretinden Bağdat valiliğine gönderilen 21 Mart 1866 tarihli bir yazıda; Kürt Ertuşî aşireti reisi Şaban Ağa'nın avenesi ile beraber Tiyarî kazasında meskûn bulunan Nasturilere hücum ederek 12 bin baş koyununu gasp ettiği ve hayvancılıkla geçindikleri için bu gasp olayı ile beraber Tiyarîli Nasturilerin büyük bir geçim sıkıntısı içine düştükleri belirtilmekteydi. Daha da önemlisi yine bu gasp olayı ile beraber Tiyarîli Nasturiler, devlete ödemekle yükümü oldukları mirî vergiyi de ödeyemez duruma düşmüşlerdi³³⁷.

30 Mayıs 1866 tarihli İngiltere'nin Bağdat konsolosluğundan İstanbul'a gönderilen bir raporun tercümesinden, yukarıdaki Hariciye Nezaretinin yazısına kaynaklık eden şikâyetin de yine İngiltere'nin Bağdat konsolosluğuna ait olduğu anlaşılmaktadır³³⁸. Bâbîâlî, Hakkâri ve çevresinde yaşanan bu gasp olayının hükümeti hem içeride hem de dışarıda zor durumda bıraktığını belirterek Bağdat,

³³⁶ Van ve Hakkâri valisi ile Anadolu Ordu-yı Hümâyûn müşirine şukka. BOA, A.MKT.MHM, Dosya No: 166, Gömlek No: 92.

³³⁷ Hariciye Nezareti'nden Bağdat valiliğine gönderilen 21 Mart 1866 tarihli yazı. BOA, MVL, Dosya No: 780, Gömlek No: 26.

³³⁸ İngiltere'nin Bağdat konsolosluğundan İstanbul'a gelen 30 Mayıs 1866 tarihli raporun tercümesi. BOA, HR.MKT, Dosya No: 560, Gömlek No: 28.

Kürdistan ve Erzurum valilerinden gerekli tedbirlerin alınması için derhal harekete geçmelerini istedi³³⁹.

Bağdat valisi Mehmet Namık Paşa, yazıda adı geçen aşiretlerin kendi idarî sahası dışında, Erzurum eyaletine bağlı Hakkâri sancağında sakin oldukları ancak Hakkâri'nin ve bahsedilen aşiretlerin meskûn bulundukları mahallerin Musul'a olan civariyetinden dolayı konuyu yine de Musul kaymakamına havale edip bilgi istemişti. Musul kaymakamı/mutasarrıfı Yusuf Kenan Paşa, birkaç yıl öncesine kadar 4-5 yıl süreyle Hakkâri kaymakamlığı görevini yürütmüş olması dolayısıyla konuya hâkimdi. Bu yüzden yukarıda sözü edilen gasp olayını detaylandırarak bir görüş yazısı hazırladı³⁴⁰. Ancak Yusuf Kenan Paşa'nın konuya dair mütalaası tartışma konusu olmuş, İngiltere ve Fransa'nın bölgedeki temsilcilerinin tepkisine neden olmuştur³⁴¹.

Musul'a gelip giden Tiyarîlilerin ifadesine dayanarak Yusuf Kenan Paşa olayı şöyle aktarmıştır: Gasp olayı ile ismi anılan Ertuşî aşireti, sekiz on kabileden oluşmaktadır. Bu kabilelerden dör tanesi kıslamak için mevsim-i şitada (kış) Musul ovasına inmektedir. Şaban Ağa'nın da başında bulunduğu Beytüşşebap ve çevresinde meskûn Ertuşî kabileleri, bir önceki yıl (1865) Tiyarî kazasına bağlı Aşıta (Aşut) köyüne bir baskın düzenlemişler, Aşıta ve çevresindeki köylülerin yaklaşık on bin koyununu gasp etmişlerdir. Birkaç ay önce ise benzer bir olay Musul'a bağlı İmadiye kazasında yaşanmış, reaya Nasturilerin meskûn bulunduğu Ğaramus köyüne bir baskın düzenleyen Beytüşşebap Ertuşîleri, bu köyden de yaklaşık iki bin koyunu gasp etmişlerdir.

³³⁹ Bağdat valisine gönderilen 10 Haziran 1866 tarihli emirnâme. BOA, HR.MKT, Dosya No: 547, Gömlek No: 40; Kürdistan valisine gönderilen 3 Nisan 1866 tarihli emirnâme. BOA, HR.MKT, Dosya No: 545, Gömlek No: 58; Erzurum vilayeti valisine gönderilen 10 Haziran 1866 emirnâme. BOA, HR.MKT, Dosya No: 547, Gömlek No: 39.

³⁴⁰ Yusuf Kenan Paşa'nın Mehmet Namık Paşa'ya gönderdiği 30 Mayıs 1866 tarihli yazı. BOA, MVL, Dosya No: 780, Gömlek No: 26.

³⁴¹ İngiltere'nin Bağdat konsolosluğundan İstanbul'a gelen 30 Mayıs 1866 tarihli raporun tercümesi. BOA, HR.MKT, Dosya No: 560, Gömlek No: 28; Fransa elçiliğinden Bâbîâlî'ye gönderilen yazının tercümesi. BOA, HR.MKT, Dosya No: 530, Gömlek No: 9; İngiltere'nin Musul konsolosluğu konuyu yakından takip etmiş, Musul kaymakamı Yusuf Kenan Paşa'nın konuyla ilgili görüş yazısını İngilizceye çevirerek İstanbul'daki elçiliğe göndermiştir. BOA, HR.MKT, Dosya No: 544, Gömlek No: 30.

Yusuf Kenan Paşa'nın meselenin çözümüne dair görüşleri ise şu şekildedir: Gerek Tiyarîliler ve gerekse de diğer Nasturi aşiretleri, Hakkâri ve çevresinde oluşturulan mahalli idareyi tanımamaktadırlar. Devlete ödemekle mükellef oldukları cizye, aşar, âdet-i ağnam ve îâne-i askeriyye vergilerinin hiçbirini ödememektedirler. 4-5 senelik Hakkâri kaymakamlığı görevi boyunca bahsedilen vergilerin (*mürettebât-ı mîrîyenin*) tahsili konusunda Nasturi ileri gelenlerine gerekli teminat verilmiş ve gerekli taltîfât yapılmış olmasına rağmen iki bin kese akçelik bekâyânın (tahsil edilmemiş verginin) yalnızca 150 bin kuruş gibi cüz'î bir miktarı güç bela tahsil edilebilmişti. Nasturilerin ıslahatı konusunda o dönem Van-Hakkâri valiliği ile Bâbîâli arasında defalarca yazışma yapılmış olmasına rağmen herhangi bir ilerleme sağlanamamıştı. Nasturilere ait bahsedilen bekâyânın tahsili için memur-ı mahsus olarak görevlendirilen Mirliya Abdurrahman Paşa, bu süre zarfında yaklaşık bir yıl süreyle Hakkâri'de kalmış fakat herhangi bir tahsilat yapamamıştı. Tiyarîliler, diğer Nasturi aşiretlerine göre daha büyük bir silahlı güce sahiptir. Bu aşiret de fırsat buldukça başta Ertuşî olmak üzere etrafındaki Kürt aşiretlerine saldırılar düzenleyerek gasp ve yağmalama olaylarına katılmaktan geri kalmamaktadır³⁴².

Bağdat valisi Mehmet Namık Paşa, Musul kaymakamının görüş yazısından da hareketle Dersaadet'e gönderdiği yazısında; Tiyarîlilerin yukarıda bahsedilen gasp olayından evvel Ertuşî aşiretine saldırarak bir hayli koyunlarını gasp ettiğini, iki tarafın karşılıklı olarak gasp ettikleri koyunların kabaca eşit miktarda olduğunu dolayısıyla bu gasp olayına devletin herhangi bir şekilde müdahalesine gerek olmadığını belirtmiştir. Zaten taraflar da bu konuda birbirinden şikâyetçi olmamışlardı. Ayrıca Tiyarîlilerin devlete düzenli bir vergi ödemedikleri (*vergilerini suret-i gayri muntazamda te'diye ettiklerinden vâridât-ı bekâyâsından dolayı hazine-i celileye duyûn-ı külliyeleeri olması*) ve devletin bölgede yürürlüğe koyduğu merkezî bir idarî yapı oluşturma gayretine herhangi bir katkı sunmadıkları (*cenâb-ı hükümete*

³⁴² Yusuf Kenan Paşa'nın Mehmet Namık Paşa'ya gönderdiği 30 Mayıs 1866 tarihli yazı. BOA, MVL, Dosya No: 780, Gömlek No: 26.

itaatleri derce-i matlûbede olmama) için devletin de Nasturilerin mallarını korumakla mükellef olamayacağı yönünde ilginç bir beyanda bulunmuştur³⁴³.

Bağdat valisinin Dersaadet'e gönderdiği ve yukarıda bahsedilen yazısında önemli bir sorun karşımıza çıkmaktadır. Gerek Ertuşîlilerin ve gerekse de Tiyarîlilerin yukarıda bahsedilen karşılıklı gasp olaylarını bahane ederek devlete ödemekle yükümlü oldukları vergileri ödemek istemedikleri anlaşılmaktadır. Başka bir ifade ile bu karşılıklı gasp olaylarında ne Ertuşîliler ne de Tiyarîliler bir hak kaybına uğramışlardır. Dersaadet'e göre aslında gasp edilen şey, devletin hazinesine ödenmesi gereken vergiler olmuştur. İngiltere ve Fransa elçilerinin konu ile ilgili yazılarını, seraskerliğin görüşünü ve bölgeden gönderilen yazıları birlikte değerlendiren Meclis-i Vâlâ, öncelikle gasp edilen koyunların iadesi ve Nasturilerin birikmiş vergi borçlarının tahsiline dönük Kürtlerle ve Nasturilerle görüşmek üzere bir komisyonun bölgeye gönderilmesi; komisyonun faaliyetlerinde bir neticenin alınmaması durumunda ise Erzurum, Bağdat ve Diyarbakır'dan oluşturulacak birliklerle Hakkâri üzerine bir askerî harekâtın düzenlenmesi için gerekli hazırlıkların yapılması önerisinde bulundu³⁴⁴.

Yukarıda bahsedilen komisyonun bölgeye gönderilip gönderilmediği bilinmemektedir. Fakat Seraskerlik, ilgili askerî harekâtın hazırlığı için Anadolu ve Arabistan ordusu ile gerekli yazışmaları hemen başlattı³⁴⁵. Hakkâri, Anadolu Ordusu'nun askerî sahasında bulunmaktaydı. Ancak Anadolu ordusuna bağlı dört tabur Dersim-Hozat'ta, dört tabur ise başka bir yerde görevlendirilmişti. Söz konusu sekiz taburun kısa süre içinde Hakkâri'ye sevk edilmesi de mümkün gözükmemekteydi. Kotur'da bulunan bir tabur ise bölgenin karakol hizmetini yerine getirmede bile yetersiz kalmaktaydı. Dolayısıyla Hakkâri ve çevresindeki Kürt ve

³⁴³ 2 Ekim 1866'da toplanan Meclis-i Vâlâ toplantısının mazbata müsveddesi. BOA, HR.MKT, Dosya No: 560, Gömlek No: 28; İngiltere'nin Bağdat konsolosluğundan İstanbul'a gelen 30 Mayıs 1866 tarihli raporun tercümesi. BOA, HR.MKT, Dosya No: 560, Gömlek No: 28.

³⁴⁴ 2 Ekim 1866'da toplanan Meclis-i Vâlâ toplantısının mazbata müsveddesi. BOA, HR.MKT, Dosya No: 560, Gömlek No: 28.

³⁴⁵ Seraskerliğin Bâbiâli'ye gönderdiği 3 Ekim 1866 tarihli görüş yazısı. BOA, HR.MKT, Dosya No: 560, Gömlek No: 28.

Nasturi aşiretleri üzerine düzenlenecek bir askerî harekâtın asker ihtiyacının tamamen Arabistan (Altıncı) Ordusu'ndan temin edilmesi planlanmaktaydı³⁴⁶.

Dersaadet'te bulunan İngiltere ve Fransa elçileri, Hakkâri ve çevresine düzenlenmesi planlanan askerî harekât konusunda Bâbîâli nezdinde itirazda bulunmaktaydılar. Çünkü icra edilmesi düşünülen askerî harekât ile -aslında- aşiretli Nasturilerin daire-i itaate alınması hedeflenmekteydi³⁴⁷. Sözü edilen askerî harekâtın uzun bir süre ertelendiği görülmektedir. Askerî harekâtın ertelenmesinde Batılı devletlerin baskısı veya bir iç sorunun bir dış soruna dönüşmesini istemeyen Bâbîâli'nin kendi inisiyatifi etkili olmuş olabilir.

Yukarıda 1850 ile 1870 yılları arasındaki Kürt-Nasturi ilişkilerine kaynaklık eden başta Hırvatalı Mehmet Ağa isyanı olmak üzere birbirinden bağımsız dört tane tarihî olay ele alındı. Hakkâri ve çevresindeki Kürt ve Nasturi aşiretleri arasındaki ittifak ilişkilerine örnek teşkil etmesi yönüyle söz konusu olaylar, çalışmamız açısından önem arz etmektedir. Merkezîyetçi idarî, askerî ve malî/vergilendirme politikalarının bölgeye uygulanmaya çalışıldığı bir dönemde meydana gelen bu olaylar bir bütün olarak değerlendirildiğinde aşağıdaki yargılara varmak mümkündür.

Kürt-Nasturi ilişkileri açısından bir dönüm noktası kabul edilen Bedirhan Bey'in Diz, Tiyarî ve Tuhubî Nasturilerine yönelik saldırıları üzerinden henüz on yıl gibi kısa bir süre geçmiş olmasına rağmen Hırvatalı Mehmet Ağa isyanında iki unsur arasında böyle bir ittifak ilişkisinin gerçekleşmiş olması oldukça dikkat çekicidir. Yukarıda da ifade edildiği üzere isyan sırasında Kürt ve Nasturi aşiretleri (*tevâif-i erbaa*) Osmanlı merkez otoritesi ve İngiltere'ye karşı Rusya'nın yanında yer almışlardı. Bedirhan Bey'in söz konusu saldırılarına rağmen Kürt ve Nasturi aşiretlerinin ortak bir politika belirlemiş olmalarının çeşitli sebepleri vardır: Dönemin arşiv vesikalarına da yansıyan sebeplerden biri, Kırım Savaşı'nın mutlak galibinin Rusya'nın olacağına dair bölgedeki aşiretlerde oluşan düşüncedir. Savaş sonrası

³⁴⁶ Bağdat valiliğine gönderilen 25 Ekim 1866 tarihli yazı. BOA, HR.MKT, Dosya No: 560, Gömlek No: 28.

³⁴⁷ İngiltere'nin Bağdat konsolosluğundan İstanbul'a gelen 30 Mayıs 1866 tarihli raporun tercümesi. BOA, HR.MKT, Dosya No: 560, Gömlek No: 28; Fransa elçiliğinden Bâbîâli'ye gönderilen yazının tercümesi. BOA, HR.MKT, Dosya No: 530, Gömlek No: 9

dönemde bölgedeki çıkarlarını korumak isteyen Kürt ve Nasturi aşiretleri arasında zoraki bir ittifak ilişkisi oluşmuştur denilebilir. Hırvatalı Mehmet Ağa, yukarıda ifade edildiği üzere Pinyanişî aşireti rüesasındandı. Aynı zamanda bu dönemde Pinyanişî aşiretler topluluğunun da reisi konumunda olduğu anlaşılmaktadır. Hatırlanacağı üzere Pinyanişîliler, Nasturilere yönelik saldırılar sırasında Bedirhan Bey'in oluşturduğu ittifaka katılmadıkları gibi Bedirhan Bey'e karşı Musul valisi Mehmet Paşa ile beraber hareket etmişlerdi. Bu durumda Pinyanişîlilerin öncülüğünde başlayan bir isyanın Nasturi aşiretleri tarafından desteklenmiş olması anlaşılır bir durumdur.

Yine Hırvatalı Mehmet Ağa isyanı sırasında Hakkâri mîrlerinden Süleyman Bey'in oğlunun isyancılar tarafından Gevar'a idareci (*mîr*) olarak atanmış olması ile Mar Şimun'un bölgedeki Rus askerî yetkililere yazdığı mektuplarda sergilediği tavır ile beraber değerlendirildiğinde, Kürt ve Nasturi aşiretlerinden müteşekkil bir Müslüman-Hristiyan konfederasyonu olarak değerlendirdiğimiz tarihî Hakkâri emirliğinin imtiyazlı idarî yapısını, Rusya'nın tahakkümü altında yeniden inşa etme gayreti içinde olduklarını söylemek mümkündür.

1862-1863 yılları arasındaki Hakkâri Ertuşî ile Bohtan Hevedi aşiretleri arasında oluşan gerginlikte, dış saldırılara karşı Kürt ve Nasturi aşiretlerinin kendi aralarındaki sorunları bir tarafa bırakarak “Hakkârililik” ittifakı/gayreti temelinde bir araya geldikleri görülmektedir. Ertuşî aşireti lideri Şaban Ağa'nın ifadesine göre, Bohtan Hevedi aşiretine karşı yalnızca müttefikleri olan Tiyarîliler değil aynı zamanda karşı blokta/kanatta yer alan Tuhubîliler de Ertuşîlilerin yanında yer almışlardı.

1860 yılındaki Nasturi Tiyarî ve Tuhubî aşiretleri arasındaki çatışmanın ve bu çatışma ekseninde *tevâif-i erbaa* arasında oluşan bloklaşmanın günümüz Hakkâri ve çevresindeki sosyolojiyi de etkileyen tarihî bir önemi bulunmaktadır. Birinci bölümde de ifade edildiği üzere Katolik misyoner Boré'nin 1830'lu yıllarda Hakkâri ve çevresinde ilk kez şahit olduğu bu sosyoekonomik yapılanmada bir kısım Kürt ve Nasturi aşireti diğer bir kısım Kürt ve Nasturi aşiretine karşı ittifak kurmaktaydı. Öyle anlaşıyor ki 1843 ve 1846'daki saldırıların ağır sonuçlarına rağmen söz

konusu saldırılar, bölgedeki Müslüman ve Hıristiyan aşiretler arasındaki ittifak ilişkilerini etkilememiştir.

1856'daki Hırvatalı Mehmet Ağa isyanı ve 1866'daki Ertuşî ve Tiyarî aşiretleri arasındaki ihtilaf örneklerinde olduğu gibi Batılı devletler (özellikle de İngiltere) Kürt ve Nasturi aşiretleri arasındaki ilişkileri manipüle etmişlerdir. Özellikle Kırım Savaşı ile beraber İngiltere ve Fransa, aşiretli Nasturilere yönelik saldırıları bahane ederek Bâbiâli üzerinde bir baskı oluşturmuşlardır. İki ülke bölgedeki aşiretli (ve reaya) Nasturilerin hamiliği konusunda bir yarış içerisindeydi. Ancak bütün bunlara rağmen 1850 ile 1870 yılları arasındaki olaylar bir bütün olarak ele alındığında Kürt ve Nasturi aşiretleri arasında ilişkilerin yeniden düzelmeye başladığını söylemek mümkündür.

Giriş bölümünde de ifade edildiği üzere çalışmamız, Hakkâri ve çevresindeki Kürt ve Nasturi aşiretleri arasındaki ilişkileri konu almıştır. Dolayısıyla yukarıda 1850 ile 1870 yılları arasındaki dönemde sadece aşiret şeklinde örgütlenen Kürt ve Nasturi toplulukların birbiri ile olan ilişkileri ele alındı. Aşiretli Nasturiler kendilerini aşiretli Kürtlerin saldırılarına ve baskılarına karşı koruyabilmişlerdir. Ancak aynı şeyi reaya durumundaki Nasturiler için söylemek zordur. Dersaadet'ten Van ve Kürdistan valileri ile Anadolu Ordusu müşirine gönderilen 23 Aralık 1851 tarihli bir yazıda, Kürt Küban aşiretine mensup Kulaban ve Rimkan kabileleri reisi Piro'nun, etrafına topladığı tüfekli avenesi ile reaya Nasturilerin meskûn olduğu bir köyü bastığı, köy sakini birkaç kişiyi öldürdüğü ve köyü yağmaladığı belirtilmekteydi³⁴⁸. 15 Ağustos 1853 tarihli İngiltere'nin Musul konsolosluğundan gelen bir yazıda ise Ğaramus köyü sakinlerinden bir Nasturi reayasına ait 3560 baş koyunun Ertuşî Kürtleri tarafından gasp edildiği bildirilmekteydi³⁴⁹. Bir yıl önce ise aynı köyde meskûn başka bir şahsa ait 2200 baş koyun Cirkî aşiretine mensup Kürtler tarafından

³⁴⁸ Van-Hakkâri ve Kürdistan valileri ile Anadolu Ordusu müşirine şukka. BOA, A.MKT.MVL, Dosya No: 48, Gömlek No: 78.

³⁴⁹ İngiltere'nin Musul konsolosluğundan gelen 15 Ağustos 1853 tarihli yazının tercümesi. BOA, MVL, Dosya No: 262, Gömlek No: 48.

gasp edilmişti³⁵⁰. Yine İngiltere Elçiliği'nden Hariciye Nezaretine gelen 11 Eylül 1850 tarihli yazıda, her ne kadar bölgede yerel beylerin idarî otoritesine son verilmiş olsa da Bradost, Şemdinan ve Gerdi nahiyelerinde vergilerin hâlâ Kürt beyleri tarafından toplandığı ve bu nahiyelerdeki reaya Nasturilerin ödemekle mükellef oldukları yasal verginin üç katı kadar vergi ödemek zorunda kaldıkları dile getirilmiştir³⁵¹.

Dönemin arşiv vesikalarına konu olan reaya durumundaki Nasturilerin (veya reaya durumundaki Müslüman/Kürt ahalinin) aşiretli Kürtlerin saldırılarına maruz kalması ile ilgili örneklerin sayısı artırılabilir. Ancak bu konu, Kürt-Nasturi ilişkileri ile olan ilintisinden ziyade aşiretli/göçebe toplulukların yerleşik topluluklarla olan ilişkileri bağlamında ele alınabilecek bir başlıktır. Dolayısıyla bu konu başlığının başka bir kavramsal çerçeve ile ele alınması daha uygun olur.

---

³⁵⁰ İngiltere'nin Musul konsolosluğundan gelen 10 Mayıs 1852 tarihli yazının tercümesi. BOA, HR.TO, Dosya No: 217, Gömlek No: 48.

³⁵¹ İngiltere Elçiliği'nden Hariciye Nezareti'ne gelen tebliğat. BOA, HR.TO, Dosya No: 214, Gömlek No: 28.

SONUÇ

XIX. yüzyılda, Osmanlı-İran sınır bölgesinde meskûn bulunan Müslüman Kürtlerin Hristiyan Nasturilerle geliştirdikleri sosyal ve ekonomik ilişkiler, gerek bölgeyi ziyaret eden yabancı seyyah, misyoner ve siyasî/askeri gözlemcilerin gerekse de merkezî otoritenin bölgede görevlendirdiği bürokratların ve askerî yetkililerin dikkatini celbetmiştir. Sahip oldukları askerî güç sayesinde aşiretli Nasturiler, hem kendilerini komşu Kürt aşiretlerinin saldırılarına karşı korumuşlar hem de Kürt aşiretleriyle geliştirdikleri çeşitli düzeydeki ittifak ilişkileri sayesinde gerek emirlik döneminde gerekse de merkezileşme sürecinde bölgenin iki ana unsurundan biri haline gelmişlerdi.

Hakkâri, 1840'lı yıllara kadar Osmanlı Devleti'nin idarî teşkilatında *hükümet* statüsüne sahip bir sancaktı. Hükümet tipi sancaklarda tahrir yapılmamaktaydı. Başka bir ifade ile sancak dâhilinde -cizye dâhil- toplanan vergi gelirlerinin tamamı mîre ait oluyordu. Dolayısıyla emirliğin sakinleri olan Kürtlerin ve Nasturilerin, XIX. yüzyılın ortalarına kadar Osmanlı merkez otoritesiyle bir malî (vergi) ilişkisi olmamıştı. Bir gayrimüslim unsur olarak Nasturilerin merkezî otoriteyle vergi ilişkisi olmadığına göre millet sistemine tabi oldukları da düşünülemezdi. Çünkü Osmanlı Devleti'nin gayrimüslim tebaasıyla her türlü ilişkisini düzenleyen millet sistemi, en yalın ifade ile bir vergilendirme uygulamasıydı. Bu bağlamda Hakkâri merkezli Nasturi Kilisesi, Osmanlı Devleti'nin hâkimiyet sahasında yer almasına rağmen millet sistemi içinde değerlendiremeyeceğimiz tek kilise hiyerarşisidir. Osmanlı merkez otoritesi-Nasturi Kilisesi ilişkisine atıf yapan çok sayıda arşiv vesikası mevcuttur. Ancak söz konusu arşiv vesikalarının tamamı, varlığını 1830'lu yıllara kadar sürdüren Diyarbakır merkezli Nasturi Katolik Kilisesine aittir.

XIX. yüzyılın ortalarına kadar varlığını sürdüren Hakkâri emirliği, bir idarî birimden öte, Kürt ve Nasturi aşiretlerinden müteşekkil geniş katılımlı bir konfederasyonu ifade etmekteydi. Emirliğin idaresinde Kürtlerin Nasturilerle geliştirdikleri ilişkileri anlamak, söz konusu aşiretlerin örgütlenme biçimlerinin

anlaşılmasıyla mümkündür. Kürt aşireti ile ilgili saha çalışmasına dayanan çok sayıda sosyolojik ve antropolojik çalışma bulunmaktadır. Ancak aynı şeyi Nasturi aşireti için söylemek güçtür. Rondot, 1936'daki bir makalesinde Nasturilerin ve Kürtlerin, muhtemelen benzer toplumsal örgütlenme ilkelerine sahip oldukları iddiasında bulunmaktaydı. Gerçekten de dönemin arşiv vesikalarının satır aralarına bakıldığında, Kürtlerde olduğu gibi Nasturilerde de en gelişmiş toplumsal örgütlenme biçiminin *aşiret* olduğu görülmektedir. Nasturi aşireti, kabilelerin bir araya gelmesiyle meydana gelmekteydi. Söz gelimi Tiyarî-i Ulya aşireti beş, Tiyarî-i Süfla aşireti ise altı kabileden oluşmaktaydı. Tekil Nasturi aşiretleri bir araya gelerek *tâife* denilen üst-aşiret yapılanmasını (konfederasyonları) meydana getirmekteydi. Kürt ve Nasturi aşireti, Arap aşireti örneğindeki “kan bağına dayalı babasoyluluk” anlayışından farklı olarak “toprak temelli ve sosyoekonomik çıkarların şekillendirdiği pragmatik sosyal organizasyonlar” görünümündeydi. Sosyal ve ekonomik çıkarların değişmesine bağlı olarak bölünüp küçülebildikleri gibi birleşip genişleyebilme imkânına da sahiptiler.

Hakkâri emirliğinin idarî ve askerî gücünü oluşturan Pinyanişî, Tuhubî, Ertuşî ve Tiyarî taifeleri, bir bütün olarak, Osmanlı arşiv vesikalarında *tevâif-i erbaa* veya *aşâir-i erbaa* olarak ifade edilmekteydi. Pinyanişî ve Ertuşî, Kürt aşiretlerinden; Tiyarî ve Tuhubî ise Nasturi aşiretlerinden oluşmaktaydı. Bu durum, taifelerin etnik ve dinsel bir zemin üzerinde inşa edildiğini göstermektedir. Ancak taifeler arasında oluşan ittifak ilişkileri bu durumdan tamamen farklıydı. Sosyal ve ekonomik çıkarlar temelinde adı geçen taifeler, çok eski zamanlardan beri *sağ* ve *sol* olmak üzere iki kanada ayrılmaktaydılar. Kürt Pinyanişî ve Nasturi Tuhubî taifeleri *sağ kanadı*, Kürt Ertuşî ve Nasturi Tiyarî taifeleri ise *sol kanadı* oluşturmaktaydı.

Nasturi Tiyarî ve Tuhubî taifeleri, sahip oldukları askerî güç sayesinde Hristiyan kimlikleriyle Hakkâri emirliğinin idaresinde en az Kürtler kadar etkili bir unsur olmuşlardır. Buna bağlı olarak Nasturi Kilisesi ve Nasturi patrikliğinin, emirliğin idarî yapısındaki yeri, Osmanlı Devleti'nin hâkimiyet sahasındaki diğer kilise ve patrikliklerden oldukça farklıydı. Mar Şimun, emirliğin idarî sahasındaki tüm cemaatinin tartışmasız dinî lideriyken aşiretli Nasturilerin ise hem dîni hem de

dünyevî lideri konumundaydı. Aşiretli Nasturiler her ne kadar ödemekle mükellef oldukları *icâb-ı vakte göre kâh verilir kâh verilmez cüz'î* bir vergi varmış gibi görünsede de aslında *harâc-güzâr* değillerdi. Bu yönüyle aşiretli Nasturilerin kadim zamanlardan beri bölgede belli bir özgürlüğe/otonomiye sahip olduklarını göstermektedir. Müslüman Kürtleri temsil eden *mîr* ve Hristiyan Nasturileri temsil eden *Mar Şimun*, emirliğin idarî sahasında eşit (veya eşite yakın) kazaî/hukukî yetkilere sahipti. Davalı ister Nasturi ister Kürt olsun, yargıç olarak Mîr veya Mar Şimun'u seçme konusunda özgürdü.

Mar Şimun'un riyasetindeki aşiretli Nasturilerin Hakkâri emirliğinde sahip oldukları idarî, askerî, hukukî ve malî imtiyazlar bir bütün olarak ele alındığında şu yargıya varmak mümkündür: Aşiretli Nasturiler, mîre vergi vermekle mükellef *reâya* statüsündeki bir tebaa değildi. Bir reayadan ziyade vergiden muaf, *kılıç ehli* ve belli idarî/askerî yetkinliklere sahip *berâyâ* statüsüne sahip bir unsurdu. Aşiretli Nasturilerin idarî sahasında bulunan ve reaya durumundaki bazı Müslüman Kürt köylülerin Nasturi meliklerine vergi vermesi, bu duruma örnek teşkil etmektedir. Bu noktadan hareketle “Hakkâri emirliği, bir Müslüman-Hristiyan veya bir Kürt-Nasturi teşekkülüydü.” savunusu/iddiası yerinde ve rasyonel bir tespit olarak karşımıza çıkmaktadır.

Osmanlı Devleti'nin modern bir idarî yapı oluşturma gayreti ile yürürlüğe koyduğu merkezîleşme politikalarının tüm hâkimiyet sahasında olduğu gibi Hakkâri emirliğinin idarî sahasında da önemli sonuçları oldu. 1830'lu yılların ortalarından itibaren Ekrâd sancaklarının geleneksel idarî yapısı tasfiye edildi. Tasfiye süreci ile mîrler, Osmanlı merkez otoritesinin birer memuru (*mîr-memur*) veya vergi toplayıcısı (*mültezim*) durumuna geldi. Bu süreçte Hakkâri emirliği de tasfiye edildi ve son mîr Nurullah Bey, mîr-memur olarak Hakkâri Nahiye Müdürlüğüne atandı. Merkezî otoritenin bölgedeki bürokratları, Hakkâri ve çevresinde vergi tahsil etmek ve modern Redif-i Mansure Ordusu için asker toplamak amacıyla harekete geçtiler. Bu konuda Nurullah Bey'den yardım talep ettiler.

Mîr ile aşiret liderlerini karşı karşıya getiren vergi ve asker talepleri, Hakkâri ve çevresinde bir dizi ayaklanmaya sebep oldu. Erzurum valisine göre ayaklanan

aşiretler, Musul valisi tarafından kışkırtılmaktaydı. Musul valisine göre ise isyan eden, Hakkâri mîrinin bizatihi kendisiydi. Çünkü Nurullah Bey, merkezîleşme politikalarına karşı gelmekteydi. Hakkâri mîrine karşı isyan halinde olanlar, merkezî otoriteye vergi vermek isteyen ve Tanzimat uygulamalarını benimseyen aşiretlerdi. Hakkâri emirliğinde ortaya çıkan isyanı bertaraf etmek için hem Musul hem de Erzurum valileri Dersaadet'e başvurdu. Her iki vali de bölgenin yasal vergilerini toplamak ve vergi gelirlerini artırmak istemekteydiler. Dersaadet, tercihini Erzurum valisinden yana kullanarak isyanı bastırma konusunda Bedirhan Bey'i Erzurum valisinin maiyetinde görevlendirdi.

Erzurum valisi tarafından görevlendirilen Bedirhan Bey, 1843'te Nasturi Tiyaî ve Diz aşiretleri üzerine bir saldırı düzenledi. Saldırının sebepleri ile ilgili birçok madde sıralanabilir: Batılıların bölgeye dönük emperyal emelleri, misyonerlerin yıkıcı faaliyetleri, iki unsur arasında oluşan dinsel fanatizm, Emirlikte yaşanan taht mücadeleleri, Nasturiler arasında Mar Şimun'un dinsel otoritesine karşı oluşan muhalefet gibi gelişmelerin, saldırı üzerinde şüphesiz belli bir etkisi vardır. Ancak konu dönemin arşiv vesikaları ışığında ve geniş bir perspektifte ele alındığında, söz konusu saldırının merkezîleşme politikalarının bir tezahürü olarak ortaya çıktığı anlaşılmaktadır.

Dönemin arşiv vesikalarına da sıklıkla konu olan "Hakkâri, kuzeyde bulunan ve uzak olan Van/Erzurum üzerinden mi yoksa güneyde bulunan ve yakın olan Musul/Bağdat üzerinden mi idare edilmeli" tartışması, söz konusu saldırının merkezîleşme politikaları ile ilişkisini ortaya koymaktadır. Bölgenin Van/Erzurum üzerinden idare edilmesi kademeli bir merkezîleşmeyi, Musul/Bağdat üzerinden idare edilmesi ise mutlak bir merkezîleşmeyi ifade etmekteydi. Bu yüzden Erzurum valisi Halil Kamili Paşa, Dersaadet'e gönderdiği yazılarda Bedirhan Bey'den *Asâkir-i Mansûre Miralayı*; Musul valisi Mehmet Paşa ise *asî Kürt beyi* olarak bahsetmekteydi. Osmanlı merkez otoritesi, tercihini kademeli merkezîleşmeden (bölgenin Van/Erzurum üzerinden idare edilmesinden) yana kullandı. Çünkü Hakkâri ve çevresinde mutlak-merkeziyetçi bir idarî yapının tesis edilmesi, İngiltere'nin bölge üzerindeki nüfuzunu artıracaktı. Bu endişe ve "bölge Musul'dan mı yoksa

Van'dan mı idare edilmeli" ikilemi, Nasturi aşiretleri üzerine ikinci bir saldırıyı tetikledi.

Bedirhan Bey'in Nasturi Tiyarî, Diz ve Tuhubî aşiretleri üzerine düzenlediği saldırılar, bir Kürt-Nasturi çatışması olarak değerlendirilemez. Saldırı sırasında iki unsur arasında etno-dinî mutlak bir bloklaşmanın oluşmaması, bu iddiayı güçlendirmektedir. Bölgedeki Kürt aşiretlerinin büyük bir kısmı Bedirhan Bey'in yanında yer almadığı gibi hatırı sayılır miktarda Nasturi melîği de Bedirhan Bey ile beraber hareket etmiştir. Nasturi Cebeli'nde sakin bazı Kürtler de yine Bedirhan Bey'e karşı Nasturilerle beraber hareket etmiştir. Ayrıca 1843'teki saldırıdan kısa bir süre sonra Kürt ve Nasturi aşiretleri birlikte Bedirhan Bey'in mütesellim olarak atadığı Zeynel Bey'e karşı isyan etmişlerdir.

Bedirhan Bey'in Nasturi aşiretleri üzerine düzenlediği saldırıların Kürt-Nasturi ilişkileri üzerinde uzun süreli bir etkisi olmadı. Saldırılarından yaklaşık on yıl sonra Kırım Savaşı sırasında ortaya çıkan Hırvatalı Mehmet Ağa isyanı, bu durumu örnekleyen bir gelişme olarak karşımıza çıkmaktadır. Savaşın sonlarına doğru Rusya'dan aldıkları destekle bölgedeki Kürt ve Nasturi aşiretleri, Hırvatalı Mehmet Ağa ve Mar Şimun'un öncülüğünde Osmanlı merkez otoritesine karşı isyan ettiler. Söz konusu isyan, Rusya'nın savaş sırasında Kars'ı işgal etmesi ve Van-Hakkâri'ye doğru ilerlemek için hazırlık yapması sonucu Kürt ve Nasturi aşiretleri arasında oluşan zoraki bir ittifak ilişkisi olarak düşünülebilir. Ancak 1860'lı yıllarda bölgede gelişen çeşitli olaylar ve bu olaylar karşısında Kürt ve Nasturi aşiretlerinin takındıkları tavırlar, bu durumun zoraki veya geçici bir ittifak ilişkisi olmadığını göstermektedir. Söz gelimi 1863'te Hakkâri Kürt Ertuşî aşireti ile Bohtanlı Kürt Hevedi aşireti arasında oluşan gerginlikte Nasturi Tiyarî ve Tuhubî aşiretleri Ertuşî aşireti ile ittifak kurmuşlardır. Diğer bir ifade ile Kürt ve Nasturi aşiretleri Hakkâri'nin genelini ilgilendiren bir hususta kendi aralarındaki sorunları bir tarafa bırakarak *Hakkâri ittifakını* oluşturabilmekteydiler.

1850 ile 1870 yılları arası dönemde Kürt ve Nasturi aşiretleri arasındaki ilişkilere atıf yapan Osmanlı Devleti'ne ait çok sayıda arşiv vesikası bulunmaktadır. Dersaadet'ten bölgeye gönderilen yazılarda, sürekli olarak iki unsur arasında etnik

veya dinî temelli muhtemel bir çatışmadan veya oluşabilecek bir gerginlikten bahsedilmiştir. Ancak bölgedeki mülkî ve askerî yetkililerin söz konusu yazılara verdikleri cevaplarda, Hırvatalı Mehmet Ağa isyanı ve 1866'daki Ertuşîliler ile Tiyarîliler arasında oluşan gasp vakası örneklerinde olduğu gibi bahsedilen çatışmaların veya gerginliklerin etnik veya dinî temelli olmadığı, iki unsur arasında değil bir çatışma veya gerginlik Kürt ve Nasturi aşiretleri arasında bir ittifak ilişkisinin bile söz konusu olduğu ifade edilmiştir. Bahsedilen zaman diliminde bir Kürt-Nasturi veya Müslüman-Hıristiyan çatışması olarak ifade edilebilecek herhangi gelişme arşiv vesikalarına konu olmamıştır. Kürt aşiretlerinin reaya durumundaki Nasturi yerleşimlerine yönelik saldırıları bu bağlamda değerlendirilemez. Reaya durumundaki Nasturi yerleşimlerine yönelik saldırıları bir Kürt-Nasturi çatışmasından ziyade göçebe toplulukların yerleşik topluluklarla ilişkileri kapsamında ele almak gerekir. Ayrıca zaman zaman aşiretli Nasturilerin de gerçekleştirdiği söz konusu saldırılara yalnızca reaya Nasturi yerleşimleri değil, reaya durumundaki Müslüman Kürt köyleri de maruz kalmışlardır.

Osmanlı Devleti'nin Kürt-Nasturi ilişkilerine/çatışmalarını ele alan arşiv belgeleri, genellikle İngiltere ve Fransa'nın bölgede bulunan konsoloslarının İstanbul'daki sefaretleriyle yaptıkları yazışmalardan hareketle meydana gelmiştir. Söz konusu yazışmalarda Kırım Savaşı ile beraber bir artış gözlenmektedir. Bu yazışmalarda İngiltere ve Fransa'nın temelde iki amacı bulunmaktaydı: Rusya'nın güneydeki Basra Körfezi'ne doğru ilerleyişine engel olmak ve bölge üzerinde kendi emperyal çıkarları için *küçük bir müttefik* elde etmektir.

KAYNAKÇA

A. ANA KAYNAKLAR

Âmedî Kalemi Belgeleri

BOA, A.AMD, Dosya No: 18, Gömlek No: 97.

Bâb-ı Âlî Evrak Odası Ayniyat Defterleri

BOA, BEO.AYN.d, Defter No: 609.

Bâb-ı Âsafî Diyarbakır Ahkâm Defterleri

BOA, A.DVNS.AHK.DB.d, Defter No: 1.

BOA, A.DVNS.AHK.DB.d, Defter No: 2.

BOA, A.DVNS.AHK.DB.d, Defter No: 8.

Bâb-ı Âsafî Mühimme Defterleri

BOA, A.DVNS.MHM, Defter No: 177.

BOA, A.DVNS.MHM, Defter No: 213.

Cevdet Askeriye

BOA, C.AS, Dosya No: 1047, Gömlek No: 46017.

Cevdet Dâhiliye

BOA, C.DH, Dosya No: 283, Gömlek No: 14116.

BOA, C.DH, Dosya No: 287, Gömlek No: 14313.

BOA, C.DH, Dosya No: 31, Gömlek No: 1536.

BOA, C.DH, Dosya No: 39, Gömlek No: 1931.

Cevdet Zabtiye

BOA, C.ZB, Dosya No:60, Gömlek No: 2969.

Dâhiliye Mektubi Kalemi

BOA, DH.MKT, Dosya No: 214, Gömlek No: 20.

BOA, DH.MKT, Dosya No: 288, Gömlek No: 2.

Dâhiliye Şifre Kalemi

BOA, DH.ŞFR, Dosya No: 46, Gömlek No: 78.

BOA, DH.ŞFR, Dosya No: 54, Gömlek No: 240.

Dâhiliye Nezâreti Tesrî-i Muamelât

BOA, DH.TMİK.M, Dosya No: 195, Gömlek No: 33.

Gayrimüslim Cemaatlere Ait Defterler

BOA, A.DVNS.GMC.d (Şurût-ı Milel-i Muhtelif Defterleri) No: 1.

Hariciye Nezareti Mektubi Kalemi

BOA, HR.MKT, Dosya No: 156, Gömlek No: 56.

BOA, HR.MKT, Dosya No: 164, Gömlek No: 17.

BOA, HR.MKT, Dosya No: 530, Gömlek No: 9.

BOA, HR.MKT, Dosya No: 544, Gömlek No: 30.

BOA, HR.MKT, Dosya No: 545, Gömlek No: 58.

BOA, HR.MKT, Dosya No: 547, Gömlek No: 39.

BOA, HR.MKT, Dosya No: 547, Gömlek No: 40.

BOA, HR.MKT, Dosya No: 560, Gömlek No: 28.

BOA, HR.MKT, Dosya No: 582, Gömlek No: 92.

Hariciye Nezareti Siyasi

BOA, HR.SYS, Dosya No: 2819, Gömlek No: 7.

BOA, HR.SYS, Dosya No: 2934, Gömlek No: 39.

BOA, HR.SYS, Dosya No: 81, Gömlek No: 22.

Hariciye Nezareti Tercüme Odası

BOA, HR.TO, Dosya No: 190, Gömlek No: 15

BOA, HR.TO, Dosya No: 210, Gömlek No: 16.

BOA, HR.TO, Dosya No: 210, Gömlek No: 19.

BOA, HR.TO, Dosya No: 210, Gömlek No: 33.

BOA, HR.TO, Dosya No: 210, Gömlek No: 4.

BOA, HR.TO, Dosya No: 214, Gömlek No: 28.

BOA, HR.TO, Dosya No: 217, Gömlek No: 48.

BOA, HR.TO, Dosya No: 435, Gömlek No: 21.

Hatt-ı Hümayûn

BOA, HAT, Dosya No: 1322, Gömlek No: 51646-A.
BOA, HAT, Dosya No: 288, Gömlek No: 17298-G.
BOA, HAT, Dosya No: 383, Gömlek No: 20609-A.
BOA, HAT, Dosya No: 448, Gömlek No: 22336-D.
BOA, HAT, Dosya No: 449, Gömlek No: 22340-B.
BOA, HAT, Dosya No: 449, Gömlek No: 22346-E.
BOA, HAT, Dosya No: 452, Gömlek No: 22383.
BOA, HAT, Dosya No: 452, Gömlek No: 22393-B.
BOA, HAT, Dosya No: 468, Gömlek No: 22871.
BOA, HAT, Dosya No: 471, Gömlek No: 23061.
BOA, HAT, Dosya No: 488, Gömlek No: 23951.
BOA, HAT, Dosya No: 671, Gömlek No: 32853.
BOA, HAT, Dosya No: 812, Gömlek No: 37250-H.
BOA, HAT, Dosya No: 288, Gömlek No: 17298-G.

İrade Dâhiliye

BOA, İ.DH, Dosya No: 193, Gömlek No: 10884.
BOA, İ.DH, Dosya No: 206, Gömlek No: 11907.
BOA, İ.DH, Dosya No: 252, Gömlek No: 15458.
BOA, İ.DH, Dosya No: 255, Gömlek No: 15707.
BOA, İ.DH, Dosya No: 259, Gömlek No: 16011.
BOA, İ.DH, Dosya No: 33, Gömlek No: 1542.
BOA, İ.DH, Dosya No: 345, Gömlek No: 22752.
BOA, İ.DH, Dosya No: 37, Gömlek No: 1755.
BOA, İ.DH, Dosya No: 481, Gömlek No: 32405.
BOA, İ.DH, Dosya No: 599, Gömlek No: 41779.
BOA, İ.DH, Dosya No: 81, Gömlek No: 4074.
BOA, İ.DH, Dosya No: 97, Gömlek No: 4875.

İrade Hususi

BOA, İ.HUS, Dosya No: 4, Gömlek No: 16.

İrade Meclis-i Vâlâ

BOA, İ.MVL, Dosya No: 138, Gömlek No: 3806.
BOA, İ.MVL, Dosya No: 141, Gömlek No: 3921.
BOA, İ.MVL, Dosya No: 148, Gömlek No: 4190.
BOA, İ.MVL, Dosya No: 157, Gömlek No: 4513.
BOA, İ.MVL, Dosya No: 162, Gömlek No: 4716.
BOA, İ.MVL, Dosya No: 170, Gömlek No: 5057.
BOA, İ.MVL, Dosya No: 343, Gömlek No: 14830.
BOA, İ.MVL, Dosya No: 61, Gömlek No: 1161.

İrade Mesail-i Mühimme

BOA, İ.MMS, Dosya No: 122, Gömlek No: 5229.
BOA, İ.MMS, Dosya No: 4, Gömlek No: 135.
BOA, İ.MSM, Dosya No: 48, Gömlek No: 1224.
BOA, İ.MSM, Dosya No: 48, Gömlek No: 1225.
BOA, İ.MSM, Dosya No: 48, Gömlek No: 1226.
BOA, İ.MSM, Dosya No: 48, Gömlek No: 1227.
BOA, İ.MSM, Dosya No: 48, Gömlek No: 1228.
BOA, İ.MSM, Dosya No: 48, Gömlek No: 1229.
BOA, İ.MSM, Dosya No: 49, Gömlek No: 1231.
BOA, İ.MSM, Dosya No: 49, Gömlek No: 1235.
BOA, İ.MSM, Dosya No: 49, Gömlek No: 1236.
BOA, İ.MSM, Dosya No: 49, Gömlek No: 1237.
BOA, İ.MSM, Dosya No: 49, Gömlek No: 1238.
BOA, İ.MSM, Dosya No: 49, Gömlek No: 1240.
BOA, İ.MSM, Dosya No: 49, Gömlek No: 1244.
BOA, İ.MSM, Dosya No: 49, Gömlek No: 1254.
BOA, İ.MSM, Dosya No: 50, Gömlek No: 1258.
BOA, İ.MSM, Dosya No: 50, Gömlek No: 1266.
BOA, İ.MSM, Dosya No: 50, Gömlek No: 1268.
BOA, İ.MSM, Dosya No: 50, Gömlek No: 1269.
BOA, İ.MSM, Dosya No: 51, Gömlek No: 1293.
BOA, İ.MSM, Dosya No: 51, Gömlek No: 1310.

BOA, İ.MSM, Dosya No: 52, Gömlek No: 1338.

BOA, İ.MSM, Dosya No: 82, Gömlek No: 2351.

Meclis-i Vâlâ

BOA, MVL, Dosya No: 242, Gömlek No: 53.

BOA, MVL, Dosya No: 262, Gömlek No: 48.

BOA, MVL, Dosya No: 313, Gömlek No: 17.

BOA, MVL, Dosya No: 569, Gömlek No: 129.

BOA, MVL, Dosya No: 578, Gömlek No: 46.

BOA, MVL, Dosya No: 593, Gömlek No: 51.

BOA, MVL, Dosya No: 596, Gömlek No: 62.

BOA, MVL, Dosya No: 606, Gömlek No: 27.

BOA, MVL, Dosya No: 780, Gömlek No: 26.

BOA, MVL, Dosya No:129, Gömlek No: 12.

Meşihat Şeriyeye Sicilleri Defterleri

BOA, MŞH.ŞSD.d, Defter No: 3828.

BOA, MŞH.ŞSC.d, Defter No: 3711.

BOA, MŞH.ŞSC.d, Defter No: 3746.

BOA, MŞH.ŞSC.d, Defter No: 3750.

BOA, MŞH.ŞSC.d, Defter No: 3804.

BOA, MŞH.ŞSD.d, Defter No: 3828.

Sadaret Divan-ı Hümayûn Kalemi Evrakı

BOA, A.DVN, Dosya No: 13, Gömlek No: 64.

BOA, A.DVN, Dosya No: 17, Gömlek No: 67.

Sadaret Mektubî Kalemi Evrakı

BOA, A.MKT, Dosya No: 222, Gömlek No: 20.

BOA, A.MKT, Dosya No: 9, Gömlek No: 56.

Sadaret Mektubî Meclis-i Vâlâ Evrakı

BOA, A.MKT.MVL, Dosya No: 18, Gömlek No: 64.

BOA, A.MKT.MVL, Dosya No: 41, Gömlek No: 20.

BOA, A.MKT.MVL, Dosya No: 41, Gömlek No: 20.

BOA, A.MKT.MVL, Dosya No: 48, Gömlek No: 78.

BOA, A.MKT.MVL, Dosya No: 53, Gömlek No: 19.

Sadaret Mektubî Mühimme Kalemi Evrakı

BOA, A.MKT.MHM, Dosya No: 1, Gömlek No: 75.
BOA, A.MKT.MHM, Dosya No: 115, Gömlek No: 73.
BOA, A.MKT.MHM, Dosya No: 166, Gömlek No: 92.
BOA, A.MKT.MHM, Dosya No: 276, Gömlek No: 23.
BOA, A.MKT.MHM, Dosya No: 278, Gömlek No: 78.
BOA, A.MKT.MHM, Dosya No: 281, Gömlek No: 54.
BOA, A.MKT.MHM, Dosya No: 287, Gömlek No: 4.
BOA, A.MKT.MHM, Dosya No: 443, Gömlek No: 33.
BOA, A.MKT.MHM, Dosya No: 480, Gömlek No: 66.
BOA, A.MKT.MHM, Dosya No: 51, Gömlek No: 44.
BOA, A.MKT.MHM, Dosya No: 6, Gömlek No: 80.
BOA, A.MKT.MHM, Dosya No: 668, Gömlek No: 11.
BOA, A.MKT.MHM, Dosya No: 670, Gömlek No: 11.
BOA, A.MKT.MHM, Dosya No: 672, Gömlek No: 19.
BOA, A.MKT.MHM, Dosya No: 85, Gömlek No: 32.

Sadaret Mektubî Nezaret Devair Evrakı

BOA, A.MKT.NZD, Dosya No: 2, Gömlek No: 24.

Sadaret Mektubî Umum Vilayat Evrakı

BOA, A.MKT.UM, Dosya No: 132, Gömlek No: 86.
BOA, A.MKT.UM, Dosya No: 228, Gömlek No: 79.
BOA, A.MKT.UM, Dosya No: 228, Gömlek No: 81.
BOA, A.MKT.UM, Dosya No: 232, Gömlek No: 91.
BOA, A.MKT.UM, Dosya No: 233, Gömlek No: 50.
BOA, A.MKT.UM, Dosya No: 234, Gömlek No: 38.
BOA, A.MKT.UM, Dosya No: 367, Gömlek No: 9.
BOA, A.MKT.UM, Dosya No: 522, Gömlek No: 90.

Salnâme-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye

Salnâme-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye, Def'a: 1, Tab'hâne-i Amire, İstanbul, 1263.

Salnâme-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye, Def'a: 13, Darü't-Tab'at'ül-Amire, İstanbul, 1274.

Salnâme-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye, Def'a: 13, Darü't-Tab'at'ül-Amire, İstanbul, 1274.

Salnâme-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye, Def'a: 2, İstanbul, 1264.

Salnâme-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye, Def'a: 2, Sene 1264.

Salnâme-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye, Def'a: 24, Darü't-Tıbaat'ül-Amire, İstanbul, 1286.

Salnâme-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye, Def'a: 32, Daru'l-matbaat-u Amire, İstanbul, 1294.

Salnâme-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye, Def'a: 34, Matbaa-i Amire, İstanbul, 1296.

Salnâme-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye, Def'a: 35, Matbaa-i Amire İstanbul, 1297.

Salnâme-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye, Def'a: 36, Mahmut Bey Matbaası, İstanbul, 1298.

Salnâme-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye, Def'a: 44, Matbaa-i Amire, İstanbul, 1306.

Salnâme-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye, Def'a: 45, Matbaa-i Amire, İstanbul, 1307.

Salnâme-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye, Def'a 45, Matbaa-i Amire, İstanbul, 1307.

Salnâme-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye, Defa: 41, Mahmud Beg Matbaası, İstanbul, 1303.

Salnâme-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye, Defa: 41, Mahmud Beg Matbaası, İstanbul, 1303.

Şûrâ-yı Devlet

BOA, ŞD, Dosya No: 1503, Gömlek No: 13.

BOA, ŞD, Dosya No: 2117, Gömlek No: 32.

BOA, ŞD, Dosya No: 2121, Gömlek No: 25.

Takvim-i Vekâyi

Takvim-i Vekâyi, Def'a 360, 5 Muharrem 1264.

Yıldız Esas Evrak

BOA, Y.EE, Dosya No: 38 Gömlek No: 69.

Yıldız Mütenevvi Maruzat

BOA, Y.MTV, Dosya No: 226, G mlek No: 79.

Yıldız Perakende Dahiliye Nezareti Maruzatı

BOA, Y.PRK.DH, Dosya No: 9, G mlek No: 26.

Yıldız Perakende Erkan-ı Harbiye Dairesi

BOA, Y.PRK.MYD, Dosya No: 7, G mlek No: 138.

BOA, Y.PRK.MYD, Dosya No: 7, G mlek No: 37.

BOA, Y.PRK.MYD, Dosya No: 7, G mlek No: 38.

Yıldız Perakende Komisyonlar Maruzatı

BOA, Y.PRK.KOM, Dosya No: 10, G mlek No: 73.

Yıldız Perakende Umumi

BOA, Y.PRK.UM, Dosya No: 45, Gömlek No: 2.

Vilayet Salnâmeleri

Salnâme-i Vilayet-i Erzurum, Def'a: 1, 1287.

Salnâme-i Vilayet-i Erzurum, Def'a: 4, 1290.

Salnâme-i Vilayet-i Erzurum, Def'a: 5, 1291.

Salnâme-i Vilayet-i Erzurum, Def'a: 6, 1291.

Salnâme-i Vilayet-i Erzurum, Def'a: 7, 1292.

Salnâme-i Vilayet-i Erzurum, Def'a: 8, 1293.

İngiliz Arşivi

Konsolos Taylor'un 28 Temmuz 1870 tarihli raporu. FO, 881/3175.

Musul'dan gönderilen 07.04.1856 tarihli rapor. FO, 195/394.

Musul'dan gönderilen 12.04.1856 tarihli rapor. FO, 195/394.

Musul'dan gönderilen 18.12.1843 tarihli rapor. FO, 195/228.

Musul'dan gönderilen 21.10.1843 tarihli rapor. FO, 195/228.

Musul'dan gönderilen 25.07.1843 tarihli rapor. FO, 195/228.

Musul'dan gönderilen 29.07.1843 tarihli rapor. FO, 195/228.

Musul'dan gönderilen 31.10.1843 tarihli rapor. FO, 195/228

B. KİTAPLAR, MAKALELER, TEZLER VE ANSİKLOPEDİ MADDELERİ

Abdulla, Nejat; *İmparatorluk Sınır ve Aşiret*, Çev. Mustafa Aslan, Avesta Yayınları, İstanbul, 2009.

Abdülkadir bin Rüstem el-Bâbânî, *Siyeru'l Ekrad Bâban ve Erdelan Kürtleri Tarihi (1523-1870)*, Haz. Veysel Başçı ve Eray Ceylan, Peywend Yayınları, İstanbul, 2019.

Aboona, Hirmis; *Assyrians Kurds and Ottomans*, CambriaPress, New York, 2008.

Agoston, Gabor; "Avrupa'da Osmanlı Savaşları 1453-1826", *Top, Tüfek ve Süngü*, Ed. Jeremy Black, Kitap Yayınevi, İstanbul, 2003, s. 128-153.

Ahmed Cevdet Paşa, *Târîh-i Cevdet*, C. 11, 1858.

Ahmed Lûtfî Efendi, *Vak'anüvîs Ahmed Lûtfî Efendi Tarihi*, Eski Yazıdan Aktaran: Yücel Demirel, Yapı Kredi Yayınları, C. IV-VIII, İstanbul, 1999.

Ahmed Rifat Efendi; *Lugât-i Târîhiyye ve Coğrafiyye*, Mahmutbey Matbaası, C.1-3, İstanbul, 1299.

Ainsworth, William Francis; *Travels and Research in Asia Minor, Mesopotamya, Chaldea, and Armenia*, C. II, London, 1892.

Akbal, Fazıla; "1831 Tarihinde Osmanlı İmparatorluğunda İdarî Taksimat ve Nüfus", *Belleten*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, C. XV, S. 60, 1951, s. 617-628.

Akdağ, Mustafa; "Osmanlı Tarihinde Âyânlık Düzeni Devri 1730-1839", *Tarih Araştırmaları Dergisi*, C. 8, S. 14, 1963. s. 51-61.

Akgündüz, Ahmet; *Osmanlı Kanunnameleri ve Hukuki Tahlilleri*, 4. Kitap Kanuni Devri Kanunnameleri, 1. Kısım Merkezi ve Umumi Kanunnâmeler, Fey Vakfı Yayınları, İstanbul, 1992.

Akın, İhsan; *Hakkâri Beyliği (1130-1849)*, Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Van, 2019, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi).

Aktepe, M. Münir; "Çandarlı Halil Paşa" *İslam Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, C. 8, Ankara, 1993, s. 213-214.

Akyüz, Gabriyel; *Tüm Yönleriyle Süryaniler*, Mardin, 2005.

- Albayrak, Kadir; “Nesturiler ve Nesturi Kilisesi”, *Demokrasi Platformu*, Yıl 2, S. 8, Güz 2008, s. 241-246.
- Albayrak, Kadir; *Keldanîler ve Nasturîler*, Vadi Yayınları, Konya, 1997.
- Alikılıç, Dünder; *Abbasi Devleti'nden Hakkâri Beyliğine İrisan Beyleri*, Tarih Düşünce Kitapları, İstanbul, 2005.
- Altundağ, Şinasi; *Kavalalı Mehmet Ali Paşa İsyanı Mısır Meselesi (1831-1841)*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1945.
- American Board of Commissioners for Foreign Mission, Thirty-Fifth Annual Report*, Boston, 1844.
- American Board of Commissioners for Foreign Mission, Thirty-Fifth Annual Report*, Boston, 1844.
- Anderson, Rufus; *History of the Missions of the American Board of Commissioners Foreign Missions to the Oriental Churches*, Vol. 1, Boston, 1872,
- Anzerlioğlu, Yonca; *Nasturiler*, Tamga Yayıncılık, Ankara, 2000.
- Aprim, Frederick; *Asurlular*, Çev. Vedii İlmen, Yaba Yayınları, İstanbul, 2008.
- Arnold, Thomas F.; “16. Yüzyıl Avrupa'sında Savaş: Devrim ve Rönesans”, *Top, Tüfek ve Süngü*, Ed. Jeremy Black, Kitap Yayınevi, İstanbul, 2003, s. 30-51.
- Arvas, Tarık Ziya; *Hakkâri Nasturileri (1836-1936)*, Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Van, 2010, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi).
- Ateş, Sabri; *Osmanlı-İran Sınır Bölgeleri: Bir Sınır Yapmak 1843-1914*, Küre Yayınları, İstanbul, 2020.
- Atiya, Aziz S.; *Doğu Hristiyanlığı Tarihi*, Nurettin Hiçyılmaz, Doz Yayınları, İstanbul, 2005.
- Averyanov, P. İ.; *Osmanlı İran Rus Savaşlarında Kürtler*, Çev. İbrahim Kale, 1.Baskı, Avesta Yayınları, İstanbul, 2010.
- Badger, George Percy; *The Nestorians and Their Rituals with the Narrative of a Mission to Mesopotamia and Coordistan in 1842-1844*, Vol. 1, London, 1852.
- Baluken, Yusuf; “Kuruluşundan Osmanlı Hâkimiyetine Kadar Hakkâri Şembû Beyliği”, *Uluslararası Tarihte Hakkâri Sempozyumu 14-16 Kasım 2014*, C. 1, Hakkâri Üniversitesi Yayınları, Ankara, 2016, s. 121-138.

- Barkan, Ömer Lütü; “H. 933-934 (M. 1527-1528) Mali Yılına Ait Bir Bütçe Örneği”, *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, C. 15, S. 1-4, İstanbul, 1954, s. 251-329.
- Barkan, Ömer Lütü; “Malikâne-Divânî Sistemi”, *Türkiye’de Toprak Meselesi Toplu Eserler 1*, Gözlem Yayınları, İstanbul, 1980, s. 150-208.
- Barkan, Ömer Lütü; “Tımar”, *İslam Ansiklopedisi*, Milli Eğitim Basımevi, C. 12/1, İstanbul, 1979, s. 286-333.
- Barth, Fredrik; *Kürdistan’da Toplumsal Örgütlenmenin İlkeleri*, Çev. Serap Rûken Şengül-Hişyar Özsoy, Avesta Yayınları, İstanbul, 2001.
- Baum Wilhelm ve Winkler, Dietmar; *The Church Of The East*, RoutledgeCurzon, London and New York, 2003.
- Baykara, Tuncer; *Anadolu’nun Tarihi Coğrafyasına Giriş I*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara, 1988.
- Beldiceanu, Nicoara; *XIV. Yüzyıldan XVI. Yüzyıla Osmanlı Devleti’nde Tımar*, Çev. Mehmet Ali Kılıçbay, Teori Yayınları, Ankara, 1985.
- Benjamin II, J. J.; *Eight Years in Asia and Africa from 1846 to 1855*, Hanover, 1859.
- Bernard Lewis, *Modern Türkiye’nin Doğuşu*, Çev. Metin Kıratlı, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2007.
- Bilge, Yakup; *Süryaniler Anadolu’nun Solan Rengi*, Yeryüzü Yayınları, İstanbul, 1991.
- Bird, Isabella L.; *Jouney in Persia and Kurdistan*, Vol. II, London, 1891.
- Boré, Eugene; *Correspondance et Memoires d’un Voyageur en Orient*, Paris, 1840.
- Braude, Benjamin; “Millet Sisteminin İlginç Tarihi”, *Osmanlı*, Ed. Güler Eren, Yeni Türkiye Yayınları, C. 4, Ankara, 1999, s. 245-254.
- Bruinessen Martin Van ve Boeschoten, Hendrik; *Evliyâ Çelebî Diyarbekir’de*, Çev. Tansel Güney, İletişim Yayınları, İstanbul, 2009.
- Bruinessen, Martin Van; *Ağa, Şeyh, Devlet*, Çev. Banu Yalkut, İletişim Yayınları, İstanbul, 2006.
- Celil, Celilê; *XIX. Yüzyıl Osmanlı İmparatorluğu’nda Kürtler*, Çev. Mehmet Demir, Öz-ge Yayınları, Ankara, 1992.
- Coakley, J.F.; “The Church of the East since 1914” *Bulletin of the John Rylands University Library*, Vol. 78/3, Manchester, 1996, s.179-198.

- Coan, Frederick G.; *Yesterday in Persia and Kurdistan*, Saunders-Studio Press, California, 1939.
- Cuinet, Vital; *La Turquie D'Asie Géographie Administrative Statistique Descriptive et Raisonnée De Chaque Province De L'Asie-Mineure*, Vol. 2, Paris, 1891.
- Cuinet, Vital; *La Turquie D'Asie, Géographie Administrative Statistique Descriptive et Raisonnée De Chaque Province De L'Asie Mineure*, Tome Premier, Paris, 1892.
- Curzon, George Nathaniel; *Persia and the Persian Question*, Vol. 1, London, 1892.
- Cutts, Edward Lewes; *Christians under the Crescent in Asia*, London, 1877.
- Çelik, Mehmet; *Süryani Tarihi I*, Ayraç Yayınevi, Ankara, 1996.
- Çelik, Tuma; “Nasturiler ve 1924 Nasturi Sürgünü”, *Mardin Tebliğleri*, Ed. Emre Ayvaz, Altuğ Yılmaz, Hrant Dink Vakfı Yayınları, İstanbul, 2013, s. 233-241.
- Çerme, Toma; “Süryaniler”, *Tarih ve Toplum Aylık Ansiklopedik Dergi*, C. 40, S. 235, Temmuz 2003, s. 28-37.
- Çınar, Burak; “Osmanlı İmparatorluğu’nda Ateşli Silahların Yükselişi”, *Doğu Batı Düşünce Dergisi*, Doğu Batı Yayınları, Yıl 12, S. 51, 2009, s. 217-235.
- Çiğdem, Ahmet; “Batılılaşma, Modernite ve Modernizasyon”, *Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce*, C. 3. İletişim Yayınları, İstanbul, 2007, s. 68-81.
- Dabağyan, Levon Panos; *Türkiye Ermenileri Tarihi*, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, 4. Baskı, İstanbul, 2005.
- Dalyan, Murat Gökhan; *19. Yüzyıl’da Nasturiler, (İdari-Sosyal-Yapı Ve Siyasal İlişkileri)*, Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Isparta, 2009, (Yayımlanmamış Doktora Tezi).
- Dalyan, Murat Gökhan; *XIX. Yüzyıl Doğu Süryanilerinde Sosyal ve Ticari Hayat*, Kitapevi Yayınları, İstanbul, 2018.
- Demirci, Kürşad; *Nesturi Hristiyanlık ve Antakya Teolojisi*, Ayışığıkitapları, İstanbul, 2018.
- Devellioğlu, Ferit; *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat*. Ankara: Aydın Kitabevi Yayınları, Ankara, 2013.
- Dinç, Fasih; *XIX. Yüzyılda Kerkük (Fiziki, İdari ve Sosyo-Ekonomik Yapı)*, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Elazığ, 2016, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), s. 2-4.

- Doğan, Cabir; *Cizre ve Bohtan Emiri Bedirhan Bey (1802-1869)*, Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Afyonkarahisar, 2010, (Yayımlanmamış Doktora Tezi).
- Drouville, Gaspard; *Voyage en Perse*, Tome I, Paris, 1825.
- Eagleton, William; *Mehabad Kürt Cumhuriyeti 1946*, Çev. M. Emin Bozarslan, Koral Yayınları, İstanbul, 1976.
- Ebû Abdullah Yâkût bin Abdullah el-Hamevî (626/1228), *Mu'cemü'l-Büldân*, Dâru Sâdır, C. 5, Beyrut, 1977.
- Emecen, Feridun M.; *Yavuz Sultan Selim*, Kapı Yayınları, İstanbul, 2016.
- Ercan, Yavuz; *Osmanlı Yönetiminde Gayrimüslimler Kuruluştan Tanzimat'a kadar Sosyal, Ekonomik ve Hukukî Durumları*, Turhan Kitabevi Yayınları, Ankara, 2001.
- Eryılmaz, Bilal; *Osmanlı Devletinde Millet Sistemi*, Alternatif Üniversite, İstanbul, 1992.
- Every, Edward; “Asurîler”, Çev. Sami Kılıç, *Fırat Üniversitesi ilahiyat Fakültesi Dergisi*, C. 10, S. 1, 2005, s. 97-106.
- Evliya Çelebi; *Günümüz Türkçesiyle Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, 4. Kitap, C. 2, Haz. Seyit Ali Kahraman-Yücel Dağlı, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2010.
- Fayda, Mustafa; “Zimmî”, *İslam Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı, Yayınları, C. 44, İstanbul, 2013, s. 428-434.
- Foggo, Hacer Yıldırım; *Kırmızı Püskül 1843-1846 Nasturi Katliamı*, Chiviyazıları, İstanbul, 2004.
- Fortescue, Adrian; *The Lesser Eastern Churches*, London, 1913
- Fraze, Charles A.; *Katolikler ve Sultanlar Kilise ve Osmanlı İmparatorluğu 1453-1923*, Çev. Cemile Erdek, Küre Yayınları, İstanbul, 2009.
- Garzoni, Maurizio; *Grammatica e Vocabolario Della Lingua Kurda*, Roma, 1787.
- Gaunt, David; “Osmanlı'nın Son Döneminde Diyarbekir'de Kürtlerle Süryani ve Asuriler Arasındaki ilişkiler”, *Osmanlı Döneminde Diyarbekir'de Toplumsal İlişkiler (1870-1915)*, Der. Joost Jongerden-Jelle Verheij, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2015, s. 243-268.
- Gaunt, David; *Katliamlar, Direniş, Koruyucular: I. Dünya Savaşında Doğu Anadolu'da Müslüman-Hristiyan İlişkileri*, Çev. Ali Çakıroğlu, İstanbul, 2007.

- Gencer, Fatih; “19. Yüzyılın Başlarında Hakkâri Sancağına Dair Bazı Tespitler”, *Tarih Okulu Dergisi*, S. 23, Eylül 2015, s. 409-431.
- Gencer, Fatih; *Merkeziyetçi İdari Düzenlemeler Bağlamında Bedirhan Bey Olayı*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2010, (Yayınlanmamış Doktora Tezi).
- Genç, Mehmet; “iltizam”, *İslam Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, C. 22, İstanbul, 2000, s. 154-158.
- Giuseppe Campanile, *Kürdistan Tarihi*, Çev. Heval Bucak, Avesta Yayınları, İstanbul, 2009.
- Göymen, Sema Yaşar Baraç; *Nestorians, Kurds, and the State: The Struggle to Survive in the Late Ottoman Period 1839-1908*, The Atatürk Institute for Modern Turkish History, Boğaziçi University, İstanbul, 2015, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi).
- Göyünç, Nejat; “Diyarbakır Beylerbeyliği’nin İlk İdarî Taksimatı”, İstanbul, *Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, C. 23, 1969.
- Grant, Asahel; *Nasturiler ya da Kayıp Kabileler*, Çev. Hikmet İlhan, Avesta Yayınları, İstanbul, 2015.
- Gregory Abû'l-Farac, *Abû'l-Farac Tarihi*, Çev. Ömer Rıza Doğrul, C. 2, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1987.
- Guibernau, Montserrat; *Milliyetçilikler ve 20. Yüzyılda Ulusal Devlet ve Milliyetçilikler*, Çev. Neşe Nur Domaniç, Sarmal Yayınevi, İstanbul, 1997.
- Gulî, Nizar Eyyub; “Hakkâri Beyliği Beylerinin Şeceresi”, *Uluslararası Tarihte Hakkâri Sempozyumu 14-16 Kasım 2014*, Çev. Yaşar Kaplan, C. 1, Hakkâri Üniversitesi Yayınları, Ankara, 2016.
- Günel, Aziz; *Türk Süryaniler Tarihi*, Diyarbakır, 1970.
- Gürün, Kamuran; *Ermeni Dosyası*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1985.
- Hakan, Sinan; *Müküs Kürt Mirleri Tarihi ve Han Mahmud*, Pêri Yayınları, İstanbul, 2002.
- Hakan, Sinan; *Osmanlı Arşiv Belgelerinde Kürtler ve Kürt Direnişleri (1817-1867)*, Doz Yayınları, İstanbul, 2007, s. 107.
- Halfin; *XIX. Yüzyılda Kürdistan Üzerine Mücadeleler*, Komal Yayınları, İstanbul, 1992, s. 33.

- Hay, William Rubert; *Kürdistan'da İki Yıl 1918-1920*, Çev. Fahri Adsay, Avesta Yayınları, İstanbul, 2005.
- Helen L. Murre-van den Berg, "Chaldeans and Assyrians: the Church of the East in the Ottoman Period", Ed. Erica Hunter, *The Christian Heritage of Iraq Collected Papers from the Christianity of Iraq I-V Seminar Days*, Piscataway NJ: Gorgias Press, 2009, s. 146-164.
- Hirorî, Derviş Yusuf; "Hakkâri Beyliği'nin İlk Kuruluşu", *Uluslararası Tarihte Hakkâri Sempozyumu 14-16 Kasım 2014*, Çev. Yaşar Kaplan, Hakkâri Üniversitesi Yayınları, C. 1, Ankara, 2016, s. 93-99.
- Hoca Sadettin Efendi, *Tacü't-Tevarih*, Haz. İsmet Parmaksızoğlu, Kültür Bakanlığı Yayınları, C.4, İstanbul, 1979.
- İbn Hallikan, *Vefeyatü'l-A'yan ve Enbau Ebnai'z-Zaman*, I-IV, Haz. İhsan Abbas, C. 3, Beyrut, 1970.
- İbnü'l-Esîr, *El- Kamil Fi't-Tarih (İslam Tarihi)*, Çev. Abdülkerim Özeydin, Bahar Yayınları, İstanbul, 1987.
- İdris-i Bidlîsî, *Selim Şah-nâme*, Haz. Hicabi Kırılancı, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 2001.
- İnalcık, Halil; "Osmanlı Tarihine Toplu Bir Bakış", *Osmanlı*, Ed. Güler Eren, Yeni Türkiye Yayınları, C. 1, Ankara, 1999, s. 37-117.
- İnalcık, Halil; *Devlet-i 'Aliyye Osmanlı İmparatorluğu Üzerine Araştırmalar*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, C. 1, İstanbul, 2009.
- Joseph, John; *The Modern Assyrians of the Middle East Encounters with Western Christian Missions, Archaeologists and Colonial Powers*, Brill, Leiden-Boston-Köln, 2000.
- Joseph, John; *The Nestorians and Their Muslim Neighbors*, Princeton University Press, New Jersey, 1961.
- Jürcher, Erik Jan; *Modernleşen Türkiye'nin Tarihi*, Çev. Yasemin Saner Gönen, İletişim Yayınları, İstanbul, 2000.
- Jwaideh, Wadie; *Kürt Milliyetçiliğinin Tarihi Kökenleri ve Gelişimi*, Çev. İsmail Çekem ve Alper Duman, İletişim Yayınları, İstanbul, 2016.
- Kaplan, Yaşar; "Aşireti Ortaya Çıkaran Temel Etmenler", *Türkiye'de Aşiret Tartışmaları*, Yayına Haz. Suvat Parin, Bağlam Yayıncılık, İstanbul, 2019, s. 277-296.

- Kaplan, Yaşar; “Pınyanış Hükümeti”, *Uluslararası Tarihte Hakkâri Sempozyumu 14-16 Kasım 2014*, C. 1, Hakkâri Üniversitesi Yayınları, Ankara, 2016, s. 479-524.
- Kaplan, Yaşar; *Nesturi Kilisesi’nin Temel İnanç ve Uygulamalarının Teşekkül Süreci (VI-XIII. Yüzyıllar)* Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2021, (Yayımlanmamış Doktora Tezi).
- Kaplan, Yaşar; “Hakkâri’de Nestûrî Patrikliğinin Son Dönemi (1876-1915)”, *Milel ve Nihal: İnanç, Kültür ve Mitoloji Araştırmaları Dergisi*, C. 17, S. 2, 2020, s. 249-280.
- Karadeniz, Yılmaz; “Safevî Devleti’nin Kuruluşu Meselesi: Kızılbaşların Ortaya Çıkışı”, *Amasya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S. 3, Amasya, 2014, s. 53-67.
- Karal, Enver Ziya; *Büyük Osmanlı Tarihi*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, C. 5, Ankara, 2007.
- Kardam, Ahmet; *Cizre-Bohtan Beyi Bedirhan Direniş ve İsyan Yılları*, Dipnot Yayınları, Ankara, 2011.
- Karpat, Kemal; *Osmanlı’da Değişim, Modernleşme ve Uluslaşma*, Çev. Dilek Özdemir, İmge Kitapevi, Ankara, 2006.
- Kasaba, Reşat; *Bir Konargöçer İmparatorluk; Osmanlıda Göçebeler, Göçmenler ve Sığınmacılar*, Çev. Ayla Ortaç, Kitap Yayınevi, İstanbul, 2012.
- Kâtip Çelebi, *Cihannüma*, Haz. Nevzat Bayhan, İstanbul, Büyükşehir Belediyesi Kültür A.Ş. Yayınları, İstanbul, 2010.
- Kenanoğlu, M. Macit; “Zimmî -Osmanlılar’da-” *İslam Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, C. 44, İstanbul, 2013, s. 438-440.
- Kenanoğlu, M. Macit; *Osmanlı Millet Sistemi Mit ve Gerçek*, Klasik Yayınları, İstanbul, 2004.
- Khachatrian, Alexander; “The Kurdish Principality of Hakkâriya (14th-15th Centuries)”, *Iran & the Caucasus*, S. 7, Leiden, 2003, s. 37-56.
- Kılıç, Avni; *Şeyh Ubeydullah İsyanı*, Mardin Artuklu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Mardin, 2014, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi).
- Kılıçbay, Mehmet Ali; “Osmanlı Batılaşması”, *Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi*, İletişim Yayınları, C 1, İstanbul, 1985, s. 147-152.
- Kieser, Hans-Lukas; *İskalanmış Barış*, Çev. Atilla Dirim, İletişim Yayınları, İstanbul, 2013.

- Klain, Janet; *Hamidiye Alayları*, Çev. Renan Akman, İletişim Yayınları, İstanbul, 2014.
- Köhler, Wilhelm; *Evliya Çelebi Seyahatnamesi'nde Kürt Şehri Bitlis*, Çev. Haydar Işık, Pêrî Yayınları, İstanbul, 2011.
- Küçük, Abdurrahman; “Gregoryen Ermeni Kilisesinin Oluşması ve Konsil Kararları Karşısındaki Tutumu”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C. 35, S. 1, Ankara, 1996, s. 117-154.
- Küçük, Cevdet; “Osmanlı Devleti'nde Millet Sistemi”, *Osmanlı*, Ed. Güler Eren, Yeni Türkiye Yayınları, C. 4, Ankara, 1999, s. 208-216.
- Küçük, Cevdet; “Tanzîmât Devrinde Erzurum'un Nüfus Durumu”, *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Enstitüsü Dergisi*, S. 7-8, Edebiyat Fakültesi Matbaası, İstanbul, 1977.
- Kyle, Richard; “Nestorius: The Partial Rehabilitation of a Heretic”, *Journal of The Evangelical Theological Society*, 32/1, 1989, s. 73-83.
- Layard, Austen Henry; *Nineveh and its Remains*, Vol. 1, London, 1854.
- Layard, Austen Henry; *Ninova ve Kalıntıları*, Çev. Zafer Avşar, Avesta Yayınları, İstanbul, 2000.
- Lazarev, M. S.; “19. Yüzyılda Kürdistan (1800-1880)”, *Kürdistan Tarihi*, Ed. M.S. Lazarev ve Ş.X. Mihoyan, Çev. İbrahim Kale, Avesta Yayınları, İstanbul, 2015, s. 105-199.
- Leach, Edmund Ronald; *Rewanduz Kürtleri Toplumsal ve İktisadi Örgütlenme*, Çev. Sinan Birwan-Hişyar Özsoy-Serap Ruken Şengül, Aram Yayıncılık, İstanbul, 2001.
- Lilian, M. Y. A.; *Assyrians of the Van District During the Rule of the Ottoman Turks*, Trans. Rabi Fransa Babilla, Assyrian Youth Cultural Society, Tehran, 1968, [<http://www.aina.org/books/aov.htm> (09.06.2020)].
- Marsh, Dwight Whitney; *The Tennessean in Persia and Kurdistan*, Philadelphia, 1869.
- Masters, Bruce; *Christians and Jews in the Ottoman Arab World: The Roots of Sectarianism*, Cambridge University Press, New York, 2001.
- Matfiyef, Konstantin Petroviç; *Asurlar ve Modern Çağda Asur Sorunu*, Çev. Vahap Kelat, Kaynak Yayınları, İstanbul, 1996.
- Mayewsky, *Van ve Bitlis Vilayetleri İstatistiki*, Çev. Mehmet Sadık, Matbaa-i Askeriye, İstanbul, 1330.

- Mela Mehmûdê Bazîdî, *Kürtlerin Gelenek ve Görenekleri*, Araştırma ve Çeviri: Murad Celalî, Nûbihar Yayınları, İstanbul, 2019.
- Mert, Özcan; “Osmanlı Devleti Tarihinde Âyânlık Dönemi”, *Osmanlı*, Ed. Güler Eren, Yeni Türkiye Yayınları, C. 6, Ankara, 1999. s. 174-180.
- Millingen, M. F.; *Kürtler Arasında Doğal Yaşam*, Çev. Nuray Mestçi, Doz Yayınları, İstanbul, 1998.
- Molitor, Joseph; *Kildaniler ve Doğu Süryani Kilisesi*, Çev. Erol Sever, Yaba Yayınları, İstanbul, 2004.
- Moltke, Helmuth Von; *Moltke'nin Türkiye Mektupları*, Çev. Hayrullah Örs, Remzi Kitabevi, İstanbul, 2016.
- Muhammed Emin Zeki Beg, *Kürtler ve Kürdistan Tarihi*, Çev. Vahdettin İnce vd., Nûbihar Yayınları, 11. Baskı, İstanbul, 2018.
- Muhammed İbn-i İbrahim İbn-i Ali İbn-i Şeddad, *Târîhu'l-Meliki'z-Zâhir (Baybars Tarihi)*, Çev. Şerefüddin Yaltkaya, Türk Tarih Kurumu Yayınları, C. 2, Ankara, 2000.
- Muhammed Tayyar, *Muhtasar Ahvâlü'l-Ümerâ*, Haz. Hıdır Bin Abdullah el Halid-i en-Nakşibendî, Yazma eser, 1914.
- Murre-van den Berg, Helen L.; “The Patriarchs of the Church of the East from the Fifteenth to Eighteenth Centuries,” *Hugoye: Journal of Syriac Studies*, Vol. 2.2, Beth Mardutho: The Syriac Institute and Gorgias Press, 1999, s. 235-264.
- Mustafa Nuri Paşa, *Netayic ül-Vukuat*, C. 1, Matbaa-i Âmire, İstanbul, 1294.
- Musul-Van ve Musul-Halep Seyahatleri*, (Yazarı belirtilmemiş), Çev. Karargâh-ı Umumi İkinci Şubesine Memur Yüzbaşı Yusuf Rıza, Matbaa-ı Askerîye, İstanbul, 1331.
- Nejad, Nader; *XVI. Asırda İran Kaynaklarına Göre Osmanlı-Safevi Münasebetleri (1502-1590,1620)*, Atatürk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, Erzurum, 1986, (Yayımlanmamış Doktora Tezi).
- Nelhans, Bertil; *Asuri, Süryani, Kildani Adlandırmalarının Dünü Bugünü Üzerine*, Nsibin Yayınevi, Södertälje-İsveç 1990.
- Nikitine, Basil; “Nestûrîler”, İslâm Ansiklopedisi, C. 9, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, Eskişehir, 1997, s. 207-212.
- Nikitine, Basil; *Kürtler*, Çev. Nurer Uğurlu, Örgün Yayınevi, İstanbul, 2015.
- Nizamüddin Şâmî, *Zafernâme*, Çev. Necati Lugal, Ankara, 1987.

- Noel, E. W. Charles; *Kürdistan 1919 Binbaşı Noel'in Günlüğü*, Çev. Bülent Birer, Avesta Yayınları, İstanbul, 2014.
- Ormanian, Malachia; *The Church of Armenia*, London 1912.
- Ortaylı, İlber; “Osmanlılar’da Millet Sistemi”, *İslam Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, C. 30, İstanbul, 2005, s. 66-70.
- Ortaylı, İlber; *Hukuk ve İdare Adamı Olarak Osmanlı Devleti’nde Kadı*, Kronik Kitap Yayınları, 4. Baskı, İstanbul, 2017.
- Öğün, Tuncay; *Doğu’nun Mirlerine Son Veda: Cizreli İzzeddin Şîr Bey ve İsyanı*, Yeditepe Yayınları, İstanbul, 2010.
- Özcoşar, İbrahim ve Güneş Hüseyin Haşimi; “Osmanlı Devleti’nde Cizye ve 19. Yüzyıla Ait Bir Cizye Defteri: Cizre Sancağı’nın Cizye Defteri (Cizye Defter Numarası: 375)”, *Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi*, Kış-2006, C.5, S.15, s. 159-179, (<https://dergipark.org.tr/tr/pub/esosder/issue/6129/82201>). Erişim Tarihi: 05.01.2021).
- Özcoşar, İbrahim; “13 Mahalle 7 Cemaat (XIX. Yüzyıl Mardin’inde Cemaatler Arası Sosyal Uyum Örnekleri)”, *Hoşgörü Toplumunda Ermeniler*, Erciyes Üniversitesi Yayınları, C. 2, Kayseri, 2007, s. 363-379.
- Özcoşar, İbrahim; “Kürt Emirlikleri ve Bedirhan Bey”, *Bilim, Düşünce ve Sanatta Cizre Sempozyumu Bildirileri*, (14-15 Nisan 2012-Cizre), İstanbul, 2012, s. 99-110.
- Özcoşar, İbrahim; “Osmanlı Taşrasında Bir Patriklik: Yakubî Süryani Patrikliği”, *Avrasya İncelemeleri Dergisi*, VII/2, 2018, s. 154-181.
- Özcoşar, İbrahim; “Osmanlı’da Hristiyan Cemaatler Arası İlişkiler: Ermeni-Süryani Örneği”, *Mukaddime*, C. 5, S. 2, 2014, s. 1-14.
- Özcoşar, İbrahim; “Papalığın Müdahalesi ve Süryani Kiliselerinde Bölünme: Keldanî ve Süryani Katolik Patriklikleri”, *Süryaniler ve Süryanilik*, Haz. Ahmet Taşğın, Eyyüp Tanrıverdi, Canan Seyfeli, C. 1, Orient Yayınları, Ankara, 2010, s. 219-244.
- Özcoşar, İbrahim; “Sultan ve Mir: Osmanlı Kürt İlişkilerine Giriş”, *Osmanlı Devleti ve Kürtler*, Ed. İbrahim Özcoşar ve Shahab Vali, Kitap Yayınevi, İstanbul, 2017, s. 11-17.
- Özcoşar, İbrahim; “Şehir ve İktidar: Tanzimat Öncesi Osmanlı Mardin’inde İktidar”, *Mukaddime*, C. 9, S. 1, 2018, s. 1-22.
- Özcoşar, İbrahim; *Bir Yüzyıl Bir Sancak Bir Cemaat 19. Yüzyılda Mardin Süryanileri*, Beyan Yayınları, İstanbul, 2008.

- Özcoşar, İbrahim; *Merkezileşme Sürecinde Bir Taşra Kenti: Mardin*, Mardin Artuklu Üniversitesi Yayınları, Mardin, 2009.
- Özdemir, Bülent; *Süryanilerin Dünyü Bugünü I. Dünya Savaşı'nda Süryaniler*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2014.
- Özkaya, Yücel; "Mütesellim", *İslam Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, C. 33, İstanbul, 2006, s. 203-204.
- Özkaya, Yücel; *Osmanlı İmparatorluğu'nda Âyânlık*, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Yayınları, Ankara, 1977.
- Özoğlu, Hakan; *Osmanlı'da Kürt Milliyetçiliği*, Çev. Nilay Özok-Gündoğan, Azat Zana Gündoğan, İletişim Yayınları, İstanbul, 2017.
- Öztemiz, Mutay; *Süryaniler*, Ayrıntı Yayınları, İstanbul, 2012.
- Pakalın, Mehmet Zeki; *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, Milli Eğitim Basımevi, C. 1-2, İstanbul, 1983.
- Palmer, Alan; *Osmanlı İmparatorluğu-Son Üç Yüz Yıl-Bir Çöküşün Yeni Tarihi*, Çev. Belkıs Çorakçı Dışbudak, Yeni Yüzyıl Tarih Dizisi, İstanbul, 1995.
- Palva, Heikki; *Dün'den Bugün'e Doğu ve Batı Süryanileri*, Nsibin Yayınevi, Södertälje 1990.
- Peçevi İbrahim Efendi, *Peçevi Tarihi*, Haz. Bekir Sıtkı Baykal, Kültür Bakanlığı Yayınları, C. 1, Ankara, 1981.
- Petermann, H.; *Reisen im Orient*, Leipzig, 1865.
- Pinkerton, John; *A General Collection of the Best and Most Interesting Voyages and Travels in all Parts of the World*, Vol. 9, London, 1811.
- Quataert, Donald; *Osmanlı İmparatorluğu 1700-1922*, Çev. Ayşe Berktaş, İletişim Yayınları, İstanbul, 2016.
- Rich, Claudius James; *Kürdistan ve Eski Ninova'da Bir Yaşam Öyküsü*, Çev. Arif Karabağ, Avesta Yayınları, İstanbul, 2018.
- Rondot, Pierre; "Les Tribus Montagnardes de l'Asie Antérieure Quelques Aspects Sociaux des Populations Kurdes et Assyriennes", *Bulletin d'Etudes Orientales*, S. 7, 1936, s. 1-50.
- Sanjian, Avedis K.; *The Armenian Communities in Syria under Ottoman Dominion*, Harvard University Press, Cambridge-Massachusetts, 1965.
- Sever, Erol; *Asur Tarihi*, Kaynak Yayınları, İstanbul, 1993.

- Sevgen, Nazmi; “Kürtler III”, *Belgelerle Türk tarihi Dergisi*, S. 7, 1968, s. 57-61.
- Sevgen, Nazmi; *Doğu ve Güneydoğu Anadolu’da Türk Beylikleri*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, Ankara, 1982.
- Seyfeli, Canan; “Keldani Patrikliği’nin İdaresi ve Osmanlı Devlet Salnâmeleri (1847-1918)”, *Sosyal Bilimler Araştırma Dergisi*, S. 32, Güz 2018, s. 89-126.
- Seyfeli, Canan; “Osmanlı Devlet Salnamelerinde Süryaniler”, *Süryaniler ve Süryanilik*, Haz. Ahmet Taşgın, Eyyüp Tanrıverdi, Canan Seyfeli, C. 1, Orient Yayınları, Ankara, 2010, s. 69-70.
- Seyitdanlıoğlu, Mehmet; “Tanzimat’ın Ön Hazırlıkları ve Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliye’nin Kuruluşu (1838 -1840)”, *Sultan II. Mahmud ve Reformları Semineri*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Araştırma Merkezi, İstanbul, 1990, s. 127-145.
- Silbernagl, Isidor; *Verfassung und Gegenwärtiger Bestand Sämtlicher Kirchen des Orients. Eine Kanonistisch-statistische Abhandlung*, Ed. Joseph Schnitzer, Regensburg, 1904.
- Smith, Anthony D.; *Millî Kimlik*, Çev. Bahadır Sina Şener, İletişim Yayınları, İstanbul, 1994.
- Smith, Eli and Dwight, H.G.O.; *Missionary Researches in Armenia*, Vol. 2, Boston, 1833.
- Soane, E. B.; *Mezopotamya ve Kürdistan’a Gizli Yolculuk*, Çev. Fahriye Adsay, Avesta Yayınları, İstanbul, 2007.
- Southgate, Horatio; *Narrative of a Tour through Armenia, Kurdistan, Persia and Mesopotamia*, Vol. 2, London, 1840. Mirella Galletti, *Kürdistan Hristiyanları*, Çev. Heval Bucak, Avesta Yayınları, İstanbul, 2016.
- Stoddard, David T.; “Oshana of Tekhoma”, *Nestorian Biography*, Ed.: Justin Perkins and Fidelia Fiske, Boston, 1857.
- Strohmeier, Martin ve Yalçın-Heckmann, Lale; *Kürtler*, Çev. Atilla Dirim, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2014.
- Surma Hanım; *Ninova’nın Yakarışı Doğu Asur Kilise Gelenekleri ve Patrik Mar Şamun’un Katli*, Çev. Meral Barış, Avesta Yayınları, İstanbul, 2015.
- Süleyman Sabri Paşa, *Van Tarihi ve Kürt Türkleri Hakkında İncelemeler*, Yayına Hazırlayan: Gamze Gayeoğlu, Türk Kültürü Araştırma Enstitüsü, Ankara, 1982.

- Şahin, İlhan; “Tımar Sistemi Hakkında Bir Risâle”, İstanbul, *Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, S. 32, 1979, s. 905-935.
- Şânîzâde Mehmet Atâullah Efendi, *Şânî-zâde Târîhi*, Haz. Ziya Yılmaz, Çamlıca Yayınları, C. II, İstanbul, 2008.
- Şemseddin Sâmî, *Kâmûsu'l-A'lâm*, C. 5, Mihrân Matbaası, İstanbul, 1314.
- Şentürk, Recep; “Millet” *İslam Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, C. 30, İstanbul, 2005, s. 64-66.
- Şeref Han, *Şerefname Kürt Tarihi*, Çev. Mehmet Emin Bozarslan, Ant Yayınları, İstanbul, 1971.
- Şimşek, Mehmet; *Keldaniler ve Diyarbakır, Kent Işıkları*, İstanbul, 2018.
- Şimşir, Bilâl N.; *Osmanlı Ermenileri*, Bilgi Yayınları, İstanbul, 1986.
- Şimşir, Bilal; *British Documents on Ottoman Armenians, (1856-1880)*, Vol. I, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1989.
- Tan, Hasan; *Hakkâri Beyleri'nin Tarihi (Muhtasar Ahval'ül Umera: Van Vilâyeti Dâhilinde ve Hakkâri Merkez ve Kazalarında Beylerin Tarihi- Metin ve Tahlil)*, Mardin Artuklu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Mardin, 2017, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi).
- Tapper, Richard; *İran'ın Sınır Boylarında Göçebeler*, Çev. F. Dilek Özdemir, İmge Kitabevi, İstanbul, 2004.
- Tatar, Özcan; *XVIII. Yüzyılın İlk Yarısında Çukurova'da Aşiretlerin Eşkıyalık Olayları ve Aşiret İskânı (1691-1750)*, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Elazığ, 2005, (Yayımlanmamış Doktora Tezi).
- Tewfiq, Zîrâr Sîddîq; “İzzeddin Şer Hakkâri/İlk Kürdistan Şahı”, *Uluslararası Tarihte Hakkâri Sempozyumu 14-16 Kasım 2014*, Çev. Yaşar Kaplan, C. 1, Hakkâri Üniversitesi Yayınları, Ankara, 2016, s. 112-119.
- The Missionary Herald*, Vol. 38, Boston, 1842.
- The Missionary Herald*, Vol. 39, Boston, 1843.
- The Missionary Herald*, Vol. 41, Boston, 1845.
- The Missionary Herald*, Vol. 42, Boston, 1846.
- The Missionary Herald*, Vol. 44, Boston, 1848.
- The Missionary Herald*, Vol. 45, Boston, 1849.

The Missionary Herald, Vol. 52, Boston, 1856.

Theodore d'Mar Shimun, *The History of the Patriarchal Succession of the d'Mar Shimun Family*, Xlibris Corporation, USA, 2008.

Top, Mehmet; "Hakkâri'deki Osmanlı Devri Mezar Taşları", *XIII. Türk Tarih Kongresi*, Ankara, 1999, s. 1291-1308

Toraman, Ömer; *Tanzimat'ın Yurtluk-Ocaklık ve Hükümet Sancaklarda Uygulanması (1839-1864)*, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Elazığ, 2010, (Yayımlanmamış Doktora Tezi).

Tuncel, Metin; "Hakkâri", *İslam Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, C. 15, İstanbul, 1997, s. 205-207.

Turgut, Ramazan; "Diyarbakır Keldani Kilisesi'nin Doğuşu", *Osmanlıdan Günümüze Diyarbakır*, Ed. İbrahim Özcoşar, Ali Karakaş, vd., Ensar Yayınları, 2018, s. 631-642.

Turgut, Ramazan; "Koçanis: Üç Asırlık Nesturi Patrikhane Merkezi (1600-1915)", *Uluslararası Tarihte Hakkâri Sempozyumu 14-16 Kasım 2014*, C. 2, Hakkâri Üniversitesi Yayınları, Ankara, 2016, s. 19-34.

Uzunçarşılı, İsmail Hakkı; *Osmanlı Devletinin Saray Teşkilâtı*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1984.

Uzunçarşılı, İsmail Hakkı; *Osmanlı Tarihi*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, C. 2, Ankara, 1988.

Uzunçarşılı, İsmail Hakkı; *Çandarlı Vezir Ailesi*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1974.

Ünal, Mehmet Ali; "XVI. Yüzyılda Güneydoğu Anadolu'da Tımar Tevcihleri" *I. Uluslararası Mardin Tarihi Sempozyumu*, İstanbul, 2006, s. 281-299.

Vine, Aubrey R.; *The Nestorian Churches*, Indepent Press, London, 1937.

Wigram, W.A. ve Wigram, Edgar T.A.; *İnsanlığın Beşiği Kürdistan'da Yaşam*, Çev. İbrahim Bingöl, Avesta Yayınları, İstanbul, 2004.

Yalçın-Heckmann, Lale; *Kürtlerde Aşiret ve Akrabalık İlişkileri*, Çev. Gülhan Erkaya, İletişim Yayınları, İstanbul, 2016.

Yaman, Ahmet; "Zimmî -Fıkıh-", *İslam Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, C. 44, İstanbul, 2013, s. 434-438.

Yaşaroğlu, Abid; *Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi Koğuşlar 888 Numaralı Mühimme Defteri (1a-260a. Tahlil ve Transkrip)*, İstanbul, Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul,, 1995, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi).

Yıldız, Hatip; *Bedirhan Bey Vak'ası*, Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum, 2000, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi).

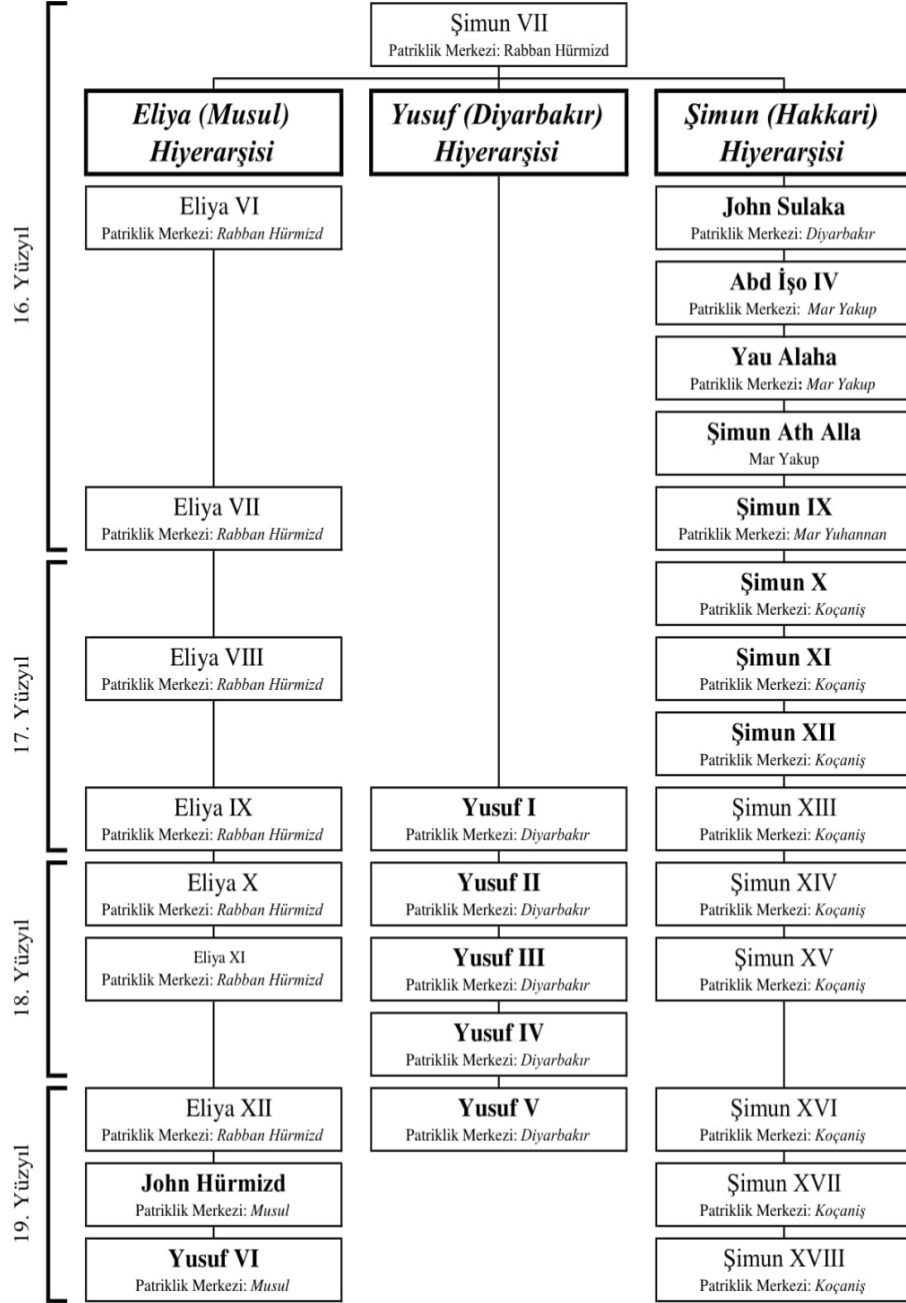
Yılmazçelik, İbrahim; *XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Diyarbakır (1790-1840) (Fiziki, İdari ve Sosyo-Ekonomik Yapı)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1995.

Yohannan, Abraham; *Mezopotamya'nın Kayıp Halkı Nasturiler*, Çev. Meltem Deniz, Beybûn Yayınları, Ankara, 2006.

Yonan, Gabriele; *Asur Soykırımı Unutulan Bir Holocaust*, Çev. Erol Sever, Pencere Yayınları, İstanbul, 1999.

Yücel, Yaşar ve Sevim, Ali; *Osmanlı Klasik Döneminin Üç Hükümdarı Fatih-Yavuz-Kanuni*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1996.

EKLER

Not: Kalın fontla belirtilen patrikler, resmî olarak Papa'nın gücünü tanıyarak Katolik itikadını benimsemişler.

Şekil 1: Nasturi (Doğu Süryani) Kilisesinde Bölünme.

RUM MİLLETİ   (İstanbul Rum Patrikliği'ne Tabi Kadıköy Yanlısı Kiliseler)   1- (Rum Ortodoks) Melkit Kilisesi   2- .....
ERMENİ MİLLETİ/MİLLET-İ ERMENİYAN   (İstanbul Ermeni Patrikliği'ne Tabi Kadıköy Muhalifi Kiliseler)   1- Süryani Kadim (Yakubi) Kilisesi   2- .....
KATOLİK MİLLETİ   (Ermeni Katolik Kilisesi'ne Tabi Kadıköy Yanlısı Kiliseler)   1- Marunî Kilisesi   2- Keldanî Kilisesi   3- Diyarbakır Merkezli Nasturi Kilisesi   4- Süryani Katolik Kilisesi   5- Melkit (Rum Katolik) Kilisesi   6- .....
PROTESTAN MİLLETİ   Zaptiye Nezareti'ne Tabi Kadıköy Yanlısı Kiliseler   1- Süryani Protestan Kilisesi   2- .....
NASTURİ MİLLETİ   Hakkari Nasturi Patrikliği'ne Tabi Efes ve 451 Kadıköy Muhalifi Kiliseler   1- Hakkârî Merkezli Nasturi Kilisesi   2- .....

Şekil 2: Süryani Geleneğine Bağlı Kiliselerin Osmanlı Millet Sistemi İçindeki Yeri

Aşiret ve Yerleşim İsmi	Hane Sayısı
<i>Tiyarî (Ulya/Upper)</i>	
Serspeedho	80
Siyadhör	20
Chamba d'Be-Elia	6
Chamba d'Nené	7
Chamba d'Coordhâye	5
Mezraa	4
Mrateetha	6
Be-Nahra	10
Be-Zrâko	10
Roomta	20
Jemiâtha	10
Rêshê d'Nahra	20
Aina d'Aleelê	3
Doora Allâya	6
Kalayâtha	40
Mezraa d'Kalayatha	3
Chamba d'Melek	60
Be-Dalyâtha	12
Dadosh	35
Mabbuaa	20
Ko	30
Chamba d'Koorkhé	10
Be-Mariggo .	20
Roma Smoka	5
Chamba d'Hasso	5
Darâwa	30
Malôta	20
Chamba Hadtha	20
Zorâwa	6
<i>Walto</i>	
Seerta	66
Shwawootha	14
Mâtha d'Mart Miriam	100
Khadiâna	90
Reshe d'Nahra	45
<i>Tiyarî (Süfla/Lower)</i>	
Asheetha	400
Zaweetha	90
Minyanish	60
Merghê	80
Kurkhê	35
Leezan	80
Oomra Tahtaya	0
Zerni	16
Karukhta	6
Chamba d'Beth Soseena	25
Matha d'Kasra	40
Be-Zeezo	6
Lagippa	20
Be-Alâtha	40
Be-Rawolê	30
Shoord	12
Rawola d'Salabeken	120

Aşiret ve Yerleşim İsmi	Hane Sayısı
<i>Dez</i>	
Golozor	25
Soowwa	6
Koorsen	20
Chiri Châra	40
Mâdes	18
Mar Kuriakôs	5
Akôsê	25
Choolchan	6
Be-Shammâsha	32
Sarâmos	18
Rabban dad'Yeshua	4
Makeeta	6
Alogippa	5
<i>Tuhubî (Tehoma)</i>	
Gissa	50
Be-Arijai	100
Tehoma Gawâya	120
Mezraa	130
Goondooktha	110
<i>Cilo</i>	
Alsan	90
Mêdhi	5
Nahra	30
Zerêni	110
Mâtha d' Mar Zeyya	50
Ummôd	25
Talâna	55
Be-Bokra	20
Nerik	28
Ori	5
Zêr	100
Serpel	105
Boo Bâwa	35
Samsikki	40
Mâtha d' Oriyâyê	28
Muspêran	22
<i>Baz</i>	
Argeb	90
Kojeeja	20
Mâtha Tahteitha	100
Shwawootha	110
Orwantooz	80

Şekil 3: Badger'in Oluşturduğu Nasturi Yerleşimleri Cetveli
(**Kaynak:** George Percy Badger, *The Nestorians and Their Rituals*)

HAKKÂRİ AŞİRETLERİ				
KANAT/BASK/BEND	Sol		Sağ	
TEVÂİF-İ ERBAA	<i>Ertuşî</i>	<i>Tiyarî</i>	<i>Pinyanişî</i>	<i>Tuhubî</i>
AŞİRETLER	Ertuşî	Tiyarî-i Ulya	Pinyanişî	Tuhubî
	Gevdan	Tiyarî-i Süfla	Oramarî	Baz
	Gıravî	Diz	Doskî	Cilo-i Ulya
	Mamedan	Valto	Goyan	Cilo-i Süfla
	Şerefan	...	...	...
	Jirkî			
	Memhuran			
	Zedik			
	Hacan			
	Mamedan			
	...			

Şekil 4: Kürt ve Nasturi Aşiretleri Arasındaki İttifak İlişkileri

Kaza ve Nevâhî-i Nasturiye								
Kaza-i Nasturiye								
		Nefer			Maaş			
Mar Şimun		1			700 Kuruş			
Müdür		1			500 Kuruş			
Piyade Aza		5			150'şer Kuruş			
Katip		1			250 Kuruş			
Zabitan/zabtiyegân		11			66'şar Kuruş			
Mülazım-ı evvel piyade		1			150 Kuruş			
Çavuş piyade		1			70 Kuruş			
Onbaşı		1			60 Kuruş			
Piyadegân		8			50'şer Kuruş			
Nevâhî-i Nasturiye								
		Nahiyeler						
		Tiyar-ı Ulya	Tiyar-ı Süfla	Tuhubî	Ciloyı Kebir	Diz (Dez)	Baz	
İhtiyar Meclisi (Maaşsız)	Kâşe/Nefer	1	2	3	4	5	6	
	Muhtar/Nefer	2	3	4	5	6	7	
	Aza/Nefer	9	3	9	9	3	4	
Zabıta memuru		Nefer	1		1	1	1	
		Maaş	300 Kuruş		250 Kuruş	251 Kuruş	200 Kuruş	200 Kuruş
Zaptiye		Nefer	4		3	3	1	2
		Maaş	50'şer Kuruş		50'şer Kuruş	50'şer Kuruş	50'şer Kuruş	50'şer Kuruş

Şekil 5: Nasturilerin *İhtiyar Meclisi* ve *Heyet-i İdare-i Mülkiye*'si (1869)

(Kaynak: BOA, İ.DH, Dosya No: 599, Gömlek No: 41779)

Hakkâri Sancağının Kaza, Nahiye ve Köylerin İsimleri ve Bu Birimlerin Kaymakam, Müdür ve Ağalarının İsimleri ile Vergilerinin Miktarlarını Gösteren Cetvel			
Kaza ve Nahilerin İsimleri	Kaymakam ve Müdürlerinin İsimleri	Köylerin Sayısı	Kaza ve Nahiye ve Köylerin Vergi Miktarları
<i>Culemêrg Kazası</i>	Kaymakam	20	17500
<i>Albak Kazası</i>	müdür	110	17500
<i>Kîfri</i>	Müdür	22	10000
<i>Pinyanişi ...</i>	Müdür Hasan Ağa ve ...	92	17500
<i>Deyrî(?)</i>	Müdür Rüstem Bey	36	16500
<i>Dostkî</i>	Müdür ...	61	6500
<i>Cilo Birzkî</i>	Melik Mendo	6	6000
<i>Cilo Küçük</i>	Melik ...	11	9000
<i>Baz</i>	Melik Hûşâbe	6	7500
<i>Heroşî (Ertuşî) Süfla</i>	Şeyh Ömer	5	10000
<i>Tuhubî</i>	Melik Ranca	8	10000
<i>Çal</i>	Evliya Bey	6	3000
<i>Pinyanişî ...</i>	Melik Şahin	6	1500
<i>Tiyar-ı Ulya</i>	Melik	12	10000
<i>Tiyar-ı Süfla</i>	Melik Hûşâbe	13	15000
<i>Valto</i>	...	5	4000
<i>Tal</i>	Sulâke	7	3500
<i>Selhar</i>	Sako	13	4000
<i>Levin</i>	Kaşo	12	7500
<i>Şebâb Nahiyesi</i>	Hacı Ağa	29	17500
<i>... Nahiyesi</i>	Ömer Ağa	37	15000
<i>Diz Nahiyesi</i>	Şahin	13	3500
<i>Doskân</i>	Şeyh Can	11	3500
<i>Hartoşî (Ertuşî) Göçeri</i>	Abdurrahman Ağa	(Boş)	32500
<i>Vestân Kazası</i>	Şakir Ağa	32	(Boş)
<i>Şitâk Kazası</i>	Müdür Timur	60	(Boş)
<i>Müküs Kazası</i>	Müdür	(Boş)	(Boş)
<i>Nurdüs Nahiyesi</i>	Müdür Timur	50	(Boş)
Ğayr-ı ez-kazâyı Vestan, Şitâk, Müküs ve nahiye-i Nurdüs YEKÛN		532	244500
Not: Vestan, Şitâk, Müküs kazaları ile Nurdüs nahiyesi gerçekten Hakkari toprağından iken Bu sene Van cenabından alınarak idare olunmakta ise de sûret-i idaresinin ne taraftan icrası lazım geleceğı mechul olduğı.			

Şekil 6: Hakkâri Sancağının İdari Taksimatı İle İlgili Bir Cetvel (1850)

(Kaynak: BOA, İ.MVL, Dosya No: 138, Gömlek No: 3806)

Aşiret İsmi	Yerleşim İsimleri	Hane Adedi		Melikleri/Kuhîleri	Culemêrg'e Uzaklığı	İslam veya Nasturi Olduğu	Mûlahazat
		Nasturi	İslam				
Tiyar-ı Ulya Aşireti	Camurge	30	0		14	Nasturi	
	Derava Meliki	8	0	Melik İsmail	30	Nasturi	Melik bu köyde oturmaktadır.
	Kehi	25	5	Kuhi Tiya	15	Karışık	
	İgde	0	15		12	İslam	
	Sera Spi	30	0	Kuhi Muşa	14	Nasturi	
	Cemmendoya	4	0		15	Nasturi	
	Zorava	5	0		10	Nasturi	
	Derava Valto	15	0	Kuhi Evideki	11	Nasturi	
	Seraro	12	0		12	Nasturi	
	Valto	9	0	Kuhi Bipo	14	Nasturi	Tütünüyle meşhurdur.
	Hadiyane	30	0		13	Nasturi	
	Mılı Sor	12	0		14	Nasturi	
	Rimtik	40	0	Kuyi Hoşaba	14	Nasturi	
	Dêra Mârsova	5			16	Nasturi	
	Beteh	0	12		12	İslam	
	Kelitan	20	0		13	Nasturi	
	Davoş	30	0	Kuhi Şinon	12	Nasturi	
	Bito	15	0	Kuhi Şemseddin	14	Nasturi	
Tiyar-ı Süfla Aşireti	Âşût	300	0	Kuhi Yuhanis	18	Nasturi	
	Şevâlizâni	300	0	Melik Pito	19	Nasturi	
	Kasran	70	0		16	Nasturi	Nasturi mektebi mevcuttur.
	Kebhe	40	0	Kuhi Sada	30	Nasturi	
	Minyaniş	20	0	Kuhi David	16	Nasturi	
	Şevasilbeg	200	0	Melik Berho	16	Nasturi	
	Belât	80	0	Berho	18	Nasturi	
	Beravil	50	0		17	Nasturi	
	Kemân	0	13		18	İslam	
Tuhubî Aşireti	Tuhub Ânâv	100	0		14	Nasturi	Melik Babo'nun Köyü
	Periş	40	0		15	Nasturi	
	Kisa (Gise)	15	0		15	Nasturi	
	Zeva	0	7		14	İslam	
	Merî'a	60	0		14	Nasturi	
	Ğundik	40	0		14	Nasturi	
	Kundi Reş	0	16		14	İslam	

Şekil 7: Mahmut Belîğ Efendi'nin Oluşturduğu Nasturi Yerleşimleri Cetveli-1

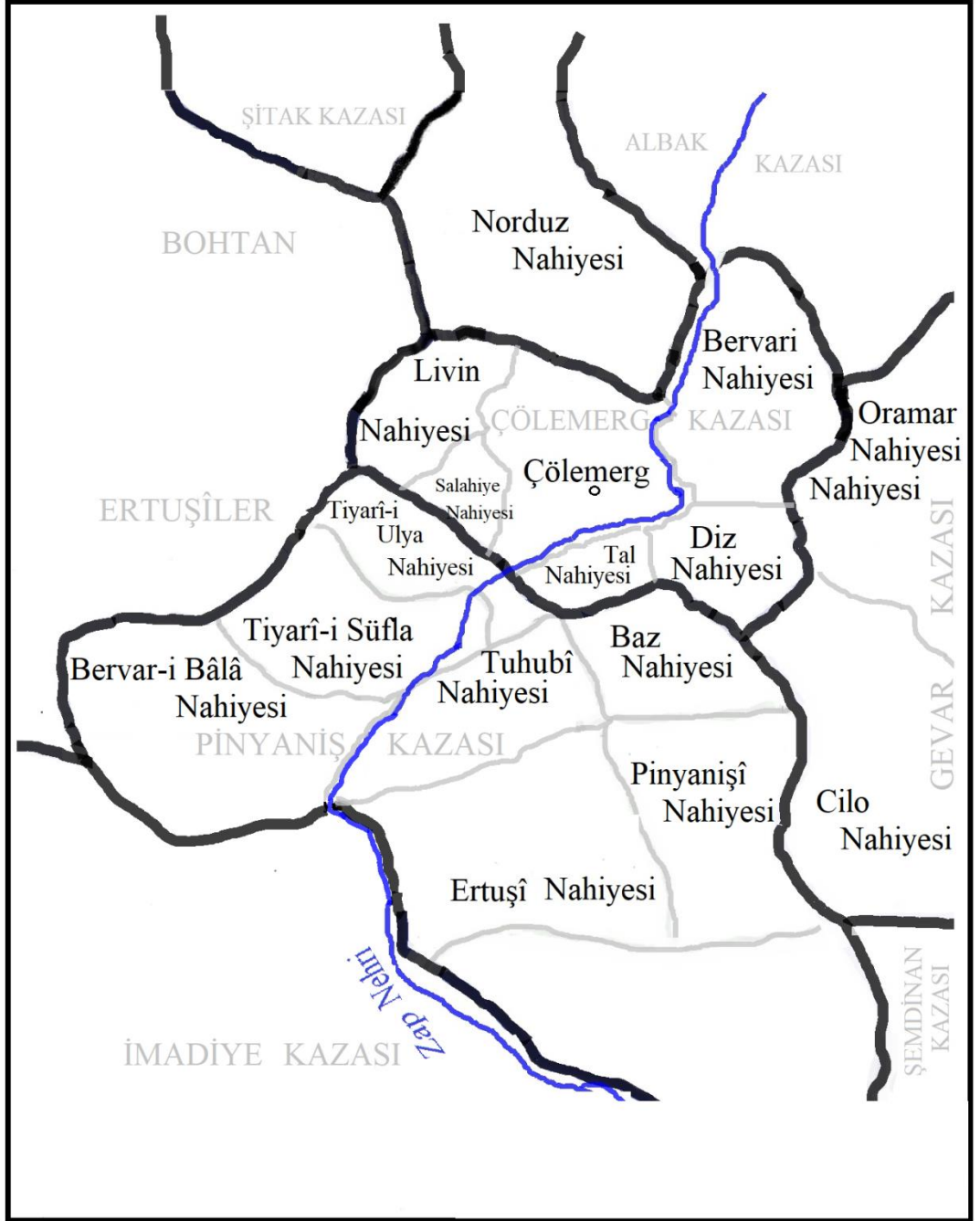
(Kaynak: BOA, Y.MTV, Dosya No: 226, Gömlek No: 79)

Aşiret İsmi	Yerleşim İsimleri	Hane Adedi		Melikleri/Kûhileri	Culemêrg'e Uzaklığı	İslam veya Nasturi Olduğu	Mülâhazat
		Nasturi	İslam				
Baz Aşireti	Artunusî	30	0		14	Nasturi	
	Tûbî	0	50		13	İslam	
	Şâvişâ	40	0		30	Nasturi	
	Milli	18	0		14	Nasturi	
	Ârancân	24	0		12	Nasturi	
	Ğunduk	40	0		13	Nasturi	
Diz Aşireti	Âkusî	3	0		30	Nasturi	
	Dize Kurmanca	1	3		3	Karışık	
	Makitân	4	0		3	Nasturi	
	Dêra Şabân	7	0		3	Nasturi	
	Mâtâ	30	0		4	Nasturi	
	Kidis	40	0		30	Nasturi	
	Dêra Dinân	5	0		6	Nasturi	
	Kela Zor	8	0		7	Nasturi	
	Korsin	9	0		30	Nasturi	
	Şemâşân	30	0		4	Nasturi	
	Seravinis	30	0		4	Nasturi	Melik İspendar bu köyde oturur.
Cilo Aşireti	Ârsân	45	0		...	Nasturi	
	Zerenî	90	0		...	Nasturi	
	Berencân	55	0		...	Nasturi	
	Talane	45	0		...	İslam	
	Medi	0	6		...	Nasturi	
	Bağarna	18	0		...	Nasturi	
	Mûtâ	46	0		...	Nasturi	
	Beybud	35	0		...	Nasturi	
	Şemşeki	45	0		...	Nasturi	
	Seravinis	45	0		...	Nasturi	
	Avrek	50	0		...	Nasturi	

Şekil 8: Mahmut Belîğ Efendi'nin Oluşturduğu Nasturi Yerleşimleri Cetveli-2

(Kaynak: BOA, Y.MTV, Dosya No: 226, Gömlek No: 79)

Harita 2: XIX. Yüzyılın Sonlarında Hakkâri ve Çevresinin İdari Durumu

(Mahmut Belîğ Efendi'nin hazırladığı krokiden uyarlanmıştır.)

(Kaynak: BOA, Y.MTV, Dosya No: 226, Gömlek No: 79)

Harita 3: XIX. Yüzyılın Sonlarında Hakkâri Sancağı

(Kaynak: Memâlik-i Mahrûsa-i Şâhâneye Mahsûs Mükemmel ve Mufasssal Atlas)

323

Moussoul, July 25,
1844.

Sir,

Kemal Effendi's report on the Nestorian affairs, goes by this post, and besides that portion of it, communicated to me by Mr. Money in my despatch of the 18th instant, it contains some other points, subsequently introduced. These are, That the Nestorians, like all other ~~non~~ Christian communities in Turkey, are to be prohibited from carrying arms. That a firman be issued prohibiting them from assuming their religion for any other. That Mar Shimoun be entrusted with the collection of taxes, and be accountable for them to the Government. The Commissioner's report with no doubt, be found an interesting and complete.

Yours Res. Money,
The Right Honourable
Sir Stratford Canning &c. B. Y.

324

The disarming the Nestorians is a precautionary measure, to prevent their again enrolling themselves with their Avardish Neighbours.

A prohibition against conversion, similar to that suggested, exists with the other Christian sects in Turkey, but is not enforced very strictly. I hope, however, it may be so, in the case of the Nestorians, as it will then deter Roman Catholics, or indeed any other Missionaries from repairing to a country, which may appear to offer so fair a field for their zealous labours; labour that in, and near Moussoul, have hitherto unfortunately only resulted in creating dissensions among the people of the country, without in any degree improving their moral or religious condition.

Sherriff Pasha proposed to Mar Shimoun to establish himself, with as many of his people as would follow him, on the plain.

Complete document, and will, I think, afford the Government every information which it may require to enable its coming to a decision on the question.

The force proposed to be stationed in the mountains, is 800 men, under a Governor who must possess a firm, but just, character, as stated by Kemal Effendi. The expense of keeping up this force is calculated at 1500 Purses per annum; & £4,500. towards which there will be the taxes, and the produce of six Lead mines, existing in different parts of the Tyaary. These will fall far short of the sum required, but Kemal Effendi has shown in his report, that that force is necessary, independent of the protection of the Nestorians, for it will give the Turkish Government a strong position in Hloodistan, and greatly facilitate its future operations in that Country.

J. W.

plain, offering to erect a Church for them, and exempt them from all taxation for four years. I was asked my opinion on this plan, which originated with the Pasha, and was neither approved by Kemal Effendi, or Mar Shimoun. I said that I thought only a very few Nestorians indeed would emigrate from their mountains. That those remaining there, would consider Mar Shimoun as lost to them, and might elect a new Patriarch, without reference to the Porte, which would have no authority over them. That there would be a schism between the two parties disadvantageous to both; and finally, that it could never suit the Government to leave unconquered a territory, offering so excellent a barrier between the countries of the two powerful Avardish chiefs, Bedor Khan, and Norroddah Beys. The proposal fell to the ground but

From R. W. Stevens to Canning dispatch dated 25.07.1844.

(Kaynak: FO. 195/228)

Mosul July 25

1844

Sir,

Kemal Effendy's report on the Nestorian affairs, goes by this Post, and besides that portion of it, communicated to Your Excellency in my despatch of the 13th, Instant, it contains some other points subsequently informed. Those are that the Nestorians, like all other Christians communities in Turkey, are prohibited from carrying arms. That a firman be issued prohibiting them from renouncing their religion for any other than Mar Shimon be entrusted with the collection of taxes, and be accountable for them to the Government. The Commissioner's report will, no doubt, be found an interesting and complete document, and will, I think, afford the Government every information which it may require to enable its earning to a decision on the question. The force proposed to be stationed in the mountains, is for men, under a government must possess a firm, but just, character, as stated by Kemal Effendy. The expense of keeping up this force is calculated at 1500 ounces per annum; £ 7500. Towards which these will be the taxes, and the produce of Six Lead mines, existing in different parts of the Tyaary. These will fall far short of the sum required, but Kemal Effendy has shown, in his report that force is necessary, independent of the protection of the Nestorians; for it it will give the Turkey Government a strong position in Kurdistan and greatly facilitate its future operations in that Country. The disarming the Nestorians is a precautionary measure, to prevent their again embroiling themselves with their Kurdish Neighbours. A prohibition against conversion similar to that suggested exists with the other Christian Sects in Turkey. but is not enforced very strictly. I hope, however, it may be so, in the case of the Nestorians, as it will them deter Roman Catholic, or indeed any other Missionaries from repairing to a country, which may appear to offer so fair a field for their zealous labours, labours that in, and near Mussul have hitherto unfortunately only resulted in creating dissensions among the people of the country, without in any degree improving their moral and religious condition. Sheriff Pasha proposed to Mar Shimoun to establish himself, with as many of his people as would follow him on the

plain offering to erect a Church for them, and exempt them, from all taxation for four years. I was asked my opinion in this plan, which originated with the Pasha, and was neither approved by Kemal Effendy nor Mar Shimoun. I said that I thought only a very few Nestourians indeed would emigrate from their mountains; that those remaining there would consider Mar Shimoun as lost to them, and might elect a new Patriarch, without reference to the Porte, which would have no authority over them. That there would be a schism between the two parties disadvantageous to both. And finally, that it could never suit the Government to leave unoccupied a territory, offering so excellent a barrier between the countries of the two powerful Kurdish Chiefs, Bedr Khan and Noorallah Beys. The proposal fell to the ground but I mention it to Your Excellency because Kemal Effendy does so in his report. Three more slaves have arrived, two brought, and sent here by the Neapolitan consul of Aleppo, and the other liberated by the authorities of Orfa. I have had the honour of receiving Your Excellency's despatch of the 1st instant, enclosing a despatch for Kemal Effendy regarding the remaining Captives, detained by the Kurds on the pleas of their being brought up in the Mussulman Religion. The Effendy has written to Bedr Khan Bey on the subject. I may however remark that in the translated copy of the letter, there is a passage which, if it exist in the original, will not obviate the difficulties we have hitherto encountered in recovering the children. It states, "Et en effet, puisqu'on a renvoyé leurs parents, il ne faut pas retenir les enfants sans motif". Their pretended conversion may be considered by Mohammed and as a sufficient "motif" for not them. Kemal Effendy has promised, however, to exert himself towards effecting their liberation.

R. W. Stevens

From R. W. Stevens to Canning dispatch dated 25.07.1844.

(Kaynak: FO. 195/228)

حرم بکس الشیخ شریف و محفل و بن محمدی الی طریق یوسف رشی طائفة النطورية المنصرف بقربان
 السلطان و الدعی بالمواجه مع البطرین کورکس رشی طائفة البغوبیه و معفتہ رهبانہ و معفتہ
 طائفة بانه من قدیم الزعم ختم فی ثلثه تقریبات لیت رؤیا و سماعا و تقریقا من سقا ونا
 و ابداننا و حید شہادت فالعقود من الاحكام و النفاذ بانه لنا ویر اسع املاکه فی ناجیه سع و فیه
 سیکند متسی و بر و برکت ما ر یو حنا نعم بالی ہذا السنہ فلما اطمان حنا البغوبیہ و حید و فہر کجکف
 شرع الزلف طوط ویر المرقوم من طائفة النطورية و زہاب افعالہ و منصرف فی لاجل و لک التمن انہ
 مدھا من قبل انزع الزلف من عتب عدم انتظام الانبای من طرف البطرین کورکس رشی طائفة
 البغوبیه استوفی حقیقہ الی ان بانه من سقا لک لم یذکر اھا ان ویر المرقوم ہو ملک طائفة البغوبیہ
 بل انہ من قدیم فهو ملک طائفة النطورية و طرفین فیہ و ہنقا ایضا بانه ما علم ولا حید لا صدقنا
 ام قیسہم رهبانہ ان یعارض و یند اخل بدیر المرقوم و کس فعل اطمان حنا البغوبیہ فہو حید و ہنقا
 و فہم لک ما تحقیق و فروع کال من اقرار البطرین کورکس و قسبہ و رهبانہ و معفتہ من طائفة ان
 ویر المرقوم ہو ملک طائفة النطورية ام حاکم شرع بخبر ہذا کجی الزعمہ رایت ازارح و حکم ان
 تعطی الی البطرین یوسف رشی طائفة النطورية حتی یصرف بدیر المرقوم کجی او حنا رو لا یجاس
 اصلا من طائفة البغوبیہ ان یعارض و یند اخل بدیر المرقوم فحیث انزع الزلف حید فی
 فی اوائل شہد جی زر الالہ سزا اھل و اربعین و فانی و اف

السبعہ الی عجد اھل و اربعین
 طبیب فی قدیم
 صاف ہوا بدیر و ش او غم ہوا بدیر

H.1241 Tarihli Diyarbakır Şeriiye Sicili Defterine Ait Bir Kayıt.

(Kaynak: BOA, MŞH.ŞSD.d, Defter No: 3828)

H.1241 Tarihli Arapça Kaleme Alınan Bir Diyarbakır Şeriyeye Sicili Defteri Kaydı Tercümesi.

Sultan'ın fermanıyla görev yapan Nasturi cemaatinin reisi Patrik Yusuf mahkemeye ve mahfili din-i Muhammedi'ye gelip Yakubî cemaatinin lideri Patrik Korkis ve cemaatin diğer keşiş, rahip ve itimat edilenleri huzurunda:

“Yaklaşık beş yüz seneden beri büyüklerimizin görmesi, işitmesi ve fiili tasarrufuna istinaden ayrıca Müslüman ve Hristiyanlardan pek çok kimsenin kesin şهادetiyle sabit olduğu üzere biz Nasturilerin Siirt'in... köyünde arazisiyle beraber bir manastırı bulunmaktadır. Ancak bu sene Matran Hanna el-Yakubi adlı şahıs şeriatı aykırı bir şekilde adı geçen manastırı Nasturilerden alıp yağmalamıştır”

iddiasında bulundu. Bunun üzerine şeriat hükmü gereğince kendisinden iddiasını ispatlaması istenmiştir. Fakat Yakubi cemaatinin reisi Patrik Korkis iddiasını ispatlayamamış ve seleflerinden adı geçen manastırın Yakubilere ait olduğunu söyleyecek kimsenin adını zikredememiştir. Böylece manastırın eskiden beri Nasturilerin mülkü ve tasarrufunda olduğu kesinlik kazanmıştır. Ayrıca ister keşiş ister rahip hiç kimsenin söz konusu manastıra müdahale etme ruhsatına sahip olmadığı ve Malran Hanna el-Yakubî'nin yaptıklarının zorbalık ve yetkisiz bir tasarruf olduğu ortaya çıkmıştır. Gerek Patrik Korkis gerekse Yakubi cemaatinin diğer ruhanî muteberanının ifadelerinden söz konusu manastırın Nasturilere ait olduğu anlaşılmıştır. Bunun üzerine kadı, belirlen delillerin ve itirafların kayda geçirilmesini ve manastırın ise Nasturilerin reisi Patrik Yusuf'a iade edilmesini emretmiştir. Nasturiler bundan böyle adı geçen manastırı diledikleri gibi tasarruf edebilirler. Yakubiler, bir daha benzer şekilde kanuna aykırı bir şekilde hareket etmemeleri onuşunda uyarıldı. Evâil-i şehri-i Cumâdelûlâ 1241

Şahitler: Es-Seyyid el-Hâc Abdullah Efendi, Hacı Kahraman, Tayyip Ziyaoğlu, Hoca Mihail, Sarrâf Hoca Bedros

(Kaynak: BOA, MŞH.ŞSD.d, Defter No: 3828)

المروض بعد كدما المفروض لدوام بقاء كدولة كعلية وكدة كسنيه كخافنيه حفظه الله تعالى جميع كلالام
 ولا مقام كدياوبه وتتم غ ففرغ على اعداه امين
 معلوم لدي حقيق كدولة كعلية اذها كبر خالف كبريه من سبب خصوص بحى كفقير من نواحي كدياربه
 والفخايب في الموصل ودولة كعلية حنت على ولاة الموصل واحد بعد اخر كرموف قالان بحده تعالى
 من طاية مولانا السلطان ان التزم المتفكرين والمتشبهين ستانوا وجعلوا ايا محلهم وسكنوا في فراخ
 طعماني وبدوا في مراتهم وعماره دياره اميني. واما كنايسنا لم نزل خربة وما دام الناس من
 دون كنايس وقسوى كجدي شقاوة منهم. فلما كفقير قصدي ان اذهب ايا ذلك الطرف حتي
 ارتب وارسم لهم قسوى واجمع المتبشرين والتاهبين في الصحاري والجبالي واعمر فراخ وكنايس من
 اارة كدولة كعلية ما اقدر ارجع الى كدياربه حتي اعمل كني كلالام واعمر ساقد ضرب وشرى فلان
 ارضه كدولة كعلية ان عني وكحسن عاليا وتاذن لوالي الموصل ان يدعوف اذهب ايا كحالي. فلا
 يخفا كدولة كعلية ان سناحق كدياربه من زمان قديم ما كان يحكم عليهم سواء امراء الاكراد وتاريخ
 واية ارضهم يندعوبهم وتاريخ واية الموصل يقول انهم من الحاق ايا التي وهذا الادعا سبب خراب
 هذه كبلاد وعدم جمع غفيرة الفقر المساكين قالان كبح كدياربه كدولة كعلية تجعلنا تحت تصرف
 اصد هولاء الوزيرين حتي عرف علي اي شي قارمين وكنايس اذ كانت كدولة كعلية كبح خبرنا
 وسلامتنا وعمار بلادنا تكون تجعلنا تحت تصرف واية الموصل لان ارضهم هي بعيدة منا ولا نقدر
 على كوصول اليها والموصل هي قريبة وكطريق سهل وتغير لنا المحاققة من طرف واية الموصل علي
 الاكراد حسب الملام فلا يخفى علي كدولة كعلية ان كانت لنا قرامين منيفة اعطوهم لاجلنا
 الخلفاء السابقين والسلاطين المتقدمين ومن مد ثلثة سنين لما مري علينا هذا كقدر من طرف
 امراء الاكراد ثلثت كقرامين واورقنا ونحن الملة السطوبية اولك النصارى الذين صرنا رعايا اليه
 الاسلام وانا الان بطرهم فارضه كدولة كعلية ان تمنع علي في اعطاه اية يا وطارين الذين تحت
 يدي حتي اعرف انني خادم ابامولانا السلطان الله بطول عمر ويدمر عدوه ويعطيه الغلبة علي جميع
 اعدائه امين ثم امين

الداي ابادولام الدولة
 كعلية ما شتمون
 بطرك الملة
 السطوبية
 ح

1. MSM 49/1238

2

Mar Şimun 5 Ocak 1846 Tarihli Mektubu.

(Kaynak: BOA, İ.MSM, Dosya No: 49, Gömlek No: 1238)

Resim 1: Silahlı bir patrik: Mar Şimun
(Kaynak: Gaspard Drouville, *Voyage en Perse*)

Resim 2: Aşiretli Kürt

(Kaynak: Gaspard Drouville, *Voyage en Perse*)

Resim 3: Aşiretli Nasturi

(Kaynak: Gaspard Drouville, *Voyage en Perse*)

ÖZGEÇMİŞ

İlk, orta ve lise öğrenimini Adıyaman’da tamamladı. Lisans eğitimini 1995-1999 yılları arasında Gaziantep Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü’nde tamamladı. 2013 yılında “Meşrutiyet Döneminde Kâhta’da kadının toplumsal yaşamdaki yerine bir örnek: Fato Paşa” adlı tez çalışması ile Mardin Artuklu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Yakınçağ Tarihi Bilim Dalı’nda Yüksek Lisans derecesini aldı. Hâlen Milli Eğitim Bakanlığı’na bağlı olarak tarih öğretmenliği yapmaktadır.